

Науково-дослідницький центр імені Дмитра Донцова
Мелітопольського державного педагогічного
університету імені Богдана Хмельницького

Дмитро Донцов

**ПІДСТАВИ
НАШОЇ
ПОЛІТИКИ**

та інші праці

Тернопіль 2022

Серія «Націоналізм»

*Рекомендовано до друку Вченою радою Мелітопольського державного педагогічного університету ім. Б.Хмельницького
(Протокол №5 від 25 листопада 2022 р.)*

Наукова рада серії:

Олег Баган (голова) (к.ф.н., Дрогобицький державний педагогічний університет ім. І.Франка);

Микола Вегеш (д.і.н., Ужгородський національний університет);

Віктор Гудзь (д.і.н., Мелітопольський державний педагогічний університет ім. Б.Хмельницького);

Петро Іванишин (д.ф.н., Дрогобицький державний педагогічний університет ім. І.Франка);

Олександр Музичко (д.і.н., Одеський національний університет ім. І.Мечникова);

Михайло Романюк (к.і.н., Інститут українознавства ім. І.Крип'якевича НАН України);

Олександр Ситник (д.і.н., Мелітопольський державний педагогічний університет ім. Б.Хмельницького);

Ірина Фаріон (д.ф.н., Національний університет «Львівська політехніка»)

Упорядник і редактор:

Олег Баган

Донцов Д.

Підстави нашої політики та інші праці.–Тернопіль: Крила. 2022. с.
(Серія «Націоналізм» ISBN серії)

До збірки вибраних праць провідного теоретика українського вольового націоналізму увійшли його важливі й промовисті твори 1920-х рр., які стали класикою української політичної думки. Тоді щойно розцвів талант Д.Донцова як публіциста й політичного філософа, він став найвпливовішою ідейною постаттю Західної України та еміграції, очолив знаменитий журнал «Літературно-науковий вістник». Книга «Підстави нашої політики» (Відень, 1921) відкривала нову епоху в українському історичному бутті, на її ідеалах і принципах формувалося нове покоління українських націоналістів, яке невдовзі створило героїку ОУН і УПА. Збірку доповнили брошури «Що таке інтернаціоналізм?» та «Політика принципальна і опортуністична», кращі ідеологічні есе та статті, які демонструють талант автора як чудового аналітика, оригінального концептуаліста, неперевершеного полеміста. Сумарно ці твори дають цілісне уявлення про той комплекс ідей та настроїв, яким жило праве українство на вільних від більшевизму теренах в міжвоєнну добу.

Видання адресоване дослідникам історії українського націоналізму, політологам, філософам, культурологам, всім прихильникам української національної ідеї.

ЗМІСТ

Олег Баган. ДМИТРО ДОНЦОВ ЯК ЗНАКОВИЙ МИСЛИТЕЛЬ МІЖВОЄННОЇ ДОБИ	5
ПІДСТАВИ НАШОЇ ПОЛІТИКИ	15
I. Москва і захід	15
II. Варварія московська	30
III. Україна проти москви	64
IV. У політиці внутрішній	87
V. Демосоціалістичний табір і Драгоманов	105
VI. Іспит історії (1917 – 1920)	122
VII. Месники дужі	157
СТАТТІ ТА ЕСЕ	
ЩО ТАКЕ ІНТЕРНАЦІОНАЛІЗМ?	166
ПОЛІТИКА ПРИНЦИПІАЛЬНА І ОПОРТУНІСТИЧНА ДО СТАРИХ БОГІВ!	184
BELLUA SINE CARITE	220
СИМОН ПЕТЛЮРА	232
«ПАТРІОТИЗМ» І НАЦІОНАЛІЗМ	238
ЩО ТАКЕ НАЦІОНАЛІЗМ?	255
KEEP SMILES! (УСМІХНИСЬ!)	260
ПРОБЛЕМА ПОКОЛІНЬ	265
ЄДИНЕ, ЩО Є НА ПОТРЕБУ	274
МАСА І ПРОВІД	284
НИНІ І ВЧОРА	316
САНСАРА	327
ДО МІСТ!	347
ДУХ АМЕРИКАНІЗМУ	353
КОМЕНТАРІ	365

Дмитро Донцов. Фото. (1900-ий рік (?))

Дмитро Донцов як знаковий мислитель міжвоєнної доби

Творчість Дмитра Донцова (1883—1873) належить до «золотого фонду» української політичної думки. Як ідеологові й надзвичайно активному публіцистові йому вдалося провести свої маркантні лінії в українській історії, кардинально вплинути на цілі покоління, оживити особливу енергетику національного духу й емоції. Як мислитель він здійснив три великі справи в українській культурі й самосвідомості: 1) від 1913 р. почав розвертати український світогляд силою свого гострого пера в бік до *правих, ірраціоналістичних* ідей європейської політики й філософії, а це мало особливе значення, оскільки право-консервативна політична думка в Україні перебувала в анемічному стані; 2) від 1920 р. він розпочав системну пропаганду ідей національного волюнтаризму та героїзму в аспекті практичної політики й цим витворив моральні й ідеологічні основи для становлення *націоналістичної генерації ОУН і УПА*; 3) тоді ж він розгорнув, в основному через свій журнал «Літературно-науковий вістник» (від 1933 р. – «Вістник»), концепцію творення якісно нової літератури й культури, які мали здійснити глобальний світоглядно-ціннісний переворот в свідомості нації й яка вилася в зародження літературно-ідеологічної течії вісниківства, побудованої на героїко-неоромантичних естетичних засадах, а та, своєю чергою, проклала оригінальну й значущу лінію в українській культурі й дотепер є в багатьох вимірах заповітним ідеалом вираження національної творчої енергії. Усі ці три площини українського думання й світопереживання, витворені Д.Донцовим, існують в національній свідомості до сьогодні й від посилення їхніх традицій та тенденцій залежить майбутнє України.

Тоді, у першій третині ХХ ст, прихід правих ідей, супроводжуваних яскравою публіцистикою Д.Донцова, не просто врятував українців як націю, яка в буквальному сенсі виборсувалася з-під завалів зовнішнього імперіалізму й бездержавності, а й надав їй особливої бойовитості та витривалості, щоб гідно вистояти в шалених бурях і катастрофах Другої світової війни. Тож логічним кроком сучасника буде інтелектуальна спроба пізнати докладніше ті ідеологеми вольового націоналізму 1920-х років, які великий Автор поставив перед своїм народом і країною у вельми складних суспільно-політичних умовах.

Міжвоєнна доба ХХ ст. означала в історії Європи дуже багато. У буремних і страшних за своїми наслідками подіях Першої світової війни 1914—1918 рр. людство попрощалося зі стрімкою, піднесено-гуманістичною епохою *просвітницького демократизму*, яка заплеміла в ідеях великих філософів Прогресу ХVІІІ ст. – від Ляйбніца до Руссо – й забাগровіла та загартувалася в битвах Великої французької революції 1789—1799 рр. Усе ХІХ ст. Європа прожила в світлих устремліннях лібералів і соціалістів, позитивістів і матеріялістів, які прагнули за допомогою соціально-правових реформ, загального виборчого права, господарських та технологічних новаторств, наукових відкриттів та загальної просвіти створити максимально гармонійний і справедливий суспільний лад. Коли реформаторські дії й газетні переконування розбивалися об непорушний мур монархічної деспотії та реакції,

зароджувалися різні революційні рухи ліберально-демократичного та соціалістично-комуністичного спрямування, які в кожній країні мали своє забарвлення. Ці напруження іноді виливалися в криваві події, як це було під час Весни народів 1848 р. чи Паризької комуни 1971 р., але загалом європейське суспільство невпинно просувалося до широкого демократизму, приймало щораз демократичніші конституції, орієнтувалося на шлях прогресу, обертало наукові знання на практичні здобутки своєї економіки та успішні соціальні проекти. Особливо стрімко розвивалися країни Західної Європи. Здавалося, що досягнення прогресу й свободи ось-ось приведуть континент до небаченої стабільності й соціальної забезпеченості.

Грім Першої світової війни прогримів настільки ж несподівано, наскільки катастрофічно: маленьке балканське місто Сараєво відкрило безодню злочинств, смертей, людської тиранії й самодурства, засліплення й жорстокості, які охопили європейські суспільства. Масштабна війна раптом показала, що інстинкти *мілітарності, насильства, гегемонії, нетерпимості* володіють людською натурою ще дуже сильно, попри загальний гуманістичний поступ. Водночас на полях битв Європи знову спалахнули такі чесноти, як *героїка, дисципліна, організованість, вольовитість, завзятість*, які двигтіли в її історії в минулі віки і принесли їй громадянську свободу й великі перемоги. Це й стало підставою того, що людство знову звернулося до ідей тих філософів, які в попередні доби провіщали, що найвищими ідеалами для утвердження людини є Традиція, Шляхетність, Духовність, Воля, Честь, Лицарство і Здобування. Знову засвітилися імена Едмунда Берка, Артура Шопенгауера, Фридриха Шеллінга, Йогана Готліба Фіхте, Томаса Карлайла, Хосе Доносо-Кортеса, Едварда Гартмана, Фридриха Ніцше, Вільфредо Парето, Гюстава Лебона, Гаєтано Моска та ін., твори яких людство перечитувало з новим захопленням і подивом. Відтак період Першої світової війни ознаменував собою не тільки великі катастрофи, а й *кардинальну переорієнтацію в ідейно-філософських вартостях* всього Старого світу.

В Україні було всього лише два мислителі, які прочули ще перед війною цю глобальну переорієнтацію: В'ячеслав Липинський і Дмитро Донцов. Обидва мали відвагу піти проти загальної панівної течії ідей (лібералізму й соціалізму), обидва виявили інтелектуальну мужність і стійкість (протиставилися модним філософським системам позитивізму й матеріалізму), обидва жертвовно присвятили себе безнастанній інтелектуальній боротьбі проти цілих генерацій суспільних авторитетів, щоб вивести націю до вершин ідеалістичної та консервативної думки. Хоча, за нещасним випадком, вони на особистому рівні згодом розійшлися й навіть ворогували, та їхній вклад в національну самосвідомість був надпродуктивним.

Тож, пропонуючи збірку праць Д.Донцова, які він написав у 1920-і рр., ми керувалися думкою про потребу представлення його головних політичних та філософських ідей, за допомогою яких цей оригінальний мислитель і публіцист вплинував на українське життя міжвоєнної доби. Це були його найплідніші та найцікавіші в плані інтелектуальних відкриттів роки творчості. Щойно він пережив наочно катастрофу Національної Революції й української державності 1917—1920 рр. Переконався, наскільки його нація ще була слабкою характером, фатально пацифічною, безвольною, позбавленою своєї провідної державницької верстви. Опинившись знову на

еміграції у 1920 р. (перший раз він як утікач від репресій російської царської системи вийшов за кордон у 1908 р.), Д.Донцов усвідомив, що в цей історичний момент відкрився новий етап національної боротьби за свободу, який має стати вирішальним. І тоді він взявся писати нову книгу, якій судилося стати доленосною в історії української нації: «Підстави нашої політики» (Відень, 1921).

Ця книга має кілька характеристик, які роблять її особливою. Передусім вона виводила новий геополітичний ідеал перед українством. Цей ідеал був потрібний для того, аби сконцентрувати зусилля провідної національної верстви в стратегічних кроках, які мали вивести Україну з цивілізаційного простору Російської імперії. Якщо в перших геостратегічних накресленнях українських патріотичних ідеологів («Книги буття українського народу» М.Костомарова) український геополітичний ідеал розумівся як участь у великій конференції слов'янських народів за участі тієї ж Росії, то тепер Д.Донцов малював перспективу України в *цivілізній Середній Європі* як безумовній альтернативі до Російської імперії, як глобальному факторові стабільності всієї Європи. Ось головні тези Д.Донцова в цій темі: «Ні у відношенні геополітичній та кліматичній, ні під оглядом річкових систем не є Україна продовженням східноросійської рівнини (тобто Східноєвропейської рівнини – О.Б.), хоч вона й не виказує маркантних границь з цією останньою. Навпаки, через Литву і Польщу і через річкову систему вона скорше була продовженням Середньої Європи. Таке її положення зробило з неї театр невгаваючої політичної та культурної боротьби двох світів: татарсько-монгольського і європейського. Від сього останнього відпала вона політично щойно в кінці XVIII ст, культурно – ніколи». Д.Донцов постійно наголошував на ментально-цивілізаційній близькості України з середньоевропейським простором, щосаме ці свої культурні традиції вона повинна розвивати передусім.

А ось як формулював Д.Донцов геополітичний імператив для нації: «Коли історія (і географія) зробили з нас аванпост Європи проти Росії, Росії яко такої, незалежно від кожночасового її режиму; коли сю ролю під загрозою національної смерти мусить Україна грати і далі; коли самі заложення московської культури руйнують відпорну силу нації; коли, нарешті, перемога в обстоюванні своєї національної незалежності невіддільна для нас від перемоги Європи над Росією і навпаки, то першою заповіддю нашої політики повинно бути: 1) в політиці внутрішній – плекати всіх засад західної культури, які рятують Європу (і нас) від московської пошести; 2) в політиці зовнішній – повна сепарація від Росії».

Під Середньою Європою Д.Донцов розумів простір між Балтикою і Балканами, між Альпами й Чорним морем. Він постійно наголошував, що від стабільності й дієвості цього простору залежить загальна гармонія континенту. Нагадаємо, що класик світової геополітики Гелфорд Джон Маккіндер (1861— 1947) визначав простір Середньо-Східної Європи, який він називав «внутрішнім півмісяцем Євразії», як вирішальний, особливо значущий для геополітики планети. Чому? Тому, що наступальна агресивна енергетика, яка йшла від великих євразійських рівнин впродовж тисячоліть і яка у свій час породила імперію Чингізхана, могла бути вгамована тільки через створення міцного союзу держав Середньо-Східної Європи. Дотично подібні думки висловлювали два інші визначні теоретики світо-

вої геополітики, Альфред Мехен (1840 — 1914) і Ніколас Спайкмен (1893 — 1943), які доводили, що запорукою світової стабільності може бути тільки розвиток морської потуги Західного світу, його контроль за просторами світового океану (праця А.Мехена «Морська сила», 1904) і консолідація всіх приморських (таласократичних) країн, об'єднаних спільною цивілізацією, ментальністю та культурою (поняття «Римланду» — «Берегових земель» у Н.Спайкмена).

Невідомо, чи Д.Донцов знав праці цих теоретиків, принаймні в нього нема посилок на них, однак він цілком в їхньому дусі описує геостратегію для України. Очевидно, його думки визріли на ґрунті посиленого аналізу вітчизняної історії та студіювання творів визначних європейських теоретиків геополітики шведів Свена Гедіна (1865 – 1952) і Рудольфа К'еллена (Челлена) (1864 – 1922), британських мандрівників та дослідників Дональда Маккензі-Воллеса (1841 – 1919) та Роберта-Вільяма Сетон-Вотсона (1879 – 1951), французьких істориків Анатолія Леруа-Больє (1842 – 1912) та Шарля Сеньйобо (1854 – 1942), які у різний спосіб писали про минуле й сучасне Середньої та Східної Європи, зокрема Росії й України, і які звертали увагу світу на складне становище в цьому просторі з огляду на російський імперіалізм і процеси пробудження недержавних народів. Посилання на цих авторів зустрічаються в його публіцистиці, також в книзі «Підстави нашої політики», з чого видно, що Д.Донцов формував свій загальний погляд на речі з урахуванням думок цих видатних під усіма кутами зору людей.

Про неабиякий талант Д.Донцова як теоретика геополітики свідчать і дві його концептуальні й проникливі брошури періоду Національної Революції: «Українська державна думка і Європа» (1918) і «Міжнародне положення України і Росія» (1918). Власне, сукупно всі ці три книжки трактували Україну як вирішальний фактор європейської геополітики. Есхатологічне зіткнення України з Росією Д.Донцов пояснював такою тезою: «Ключі до опанування слов'янства (а через нього й Європи) може дістати лише той, хто володіє Україною». У цій тезі з «Підстав нашої політики» лежить думка, яку Д.Донцов розвивав ще в знаменитій брошурі-виступі «Сучасне положення нації і наші завдання» (1913) та книжках «Похід Карла XII на Україну» (1918) і «Мазепа і мазепинство» (1919), а саме: *лише після переможної битви під Полтавою 1709 р. Московія перетворилася на суверенну державу Європи, лише володіння Україною витворює для неї плацдарм для постійної експансії в Європу, лише ідеологічне відновлення політичного міфу про єдність Русі створює базу для її месіанізму, який має фатальну, демонічну силу й загрозиві інтенції для всіх сусідів Росії.*

Друга ідейна вага книги «Підстави нашої політики» полягала в тому, що в ній вперше в історії української політичної думки була розгорнута теорія про українську політичну націю, про витворення нового *колективного морально-емоційного ідеалу*, який би сконцентрував і посилив життєву енергетику української нації. Сьогодні поняття «політична нація» вживається в нас переважно в космополітичному значенні, себто мається на увазі суспільство без етнічних принципів і критеріїв, максимально відкрите для інтересів всіх чужинців, які захочуть в ньому жити. В часи Д.Донцова воно мало інше значення: створення такого національного суспільства, яке б чітко усвідомлювало свій геополітичний ідеал, гуртувалося на ос-

нові конкретних політичних інтересів, було прийняте внутрішньою дисципліною. Цю політологічну тезу він протиставляв *культурно-етнографічному* розумінню нації, яке панувало в Україні від початку XIX ст. Цікаво, що цю проблематику Д.Донцов підіймав ще в свій соціалістичний період світоглядного становлення, в львівських часописах «Праця» і «Наш голос» протягом 1910—1912 рр. Тобто в цьому націософському плані він був якраз послідовним, а не «стрибуном по ідеологіях», як його представляли критики. Ось як він визначав програму розвитку нової політичної нації: «Всі напрямки та цілі політики внутрішньої мусять оцінюватися за тим, чи вони сприяють устоятися нації в тій війні всіх проти всіх, яка панує в міжнароднім життю, чи ні? Внутрішні реформи, урядження, принципи, що захитують незалежністю назовні, мусяться відкинути. І навпаки, ідеї та принципи, якими б вони кепськими не видавалися, засліпленим доктринерам або фанатикам всяких «ізмів», треба з залізною енергією проводити в життя всередині держави, коли сього вимагає інстинкт самозбереження нації». Цим положенням Д.Донцов відкрив шлях до майбутньої ідеології УВО й ОУН як організацій *орденського типу*, які свої політичні програми будували за принципами понадчасової мети, насущних національних завдань, позапартійности, прямої доцільности в інтересах нації, а не окремих соціально-політичних груп.

Третя кардинальна ознака книги Д.Донцова – утвердження принципів національного *ідеалізму, героїзму та волюнтаризму*. Тут відчувався вплив на автора ідей А.Шопенгауера й Ф.Ніцше про універсальну світову Волю й порив кожного народу високого призначення до панування, до здійснення своїх ідеалів. Він пояснював протягом майже усієї книги (а потім у численній публіцистиці 1920-х рр.), що лише той народ чогось досягає в історії, який вірить у своє призначення, який живе піднесеними, героїчними ідеалами, який постійно гартується до боротьби, а не занурюється в якісь приземлені, прагматичні, матеріялістичні мети. Націософія Д.Донцова цього періоду, коли він творив ідейні підвалини нового націоналістичного руху, базувалася на таких знакових авторах-класиках європейської філософської думки, як І.Гегель, Й.Г.Фіхте, Т.Карлайл, Дж.Мадзині, які пропагували, власне, великий ідеалізм в національному бутті. Ось афоризм Д.Донцова на цю тему: «Тільки нація, що свідомо великих завдань, які має виконати в інтересах цілої людськості, втягається яко самостійний чинник в історичний хід подій, тільки такій нації приділяється спеціальна клітина на шахівниці світової історії. Лише ясно сформульований національний ідеал робить з певної національної ідеї кристалізований осередок для індивідуальних і групових воль в середині нації, які без цього шукають інших центрів тяжіння». Як відомо, українці протягом останніх п'ятьох століть страждали від того, що велика частина активних людей постійно переходила в інші нації. Тож стратегія Д.Донцова була спрямована на подолання цієї негативної суспільної тенденції.

Четверта визначна засада книги – *традиціоналізм*. Автор пояснював його так: «Та тільки так довго ми могли опиратися московським впливам, як довго непорушно стояли, засвоєні нашим народом, традиції нашої західної культури. Се вони вложили в нас індивідуалістичну психіку, її активність, які, діючи як в одиницях, так і в групах, дозволили ставити чоло московським впливам. Литовський ста-

тут, магдебурзьке право, незалежна від світської влади Церква, церковні братства, козацькі товариства (ідея «лицарства», що лежала в їх основі, також чисто європейська, чужа Москві), становий конституціоналізм, зрештою, приватна власність – все се були урядження не на московським принципі приказу, а на європейській zasadі самоуправи». Так Д.Донцов увів ідеологічний принцип традиціоналізму в українське політичне мислення після довгого періоду (від середини XIX ст.) панування ліберально-соціалістичних принципів прогресизму, які виховували суспільство в дусі відрікання від своїх засад національної гордості і героїки, формували психологію селянської маси. Цією тезою Д.Донцов пробуджував *український аристократизм*, відкривав простір до формування нової національної еліти. Ідеї про елітарний принцип організації національних суспільств та їхньої ролі в історії він почерпнув із класичних праць В.Парето, Г. Моска, Г. Лебона і з особливою емоційністю та переконливістю увів їх в українське політичне мислення. Саме під впливом Д.Донцова українська культура та політична теорії в міжвоєнну добу в Галичині та на еміграції несла в собі потужну дозу елітарності. Тож це була справжня інтелектуальна революція, здійснена однією книгою.

Власне, ця засада перетікає в *системну критику* Д.Донцовим «*демо-соціалістичного табору й Драгоманова*» (так називається 4-й розділ книги). І це п'ята кардинальна її ознака. До цього в українській політиці й теоретичній думці ніхто не відважувався на таку системну критику ліберально-соціалістичних засад, як це було зроблено в «Підставах нашої політики». Натомість Д.Донцов дуже дотепно, на життєвих прикладах, за елементарною логікою пояснив, чому український національний рух був таким інертним, небойовим, мілкоплиним. Це було тому, що замість боротьби-змагання наші еліти, згідно зі своїм космополітичним ліберальним світоглядом, плекали ідеали примиренства, поступової праці; замість національної романтики вони виховували соціальну прагматику, замість національної гордості – культ простонародної маси тощо. Не диво, що український народ у 1917 р. підійшов до можливості Національної Революції без провідної верстви сильних лідерів, без широкої суспільної героїки й міліарної свідомості, без глибокої, аж до фанатизму, переконаності в своїй місії й правості.

Шоста позитивна ознака книги – системна критика російського імперіялізму та Росії як ментальності й цивілізації. Д.Донцов один з перших не тільки в Україні, а й в Європі, зробив низку глибоких висновків про природу російського більшовизму. Цю свою критику загалом російської психіки він розпочав ще у передвоєнні роки: брошура «Модерне московфільство» (1913), статті «Російські впливи на українську психіку» (1913), «Конституційна Росія і російські народи», «Воскресіння мертвих», «Петербурзький переворот», «Українсько-російська угода та її правовий характер», «Характеристичні постаті російської революції», в якій давалися оцінки П.Мілюкова, А. Керенського і В.Леніна (всі надруковані в ж. «Шляхи» протягом 1915—1917 рр.) і блискуча студія-брошура «Культура примітивізму» (Черкаси, 1919, попередньо надрукована в «Шляхах» за 1917 р. під назвою «Культура розкладу»), яка стала знаковим явищем через свою концептуальність і нищівність висновків. Два розділи в книзі «Підстави нашої політики» «Москва і Захід» і «Варварія московська» були наче підсумком цих глибоких писань. Д.Донцов, спираю-

чись на історіософські тези самих російських філософів (П. Чаадаєва, В. Соловйова, В. Розанова, Д. Мережковського та ін.), показував, що Росія допетровська (XV – XVII ст.), післяпетровська (XVIII – XIX ст.) і нинішня, найбрутальніша через терор большевизму, є еманациєю тієї ж самої євразійської ментальності, більше чи менше замаскованої. Суттю її є **політичний деспотизм, внутрішнє суспільне рабство, жорстокий шовінізм та ненаситний імперіалізм**.

Нагадаємо, що тоді в Європі панував справжній культ Росії і російської культури, який тривав ще від епохи І. Тургенева, Ф. Достоєвського і Л. Толстого. Ніхто не відважувався на якусь осмислену критику основ російської цивілізації, за дуже рідкими винятками (Ж. Мішле, А. де Кюстин, Дж. Конрад, Ф. Палацький). Навпаки, вона розумілася як якась приваблива, оригінальна, візантійська субстанція, яка чарувала європейців своєю екзотикою, неповторним менталітетом («широкая русская душа»), химерністю мистецьких візій (патологічний психологізм Ф. Достоєвського). Тому виступ Д. Донцова став своєрідним подвигом, сміливим проривом крізь морок ілюзій та самообманів. Ось, наприклад, така його теза: «Абсолютну чужість нам московського православ'я відчув уже своєю геніяльною інтуїцією Т. Шевченко, якому не лише як віруючому православному українцеві, а й як артистові, було відкрито пізнання Божественного також і через красу. Отже, не тільки в політичній і в організаційній, а й в іконописній, в церковнослужебній та архітектурній характері московського православ'я бачив Шевченко цілу пропасть, яка відділяла те православ'я від українського. В церквах московських бачив він якісь буддійські чи шаманські капища, в яких не годен був молитися».

Д. Донцов використав у «Підставах нашої політики» як інтелектуально-ілюстративний матеріал твори відомих російських авторів: П. Чаадаєва, А. Хом'якова, І. Аксакова, Ю. Самаріна, А. Герцена, М. Бакуніна, Ф. Достоєвського, Л. Толстого, А. Міллера, Н. Данілевського, А. Пипіна, К. Леонтьєва, Г. Успенського, М. Страхова, В. Соловйова, окремі з них давали водночас і тверезе осмислення багатьох вад російської цивілізації і служили наглядними прикладами їх. Методологічною базою для нього стали праці вже названих вище авторів, які пробували цілісно пізнати російську цивілізацію, – особливо Д. Маккензі-Валесса і Р-В. Сетон-Вотсона, які першими зрозуміли фатальність російського імперіалізму. Спостереження, оцінки й висновки Д. Донцова про російську літературу, соціальне життя, ментальність до сьогодні зберігають свою актуальність, вони є чудовим теоретичним матеріалом для розгортання в Україні сучасних постколоніальних досліджень російської культури й цивілізації.

І сьома яскрава ознака книги – **створення емоційної та моральної основи для молодого націоналістичного руху**, особливо цілісно описаної в останньому розділі «*Месники дужі*». Д. Донцов не випадково запозичив назву розділу і його лейтмотив із творчості Лесі Українки, це була його улюблена авторка від молодості. Ще в 1913 р. він вперше написав про неї. Потім була стаття російською мовою для журналу «Украинская жизнь» (1915 р.), потім студія в «Літературно-науковому вістнику» 1918 р. і, нарешті, знамените есе «Поетка українського Рисорджименто: Леся Українка» («ЛНВ», 1922, № 1 і 2), яким Д. Донцов відкривав свій новий журнал і яким, як з'ясувалося згодом, позначив нову ідейно-культурну епоху. Тепер,

осмислюючи сутності національного характеру українців, він виявляв такі їхні екзистенційні вади, як *анархічність, слабовольність, безпристрасність*. Водночас давав зрозуміти, що тільки ґрунтовне переродження національної психіки може врятувати українство з-над прірви довічної неволі й занепаду. Так само відчувала Леся Українка. Тому в своїх безсмертних творах, особливо драматичних, вона виводила типи героїв, які любили до нестями, ненавиділи до фанатизму, горіли ідеалами і вражали інших силою своєї волі. Натхненний візіями поетеси, Д.Донцов писав: «В диму пожарів, в морі крові, в нелюдським напруженні нервів і думки, коли за один місяць переживається досвід десятків літ, постає і формується українська нація. Носіями сього процесу виступлять не люди зі «спокійними чолами, не захмареними соромом», з «серцем, порослим мохом», яких без ваги картала поетка українського Рисорджименто! Тими носіями будуть оспівувані нею «месники дужі», месники... за проневірену націю».

Таким чином Д.Донцов створював настрої національної *образи, пориву, захоплення чимось високим і шляхетним*. З цього настрою й народився молодий націоналістичний рух 1920—1940-х рр., який проявив небачений характер *витривалости*, неймовірну силу *впертости*, фантастичну *войовничість*.

Після виходу книги «Підстави нашої політики» Д.Донцов, закономірно, здобув собі великий авторитет в середовищі української політичної еміграції, особливо серед військових і молоді. Відтак у 1922 р. у керівному колі недавно заснованої Української військової організації (УВО) за особистої ініціативи її керівника Євгена Коновальця вирішили запросити його на посаду головного редактора «Літературно-наукового вістника», найавторитетнішого українського видання на початку ХХ ст., яке у 1898 р. заснували славні Іван Франко та Михайло Грушевський. Д.Донцов виставив свої чіткі умови: повна самостійність видання, ідеологічний націоналізм в програмі, позапартійність і всеукраїнська проблематика. Є.Коновалець умови прийняв. Фінансування здійснювалося із таємного фонду Січових Стрільців. Так почалася блискуча епоха публіцистики Донцова, яка увінчалася його потужними ідейними впливами на політичні й культурні середовища передусім Західної України, а також еміграції і навіть частково підсоветської України, оскільки окремі числа журналу потрапляли й туди, про що збереглися достовірні свідчення учасників українського Розстріляного Відродження, які по-тайки, але з інтересом і захопленням обговорювали ідеї полум'яного Д.Донцова як новітнього теоретика національної ідеї.

До нашого видання увійшли кращі і найпоказовіші, на наш погляд, статті та есе Д.Донцова, які він написав впродовж 1920-х рр. і які ніби доповнюють своєю проблематикою й ідеями «Підстави нашої політики». З цих творів сучасник може повністю збагнути той спосіб мислення й оцінювання національних та політичних проблем, який він утверджував. Вони пояснюють різні аспекти національних змагань українства, яким Д.Донцов намагався надати нової *волюнтаристсько-націоналістичної бойовитости, яскравого духу героїки, завзяття, романтичного розмаху й навіть певної містики*. Кожен з цих невеличких творів є своєрідним мікрошедевром публіцистики й есеїстики, мірою того, як багато в них сказано, які складні проблеми історичного чи духовного буття протрактовано, як філігран-

но й образно все це пояснено. Вони демонструють і широкую ерудицію Автора, його очитаність і різних темах, його уміння бачити в чомусь маленькому глобальне і навпаки. Так, есе «До старих богів!» блискуче пояснює вагу традиції, есе «Bellua sine caritate» трактує проблему національного проводу, стаття «Симон Петлюра» дає історіософський портрет національного лідера. Статті «Патріотизм і націоналізм», «Що таке націоналізм?», «Keep smiles! (Усміхнись!)», «Проблема поколінь» тлумачать різні аспекти нової ідеології, пробуджують категоричність, принциповість в новій генерації українських політиків, надихають живим критичизмом і умінням створити романтико-героїчний настрій. Великі історіософські есе «Маса і провід» та «Нині і вчора» дають оригінальні наświetлення глобальних проблем людського розвитку в аспекті політики, вражають своєю логікою, цікавими фактами та їхніми переосмисленнями. Їх доповнює блискуче есе «Єдине, що є на потребу», яке цікаво пояснює, що таке сильний національний характер. Три есе «Сансара», «До міст!» і «Дух американізму» мають певні культурологічні конотації і є зразками того, як треба захоплювати читача самими своїми роздумами, чудовими візіями, дотепно-гострими порівняннями й саркастичними випадками проти своїх світоглядних опонентів.

В сумі пропонується збірка творів Дмитра Донцова подає майже весь комплекс ідей, на яких визрів український вольовий націоналізм міжвоєнної доби, оминаючи трактат «Націоналізм» (1926), який став окремим явищем в політичній та філософській сферах розвитку українства. До слова, вперше поняття «вольовий націоналізм» на означення нової ідеології Д.Донцов вжив саме у праці «Підстави нашої політики». Найповніше творчість Д.Донцова представлена в сучасному виданні, яке вже стало класичним: Донцов Д. Вибрані твори у 10-ти томах. / Упоряд., передм., комент. О.Багана. – Дрогобич – Львів. 2011 – 2016. За нимздійснене і теперішнє наше видання.

Сьогодні спадщина Д.Донцова є знаковою для ідейного виховання українства, у певному сенсі вона є мірилом того, наскільки кожен українець включається в націоналістичне мислення щодо основ національного буття. Відповідно, за неї постійно триває інтелектуальна боротьба різних політичних таборів та ідеологічних середовищ. Одні шукають в ній натхнення і живих джерел думання націоналістичного характеру, інші піддажують авторитет Д.Донцова і демонізують його, щоб у такий спосіб зруйнувати ідейну традицію українського вольового націоналізму. Вершиною цього другого підходу можна назвати монографію О.Зайцева «Націоналіст в добі фашизму: Львівський період Дмитра Донцова 1922 – 1939 роки» (К.: Критика, 2019). Ця книга, попри методологічне та фактологічне багатство, є зразком того, як за допомогою постійних прив'язувань спадщини Д.Донцова до європейського фашизму досягається ефект повного очорнювання Автора. У подібному ключі писалися офіційні наукові доноси в 1930 - і рр. в Советському Союзі, коли прокомуністичні науковці посилено вишукували «буржуазно-націоналістичні» нотки й теми в патріотичних письменників і таким чином підводили їх під каральну систему терористичного режиму. У книзі О.Зайцева все зводиться до того, аби довести, що Д.Донцов «тяжів до фашизму» і поставити на нього пляму «тоталітарного ідеолога». Проте цей науковець хитро ігнорує те, що Д.Донцов об'єктивно виходив

із право-консервативної, націоналістичної філософії політичного думання, які всі європейські фашистські ідеологи, і тому у них мусили бути ідейні збіги, як ці збіги є в сотень і тисяч інших правих, консервативних та націоналістичних мислителів світу. Натомість у творах Д.Донцова немає тоталітарних, расистських, ксенофобських, диктаторських висловлювань та ідеологем, які проповідували фашисти і які їх кардинально вирізняють. Якби такі ідеологеми в нього були, то в 1940-і, 1950-і, 1960-і рр., коли він жив на Заході, його б засудили або стратили як фашистського колаборанта, бо, як відомо, західна суддівська система в ці часи дуже ретельно стежила за всіма, хто діяв і творив у довоєнну добу і міг мати стосунки з фашистами. Тож усі висловлювання та ідеологічні тези Д.Донцова «перетиналися» із фашистськими, на чому спекулює О.Зайцев, тільки у світоглядних аспектах, оскільки їхніми філософськими джерелами була європейська філософія ірраціоналізму від Платона до Шопенгауера й інакше бути не могло.

Існує й інша критика Д.Донцова, нібито справа (див. книгу І.Загребельного «Націоналізм versus модерн: Життя і творчість Дмитра Донцова в оптиці консервативної революції» (К.2014), яка підводить спадщину Д.Донцова під лекало західних ідеологій «консервативної революції» ХХ ст., які, справді, мали тоталітаристські імпульси. У такий спосіб, ніби з похвалою, Донцов знову переводиться у табір «тоталітаристів». При цьому заперечуються його волонтаристські ідеї як нібито «помилкові» (це ті, на яких виросло покоління ОУН!), його світоглядний зв'язок з класичною правою філософією (Е.Берк, Й.Г. Фіхте, Т.Карлайл та ін.) тощо. Хаос в оцінках забезпечено. А це теж удар по Донцову і націоналізмові.

Ці приклади показують, наскільки важливою та інтригуючою є спадщина Д. Донцова, наскільки від правильного її розуміння залежить наш погляд на грандіозні й драматичні події ХХ ст., на ідеологічні джерела українського націоналізму, який відіграв таку світлу й таку доленосну роль в цих подіях. ***Сенс, напрямні та принципи політичного мислення Д.Донцова виходили з актуальних завдань бездержавної української нації, були зорієнтовані на історичний досвід європейських народів, які виявлялися в подібних обставинах, були націлені на досягнення повної національної свободи та гідності для українства.*** Для вироблення програми національного визволення він застосовував різноманітні постулати й ідеологеми з традицій правого, консервативного та націоналістичного, спектру європейської політики й філософії, але ніколи не будував цю програму на тоталітаристських принципах. Творчість Д.Донцова глибинно прив'язана до почувань та мислення таких подвижників національної української ідеї, як Т.Шевченко, І.Франко (творчість пізнього періоду), Леся Українка і тільки сліпий може не бачити цього. Ця нова наша книга вибраного з його спадщини – не для сліпих.

Олег Баган, керівник Науково-ідеологічного центру ім. Д.Донцова

**ПІДСТАВИ
НАШОЇ
ПОЛІТИКИ**

Підстави нашої політики

Souvenons-nous surtout, que les droits de la patrie sont imprescriptibles, et que le peu de cas qu'elle fait de nos conseils ne nous dispense pas de les lui donner.
Ernest Renan «La réforme intellectuelle et morale»

Особливо пригадаймо собі, що права рідного краю не передавнюються, та що факт, що він дуже рідко робить собі щось із наших порад, не звільняє нас від обов'язку давати їх йому.
Ernest Renan «Интеллектуальна і моральна реформа»

I^{1*}. Москва і Захід

Від самого 1648 року, від часу, коли по довгій перерві нація знову виступила активним чинником у європейській політиці, не переходила Україна кризи, по-важнішої від теперішньої.

Катастрофічний упадок трьох імперій, увільнення скритої національної енергії уярмлених досі народів Східної Європи, енергії, що своєю руйнуючою силою лишила далеко поза собою аналогічні рухи 1848 року, соціальна криза, що поставила під знак запитання саме існування нашої цивілізації, – ось те оточення, серед котрого нація, збуджена лоскотом світової завірюхи з довгого сну, мусила шукати і реалізувати свій колективний ідеал.

Майже жодну з європейських націй війна не заскочила зненацька: та чи інша була, може, непередготована до неї військово, але кожна була свідомо своїх політичних цілей у цей пам'ятний 1914 рік. Велика Британія зі старими і протягом віків незмінними традиціями її континентальної політики; Франція, що горіла жаждою реваншу; Росія зі своїм «тестаментом Петра I»; навіть Австрія зі своїм старим цісарем, який ще пам'ятав Метерніха, традиції наполеонівських воєн і був свідком кримської війни, знала, за що вона має битися. В подібній ситуації знаходилися й інші народи, втягнуті у вир світової війни. Старі й молоді, одні напередодні кінця своєї історичної кар'єри, другі на її початку, – всі вони мали отверті очі не лише на суть великого конфлікту, але й на засоби, котрими міжнародні конфлікти звичайно розв'язуються: ні Лойд Джордж, ні Кіченер, ні Клемансо, ні Берхтольд, ні Пашич, ні Тиса, ні Гольвег – ніхто з них не забував старого правила, що великі історичні суперечки вирішуються кров'ю і залізом...

Як же інакше представлялася справа в нас! Вибух війни знайшов нашу політичну думку на роздоріжжі. Немногі голоси, вказуючі на перші товчки великого землетрусу, на потребу приготувитися до нього, коли не хочемо, щоби він поглинув нас,

I У першому виданні (1920) цей розділ не мав назви. - Ред.*

закрикувалися, як голоси докучливої Касандри, відриваючи непотрібно людей від їхньої важливої праці. Наша *peys légal*^{2*}, група людей, що представляла націю та її аспірації, жила з дня на день, без ясно виробленого, загальноприйнятого політичного ідеалу, не зазираючи в майбутнє, котре, як байронівський Камінний Гість, стукало вже в двері, здавалося, так безпечної нашої хати, щоби одного гарного ранку з'явитися на її порозі перед переляканим українським Дон Жуаном.

Заколисана навіяними її пророками снами-мріями про мирну еволюцію людськості, про мирне полагодження всіх національних конфліктів, про різні «федерації», «децентралізації», «народне братерство», втягнута цими пророками в русло чужої національно-державної ідеї, нація, здавалося, спала летаргічним сном. Застрашаючий хаос ідей, повний брак загальнореспектованих традицій, відсутність загальновизнаного прапору, що малювався одними на два, одними на один, а іншими знову на три кольори, дезорієнтація провідників, получена з фаталістичною і обезвладнюючою вірою в «несмертєльність нації», – ось були найбільш характерні прикмети групи людей, котрим, немов на кепський жарт історії, судилося діяти в момент, що приходить раз на одну або дві сотки літ, треба було виступати на політичну арену не лише з доброю волею і любов'ю до рідного краю, але й з ясно сформульованим політичним ідеалом.

Накидати загальні риси цього ідеалу, як його розуміє і розумів автор, є ціл्लю сеї праці. Це зробити ніколи не є запізно, бо криза, котру переходимо, не хвилива: як пропасниця, стрясатиме вона ще довго нашим національним організмом. Ще довго стоятимемо перед завданням знайти вихід із проклятої ситуації, в котрій опинилася наша країна.

Виробити цей ідеал або радше віднайти його, що хоча і твориться чинниками зовнішніми, але захований у неясній, підсвідомій психіці народу, неможливо без правильної оцінки сути тої кризи, котру ми враз із цілим світом переходимо.

Вульгарна думка бачить причину хвороби, що стрясє суспільний організм Європи, в боротьбі різних ворожих собі імперіялізмів (котрі, розуміється, є ділом «тайної дипломатії», «генералів» і пануючих) і назріваючій соціальної революції. Наражаючи себе на закиди «реакційности» або парадоксальности, автор не поділяє сеї думки. Або не цілком її поділяє. Безперечно, теперішній хаос є результатом боротьби «імперіялізмів» (хоча причини її не такі примітивні, як здається ворогам тайної дипломатії). Безперечно, істеричний крик нижчих верств за новим соціальним ладом – це одна з істотних причин кризи, але поза цими конфліктами криється глибший або в кожному разі давніший.

Цей інший конфлікт захований у соціальній боротьбі, котру переходить Європа. Цей конфлікт лежав в основі конфлікту двох ворожих груп держав [у] 1914 році. Він же крився за визвольною боротьбою австрійських і турецьких слов'ян проти габсбурзької та отаманської державної ідеї. Він же товаришив при повстанні білоруських і українських селян у Польщі в кінці XVIII віку. Його ж контури бачимо в революції 1648 р. на Україні, як і в національних революціях 1917 р. на сході Європи.

^{2*} Законна країна, її офіційні представники (фр.).

Цей конфлікт, що його з тривогою передбачали Ляйбніц і Ренан, Наполеон I і Гюго, Енгельс і Бікопсфільд, про котрий із жадою помсти візюнували Герцен і Леонтьев, Бакунін і Горький, – це великий конфлікт двох цивілізацій, двох політичних, соціальних і культурно-релігійних ідеалів, конфлікт Європа – Росія.

У тому, що цей конфлікт справді лежить в основі многих хвилюючих у наш час питань, найлегше переконатися, коли звернутися до останньої фази цього конфлікту, до явища, що дістало відтепер незатерту назву большевизму, до аналізу явища, в котрім велика частина нашої безкритичної інтелігенції бачить найбільш викінчену форму соціальної революції.

«Що таке большевизм?» – запитують його несвідомі прихильники (бо свідомі не питають про це) і відповідають: «Це інтернаціональний рух, а ціллю його є повалення імперіялізму, капіталізму, націоналізму та інших богів буржуазного пантеону». «Большевизм, – відповідають його противники, – це бунт рабів, це негация законів логіки і народного господарства». «Большевизм, – твердять антисеміти, – це жидівська змова на згноблення християнства на користь воюючого Ізраїля». І одні, і другі, і треті мають рацію, що большевицька Росія справді дала товчок соціальним рухам міжнародної ваги. Але й одні, і другі, і треті нехтують те, що большевизм, як уже показує його назва, – це явище російське і в першій лінії російське. Слушно, що найближчою метою платних та ідейних агентів большевизму за кордоном було знищення європейського буржуазного порядку. Тільки – чи лише це? Чи це лише причина того завзяття, з яким хмари цих агентів у Відні, Будапешті, Копенгагені, Римі, Парижі та інших більших і менших центрах Заходу робили свою роботу зруйнування існуючого порядку в цих країнах? Чи справді повалення системи визиску було їхньою першою ціллю, чи, може, в їхнім завзятті треба шукати глибших і сильніших мотивів, незнаних самим мандрівникам пролетарської революції за кордоном, про котрі свого часу писав Достоевський? В однім зі своїх «Дневників писателя» він пише: «Чому майже дев'ять десятих москалів у своїх мандрівках за кордон пристають усе до тих, лівих, верств європейських, котрі, так сказати б, відкидають власну культуру? Чи не слідно в цім факті російську душу, котрій європейська культура все була чужою? Я, власне, так і гадаю. Європейці бачать у нас скоріше варварів, що волочаться по Європі та тішаться, що знайшли щось, що можна зруйнувати; котрі руйнують задля самої руйнації, задля приємности, тільки щоби поглянути, як це все розлетиться в звалища, ось як орди дикунів, як гуни, що вривалися в старий Рим, демолуючи святе місто, не маючи самі поняття про те, що за скарби культури вони нищили при тім»³.

Чи є хоч зерно правди в цих словах геніяльного москаля? А коли так, то чи відносяться його слова тільки до таких мандрівників революції, як Бакунін або навіть Герцен, який із криком: «Хай живе Хаос, vive la mort!»^{4*} посилав своє прокляття західному світові? Чи також до епігонів Леніна, заповідаючих смерть європейській демократії? Чи, може, і до обер-прокурора Найсвятішого Синоду Победоносцева,

³ Победоносцев К. Московский сборник.

^{4*} Хай живе смерть! (фр.).

що кидав громи на цю саму демократію, цю «велику брехню нашого віку»? Чи тільки до духових нащадків Бакуніна, до російської червоної армії, чи також і до війська царя, котре з такою самою завзятістю старалося зробити з галичан православних росіян, як большевики – російських комуністів? До війська, що з такою самою енергією хотіло накинати Європі свою рах *moscovitica*^{5**}, як Ленін хотів втягнути її до свого Союзу народів, до свого *societas* Леніна або *leonina*^{6***}? Чи наповнені почуттям глибокого смутку та національного сорому питання Достоевського можна застосувати тільки до ландскнехтів Будьонного, що несли на захід свою соціальну систему – Совіти, чи також і до жовнів Катерини, ще несли на Україну тодішню соціальну систему Росії – панщину?

А коли це так, то чи не маємо ми тут, у цих мандрівках озброєних і неозброєних росіян різних поколінь до Європи, втішених, що можуть в ній щось зруйнувати: раз уніяцьку церкву, раз капіталістичний лад, чи не маємо ми тут справу з явищами однієї і тої самої категорії, з фактом, більш універсальним, більш небезпечним, ніж большевизм або царизм? Можна з певністю сказати, що так власне і є, що ідеологія російського комунізму, як і царизму, – це тільки різні форми однієї і тої самої суті, одного і того самого явища загальнішого характеру, що не є нічим іншим, як воюючим із Заходом російським месіянством. Так, як і наполеонізм зі всіма одідиченими ним гаслами великої революції був нічим іншим, як новою формою каролінзького імперіялізму. З грізно піднесеною рукою, жадібно шукаючи очима довкола, стояла ще недавно большевицька Росія перед нами, як за часів Миколи I, нишпорячи, «де є ще щось, що можна б зруйнувати», відмовляючи у відповіді на наш запит.

Але ми можемо зречися цієї відповіді! Тисячу разів дала вже її російська інтелігенція, та сама, що колись «ходила в народ», а потім засідала в Чрезвычайках і «пролеткультках», носителька ідеї російського месіянства. В її власних очах – хоронителька і втілення ідеалів «правди і справедливости», одержимий духом пророк великого післанництва російського народу ошчасливити весь людський рід, а в наших [очах] – тамбур-мажор московсько-петербурзько-петроградсько-знову московського імперіялізму, сентиментальний апологет московського *Drang nach Westen*^{7*}, суворий прокуратор при історичнім процесі націй, що, обливаючись кров'ю, стукали до дверей раю свобідних народів, *advocatus diaboli*^{8**}.

Міццю духа, геніяльність могли різнитися між собою представники сеї інтелігенції. Перед одними, як перед уже цитованим Достоевським, мусив кожний, що мав розуміння великого, до якої національності він не належав би, відкрити голову. Інші збуджували тільки сміх публіки, як напудровані циркові блазні, своїми дурними дотепами та скоками. Але в них усіх, пророків і арлекінів, одне було спільне – глибока містична віра в велике покликання, світову місію російського народу. Вони могли малювати цей народ або в рожевих барвах, як народники, або

^{5**} *Московський світ* (лат.).

^{6***} *Лев'яча спільнота* (лат.); у переносному значенні: дружба з сильним, що все відбирає. Тут ще використовуються гра слів, звукова подібність «Леніна» і «leonina».

^{7*} *Похід на Захід* (нім.).

^{8**} *Адвокат диявола* (лат.).

як Чехов у своїх «Мужиках», порівнювати його з худобою; цілувати поли його смердючого «зіпуна», як робив граф Л.Толстой, або в переляку перед його незрозумілим і неохопним еством апелювати до царських багнетів. Як се робили П. Струве та інші не менш славні автори колись славнозвісних «Вех» – все одно! Ангел чи Люцифер, Аполон чи центавр, пів людина, пів звір, був цей народ усій російській інтелігенції народом-богоносцем (не в євангельському сенсі), а коли й худобою, то священною худобою, котрій мають поклонятися всі язики. Він і тільки він мав проголосити агонізуючому Заходові нове слово. Тільки з його уст мало розлягтися над світовим хаосом збавленне: «Fiat lux!»^{9***}

«Я вірив і тепер ще вірю, що Росія, котра має стати на чолі якоїсь нової східної державности, повинна дати світові і нову культуру, замінити цією новою слов'янсько-східною цивілізацією занепадаючу цивілізацію романо-германської Європи»¹⁰, – писав папа слов'янофілів Леонт'єв п'ятдесят літ перед нами.

Переповідаючи наглу смерть Заходу, взивав слов'янофільський поет Тютчев: «Над гігантськими руїнами Заходу підноситься, мов святий ковчег, ще більша Росія ...хто посміє сумніватися в її покликанні?» «Захід сказав уже все, що міг сказати. Ex oriente lux!»^{11*} Тільки Росія покликана перебрати духовний провід над Європою!» – заходиться знана крикливица російського месіанізму С.Булгаков. І зворушений цими словами, немов луна, відповідає йому Розанов: «Давно була пора це сказати». Пушкін ідеалізує російське кріпацтво, протиставляючи його «поневоленню» англійського селянина¹², і пише поему, в котрій звучать енергійні ноти ненависти до європейської цивілізації¹³.

Патріот-візіоніст А. Герцен літами маячить про велику нам сподівану хвилину упадку Заходу і мріє про «нових варварів, що йдуть її руйнувати». Ю.Самарін тішиться роллю, яку доведеться грати Росії в «цілм світі», а архіреволюціонер М. Бакунін вірить, що російський народ «внесе до історії нові засади і створить нову цивілізацію, і нову віру, і нове право, і нове життя». М.Горький «плює в обличчя» Америці та «прекрасній Франції» в ім'я російсько-босяцьких ідеалів, а Ленін узурпує собі становище наступника першоапостола соціалістичної церкви, перед буллами котрого, як перед буллами Інокентіїв та Боніфаціїв – королівські трони, мали падати трони впалих у гріх соціалістичних божків Окциденту. І навіть П. Чадаєв, один-однісінький москаль-європеець (за що його і зробили божевільним його земляки), і той кінчить вірою у велике післанництво Росії в своїй «Апології божевільного». «Наше діло, – пише він, – внести спасаючий принцип порядку в світ, що став здобиччю анархії. Росія не сміє кинути цієї місії, що повірена їй царем небесним і земним». Голоси всіх представників російської політичної думки зливалися в одній похвальній пісні своєму народові, всі вони, в суті речі, підписувалися під офіційною теорією російської історії, вираженою графом Бенкендорфом у таких

9*** Хай буде світло! (лат.).

10 Леонт'єв К. Восток, Россия и славянство.

11* Світло зі Сходу (лат.).

12 Пушкін А. Разговор с англичанином.

13 Пипин А. Характеристика литературных мнений.

словах: «Минуле (Росії) було гідне подиву, теперішність – більш ніж блискуча, а майбутнє, – писав граф, думаючи, очевидно, про большевиків, – перевищить усе, що може собі представити людська уява!»

Одні виступали зі «здоровими формами» російського державного будівництва, що мали врятувати Європу. Другі лікували світ російською «общиною» або бачили свою місію у визволенні слов'янства (білі інтернаціоналісти) або у «визволенні» світового пролетаріату (червоні), треті – в теократичнім ідеалі морального відродження людськості через Росію. Одні марили про «Москву-третій Рим», другі – про Москву-столицю Третього Інтернаціоналу. В деталях своїх думок різнилися поміж собою ідеологи російського месіянства, але всі міцно та непохитно вірили, що російський народ, хоч і ремствуючи, хоч і не все добровільно, а поведе за собою, як віслук під заохочуючі оклики своїх погоничів, усі інші народи назустріч, хоч і незнаний, але великий будучині, в котрій мерехтіли в очах політичних маніяків то нова *civitas dei*^{14*}, то російський хрест на святій Софії, то «соціалістическое атечество»...

«Пересада, односторонність», – скажуть скептики. Прецінь месіянство не є особливістю російського народу. Ні пересада, ні односторонність, бо того, що я назвав російським месіянством (а правильнішою назвою був би панмосковітизм), у ніякім разі не можна рівняти з аналогічними явищами в інших націй, а зокрема ні з панлатинізмом, ні з пантевтонізмом.

У латинстві була, правда, ця вигідна сторона, що мало воно вже в історії одностайну політичну організацію. Колись етруски та іберійці, ілірійці та кельти творили одну імперію. Але з її розпадом традиції єдності, з тяжкою бідою підтримувані Церквою, завмерли, Піринеї та Альпи виявилися перешкодою, об котру розбилася навіть колишня єдність культурної мови. Імпозантна спроба великого Наполеона злучити під своїм скіпетром Францію, Бельгію, Італію, Іспанію та Португалію і менш імпозантне стремління маленького Наполеона III заволодіти Італією були останніми подригами панлатинської ідеї. Коли не брати до уваги, розуміється, галасу, викликаного *ad hoc*^{15**} паризькою пресою з приводу приступлення до Антанти «латинських сестер» – Італії та Румунії.

Щодо тевтонського світу, то в нім було ще менше підстав до великого расового руху. Політичне розпорошення німецької раси, усамостійнення деяких її частин (Австрії, Голандії, Швейцарії та ін.) згори засуджували пантевтонську ідею на невдачу. Несмілі спроби її штучного відживлення (Бернгарді, автор «Середньої Європи» Навман, шведський професор Стефен і Числен) штовхнув у царство утопій Версальський мир.

Англійська форма пантевтонізму виявилася справді більш живучою, і певно, що такі ідеї, як Greater Britain або Imperial Federation^{16***}, не є ніякі фантоми. Але вона не виходить, подібно до панмосковітизму, поза рамки власної раси та не претендує на провід над іншими, опріч менш культурних від себе, народами.

^{14*} *Божя держава (місто) (лат.).*

^{15**} *До цього (лат.).*

^{16***} *Велика Британія... Імперське об'єднання (федерація) (англ.).*

Своїми претензіями та силою розмаху російський месіянїзм, що хоче панувати над народами, що стоять вище від нього під оглядом як культурним, так і політично-економічним, і над землями, густіше від Росії заселеними, – явище, єдине в історії Європи останніх трьохсот років.

Скептики скажуть: «Це все дуже добре, але ж месіянїзм не є суттю большевизму». Форма, в котру вилася пропаганда большевизму на Заході, – явище хвилеве, кінчене, як кінченим були наполеонівські форми, в які вилася Французька революція, що в першій мірі, як і большевизм, була соціальним переворотом. При чім же тут конфлікт Росія – Європа?

Хто не сягає пам'яттю дальше, як по вчорашній день, або хто (як багато наших досвідчених політиків) завше надає суспільним рухам такий зміст, який вкладають у них їхні вожді, для того щойно наведений хід думок здається незбитим. Але коли ми захочемо заглибитися в це надзвичайно складне питання, то дійдемо до цілком иншого несподіваного висновку. Прийдемо до висновку, що «визволення світового пролетаріату», як і «визволення слов'янства», – пуста фраза, за котрою криється цілком инша суть. Те саме нам уже знане московське месіянство.

Коли лишити на боці бомбастичну фразеологію большевиків, призначену для зідютих від голоду і терору їхніх підданих і скантованих тими чи иншими засобами чужоземних «товаришів», то одна характерна риса їхньої ідеології впаде в очі. Це – розглядання всієї їхньої зовнішньої політики не в колі ворожих собі понять: «революція – реакція», «пролетаріат – буржуазія», а з точки видження противенства між Росією як авангардом Азії з одного боку та Європою як цілості з другого. Коли большевики використовують національно-релігійні рухи Орієнту проти Англії, то це апеляція не до класової, а до національної боротьби Сходу проти Європи. Коли шукається помочі Енвера-Паши або афганського еміра, то це не альянс з інтернаціональною революцією проти інтернаціональної реакції, не політика союзу з трудовими масами, а лише союзу з державами проти держав, звикла буржуазна політика, політика національних інтересів, боротьба за перевагу Росії над Європою, політика, котрої даремно відпекуються большевики. Коли Ленін виступає проти Англії та Америки, він б'є їхні англосакські (а не капіталістичні!) свободи, котрих він не забуває взяти в знаки наведення¹⁷.

Коли Бухарін лютує проти угодовости європейського робітництва, він нападає не так на зрадників робітничого класу, як виступає проти «німецьких, австрійських, французьких і англійських меншовиків»¹⁸.

Коли Троцький підогрівав патріотичний запал своїх червоних найманців у війні з Польщею, то тільки для них була вона війною з «шляхтою», для цілого ж російського загалу це була війна з поляками... Проти європейського «імперіалізму», проти німецького тяжкодумства, проти французького міщанства, проти англійського професіонального кретинізму – ось проти чого гримлять із московського совітського Олімпу. Європейський світогляд робітництва Заходу, що робить його

¹⁷ Ленин Н. Государственность и революция.

¹⁸ Бухарин Н. Программа коммунистов.

малодоступним московській пропаганді, і Європа, що протриває політичній експансії Росії, – ось ворог большевизму та його азійських союзників. Тут Європа – там Росія! Така формула зовнішньої політики совітської Москви.

І цікава річ, що з такого самого погляду гляділа на цю політику друга російська месіянська ідеологія – слов'янофільство. Чи виникає квестія слов'янська, вона розглядається не відрубно, не абстрактно, тільки як етап до загального походу проти Заходу. Чи постає заново турецьке питання – слов'янофіли виступають навіть за залишення турків у Константинополі, коли заноситься на заміну султана в його резиденції комісаром тої чи іншої великої європейської держави. Чи йдеться про внутрішні справи підвладних або непідвладних Росії європейських народів, усі ці питання розглядаються з погляду збільшення могутності Росії супроти Європи. Далі аналогія ще більш вражаюча! Большевики голосять війну європейському буржуазному порядку, апелюючи до пролетаріату. Війну тій самій буржуазії голосили старі слов'янофіли, апелюючи до того самого пролетаріату! Чи вони теж були борцями за соціалізм, чи большевики – слов'янофілами? Ні одне, ні друге. І перші, і другі служили тому самому національно-російському ідеалові, для котрого потрібний був упадок Європи. Обґрунтовуючи свою політичну теорію, Леонтьєв писав: «Усі слов'яни, полудневі, та й західні, в цім так дорогім для мене культурно-побутовім сенсі ніщо інше, як неминуче лихо, бо ці народи в лиці своєї інтелігенції нічого, опріч найординарнішої («наиболее пошлой») і звичайної європейської буржуазії, світові не дають»¹⁹.

«Ординарної буржуазії!» Звідкіля ці ноти в царєфіла Леонтьєва!? Ляпсус? Ні, це його глибоко передумана гадка, бо в другім місці він каже: «Пора покласти край розвиткові міщанського (отже, буржуазного!) ліберального поступу!»²⁰, а двома сторінками нижче, звертаючись знову до слов'янських братів, із жалем стверджує, що «наші західні та полудневі одностумці набагато більше від нас подібні всіма своїми чеснотами і хибами до європейських буржуїв найбільш пересічного сорту». «Коли світ, – читаємо далі на 415 сторінці у нашого антибуржуазного цариста, – мусить скоро відкинути буржуазну цивілізацію, то новий ідеал людськості вийде конче від Росії, від народу, в котрого слабше розвинені буржуазні чесноти». Як бачимо, це вже щось немов із Леніна або Бухаріна, котрі аргументували світову місію російського пролетаріату тим, що він менше, ніж його західні товариші, пересяк буржуазною мораллю та пересудами...

Але автор консеквентний! Коли «буржуазна цивілізація», така йому ненависна, конає, то мусить бути і той, що поклав би її в домовину. Для Леніна сей грабар – це, звичайно, революційний пролетаріат. Для Леонтьєва – також! Передовим герольдом тогочасної буржуазної культури була Франція, через те саме вона повинна була згинутися для нашого панславіста і, розуміється, від руки пролетаріату. «Коли для дальшої незалежності східно-російської думки від думки романо-германської, для виступлення на новий інший шлях культури та дер-

¹⁹ Леонтьєв К. Там само. – С. 108.

²⁰ Там само. С. 384.

жавних форм потрібно, щоби все нижче і нижче падала в очах людей Сходу повага романо-германської цивілізації, коли потрібно, щоби забобони відносно цієї цивілізації якнайскоріше перейшли в дике упередження проти неї, то треба бажати, щоби якнайхутше та остаточно скомпрометувала б свій геній країна, котрій належить ініціатива в сучаснім поступі»²¹.

Себто Франція, а що писав він свій памфлет під час Паризької комуни, то закликає на поміч її фригійську шапку, що, застромлена на вежі Нотр-Дама, звістувала б остаточно кінєць буржуазного світу. Ще ліпше, звичайно, було б, якби Париж зі своїми «буржуазними» церквами та парламентом узагалі щез із поверхні землі, а що це неможливо без большевицьких метод, то Леонтєв поручає їх також. «Чи можливий, – запитує він, – тріумф і панування комуни без вандалізму, без матеріального руйнування будинків, пам'ятників штуки, бібліотек тощо? Звичайно, ні, а при сучасних засобах знищення обернути більшу частину Парижа в руїни та згарища набагато легше, ніж у старі часи зруйнувати інші великі культурні центри, як Вавилон, Ніневію, Старий Рим. А цього треба бажати тому, хто прагне нових форм цивілізації»²².

Чи це розумування маніяка? Витяг із «Записок божевільного» М. Гоголя чи зі вступної статті «Ізвестій»? Цілком ні, се, повторюю, глибоко передумана гадка російського патріота, свідомого неприєднаної ворожості між його країною та Європою, що шукає скрізь вільних або невільних союзників своїй справі. Подібно, як Зінов'єв та інші комівояжери большевизму, які голосять терор і вандалізм також в ім'я «нових форм цивілізації». Це не значить, розуміється, що перший був соціалістом або другі – панславістами. І в одній, і в другій сторони відклик до пролетаріату – це комедія, засіб для досягнення цілей, що з визволенням пролетаріату так само не має нічого спільного, як панславізм – із визволенням слов'ян: до запалення світової пожежі, в якій згоріла б ціла європейська цивілізація. Зрештою, Леонтєв не стоїть сам зі своїми, як на час і на особу, будь-що-будь оригінальними думками. Знаний та досить інтелігентний ідеолог слов'янофільства Мілер писав у приблизно той самий час: «Зачинаючи підтримувати його (принцип національності) у слов'ян, нам довелося б озброювати проти себе всю стару Європу, шукати проти неї опертя в Європі таки, в співдіянні, скрізь і всюди, з усіма її свіжими силами»²³.

Що це за свіжі сили? Ті самі, котрі викликували Леонтєв і Ленін. Для добра Росії та знищення Європи потрібно викликати на Заході духів, що ворожі західній цивілізації. Отже, що шкодить, коли ці духи маршують під червоним прапором соціалізму і клянуться на євангелії не св. Марка, але св. Маркса? Аби робили свою роботу. І ось прихильник общини та самодержавства німецький Мюлер, обернутий в московського Мілера, радить відкинути набік усякі засади легітимізму, властиві нібито російській політиці, та подати руку Мефістові революції... Нав'язуючи до місіонерської ролі Росії, Мілер пише: «Мені здається,

²¹ Там само. С. 433-384.

²² Там само. – С. 435.

²³ Миллер О. *Славянство и Европа*. – Санкт-Петербург, 1877. – С. 63.

що на відносини Європи до нас могло б мати великий вплив щире виречення з нашого боку тої політики, якої трималися ми до східної війни, виречення всяких традицій легітимізмоманії та революціофобії». Росія (царська Росія!) мусить виявити «тверду рішучість і вміння довести на ділі народам Європи, що і поза межами слов'янського світу наше завдання – визволення». І далі: «А коли самі народи Європи все ще вірять їм (своїм пануючим класам), суть у їхніх руках сліпим знаряддям ворогування проти тих, з ким їм належало б скоріше заприязнитися для згідної відсічі загальноєвропейській реакції (себто проти Росії), то в цім багато винні старі гріхи нашої власної політики з тих часів, коли вона хворувала на прищеплені їй недуги легітимності і свободобязни»²⁴.

Отже, короткий змісл довгої мови, розвинений даліше в Мілеровій книзі, – аби Росія сперлася в своїй європейській політиці на тамтешні революційні елементи і разом із ними штовхнула у прірву цілий будинок так званої буржуазної, а, в ґрунті речі, саме європейської культури. Подібну мову знайдемо і в інших отців слов'янофільської церкви, напр[иклад], у Самаріна, який радив Росії перейняти в Польщі «ту визвольну роль, котру рано чи пізно, волею чи неволею доведеться нам відіграти в цілм світі». До подібного договорується Бакунін: до «повної негачії Заходу» і до великої визвольної місії російського народу на чолі зі своїм царем²⁵.

Що ж до Герцена, то цей безнадійно плутає місію царату з місією пролетаріату, малюючи ляпуватий образ останнього дня Європи, повіряючи роль серафимських трубачів донському козакові, що «в свій час прийде збудити європейських Палеологів і Порфірогенетів, – коли їх не збудить трубний згук останнього суду, що творитиме над ними соціалізм помсти – комунізм»²⁶.

Але лишімо на боці Герцена і Бакуніна, вони ж були «також соціалісти», але що робити з Самаріним і Мілером або з Леонтьєвим, котрих ніхто не запідозрить не тільки в революційних, але навіть у ліберальних настроях? Що робити зі всією практикою російської політики в Європі, починаючи від Олексія, Петрового батька, і закінчуючи Миколою II, політикою, що на ділі рвала з принципами легітимізму, роблячи революційно-демагогічну пропаганду серед українських та польських селян проти їхніх «панів», серед фінських селян («торпарів») – проти вождів селянського незалежницького руху, серед турецької «райї» – проти її гнобителів, або серед австро-угорських селян – проти «утискаючої їх німецько-мадярської буржуазії»? Що робити з самою ідеєю царату, цього «царства бідаків», цієї диктатури на користь убогих, що так разюче нагадує совітську ідеологію, цю теж диктатуру «бідних над багатими»? Чи інспіратори цієї політики – всі ці Ордини-Нащокіни, Меншикови, Паніни, Горчакови, Извольські, Шебеки та Гартвігі – були агентами світової революції? Коли звернутися навіть до одної-однісінької ідеї большевиків, здавалось би, що не є плагіатом, – до гадки мобілізації мусульманських народів проти «західного імперіялізму», то і тут можемо поградулювати з їхнім винаходом

²⁴ Миллер О. *Славянство и Европа*. – Санкт-Петербург, 1877. – С. 99 і 109.

²⁵ Бакунін М. *Письма о патриотизме*.

²⁶ Герцен А. *Письма из Италии и Франции*. – С. 267.

не вождям Третього Інтернаціоналу, а їхнім великим вчителям. Бо вже той самий Леонт'єв писав, що «стала небезпека Росії на Заході» та що там треба шукати собі союзників: «коли цим союзником схоче стати мусульманство, тим ліпше», бо «в самій вдачі москаля є дуже сильні та важливі риси, які далеко більше нагадують турків, татарів або інших азіятів, або просто нікого, ніж слов'ян». Союз із ними «догідний уже для того, що вони не пересякнуті європеїзмом»²⁷.

Чи не тому і Ленін шукає там союзників для свого, як його назвав Кавтський, татарського соціалізму? Чи не суть гостроверхі татарські шапки комуністичних офіцерів атавістичним символом ролі, яку судилося відіграти їм в Європі?

Можна залишити приклади або можна б їх навести ще безконечну низку, можна цитувати ще інших слов'янофілів, а будемо певні, що знайдемо там Леніна. Можемо робити витяги з творів або промов останнього – і нехибно спіткаємося з плагіятами з панславистського євангелія. Залицання до революції та пролетаріату – і тут і там. Хрестовий похід проти буржуазії – і тут і там. Переморгування з Азією – і тут і там. Громи проти принципу легітимізму – і там і тут. І там і тут одна-одніська мета – знищення «згнилої» європейської демократії *ad maiorem Russiae gloriam*^{28*}, демократії, однаково смертельної, однаково ворожої для всіх досі існувавших форм російської державності.

У цім і в нічім іншим лежить спільна суть обох форм російського імперіялізму: царської та большевицької. Це розумів, м[іж] ін[шим], уже Страхов, який твердив, що «коли ми візьмемо взагалі наш нігілізм, візьмемо його в цілім складі його виявів, то муситимемо визнати за його найважливішу рису – скептичний погляд на Європу (а не на буржуазію). Люди найбільш російського напрямку часто-густо бувають у цім відношенні цілком згідні з думками нігілістів» (і на-відворот, додамо від себе)²⁹.

Це розумів також Леруа-Больє, на думку котрого нігілізм – це «певного роду протест Росії проти Європи»³⁰.

Протест, котрий виливався то в садистські мрії зрівняння з землею Парижа, то в пропозиції європейському робітництву вирізати своїх «збуржуазілих» провідників, як це робив Апфельбавм-Зінов'єв на з'їзді німецьких незалежників у Гале; протест варварів, що «волочаться по Європі та радіють, що знайшли щось, що можна зруйнувати, не маючи поняття, що за скарби культури мають перед собою». Їхні демагогічні кличі ніщо інше, як тільки засіб боротьби, свого роду нафта, котрою треба полити колючий, як казав Герцен, очі всякого москаля чудовий будинок окцидентальної культури, щоби на згарищах могли засісти або цар земний Микола Романов, або диктатор над пролетаріатом Бронштайн-Троцький. Коли це потрібно в інтересах Росії, панславіст і царист стає революціонером і ворогом буржуазії, соціаліст-большевик – противником демократії та союзником азіятських шовіністів.

27 Леонт'єв К. Там само. – С. 28 і 182.

28* Для більшої слави Росії (лат.).

29 Страхов Н. Борьба с Западом в нашей литературе. – С. 126.

30 Leroy Beaulieux. L'Empire des tsars et les Russes. – Paris, 1881. – Кн. I. – Розділ 4.

Коли якраз по війні, а не скоріше, російський імперіялізм набрав таку застрашальну розгонову силу, то це треба пояснити передовсім тим, що тоді розлетілися два його найбільші противники – Австро-Угорщина і Туреччина, що пролетарський рух, котрий, на думку Герцена, мусив обернути в хаос всю Європу, якраз тоді набрав такої інтенсивності, що в збалканізованій Австрії та на знищених безкочечними війнами Балканах уже смерділо падлиною, що ворожила багату тризну російським комуністичним крукам...

Але ж це значило би спрощувати питання: хотіли бачити в сітці страшних конфліктів світової війни нічого, окрім ворогування Європи з Росією! Це значило б робити собі залегким завдання, замикаючи очі на те, що війна 1914 року була конфліктом двох груп держав, із котрих одна мала своєю союзницею Росію, отже, – не конфліктом Росії з Європою. Це значить замикати очі на соціальні доктрини большевизму, що прецінь різняться від тих, що їх голосив царат або його ідеологи! Аргументування на позір слушне, але тільки на позір. Бо, попри свій зовнішній вигляд, війна 1914 року була значною мірою лише дальшим тягом російського походу на Європу. Те, що Росія мала головні західні держави на своєму боці як союзників, не міняє нічого на речі. Петро I під час Великої Північної війни також мав на своїй стороні Польщу, Данію, а пізніше навіть британського короля. Та, попри те, ця війна була одним із головних етапів московської експансії проти Європи. Польща вже в 1772 році, коли по упадку України і Швеції прийшла черга на неї, переконалася, що, воюючи за посідання Балтики і Чорного моря, Петро I виступав не тільки проти своїх тодішніх противників, але і проти тої самої Польщі та проти Європи взагалі. По упадку Польщі Росія також мала союзників у поділових державах – Німеччині та Австро-Угорщині. Але від того часу, як російська ескадра прибула до Тулону, а цар Александр III вислуховував стоячи Марсельську, центральні держави переконалися, що Росія мала на оці боротьбу з ними, як і з Європою взагалі, коли ділила Польщу. Виправа большевиків до Персії, Малої Азії, Польщі та Східної Галичини, Східної Пруссії, стали погрози проти Румунії та Угорщини переконали нарешті західні держави в тому, чого вони досі, здається, не знали: що війна Росії з центральними державами, як колись із Україною та Польщею, була нічим іншим, як приготуванням, стадією її загальної боротьби проти Європи якої такої. Власне, ся остання фаза російського імперіялізму – большевизм, що зазіхає на передові сторожі західних держав в Європі та Азії, показала наочно, що конфлікт 1914 року мав два істотні моменти: англійсько-німецький та російсько-європейський. Із ліквідацією першого лишився тільки другий. Вислови Черчила і Лойда Джорджа, що недавно викликав у парламенті тинь ініціатора антиросійської коаліції – Дізраелі, з одного боку, офірування Людендорфом німецької шаблі для боротьби з європейською небезпекою, большевизмом, з другого, – ось перші пробіски почуття загальноєвропейської солідарності супроти небезпеки, що йде зі Сходу³¹.

31 Англія справді з властивою собі далекозорістю давно зрозуміла істоту російсько-європейського конфлікту і навіть під час свого офіційного союзу з Росією старалася знейтралізувати зростаючі впливи Росії на європейські справи. Порівняй енергійну опозицію британського кабінету російським вимогам щодо Константинополя, фаворизування Польщі в 1916 році та ролі, відіграну англійським послом у Петербурзі сером Б'юкененом в останні дні царювання Миколи II.

Інакше представляється, на перший погляд, друге явище, що, поряд із боротьбою різних імперіялізмів, стараються представити як другу причину світової кризи. Це явище – грядуча соціальна революція. Але й тут не все так просто. Звичайно, внаслідок війни соціальні конфлікти прийняли найгостріші форми, і гамором їхнім повний світ. Але як національні конфлікти на Заході перед і по 1914 році були тільки явищем локального характеру в порівнянні з конфліктом Європа – Росія, так і за соціальною боротьбою, що нищить економічно організм Європи, криється старий антагонізм двох світів: у цьому випадку двох соціалістичних ідеалів – європейського і російського. Двох виключаючих себе форм революцій: революції знизу і революції згори; революції, докраної свідомою демократією, та революції, докраної купкою соціальних яacobінців; революції більшості і революції меншості. Одну приводять у життя диктатори в Кремлі, але від неї відхрещуються майже всі соціалістичні партії на Заході та всі економічні організації пролетаріату. Другу старається реалізувати робітнича демократія. Одна бачить у масах об'єкт політичних експериментів, друга – суб'єкт.

Розглядаючи, отже, роль Совітської Росії в соціальних рухах Європи, ми бачимо знову, що ця доктрина (як і російська імперіялістична) тільки позірно стоїть на одному або на другому боці різних поборюючих себе сил в Європі, а в суті речі це – ідея, що протиставляє себе Європі як цілості, що також представляє в цій конфлікті одну цілість. Так колись єднала російська община і соціалістів, і панславівців у Росії, маючи проти себе в Європі і соціалістів, і буржуїв. Російський метод соціальної революції наближається скоріше до методів царату, європейська – до методів західно-буржуазного лібералізму. Як у політичному конфлікті 1914 року, так і в соціальному від 1918 року знову бачимо конфлікт двох культур, двох національних ідеалів.

Як бачимо, отже, подана тут оцінка суті європейської кризи різниться від загальноприйнятої. Не заперечуючи існування великих соціальних і політичних конфліктів в Європі, ні ролі, яку в них відіграє Росія, я бачу за цими конфліктами тільки універсальніший конфлікт, що важкою зморою тяжів над усіма наступними одна за другою в Європі кризами від останніх двохсот літ.

Маючи цей конфлікт перед очима, ми мусимо помітити лінії нашої зовнішньої та внутрішньої політики або краще їх вибрати. Бо це питання вибору стояло перед нами завше. Стояло перед нами в 1612 році, коли козаки Сагайдачного добувалися через Арбатські ворота разом із поляками до Москви. Стояло в 1654 році і протягом наступних п'ятдесяти літ, не уступаючи з порядку денного нашої політики аж до шведчини. Стало знову перед нами по упадку Польщі та насильному згнітенні унії, як і тоді, коли київське духовенство відмовлялося присягати на вірність батькові Петра I. Стало б воно перед нами, напевно, і в 1812 році, коли б Наполеон зацікавився українською справою не в 1813 році, але на рік скоріше. Стало воно кілька літ перед 1914 роком у цілій своїй гостроті, і то не тільки перед «російськими» українцями, але й перед галицькими, буковинськими та угорськими. Стоїть воно перед нами і тепер. Чи йшлося про вибір між тридержавним союзом та Антан-

тою, зараз це питання перемінилося в питання: з Росією чи проти неї? Чи йшлося про вибір між католицизмом і ортодоксією, це знову значило: за московське православ'я чи проти нього? Чи йшлося про революцію, те саме питання ставало знову перед нами в формі дилеми: диктатура чи демократія? Що б ми не робили, які б завдання не ставила перед нами історія, все спиняємося перед одною і тою самою загадкою-сфінксом, що хоче з'їсти нас. Це ж саме питання стоїть і перед всіма відпалими від колишньої Російської імперії народами, як і перед усім слов'янством узагалі. Вибору жадають від нас і самі росіяни, що не йдуть на жодні компроміси, а ставлять нас перед дилемою: або стати передовою стежею «воюючого папізму», чи «антантського імперіалізму», чи німецького «пертя на Схід», або авангардом «слов'янства» (себто Росії) в його поході на Захід. Отже, з ними або проти них! Не інакше ставлять цю квестію і більшовики, котрі питання: «з буржуазією чи з пролетаріатом?» підпорядковують іншому: «з кремлівським Інтернаціоналом чи проти нього?»

Росія всяка була все носителькою ідеалу месіянства – це перший висновок, до котрого управнює студіювання згаданих матеріалів і фактів. Росія всякий етап своєї експансії до 1917 року (слов'янофільство і неославізм) і пізніше (більшевизм) трактувала в перспективі своєї боротьби з Європою як такою, і це другий висновок, до котрого приходимо. Вона інстинктивно чула, що кожне розширення Європи, політичне чи культурне, загрожує її існуванню. Для того всі такі питання, як константинопольське, втягнення західного слов'янства в коло європейських впливів, католицизм на Україні, були для неї частинами однієї універсальної проблеми: боротьби із Заходом. Якими фіговими листками ця боротьба не прикривалася б, під якими прапорами не велася б – під слов'янофільським чи під більшовицьким, зміст справи від цього не змінився. Зрада принципу легітимізму царатом, а засади демократії більшевизмом були явищами цілком природними для того, хто бачив правдиву суть упертої боротьби двох цивілізацій. Маючи перед очима суть цієї боротьби, ми мусимо намітити головні лінії нашої національної політики. Але перед тим треба присвятити трохи уваги іншій квестії, причині засадничого антагонізму Росії щодо окцидентальної культури. Широке обговорення цього питання, що могло би бути темою цілої розвідки, виходить поза рамки цієї книжки. Тут обмежуся тільки суттю порушеної квестії, оскільки це потрібне для ліпшого освітлення головної теми – підстав нашої національної політики.

II^{32*} Варварія московська;

Вгорі я зазначив, що те «нове слово», котре несе Європі російськість, абстрагуючи від її кожноразових форм, є одне і те саме, випливає з одного й того самого розуміння національного ідеалу.

Придивімося до нього ближче.

Що впадає в очі при порівнянні двох світів: латинсько-германського, до котрого належать і західні слов'яни, і російського? Барвистість, велич цілої історії, рухливість народних мас, напруженість конфліктів, свобідна гра сил, величезна роль великих особистостей, примат права і логіки – на Заході. Однотонність, придушеність особистості, безбарвність історичних подій, величезний вплив незрізничкованої народної стихії, непропорційно велика роль держави – в Росії.

Боротьба цісарів із папами, повна драматичних моментів, – це Захід. Розправа всемогучих царів із позбавленим усякого значення духовенством – це Росія. Завзята і вперта боротьба феодалних лицарів із королями – це Захід. Відтяпування голів своїм «холопам», як називав своїх бояр Іван IV, – це Росія. Трагічний конфлікт старої віри з реформою, ще більш імпозантна реакція першої – це Захід. Спір між офіційною церквою та «розколом» – це Росія. Кальвінізм, цвінгліянство, лютеранство – там. «Пригуни», «хлисти» і «столпники» – тут. Великі фігури французької аристократії, які не забувають навіть на ешафоті своєї гідності, – це Франція, це Захід. Малодушна банда теж «аристократії» з ласки царської, що вештається по константинопольських і празьких кабарегах і шинках, дожидаючи там рятунку своєї країни, – це Росія. Не позбавлений певного драматизму момент страсти Людовіка XVI або великого противника Кромвела – це Європа. Замордування останнього Романова не знати де і не знати ким – це Росія. Мірабо, Кавеньяк, Клемансо, три стовпи трьох епох французької буржуазії, – це «там». Замоскворецький купець Островського, «весьєгонський Мірабо» – Федя Родичев і Хлестаков-Керенський, три фігури також трьох епох буржуазії, – це «тут». Лавуазьє, котрому відтяла голову республіка, «не потребує науки», з одного боку, проф. Гредескул і Тимерязев, Горький та Шаляпін у позі лакея перед народними комісарами – з другого. Ціла плеяда аристократичних імен, знаних цілому континентові, яка стояла на чолі або вандейських повстань, або армії коаліції, що боролася проти французької революції, – це Захід. Брусилов, Поліванов, Клембовський, Гутор і маса інших царських генералів, що боролися за Третій Інтернаціонал, – це Росія. 1789 рік із його «правами людини та горожанина» і 1848 рік із його «правом на працю» і самовизначенням народів – це Захід. Грудень 1825 року, порив купки та повна апатія мас і листопад 1917 року з правом на рабство і знаним самовизначенням народів «вплоть до отделенія» – це Росія.

32* У другому виданні цю частину названо «Варварія московська» – Ред.

Коли читаємо їхню історію, історію Європи, – читаємо історію її народів. Читаючи історію Росії, не бачимо нічого, окрім темної маси, що, сліпо віддана своїм вождям, рухається нині в однім, завтра в другім напрямку. В 1612 році поляки були в Москві, але в 1832 році не росіяни, тільки Паскевич під Варшавою. В 1708 році прийшли на Україну шведи, котрих затьмити не могла навіть велика фігура їхнього короля, так само, як у 1812 році прийшли до Росії «дванадесять язиків», але проти шведів і французів билися не москалі, тільки Петро «Великий» та Олександр «Благословенний». Там історію робили класи, партії, нації та великі одиниці, суспільність. Тут – держава, уряд, що скували і класи, і одиниці, і суспільність.

Ця остання риса (і тут ми підходимо до суті європейсько-російського антагонізму) є характерною прикметою всіх примітивних суспільностей, у тім числі і російської.

У примітивних громадах сепарація «я» від «ми», одиниці від маси, індивідуума від субстанції не є довершена. Одиниця не живе ще своєю думкою, тільки збірним розумом маси. Веління моральні, правні, релігійні та політичні відчуються не як веління власного «я» («совісти»), а як незрозумілі в своїй суті накази згори. Відповідно до того, цілком відмінно усталюються в такій суспільності відносини між одиницею або їхніми групами і загалом. Деінде нормуються ці відносини правом, приписами «імперативно-атрибутивними», себто такими, при котрих обов'язок однієї сторони закріплюється свідомістю другої як її право (обов'язок віддати борг). У суспільностях примітивних нормуються взаємовідносини між «я» і «ми» приписами односторонньої, моральної, чисто «імперативної» натури, себто такими, при котрих обов'язок однієї сторони цілком не мислиться другою як її, цієї другої, право. Тут, наприклад, обов'язок держави допомагати калікам гадається (як заповідь: «Люби ближнього свого») лише як моральний наказ, із котрого ніяких прав для скаліченої одиниці не випливає, не так, як у суспільностях із забезпеченням від каліцтва з більш розвиненою правовою психікою. Загал тяжить над масою одиниць у примітивних громадах, як всемогуче божество, котрого можна тільки молити про ласку, але в ніякім разі не жадати від нього своїх прав. Коли державні закони відчуються тут як моральні, то і навідворот моральні відчуються як державні. Тут пише Гегель: «І норма моралі, і норма права є законом, але таким, що управляє одиницею як зовнішня сила. Їх виконується, але чисто зовнішнім способом, як накинене згори правило. Одиниця кориться законові, але не як така, котра розуміє їхню справедливість, тільки як така, що не знає, що вона робить»³³.

Відповідно до того, інший і спосіб, котрим у подібних суспільностях доходиться до пізнання загальної волі нації (в державі) або загальної правди (в церкві). В більш розвинених суспільностях цим способом є логіка і чітко визначена процедура. Інституція парламентаризму, засада більшості і взаємного переконування – в політиці. Інституція папства і свобідної інтерпретації догм покликаною до того установою (католицтво) або власною совістю (протестантство) – в церкві. В Росії, як і у всіх інших примітивних суспільностях, ці способи – неясне, інтуїтивне відгадування. Засада «єдиногласія» на «мірських сходах», ідея безвольного Земського

33 Гегель І.В.Ф. *Philosophie der Geschichte*. – С. 486.

собору, що навіть у ХХ віці ще дискутувалася в російській пресі, – в політиці. При-
мат вселенського собору, що ніколи не збирається, і непорушність догм – у церкві.
Велика роль одиниці та її свободних угруповань, почуття особистої гідності, влас-
них прав і обов'язків, активність у підтримуванні громадської організації – головні
прикмети західної суспільності. Приголомшеність і пасивність одиниці, відсут-
ність правової психіки, повний брак автономної моралі, заступленої тут наказами
або палкою, – головні риси суспільності російської. Звідси selfgovernment^{34**} у
найширшій значенні – на Заході, хаос або абсолютизм – у Росії.

Цей примітивізм, цю аморфність у будові російського народного організму слід-
но на всіх полях громадського життя в Московщині: на полі соціальному, родин-
ному, політичному, релігійному і духової культури. Перейдімо їх усіх по черзі.

Типовим прикладом соціальної організації є славнозвісна община, інституція,
зادля якої велися безперестанні суперечки, але котрою захоплювалися і слов'я-
нофіли, і «западники» з Герценом, і прихильники царату, і його неприєднані про-
тивники, соціалісти-революціонери. В общині одиниця цілком гине. Вона не має
ніяких прав проти загалу. Ніщо не є її власністю, навіть кусник поля, оброблений
власними зусиллями, належить їй тільки на той час, щоби завтра його відібрали
від неї. Община може видалити з-поміж себе кожного зі своїх членів за ніякий
злочин, тільки за проступок чисто індивідуальної натури, напр[иклад], за пияцтво.
Може змусити його запровадити на його землі таку культуру, яка їй подобається.
Особисте зусилля, особиста думка тут непотрібні та як такі не респектуються.
Викорчуваний лише моїми зусиллями ліс може на черговому переділі відійти
якомусь неробі в ім'я засади рівності всіх перед загалом. «Мое» цілком не від-
ділене від «твое»: одне може стати завтра другим і навпаки. Прав одиниці, неза-
лежних від комуни, прав, котрих титул – власна праця, община не знає. Так само
не знає вона особистих обов'язків. Там, де панує «круговая порука» (солідарна
відповідальність), за податки відповідає не одиниця, тільки загал. Розуміється,
це все не вадить великій гармонії, хоч і занадто переоцінюваній, московсько-се-
лянського життя, його розумності, але ця «розумність», уживаючи термінологію
Гегеля як *Vernunft*^{35*}, не як *Intelligenz*^{36**}, себто не *selbstbewusste Vernunft*^{37***38}.
Розумність общин – це не планова організація свободного колективу, тільки ав-
томатичний порядок, котрому без волі, без чуття кориться, не розуміючи його,
одиниця. Такий порядок існує, наприклад, пише один із великих знавців народ-
ного московського життя Гліб Успенський, і в звірячому царстві. «Волзька риба
сазан, – читаємо в нього, – що живе своєю сільською громадою, має і виборних,
і «ходаків», і депутатів. Останні, звичайно, йдуть поперед громади і, підходячи
до загороди, що ставлять рибалки поперек ріки, пробують її міцність носом. Тоді
налягають боком, далі стараються перескочити, і коли це все не вдається, вертають

34** Самоуправління (фр.).

35* *Vernunft* (нім.) – розум.

36** *Intelligenz* (нім.) – інтелігентність.

37*** *Selbst-bewusste Vernunft* (нім.) – неусвідомлений розум.

38 Там само. – С. 45.

депутати назад і здають звіт громаді. Громадський «сход» сазанів ухвалює взяти загороду всім «міром», і справді вся отара зі страшним розгоном кидається на загороду і вдаряє в неї цілою своєю колективною мордою («колективним рилом»). Багато гине, але решта просмикує в отвір і рятується»³⁹.

Подібну громаду представляє, на гадку Успенського, російська община, де кожний член живе колективною мудрістю маси. Кожний член такої організації, як Платон Каратаєв (із «Війни і миру» Л. Толстого), – це «тільки частинка, сама в собі ніщо», індивідуальних переконань або поглядів на світ вона не має. Як фігуринки на шахівниці, посувається кожна з них, слухняна руці вправного гравця, за певними правилами, але, полишена сама собі, власному розумові, залишається нерухомою або падає. «Все може зробити така частинка, – пише Успенський, – вирвана зі звичних обставин, звикала без застановлення коритися чужій волі, готова на все. «Візьми і зв'яжи!», «Візьми і розв'яжи!», «Застріли!», «Звільни!», «Бий!», «Бий сильніше!», «Йди та рятуй!» – усі ці накази виконуються, бо ні до одного з них ця «частинка» критично ставитися не може. Нині можуть такі частинки «усмирять польський мятеж», завтра «освободять братьев-славян», післязавтра «битися за Третій Інтернаціонал». «Сам особисто, – каже Успенський, – він не має поняття про те, що мудре, що глупе, що добре, що зле». Описуючи безпорадність такого чоловіка в місті, відданого під впливи всіх і кожного, Успенський каже: «Він є тут весь чужий, людина сторонніх впливів, чужих наказів, навіть чужого бажання. Власного переконання і моральности в нього нема. Це цілком порожній глечик, котрий можна наповнити чим хочете», – царською або комуністичною юшкою. Така людина кориться всьому, на що її «Бог нанесе», всьому, що волею долі «набіжить на неї». Вона аморальна, бо не має ні поняття права, ні обов'язку до інших. Вона не відповідає за свої вчинки, бо до цього привичило її кріпацтво, коли за неї відповідав «барин» і община.

Подібний устрій також інших суспільних груп у Росії. Ні одна з них не існувала через себе і для себе, як на Заході, тільки для трону і для держави. Ні одна не поставала з власного права, тільки покликувалася до життя державою. Ні одна в боротьбі між собою і з троном не розвинула в собі корпоративного духу і станової чести, а привілеї дістала від зверхньої влади без боротьби і старань. Духовенство зробилося тут департаментом духовних справ під своїм міністром, обер-прокурором синоду. Певний своїх прав європейський «третій стан» обернувся тут у купців різних «гільдій», залежних від усякого Сквозника-Дмухановського. Шляхта – в «служилое дворянство», в упривілейованих царських «холопів», позбавлених класового патріотизму, що його витворив феодалізм на Заході. Шляхетности з права своїх предків москалі майже не знали. Їхнє шляхетство було нагородою за службу цареві. Правда, стани мали своїх «предводителів дворянства», «міщанських старостів» і т. д., але це не були свобідні делегати свобідних корпорацій, тільки звичайні «чиновники» царя, ханські «баскаки». В Росії, як і на Заході, були дворя-

³⁹ Успенский Г. Власть земли.

ни (nobles^{40*}), буржуа і демос, але ніколи – noblesse^{41**}, буржуазії та демократії, незалежних від держави, часто їй опозиційних корпорацій та класів. Ніби щоби більше ще підкреслити «служивий», кріпацький характер російського дворянства, історія не відмовила йому установи, що стрічаємо і в общині, – кругової поруки: за часів Івана IV за кожного «свободного» дворянина, що ухилився від служби великому князеві московському або від нього відходив, відповідали «головою» члени тої самої або іншої дворянської родини. Відгомін цієї суто російської правної концепції знаходимо і в большевицькій практиці, в круговій поруці родини за своїх «контрреволюційних» членів. У вічній залежності від свого пана дворянин, спершу такий самий волоцюга, як і селянин, перед царем Борисом, потім державця землі великого князя, певний свого права тільки так довго, як довго повнив свою службу, – дворянин, за котрого, як за мужика община, думала держава, так само мало міг виробити власний кодекс політичної та товариської моралі. В цім відношенні він так, як буржуа і селянин, залишився моральним і політичним нігілістом. Він підлягав правилам колективної волі, що втілювала це в особі царя, але активної свідомої участі в творенні цієї волі він не брав. Над масою в суті речі не вивищувався і для царя був так само мало considérable^{42*}, як останній мужик. «Apprenez, Monsieur, – відповів цар Павло на одну заувагу Дюмур'є, – qu'il n'y a plus de considérable ici, que la personne à la quelle je parle, et pendant le temps que je lui parle». (Знайте, пане, що тут ніхто не є значною особою, окрім тої, до котрої я говорю, і то тільки так довго, як я до неї говорю). Ці слова не були балаканиною божевільного, лише дуже трафно схопленою формулою відносин між «я» і «ми», між одиницею і загалом у Росії. Павло висловив, тільки по-французьки, думку, що лягла в основу цієї правдиво-російської установи, котра називалася «местничество», установи чисто службового характеру: пишалися бояри передусім службою царською своїх батьків і дідів, а не стародавністю самого роду, не вартістю самої особи, що без царської ласки ніколи не була і не могла бути considérable.

Спроби зверхньої влади надати російським «сословіям» атрибуту європейських станів мали карикатурний вигляд. Так, особливою «прерогативою» дворянства було право робити перед царем «ходатайства о нуждах народа», себто привілеєм стало те, що було невіддільним правом європейської шляхти з давніх-давен. Цікаво, що цей привілей надано «благородному дворянству» згори. Спроби надання селянству характеру повноправного стану були не менш смішні. По «епосі великих реформ» Платон Каратаєв міг на рівні «з отставними генералами» і купцями засідати на лаві судів присяжних, мав право «ввязать і решить». Але по повороті до села цей свобідний горожанин міг бути висічений різками за малу дурницю.

Того, що надавало блиску, відпорної сили, кастового патріотизму, виплеканого віками твердого кодексу savoir vivre^{43**} всім трьом європейським états (станам), а одиниці – почуття особистої гідності, – всього цього в Росії не існувало. Росій-

40* *Знать* (фр.).

41** *Шляхетність, шляхта* (фр.).

42* *Значний* (фр.).

43** *Вміти жити* (фр.).

ське слово «честь» (звідки – «честить, чество просить, Chesnoj народ») ніколи не мало своїм змістом того поняття, котре стрічаємо в французькому *l'honneur*, або в англійському *honour*, ані навіть у німецькому *Ehre*^{44***}.

Коли звернутися до устрою російської родини, спіткаємося з тим самим явищем – із подавленням одиниці та пануванням загалу. Вже сам факт, що селяни в усіх спадкових справах судяться за звичаєвим правом, позбавляє одиницю в родині охорони цивільного кодексу, нагинаючи її цілковито під диктатуру сім'ї, а в суті речі її голови. «Я зізнаюсь, – писав Данилевський, – що не розумію тих, які говорять про «семейственность» нашого народу. Я бачив багато народів. У Криму, в «Малоросії», в Австрії, в Німеччині – скрізь я стрічав одне і те саме. Я знайшов, що майже всі чужі народи, не тільки німці та англійці, але і багато інших, як «малороси», греки, болгарі і серби, далеко «семейственнее» від нас, «великоросів»⁴⁵. Вивищення окремих членів родини тут не допускається. В родині дворянській так само, як у купецькій і мужицькій, панує рівність дітей, рівність прав, рівність титулів. Навіть у російському дворянстві завше панувала засада рівного поділу майна між синами. Спробували завести майорат, але вже по кількох літах (1730 р.) мусили його скасувати, і хоч у 1845 році знову введено факультативно, ніхто з прав, наданих цією установою, не користав.

У політичному устрою Росії стрічаємо ту саму загальну ідею. Ніде в жоднім іншому краю не плекався ідеал держави з таким завзяттям, як у Росії. Тут, де одиниці та корпорації були нулем, держава стала всім. «У нас, у Росії, – пише В. Соловйов, – серед псевдохристиянської суспільності з'явився свій іслам, але не у відношенні до Бога, тільки у відношенні до держави». В цю державу вірилося як в «абсолютну силу, перед котрою зникав чоловік», вірилося як в «абсолютне втілення нашої народної сили». Як для правовірно віруючого в Коран усяке теоретизування про суть і атрибути божества – пуста балаканина або претензійне злоречення, так для росіянина є гріхом усякий сумнів щодо прав його Бога – держави – робити з ним все, що їй подобається⁴⁶. Інший російський публіцист, славнозвісний Катков, писав (цитую з тієї самої книжки Соловйова): «Як нестримна буря, жене вона (державна воля) ці міріяди порошинок (горожан), не питаючись, що кожна з них думає або хоче».

Відносини між цим абсолютом і одиницею – характерні для всіх публічних стосунків у Росії, вони не носять правного характеру. Це відносини між щедрінським вовком і ягням: «Захачу с'єм, а захачу і памілюю». Хто ще пам'ятає психологію російської суспільності за часів Олександра III або його сина, той зрозуміє і Соловйова, і Каткова. В ці часи, наприклад, організована суспільністю допомога голодуючим (а тоді голодувала половина Росії щодругий рік) переслідувалася тому, що це був акт втручання людности в державні справи, котрі її не сміли обходити. Коли по призначенні князя Святополка-Мірського міністром внутрішніх справ одеський, а за ним і деякі інші магістрати звернулися до нього з подякою за його

^{44***} *l'honneur* (фр.), *honour* (англ.) і *Ehre* (нім.) – честь.

⁴⁵ Данилевский. *Россия и Европа*. – С. 127.

⁴⁶ Соловьёв В. *Национальный вопрос в России*.

ліберальну декларацію, прийнято це загально також як недопустиму маніфестацію. Микола I, коли йому донесли, що народ ремствує з приводу воєнних невдач у Криму, відповів із обуренням: «А що то його обходить!» Подібну історію оповідають про Павла I, що одного разу запитав під час перегляду військ zdeградованого офіцера, де він дістав свої відзнаки. Відповідь: «Під побідними штандардами Вашої Величності» вивела царя з рівноваги і мало не коштувала зухвальцеві тілесної кари. Бо право похвали заключає в собі також право критики взагалі, що абсолютно недопустиме там, де між владою і підданими ніякі правні відносини не існують. Зверхня влада мала обов'язки проти підданих, але тільки моральної природи. Здавати справу з їх виконання мала вона тільки «перед Богом», себто перед власним сумлінням. Домагатися сповнення цих обов'язків піддані мали так само мало права, як і сповнення інших моральних обов'язків. Підданий знову повинен був любити «царя і атечество», але ця повинність не була правним обов'язком. Можна сміливо сказати, що маса росіян відчувала наказ жертвувати життям рідному краю не так, наприклад, як обов'язок заплатити борг чести, як обов'язок власного сумління, а скоріше як кинуті з гори громовержцем Мойсеєм чужі зовнішні заповіді, котрі так довго, як Мойсей тримав у своїй руці громи, треба було виконувати, але ще ліпше було обійти. В цій рабській, неюридичній психології москаля і треба шукати пояснення буйного розвитку суто російської установи – хабарництва. Саме поняття «підданий» віддає якнайліпше суть взаємних відносин між державою та одиницею. В Європі існують два поняття: *sujet*^{47*} і *citoyen*^{48**}. Перше – об'єкт державної машини, влади. Друге – управлений учасник цієї влади, перед яким держава так само зобов'язана, як він перед нею. В Росії поняття «горожанин» нема, а коли його в кінці XVIII віку штучно видумали, його вживання було моментально заборонене Павлом I, щоб не вносити замішання в гармонійну систему російської державницької ідеології. Ця практика не була ніякою екстраваганцією, вона відбивала тільки безправне становище особистости в Росії. Торкаючись цієї теми, Герцен писав: «У найгірші часи французької історії ми стрічаємо деякий респект перед особистістю, деяке визнання її незалежності, деякі права, належні таланту-генію. Хоч які підлі були тодішні (німецькі) уряди, Спінозу не заслали «на поселеніє», Лесинга не сікли та не віддали до війська. В цім поважанні не тільки матеріальної, але й моральної сили, в цім мимовільнім визнанні особистости – одна з великих прикмет європейського життя. В нас нема нічого подібного. В нас особа все була придушена, поглинена. Людина гинула в державі, розчинялася в общині. Петро I зробив багато, але те неписане, морально «обуздивающее» владу, інстинктове визнання прав особи, прав думки не могло до нас перейти і не перейшло... Влада в нас більш самовпевнена, більш свобідна, як у Туреччині, як у Персії, її нічого не стримує, ніяке минуле»⁴⁹.

47* Підлеглий (фр.).

48** Громадянин (фр.).

49 Герцен А. С того берега.

Негативне ставлення до правового регулювання стосунків між державною владою та одиницею вплинуло на оригінальне розуміння організації колективної волі. Деінде конституційні гарантії є тим способом, що встановлює відносини між людиною і державною владою. В Росії гарантії не тільки фактично, але і в теорії відкидаються, і не через що інше, як через те, що це правнича ідея, що вони – норми імперативно-атрибутивні. Зрештою, також тому, що всяка демократія та демократизм – це «фальсифікація народної волі», бунт проти загалу. Для К. Аксакова всяка чітко визначена формула відносин між державою та одиницею – нісенітниця. Він воліє «шлях свобідного переконання», або «внутрішньої правди», котрий протиставляє вибраному Заходом шляхові «зовнішньої правди». Самарин не приймає засади демократії, бо вона «припечатуге розлад суспільности на більшість і меншість та розклад обцинного первістка». Демократія, система представництва неможлива в Росії ще й через те, що «ніякий поділ неможливий тут між найвищим представником монархічного принципу і народом»⁵⁰. Не введена в правничі рамки влада, «свобідно натхнена народним життям», – його ідеал.

Аксаков поручає «взаємне довір'я між владою та народом». На закид, що при таких умовах нема ніякого забезпечення, що «або народ, або влада можуть зрадити один одного, потрібні, отже, гарантії», він відповідає: «Гарантій не треба». Гарантії – лихо. Вся сила в моральному переконанні⁵¹. Ідеалом того самого Аксакова і слов'янофілів перших років ХХ віку («Русь») був, як це личило їхній доктрині, «Земський собор», «кустрій, де б належала вся влада – цареві, вся свобода думки – народів». Отже, те саме піднесення чисто інтуїтивних, моральних норм до ролі регулятора державного життя, що є прикметою всіх нерозвинених громад. Обциницьку ідеологію переносить на державні стосунки і Бакунін, на думку котрого російський «народ шануге в царі символічне представлення єдности, великості і слави російської землі». Прив'язання народу до цього символу є, на його думку, чисто релігійне, як прив'язання литвинів до своїх поганських богів. Одне до другого в'яжуть не правні стосунки, як на Заході, тільки чисто імперативні⁵². Засада більшості відкидається, бо її передумова – розбиття маси на самостійні одиниці, бо більшість – це вже не незрізничкована маса, бо мусить підлягати свобідно думуючій і свобідно голосуючій одиниці: принципіві раціоналізму та індивідуалізму. Спеціальна провокація загалу є система голосування. Навіть її примітивна форма («хто за – в праві двері, хто проти – в ліві!») базується на відділенні частинок із маси, що цілком суперечить генієві вихованого в стадних інстинктах москаля. Над усім мусить панувати «єдиногласіє», а що воно, звичайно, до нічого, тільки до хаосу і до його логічного висліду – абсолютизму – допроваджує, то гаслом всієї соціальної ідеології москаля стало: «Хай живе абсолютизм!» Це гасло було настільки російське, що до нього дійшли і большевики, себто ті, котрі все життя нічого не робили, а тільки кричали: «Долой самодержавіє!» Розуміється, існує

50 Самарин Ю. Сочинения. – Том I. – С. 57, 277, 305.

51 Аксаков К. Исторические сочинения. – Том I.

52 Бакунин М. Письма о патриотизме.

припущення, що «самодержавіє» (царське чи советське) представляє еманацию народної волі, але це вже належить до тих містерій російського духу, котрих ні одному не москалеві зрозуміти не дано.

Те саме відкидання засади індивідуалізму знаходимо в російській церкві. Підходячи до цієї надзвичайно дражливої у нас квестії, треба одразу зауважити таке: можна по-різному ставитися до релігії та церкви, можна уважати їх «вигадкою попів», хоч засади, положені в основу цілої її ідеологічної та ритуальної будови (культ Мадонни, Трійці, інтелектуальний первісток у творенні і розвитку світу), мають своє коріння вже в душі людини, що жила тисячі і тисячі років перед нашою ерою. Можна уважати соціальну роль церкви шкідливою (як це роблять прихильники другої, без порівняння більш нетерпимої церкви – соціалістичної) або знову разом із Гегелем бачити в ній ту, часом невблаганну і сувору, але велику машину, що віками систематичної праці, головню в часи так званого темного Середньовіччя, викресала і сформувала душу модерного чоловіка, роблячи зі звіра людину. Можна мати щодо цього всілякі менш або більш узасаднені погляди, але ні один нормально думаючий дослідник не посміє ігнорувати чи додатньої, чи від'ємної, але величезної ролі, яку відіграла і досі відіграє, не тільки в релігійному, але й у цілім культурному житті установа, котра перетривала, сама залишаючись незміною, і поганський Рим, і мандрівку народів, і варварство, і феодалізм, і монархію, і революцію, і стоїть досі, не згинаючись перед новою хвилею охлократії, що суне зі Сходу. Наша думаюча тільки пустими, позбавленими змісту формулами інтелігенція цього факту недооцінює. А тим часом церква і її суспільні та моральні поняття формують родинні, соціальні і політичні погляди не тільки мільйонів віруючих, але й мільйонів невіруючих. Це розумів Ю. Самарін, котрий під латинством, наприклад, розумів усю «цілість моральних понять і побутових відносин, що вирости, як із насіння, із західного католицизму і перейшли в тіло і кров націй»⁵³. Це розумів і Ф. Достоевський, коли називав французів, навіть і атеїстів, нацією суто католицькою. У своєму «Дневнику писателя» він казав: «Франція – це та країна, котра, коли б у ній не залишилося навіть ні одної людини, щоби вірувала не тільки в Папу, але навіть у Бога, все ж і надалі залишиться країною переважно католицькою, представницею, так сказати, всього католицького організму, його прапором. І так буде в ній дуже довгий час, навіть неймовірно довгий час, до тої, може, пори, коли Франція перестане бути Францією і обернеться в щось інше. Мало того, і сам соціалізм зачнеться в ній за католицьким шаблоном із католицькою організацією та «закваскою». Франція – це лише продовження католицької ідеї, найбільш повне і завершене».

Не входить у рамки цієї книги показувати, в чім якраз бачив Достоевський у душі сучасної йому Франції продовження католицької ідеї. Тут важливо тільки зазначити, що і для цього великого ума релігія була не лише релігією, а цілим світоглядом, системою почувань, звичок і переконань. Хто хоче розглядати причини антагонізму Росія – Європа, питання релігійне не сміє обминути.

⁵³ Самарин Ю. Сочинения. – Т. I.

Чи ж справді цей антагонізм дасться простежити також і на полі релігійному? Так, і навіть більше, ніж можна думати при поверховім погляді на речі. Це досконало розуміли старі слов'янофіли і західники, котрі бачили в католицизмі дитину західної цивілізації. Герцен тішиться, уважає це за «велике щастя для російського народу, що він не був зіпсутий католицизмом»; тішиться, що через те, що Росія не належала до великої західної церковної спільноти, вона і тепер не змушена ділити долю Європи⁵⁴.

Отже, надає приналежності до тієї чи іншої релігійної громади епохальне значення для народу. В другому своєму творі він бере за одну дужку як рівновартні поняття однієї і тієї самої категорії «римське право, панування особистости і католицизм»⁵⁵. Бакунін виступає проти «соціальних, юридичних, політичних і релігійних пересудів Заходу»⁵⁶. Перелічуючи три прикмети польської інтелігенції, знаний слов'янофіл Мілер називає їх «католицько-ксьондзівською, аристократично-шляхетською і демократично-революційною»⁵⁷. Ці слова дають багато для думання не тільки тому, хто застановляється над зв'язком між культурою і релігією, але й над проблемою єдності західної цивілізації, котра в усіх, навіть ворожих собі взаємно, її сторонах протиставляється як одна цілість цивілізації Сходу.

Росія взяла свою церкву з Греції, але, як кожна не католицька церква, хутко стала церквою національно-московською і ще, до того ж, цілковито залежною від зверхньої політичної влади. В цьому відношенні не робить вона ніякого винятку з-посеред інших суспільних установ Росії. В своєму внутрішньому устрою вона також пересякла тими самими принципами, котрі знаходимо і в політично-соціальной будові Росії. Як давно сягає історія російської церкви, цими принципами були: неоформленість, невизначеність правлячої влади і відроза до логічного первня з усіма наслідками, про котрі буде йти мова далі. В політиці московський геній обурюється проти всяких стисло-визначених форм, якими має виявлятися воля народу. Звідси він відкидає парламентаризм і взагалі засаду репрезентації, поділ на суспільність, котра управляє, і суспільність, котрою управляють, апелюючи до неясного, алогічного голосу народу, котрий пізнається інтуїтивно (диктатура люмпен-пролетаріату, урядові погроми). В церкві він є проти всякої прецизації способу, яким має доходитися до релігійної правди, і проти логіки в її пізнаванні. Звідси він відкидає папство, поділ церкви на церкву навчаючу й учену, апелюючи до того самого неясного голосу «народної совісті». В обох випадках відкидає «фальшиву» засаду раціоналізму, революційного проти єдиного джерела правди – думки загалу.

Зовсім на інших засадах збудована церква католицька. Цими засадами є, по-перше, повна незалежність від світської влади. По-друге – логіка і міцна організація, котрі усталюють спосіб шукання та інтерпретації релігійної правди. Цією геніяльною організацією, через яку надаремно заздрить католицтву і безуспішно його поборює церква православна, є папство. Не входячи в теологічні суперечки щодо законности і

⁵⁴ Герцен А. *С того берега*. – С. 168.

⁵⁵ Герцен А. *Старий мир и Россия*.

⁵⁶ Бакунін М. *Письма о патриотизме*.

⁵⁷ Міллер О. *Славянство и Европа*. – С. 95.

оправданості цієї установи (що законність визнає цілий ряд не засліплених шовінізмом росіян, м[іж] и[ншим], В. Соловйов і Розанов), але одне мусимо визнати: видима голова церкви, поки церква живе, так само потрібна для тлумачення її догм, як потрібне законодавче тіло для інтерпретації волі нації, а судді – для тлумачення писаних законів. Створивши цю установу, запровадивши засаду логічної інтерпретації догм, католицька церква засвоїла (через Аристотеля і схоластику) і засади раціоналізму та логічної дедукції, себто ті, на котрих будується ціле модерне знання.

Власне, в цих двох засадах – раціоналізму і папізму – бачить православ'я печатъ Люцифера на католицькій церкві.

Без застережень відкидає вона раціоналістичний принцип. Укрита в низах народної психіки, підсвідома пізнавальна сила, вона і лише вона, на гадку російських теологів, має бути тим джерелом, звідки повинна церква черпати свою мудрість; ця сила і не допускаючи ніякої інтерпретації книги, що числять понад тисячу літ. Маса живих і маса мертвих!

«Є в людині, – пише К. Победоносцев у «Московском сборнике», – природна сила інерції, що має велике значення... Найбільш дорогоцінні поняття, які містить у собі людський розум, знаходяться в найдальшій глибині, у пів мороці. Власне, в колі цих смутних ідей, котрих ми не в змозі пов'язати поміж собою, і обертаються ясні думки». Ця підсвідома лабораторія – єдина, до котрої взивають у своїй політичній творчості Леніні і Романови, а в своїй релігійній – російський Торквемада.

«Дух Божий, – пише номінований Ю. Самаріном «отець православної церкви» Хом'яков, – що глаголить у Святім Письмі, не може бути схоплений самим розумом, він доступний тільки повноті людського духа, під натхненням благодаті. Спроба проникнути в сферу віри і в її тайни з одним світильником розуму в руці – безличність в очах християнина». Далі він зазначає, що «непомильність знаходиться лише у Вселенській Церкві» (під котрою він розуміє російську) та що «незмінність догми, як і чистота обрядів, повірені охороні не самої ієрархії, але всього народу церковного»⁵⁸. Що при цім сі догми так само добре будуть охоронені, як грядки і квіти, повірені лише охороні публіки, над цим Хом'яков не застановляється.

Коли справа мається так, а не інакше, коли весь народ є хранителем догм церкви, то відпадає і поділ церкви на навчаючу й учену. Поучати може кожний. Після тої самої засади, після котрої прапорщик Криленко або вахмістр Будьонний може стати генералісимумом, може стати духовним вождем «церкви Христової» кожний, на кому «почіет» Божа благодать, – нині Св. Синод, завтра Ліодор, післязавтра Распутін.

«У нашій церкві, – каже Хом'яков, – нема церкви навчаючої та ученої, бо в ній поучення не стиснуто в рамки, установлені згори». Всяке слово, «натхненне по-чуттям правдиво-християнської любови, живої віри або надії, є поученням. Всяка людина, як би високо не стояла на щаблях ієрархії або, навпаки, як би не була схована в найскромнішій обстанові, напереміну раз повчає, раз приймає поучення. Бо Бог наділяє, кого хоче, дарами своєї мудрости»⁵⁹.

58 Хомяков А. Сочинения. – Т. II. – С. 58, 61.

59 Хомяков А. Сочинения. – Т. II. – С. 61, 62.

За зраду цих принципів ненавидить латинську церкву і Ю. Самарін. Він ненавидить у ній її оформленість, те, що вона одна створила «видимий символ церкви», її уособлення; ненавидить в ній те, що їй єдиній вдалося створити організацію, котра потрапила перемінити неясні пориви людської душі в свідомі стремління до певно визначеного етичного ідеалу⁶⁰.

Згідно з Мілером, котрий також виступає проти поділу церкви, правда православної церкви хорониться рівно ж «цілою віруючою громадою» і «сповідується єдиними устами і єдиним серцем», без усяких поділів віруючої громади на учителів і учнів, без невиправданих претензій особистого розуму, який підноситься над громадою⁶¹. Останні крапки над «і» розставляє Кіриєвський. На його думку, «для розвою самобутнього православного мислення не потрібно особливої геніяльності. Навпаки, геніяльність, передумовою котрої є оригінальність, могла б навіть пошкодити повноті правди». Ці ідеї, запевняє автор, були покладені в основу візантійської філософії, особливо по поділі церков, і він щиро не може вийти з дива, чому висока філософія лишилася «так мало доступною раціоналістичному напрямкові Заходу». Він щиро сумує, що цей дух раціоналізму починає проникати навіть у православну духовну школу в формі доказів і тлумачень догматів віри. Римська Церква для нього – це тріумф раціоналізму над переказами⁶². З болем у серці Хом'яков мусить визнати, що «християнство виражається і в формі логічній, в символі», але все ж невільно робити з права поучення чийсь винятковий привілей. «Вчить ціла церква, церква в своїй цілості». Римляни тому впали в помилку, що вони «надали своєму раціоналізмові права, належні тільки натхненній Вселенській Церкві», тому що «поставили на місце взаємної любови гарантію людського розуму або яку іншу»⁶³. Ця цитата особливо цікава. Вона нагадує розумування Аксакова про шкідливість гарантій у політиці. В обох випадках, чи то при установленні правдивої волі народу, чи то – його правдивої віри, відкидалася згори всяка система, парламентаризм – там, папство – тут. Відкидалася всяка гарантія вірності інтерпретації цієї волі або правди, гарантія голосування – там, розуму – тут. Відкидалася рівночасно всяка роль і всяке значення розуму («папський раціоналізм»), що узурпує собі права, застережені єдино хаотичному інстинкту колективу. «Христос знищив свою видиму присутність. Чи якась людина має зайняти його місце?» – запитує автор і вирішує, що це недопустимо, бо в такому разі правда залишилася б для нас зовнішньою, як зовнішнім (і тому також недопустимим) виразом волі народу був для слов'янофілів парламентаризм, від котрого вони рятувалися в обіймах царату⁶⁴.

Не визнаючи поділу церкви на церкву, що вчить, і на церкву, котру вчать, російська теологія мусила відкинути й установу папства. В цім відкиненні слідне те саме закорінене в росіянах упередження до організуючого інтелігентського перв-

60 Самарин Ю. Сочинения. – Т. 5. – С. 338.

61 Миллер О. Славянство и Европа. – С. 179.

62 Кириевский И. Сочинения. – Т. II. – С. 331, 256, 278.

63 Хомяков А. Сочинения. – Т. II. – С. 65, 66, 72.

64 Хомяков А. Сочинения. – Т. II. – С. 239.

ня, котрий, замість пануючої в світі природи і в російській общині автоматичної Vernunft^{65*}, хоче поставити відразу для всякого росіянина Intelligenz^{66**}, бо не через так званий абсолютизм римського престолу відкидається папство в російській політичній і теологічній літературі, через те, що обвинувачення папства в абсолютизмі в устах представників російської церкви, цієї невилітної світської влади, є щонайменше смішним. Ще смішнішим представляється це обвинувачення з другим його виключаючим обвинуваченням у раціоналізмі. Що ж до інтерпретації догми ex cathedra^{67***}, то і тут протестується не так проти інтерпретації ex cathedra, як проти інтерпретації взагалі. «Російський священник, – пише Розанов, – виголошуючи в церкві на Службі Божій проповідь, прецінь також непомилний. І жодний цар, перебиваючи його, не стане і не може йому перечити, бо це є суть церкви і всього в ній священства, ця ex cathedra»⁶⁸. Ні, не інтерпретація ex cathedra папою, не непомилність відкидається російськими ученими, а сама інтерпретація як така, бо вона значить примат логіки, тої логіки, котра, як казав Ніцше, була нестерпна ні для плебсу, ні для жінок, себто для ніяких примітивних організмів, а тим самим і для примітивного організму російського народу.

Наслідки такої, а не іншої організації православної церкви, не знаючої ні папства, ні «раціоналізму», рабськи підлеглої світській владі, були для неї фатальні.

Вони були подібні до тих наслідків, котрі мала організація інших соціальних установ у Росії (общини, станів, держави) для їхньої самодіяльності і розвитку. Ці наслідки були: застій і формалізм, повна нездатність до акції і формування психіки та переконань широких, повірених опіці церкви мас. «До всього, що належить до потреб сучасного життя і сучасної науки, російська церква ставиться з повною байдужістю, – пише автор, котрого в ніяких католицьких симпатіях запідозрити не можна. – Вона завше стояла поза духовим рухом, бо на перше місце все ставить обрядовий елемент, і ще тому, що фактично її головною ціллю є незмінно зберігати догми і обряди, усталені вселенськими соборами, почасти ж і тому, що загальна освіта російського духовенства стоїть на низькому рівні. Спроби римсько-католицької церкви розвинути свої традиційні догми при допомозі пояснень і вислідів, як і стремління протестантської церкви згодити свою науку з поступаючими уперед знаннями і зміненими напрямками розумового руху, – однаково чужі духові церкви російської. Тому вона й не має глибокодумних богословсько-філософських розвідок і не пробує боротися з духом зневіри в його сучасних формах... Для римо-католика, що вступає в боротьбу з наукою, оскільки вона суперечить його традиційним релігійним поняттям, і для протестанта, що стремить погодити свої релігійні погляди з науковими вислідами, російська церква може видатися допотопною закам'янілістю»⁶⁹.

65* Розум (нім.).

66** Інтелігентність (нім.).

67*** Букв. «з кафедри»; авторитетно, незаперечно (лат.).

68 Розанов В. Вокруг церковной стены. – Т. I. – С. 119.

69 Мекензи Уоллес. Россия. – Т. II. – С. 193, 194.

Проголошувати, що ціла церква має бути хранительською догм, – це легко, але хто фактично інтерпретуватиме їх у православної церкви? «Собор», – відповідають росіяни. Але практика за майже тисячу літ показала, що скликання вселенського собору – це утопія, бодай для православної церкви. Папи скликали цілу низку соборів, котрі займалися реформами церкви, але православна церква – ніколи. Бо, як каже Данилевський, «скликати вселенський собор не лежить у власті жодного царя, жодного патріярха, одним словом, ні в чийй власті зокрема. Вселенським собором стає тільки такий собор, котрий у цім характері затверджений самим божественним промислом»⁷⁰. Цей божественний промисел має, на думку росіян, розв'язувати і виникаючі у віруючих сумніви. Він має знаходити загальну правду, точнісінько так, як слов'янофільський «голос народу» вишукувати волю нації. Часом і самі росіяни відчують комічність цієї аргументації. Так, той самий Данилевський каже: «Російська церква твердить, що всі питання і спори церковні вже розв'язані в одкровенні, але одкровення – слово без сенсу, коли разом із тим не дамо способу збереження його достовірності, його правдивого зміслу і правильного застосування в кожному данім випадку... Ставлення церкви до одкровення – те саме, що ставлення суду до цивільного кодексу. Без судової влади для його тлумачення і застосування, при всій своїй досконалості, кодекс буде непотрібною книгою»⁷¹. «Власне, брак спеціального органу для інтерпретації церковної науки і засуджує православну церкву на повну імпотенцію». На Заході є влада, котра може осудити помилку, проклямувати нову правду, запобігти завчасно тій чи іншій схизмі, роз'яснити сумніви. В Росії такої влади нема. «Російський абсолют, – пише Розанов, – покоївся в трунах соток померлих осіб, qui dixerunt^{72*}, котрим неможливо вже більше нічого сказати, ні закричати до домовини ніякого аргументу, ні заплакати над їхніми могилами, щоб вони почули і сказали в найбільш потрібний момент, у фатальний час історії «так» замість «ні» і «ні» замість «так»⁷³. Загального авторитету нема, а тому і боротьба зі схизмами неможлива, котрі, тримаючись букви, ніяк не годні зрозуміти, що церква могла помилятися. Загального авторитету нема, а тому неможлива ніяка реформація, бо занадто велетенською працею було б реформувати те, що не реформувалося сотнями літ. Сумніви залишаються нерозв'язаними. А цих сумнівів було багато. Наприклад, питання про те, що стається з померлим по смерті. Католицизм має готову відповідь: «Чистилище». Але православна церква цієї ідеї не має. Хоч від віків молилися православні за померлих, отже, визнавали, що одразу не йдуть їхні душі ні до пекла, ні до раю, – ідея чистилища в них не постала, бо не було органу, що мав би право логічно розвивати й інтерпретувати сумніви і догми. Критикуючи науку Т.Прокоповича про виправдання (вірою чи ділами), Самарін запитує: «Чи вповні згідна з тою наукою православна церква?» І відповідає: «Відповісти на це тяжко. По-перше, наша церква, не визнаючи в своїй сфері вимог розмислу, на багато питань, зроджених раціоналізмом Заходу, не дає

⁷⁰ Данилевский Н. Россия и Европа. – С. 226.

⁷¹ Там само. – С. 211.

^{72*} Ті, що сказали (лат.).

⁷³ Розанов В. Около церковной стены. – Т. II. – С. 63.

відповіді. По-друге, святі отці східної церкви мають мало матеріалів для конструювання науки про виправдання»⁷⁴. Непомильність папи – це символ того, що церква може помилятися, можливості для неї впасти в блуд, котрий папа може виправити. Брак непомильности зверхніх органів російської церкви – це символ непомильности цієї останньої, недотикальності і незмінности того, що було сказано або написано людьми, що від соток літ сплять мирним сном; символ повного застою. Непорушність і політична аморфність російського народу, слабкість виділених із нього класів, станів, одиниць призвели до повної нездатности до акції, до абсолютизму орди. Та сама непорушність російської громади віруючих, неможливість поділу церкви призвели також до омертвіння цілого релігійного життя і до поневолення православної церкви політичною владою. Обидва результати – наслідок російської концепції громадської організації, відношення між загалом і одиницею.

Найстрашнішим наслідком цієї мертвотної організації церкви був формалізм, повага перед буквою, віддаленість від життя, залежність від держави. З боку російської папізму закидається абсолютизм, але цей абсолютизм зробив із римської церкви незалежну корпорацію. В однім листі Ю.Самарін писав до А.Смірнова у 1871 році: «Папський абсолютизм не вбив життєвості католицького клера. Над цим варто застановитися». В російській церкві мусило скінчитися абсолютизмом і підчиненням політичній владі, котра датується ще від часів Дмитрія Донського. Не Петро I повернув російську церкву в рабство, установлюючи над нею Синод, а рабська організація і дух російської церкви зробили можливим експеримент Петра. В політиці протест проти «зовнішньої правди» (парламентаризму) і заклик до «єдиногласія», до «несфальшованої» волі цілого народу при повній анархістичності цих принципів мусили скінчитися спершу тим, що цю волю вільно було тлумачити кожному Смелъці Пугачову і кожному громилі, а потім тільки цареві, котрий в очах слов'янофілів був такою самою інкарнацією загальної волі народу, як Ленін в очах комуністів – втіленням волі пролетаріяту. Те саме мусило статися і в церкві. Повірені охороні не самої ієрархії, але всього народу, догми православної церкви мусили знайти свого охоронця спершу в кожному юродивім, а потім у цареві, котрий так і називається в російських законах – «хранителем догм православної церкви»⁷⁵. Правда, російські учені, як, напр[иклад], той самий Хом'яков, у своїм листі до Пальмера, обговорюючи залежність російської церкви від світської влади, пише: «Суспільність може знаходитися в фактичній залежності і, тим не менше, залишатися в суті речі свободною і навпаки»⁷⁶. Але це вже належить до того «містицизму», котрий зрозуміти не дано тому, хто вихований на «фальшивих засадах раціоналізму і логіки» гнилого Заходу.

В свої ясні хвилини самі росіяни розуміють хисткість своєї позиції. Так, наприклад, Самарін в одну з таких хвилин, мучений сумнівами, писав: «Звідки знати, що православний первень справді хоронить у собі в цілій повноті дві крайності, на які

⁷⁴ Самарин Ю. Сочинения. – Т. V. – С. 143.

⁷⁵ Свод законов Российской империи. – I, §42, §43

⁷⁶ Хомяков А. Сочинения. – С. 399.

розпалася західна церква на Заході? (Протестантство і католицизм). Може бути, що ця єдність, ця повнота – то лише початкова невиразність («начальное безразлічье»). Може бути, що і слов'янська обцинність – тільки така первісна нерозвиненість»⁷⁷. Але такі ясні хвилини надходили рідко.

Залежність церкви та її формалізм були тими ланцюгами, котрі скували руки і ноги православ'ю, не даючи йому зрушитися, були тим проваллям, що відділило його від сфери активного життя. На Заході, навіть ідучи в монастир, монах не переставав працювати в світі для світу. «Монастирське життя на Заході, – пише вже цитований М. Волес, – в різні епохи своєї історії виявляло сильне стремління до внутрішнього відродження. Це стремління виражалося в заснуванні нових релігійних стоваришень, з котрих кожне переслідувало свою власну ціль, діючи на якомусь спеціальному полі... В Росії ми не знаходимо нічого подібного. Тут монастирі ніколи не ухилялися від чину св. Василя, що обмежував діяльність монахів релігійними обрядами і молитвою... Ні в російському чернецтві взагалі, ні в якому-небудь окремому монастирі не знаходимо сильного руху на користь реформи»⁷⁸. Ця залежність від світської влади і відірваність від життя мала якнайдалші наслідки: позбавлена вічно оживлюючого і вічно реформуючого центру вгорі, тримаючись або «старих гробів», або наказу свого світського шефа, котрим одного разу був навіть генерал, – російська церква не могла дати своїй пастві ніякого опертого на релігію автономного кодексу моралі. Вихований у православній релігії може так само пильно, як і католик, ходити до сповіді або до церкви, мов російський жовнір до атаки, але в одному і другім випадку він ведений наказом згори або вірою в букву. Внутрішньої автономної моралі він не має. Слово «церква» мислиться ним, як щось чуже, і настільки ж різниться від сенсу, котрий вкладають латиняни в слово «ecclesia», як розкидане в царських промовах слово «отечество» від написаного в серці французького жовніра «la patrie», або німецького «Vaterland».

«Візантійці (а з ними і росіяни) думали, – пише В. Соловйов, – що аби бути правдивим християнином, досить дотримуватися догм і святих обрядів православ'я, ніскільки не дбаючи про те, щоб надати політичному і суспільному життю християнський характер. Захід скликає безчисленні собори, збирані папами, цісарями і королями для реформи церкви, для наближення суспільного ладу до християнського ідеалу. Вони не хотіли визнати в засаді суперечности між правдою і життям, як це робив візантійський світ. На своїх рідких соборах православні займалися тільки догматичними формами та ієрархічними наказами». І навіть єдиний у Росії реформаторський дух – ніконіянство, на котре з подивом глядять навіть деякі європейці, був спором чисто вербальним, не істотним. Аби могли есенціонально реформувати церкву і суспільність, православна церква мусила мати моральний авторитет, але як може, запитує Соловйов, «ієрархія, віддана в руки світській владі, виявити моральний авторитет, від котрого сама відмовилася?»⁷⁹. Повну імпотенцію православної

77 Самарин Ю. Сочинения. – Т. I. – С. 399.

78 Мекензи Уоллес. Россия. – Т. II. – С. 191.

79 Соловьев В. Россия и Вселенская Церковь. Введение. – С. 124.

церкви в реформі суспільного життя нічого так не характеризує, як її неспосібність до місіонерської діяльності, розуміючи це слово в найширшому значенні: навернення у православну віру чужовіруючих і виховання православних на засадах своєї віри. «Міри примусу і насильства, виложені в російським карнім кодексі, – ось у суті речі єдина зброя, – пише Соловійов, – яку наше урядове («казьонное») православ'я вміє протиставити як місцевим старовірам, так і представникам чужих віросповідань, що бажануть оспорювати в нього владу над душами»⁸⁰.

Для того, власне, західній церкві вдалося те, чого не вдалося православ'ю, – виховати тип сучасного європейця, свідомого своїх прав і обов'язків, зробити з нього «політичну істоту». Про цю роботу католицької церкви читаємо у Гегеля: «Церква вивела з рівноваги європейську душу, перевела її через найтяжче рабство, так що душа перестала бути своєю власною, але вона не зіпхнула її до індійської тупости, бо християнство є духовний принцип і як такий має безконечну еластичність». Це було рабство, що врятувало людськість: «людськість визволилася не так із рабства, як через рабство», через нав'язання їй, яка не знала ніякої моралі, суворого кодексу католицької моральності. Жорстокість і дикість примітивного чоловіка, нерозуміння елементарних понять права – від цього визволила середньовічного чоловіка церква, діло, котре і в десятій частині не вдалося стоячій далеко від світу православної церкві, що, як св. Касян, боїться забруднити свої білі одежі в світським багні⁸¹. Ця віддаленість від життя видна в усім. Наприклад, у сповіді, котра в росіян відбувається чисто формально, до того формально, що народ мусив вишукати для неї корективу «старчества». Це видно в занедбанні казань, проповіді, котре так страшно разить у православної церкві. Як політичне поучення з парламентської трибуни, так і релігійне з церковної суперечать егалітарному принципу, в котрім вихований кожний росіянин, від «отца церкви» Хом'якова до останнього мужика. Знаний цікавий факт, що бажання запровадити в російській церкві публічну проповідь було причиною найгострішої опозиції проти Нікона.

Відірваність російської православної церкви від життя видно і в самім ідеалі святости православної церкви. «Самий тип святости, – каже Розанов, – в католицтві інший, ніж у нас. У той час, як на Сході культивувалися ідеї тихости, непорушности і незакаламучености, а також терпіння-покори, на Заході входили в культ ідеї сили і діяльності. Пасивно-терпеливе християнство і християнство активне та поборювальне – ось різниця між двома церквами»⁸².

Властивої католицизму апеляції до індивідуума, до його совісти, до його активної участі в культурі (без чого не може постати ніяка автономна мораль) у православ'ї нема. Тут одиниця пасивна. Сповідь відбувається часто-густо «скопом», не стільки перед Паном людського сумління, як перед «всем чесним народом». Індивідуальної, так званої тихої меси православна церква також не знає. Нема місця для одиниці і в православному обряді. Один із «недоумсвающих православних» А. Лавров

⁸⁰ Там само. – С. 125.

⁸¹ Hegel. Цит. твір. – С. 509-510.

⁸² Розанов В. Около церковной стены. – Т. I. – С. 218.

у маленькій цікавій книжечці, виданій у Києві, описуючи враження від православної церкви, пише: «Вірую» і «Отче наш» співали всі, зрештою, не всі, а тільки многи. Видно, що православний чоловік не звик славити Бога сам особисто, він звик лишати цю велику особисту повинність на обов'язки псаломників і співаків (як жовнір звик повіряти воєнну акцію – фельдфебелям, а політичну – жандармам і комісарам). Ще риса: співали всі, гуртом, але спільності не відчувалося, не було дійсного об'єднання во Христі – «єдиними устами і єдиним серцем». Об'єднував всіх скоріше диякон, що стояв на солі та регентував. Ось вона суто православна риса». І далі: «Молитва – живе діло, акт особистого почуття, що виражається в слові. І в що ж обернулася вона у нас, православних? Це мертві формули, котрі вимовляти – привілей тільки для певних осіб. В нас нема жодної реальної активної участі віруючих у Службі Божій. Стояння і слухання – це акти пасивної участі і скоріше пасують до концерту, ніж до Служби Божої. Наші православні якось придушені зовнішнім, ніби нема в них у серці тої містичної єдності з Богом, і молитви вони не творять, а власне слухають. У католицтві не те, там молитва має корінь у серці. Звідки така різниця? Мені здається, тому, що католики дали молитовник до рук, і він сам, стаючи лицем до лица з Богом, молиться, а в нас лише те і є, що «слухають»⁸³.

Коли б ми хотіли простежити це негування одиниці в православній церкві, ми могли б його знайти і в православнім церковнім малярстві, для котрого ще Стоглавий собор 1550 р. установив готові трафарети, котрих переступати не вільно було індивідуальній творчості маляра. Коли ми хочемо собі уявити характерні прикмети російського церковного малярства, як воно склалося під впливом загального духу російської церкви, то мусимо порівняти його із західноєвропейським, як пише вже цитований Волес. «На Заході, від часу Відродження, йшла релігійна штука в парі з духовим розвитком. Вона поволі визволялася від старих форм і дитячої символіки, обертала мертві типові фігури в живі особи, освітлювала їхній темний зір і позбавлені виразу обличчя світлом людського розуму і почуття... В Росії, навпаки, релігійна штука ніколи не знала такого розвитку. Старих візантійських форм дотримувалися тут буквально і суворо, а в стилі стародавніх образів немов відбилися і непорушність російської церкви взагалі, і непорушність її церковної штуки зокрема»⁸⁴. Коли схотіти порівняти з російською церквою не лише католицизм, але і протестантизм, то знайдемо, що воно так само мало подібне було до російської церкви, хоч і як різнилося від католицизма. Ідеї первісного протестантизму: створити нові святі перекази через «очищення» Євангелія, стремління до особистої релігійної певності, що логічно випливало з філософії доброго католика Декарта, – все це мало пункти суперечності з римською церквою, але не так уже далеко відбігало від визнаного навіть у римській (в противність до російської) церкві права інтерпретації догм і ролі індивідуума в культурі і пошуку правди. Ідеї протестантизму були все ж логічним витвором європейської культури, і для того стрічався він російськими письменниками майже з такою самою фанатичною ненавистю, що й католицизм.

⁸³ Лавров А. *Церковные впечатления, недоумения и мысли православного.* – Киев, 1918.

⁸⁴ Волес М. *Цит. твір.* – Т. II. – С. 194.

Наведені вище цитати можна було б збільшити, але і їх вистачить. У залежності православної церкви від світської влади, в її формалістиці, в безсилості формувати життя, в культурі неясного інстинкту загалу, в приниженості одиниці стрічаємо ті самі риси, які ми спостерігали при аналізі інших суспільних організмів у Росії, в общині, державі, суспільному житті взагалі, ті самі риси і той самий соціальний ефект: механічний характер суспільних зв'язків і повна непричетність «я» до творення колективної волі, котру він відчуває лише як наказ чужої сили, що стоїть над ним.

Це може видатися парадоксом, але цей склад московської психіки слідно навіть у будові російської мови. Проф. Ф. Зелінський ділить мислення людини на активне і пасивне, а мови – на інтелектуальні і сенсуальні. До перших він відносить латинську (а я відніс би всі європейські), до других – російську. У росіянина переважає, каже він, «безличное» мислення. Римлянин каже: «Я не маю грошей» (*mihi pecunia deest*), як, зрештою, скаже й українець, і німець, і англієць, і француз. Москаль скаже: «У меня нет денег». На Заході говорять: «Град побив засів». Москаль скаже: «Градом побивает посевы». Римлянин хоче спати, москалеві хочеться спати. «Я» ж усе у росіян зчезає. Звертає проф. Зелінський увагу ще на модуси дієслова і на часи. Перші – нияйскравіший вираз сенсуального характеру мови, і тому вони дуже розвинені в російській. Другі – вирази інтелектуального характеру мови, і тому, як і треба сподіватися, вони в рудиментарному стані в москалів⁸⁵. Ця психологія москаля, невиразна й хаотична, відбивається і на його обличчі. «Росіянин не має обличчя», – казав Чадаєв. А Гончаров, описуючи лице Обломова, писав: «Це була людина літ тридцяти двох-тридцяти трьох, середнього зросту, приємної зовнішності, з темно-сірими очима, але з відсутністю всякої визначеної ідеї, всякої скупченості в рисах обличчя». Такою є фізіономія Обломова і, в суті речі, всякого майже москаля, котрий не знає, що є добро, що зло, котрий ще не відділився від свого обожнюваного «колективного рила»...

Держава, община, родина, церква, субстанція – все стояла над поневоленням морально і фізично суб'єктом у Росії, як великий Далай Лама перед віруючими, не даючи йому ні вільно рухатися, ні вільно думати.

Фатальні наслідки такої організації суспільності і психіки одиниці могли ми обсервувати в останні літа. Нездатність боронити свої права виявилася в ганебному упадку пануючих класів під ударами большевизму і в пасивності селянства. Нездатність виступити активно в творенні колективної волі – в ганебнім розпаді російського фронту в 1917 році, відбудувати котрий заново змогла лише большевицька палка. Найбільше вражає те, що колективний розум, не допускаючий ні прецизації, ні сепарації, ця Vernunft, що є підставою російського соціального організму та його установ і що так різниться від Intelligenz, на котрій спирається ціла структура Європи, що ця Vernunft свідомо вибирається росіянами найвищим регулятором суспільного життя. Вже з попереднього викладу видно, як глорифікували загаль, «народную волю», «согласіє всех» російські мислителі та політики, починаючи зі слов'янофілів і закінчуючи т. зв. західниками. Ближче студіювання одного теоретика большевизму Леніна приведе нас до тих самих висновків. Тим самим духом віє і від російської філософії,

⁸⁵ Проф. Т. Зелінський. *Из жизни идей.* – Т. III. *Древний мир та ин.*

наскільки взагалі можна говорити про російську філософію в європейському значенні цього слова. Найяскравішою рисою всіх російських філософів є те, що вони не залишили по собі жодної системи. Не залишив її ні В. Соловйов, ні С. Трубецькой, ні Н. Бердяєв, ні Кірієвський, але в них усіх, навіть у позбавлених системи творах, яскравою стрічкою тягнеться апотеоза тієї самої «внутрішньої правди», котра втілена, на їхню думку, і в общині, і в цараті, і в інших чудових установах геніяльного російського народу. В той час, як підставою європейської філософії є раціо, підставою російської є логос. Раціо – людська прикмета. Логос, навпаки, – щось метафізичне і божественне, та темна сила, що живе в кожній речі і котру не пізнати логікою, тільки «внутрішньою інтуїцією». Відповідно до того, правдиві філософи, на думку росіян, не вчені, а святі. Джерело пізнання правди є тут, як вище – джерело пізнання волі народу і волі Церкви – «безпосереднє почуття», як каже Соловйов, але ні в якому разі не інтелект і не логіка.

Релігійне обоженування цього великого «Все», великої субстанції, суть котрої пізнається інтуїцією, почуттям, знаходимо і в російській публіцистиці, і в літературі, в котрих, як у дзеркалі, відбивається цілий світогляд пересічного росіянина. Падання на коліна перед масою, це, як сказав би француз, *engenouillement moral*^{86*}, перед тим темним, неокресленим, підсвідомим, що живе на дні масової психіки, є найбільш маркантною рисою російської літератури. Маса, як писав Леруа Больє, є для росіянина «несвідомим божеством», *une divinité inconsciente*^{87**}, подібним до тих рудиментарних богів Єгипту, божественні прикмети котрих є великою, хоч і невиявленою ще силою⁸⁸. Всі російські письменники, а бодай найбільша частина, стоять на сторожі цього нового культу маси, маючи за собою цілу, так зв[ану] російську інтелігенцію, котра навіть у п'яному стані не забуде віддати пошану своєму богові, не забуде проспівати «первий тост за наш народ», як це робилося донедавна на всіх «Татьянінських» вечорах московського студентства. Предмет цього культу – народ, маса – мислиться тут як «коллективное рыло» Успенського, в котрім повинна розплистися, зникнути одиниця з усіма своїми поривами, поглядами і волею. Не з ясною головою і відвертими очима людина має шукати собі дорогу в житті і ні в якому разі не сміє мати диких претензій вести масу за собою. Її єдиною ціллю і виправданням екзистенції є прислухатися, як індійський факір, до голосу Будди, до подуву загальної душі і, подібно до сомнамбуліста з приспаним інтелектом і замкненими очима, у напів сні слідувати її містичним велінням: нині розбивати собі голови при царській коронації на Ходинському полі, завтра йти до Єрусалиму, післязавтра громити «буржуїв».

Одним із головних жерців цього культу був Л. Толстой, котрий, як теоретик походу проти інтелігенції в літературі, в'яже своєю особою дві епохи російської історії: царизм, коли маси робили інтелігентські погроми з ініціативи жандармів, і большевизм, коли ті самі маси робили такі самі погроми тої самої інтелігенції з ініціативи народних комісарів. Князь Волконський (з «Війни і миру»), а з ним і

86* *Обов'язкова мораль (фр.)*.

87** *Несвідоме божество (фр.)*.

88 *Leroy Beaulieu. L'Empire etc. – Кн. I, розд. 7.*

сам Толстой, був захоплений Кутузовим перед Бородинською битвою: «Що більше він бачив відсутність усього особистого в цім старім, в котрім залишалось, замість розуму, що групує події і робить висновки, одна лише здатність обсервації ходу подій, то більше він був спокійний за те, що все станеться так, як повинно бути. В нього не буде нічого свого, він нічого не вдумас... Він розуміє, що є щось сильніше і значніше за його особисту волю». Навпаки, Бенінгсен «старався зробити все якнайліпше, він усе обдумав, але саме через це не надавався до нічого. Він не надавався тому, що все обдумав дуже основно й акуратно, як і слід всякому німцю». Цю свою засадничу ідею провадить Толстой із насолодою і впертістю в усіх своїх творах, бачачи в кожному інтелігенті, в кожному судді, лікарі, адвокаті, священику в найліпшій випадку непотрібних людей, а звикло пройдисвітів, що обдурюють народ із власних егоїстичних мотивів, його ворогів. Під цим оглядом російський граф знаходився цілком на духовім рівні російського селянина. Під цим оглядом ідеї останнього яснополянського мужика ні на йоту не відбігають від ідей яснополянського графа. Пригляньтесь до героїв толстовських романів. Усі ті, хто старався поставити власний розум понад розум маси, хто не бачив свій ідеал в людині-звірі Платоні Каратаєві, як Вронський, князь Андрій, Долохов, Наполеон, гинуть. Усі, хто, як Ростов, Левін, княжна Мар'я, П'єр Безухов, «нічого не вдумуючи», лавив, як сновида, по мурах, немов вигравали в лотерею, так добре їм велося. Найліпше буде вестися, розуміється, тому, хто відкине всякий інтелект набік, – ідіотів, Іванушці Дурачку. Толстовський Іван Дурак – правдивий російський Петро, правдива скеля, котрої «не одоліють і врата адові». «Хотів його звести диявол. Прийшов він обідати, а в Івана дівка німа обідати давала. Одурювали її ледачі. Без праці прийдуть скоріше до обіду – всю кашу з'їдять. І надумала ця дівка німа ледачих по руках пізнавати: у кого мозолі на руках, того садить за стіл, у кого нема, тому недоїдки дає. Поліз старий диявол за стіл, а німа дівка вхопила його за руки, поглянула – нема мозолів і руки чисті, гладкі та пазурі довгі. З соромом диявола з-за стола викинули». Чи це не є філософія большевизму? «У кого мозолі на руках – лизь за стіл, а в кого нема – тому об'їдки»⁸⁹. Це ж поділ громадян на категорії, так старанно проведений у царстві народних комісарів. Це ж та сама негачія інтелекту й інтелігенції, яка казала мужикові братися за «дубину» проти інтелігенції, а графові Толстому – за перо, щоб воювати проти тої самої інтелігенції, в котрій як один, так і другий бачили не що інше, як укритого диявола. Героїв у європейському змислі не знає ні пізніша, ні вчасніша російська література, бо їх не могло бути в країні Іванів Босих, Мішаньок і Платонів. Не дивно тому, що коли все-таки таких героїв виводилося, то їх шукалося не в монотонній російській природі, а на Кавказі (Лермонтов) або в Криму (Пушкін), а в кожному разі – серед чужинців (Штольц, Інсаров). Коли ж він був росіянином (і таке бувало), то своє геройство мусив виявляти або на тім самім «погибельнім Кавказі», як Печорін, або на паризькому бруку, як Рудін. Безбарвна російська природа, «дождік, сльнік да песок», не могли видати ніяких інших, опріч таких же сонних і безбарвних

⁸⁹ Толстой Л. Сказка об Иване Дураке.

натур. Навіть на становищі героїв, вождів мас, як Кутузов або Ленін, нагадують вони не стільки немов із мармуру вирізьблені фігури великих вождів Заходу, тільки скоріше напів п'яних типів-маньяків, що діють у трансі. Герої Горького також ніякі не герої, так як розуміють це слово в Європі. В їхніх словах не чути міцної, як криця, логіки, ні свідомости великого післанництва одержимих духом, ні волі вести за собою. В них чути лише рев зголоднілого звіра, що прокинувся зі сну і хоче їсти, дике виття роз'юшеної юрби, що реве вулицями міста не знати що, чи «Бий жидів!», чи «Да здравствує революція!» У Достоевського всякий раз, як його геніяльна рука малювала протестантів, вони ніколи не втримувалися на раз досягнутій височині. Немов діставши завороту голови, падали вони стрімголов у ту липку, невиразну масу, де не було «власного розуму», де ніхто нічого не обдумував, аби викупити добровільним терпінням чи добровільною смертю свій кари гідний порив: Раскольников, Ставрогін, Дмитро Карамазов... Ба більше, найулюбленіші герої Достоевського – це ті, котрі пасивно зносять незаслужену кривду: Макар Девушкін, Нелі, князь Мишкін.

Слідами цих двох велетнів російського духу, Толстого і Достоевського, пішла і вся народницька література, апотеозуючи масу як носительку вищої правди, котрій має без апеляцій підлягати одиниця. Гліб Успенський, найбільш талановитий із народників, знає, що самостійним може стати селянин лише тоді, коли піднесеться над стадним рівнем общини. Але цього він і не хоче. Ліпше вічна біда і некультурність, опіка «міра», навіть кріпацтво, аніж свобода, куплена ціною особистої ініціативи і розірвання общинних зв'язків. Як для Толстого лікар, адвокат і суддя – «от лукавого», так і для Успенського «кулак», поліцей і дідич – посланці Люцифера, що руйнують ідилію «колективнаво рила». На думку Златовратського, всяка спроба інтелігенції вийти вгору – зрада народу. Вона повинна в своїх ідеалах і уподобаннях спуститися до маси, принизитися до неї, з покорою поділитися з нею своїм знанням.

Нові соціалістичні ідеологи російського суспільства пішли слідами старих. І не дивно! Бо ціла марксівська наука засвоїлася росіянами не через її соціалізм, тільки через матеріалістичний фаталізм і таку зрозумілу москалям негачію ролі особистости в історії. Цю негачію систематично проводять усі теоретики большевизму. А Богданов (див. *New Europe*, 30.X і 20.XI.1919, стаття «The Proletarian Culture») висловлюється проти апотеозу вождів. Вожді мають бути лише «виразниками загальної волі колективу». В пропонованім соціалістичнім *index librorum prohibitorum*^{90*} стрічаємо «Книгу Битія», «Іліяду», «Одісею», «Магабгарату» і наше «Слово о полку Ігоревім», бо вони займаються «активністю богів, героїв, царів і вождів», котрі не сміють прецінь екзистувати. Він негує і всю дотеперішню літературу та штуку, бо центром її є особистість. «Поема, новела, штука представляє колізію особи із зовнішнім світом, її ставлення до інших, її боротьбу за особисте щастя, її діла, перемоги і поразки» (цит. у *New Europe*, «Пролетарская культура» VII, ч. I, 1918 р.). Метою літератури комунізму є знищити всякий індиві-

^{90*}Список заборонених книг (лат.).

дуалізм у штуці, настрої у творчості, замінюючи індивідуальну творчість масовою, гуртовою. Маса, за Керженцевим («Пролетарская культура» XI, ч. 5, 1919), має спільно виробляти сюжет, характери, персонажі, акцію їхню, навіть форму! Індивідуальна інспірація виключається!

Уявні керманічі життя – лише нужденні фігуранти. Творцем подій є інертна маса, котрій має уподібнитися зарозуміла одиниця.

Толстовське оповідання «Три смерті», де життєва філософія неорганічної природи (камінь) протиставляється з признанням життєвій філософії рослини і людини, – це тільки підсумок усього того, що пропагували протягом десятків літ російські письменники: Кутузов вищий за Наполеона, Платон Каратаєв вищий за Кутузова, Іван Дурак вищий за Платона, рослина вища за Івана Дурака, камінь вищий за рослину, а ніщо, відповідають російські «самосжигателі», вище навіть за каміння, взагалі вище за все... Яка принадна філософія для розтоптаной, як муха, царською общиною або комуністичною довбнею рабської душі москаля!

У парі з літературою йде і політична публіцистика. З цілої плеяди вже цитованих публіцистів, як слов'янофілів, так і їхніх противників, нема майже ні одного, хто б не уважав всебічний розвиток особистости найбільшою бідною, яка могла статися у їхній країні. Для одного з них «візантійський ідеал» має ту добру сторону, що «не має в собі того перебільшеного поняття про людську особистість, що внесена в історію германським феодалізмом»⁹¹, не має того «надзвичайного самоповажання особи, що передісталось дорогою заздроси і наслідування спершу до буржуазії, викликало демократичну революцію і породило всі ці фрази про безмежні права особи, а тоді проникло до нижчих верств західної суспільности, роблячи з усякого звичайного наймита і шевця істоту, скалічену нервовим почуттям особистої гідности»⁹². Обурюється автор і повагою до жінки, поширеною на Заході, в чім він добачає рід перебільшеної поваги перед одиницею. Другий рівно ж протестує проти західного «культу людської особистости» і проти європейського «лицарства з його культом особистої честі», проти «свободи досліду та особистої думки»⁹³. Третій бачить «суть минулої історії російського народу і завдання майбутнього в приниженні особистости» (Шевирев)⁹⁴. Цею самою ідеєю просякнуте і російське малярство. Ні впертої сили Рембрандта, ні повних сонця яскравих кольорів поета старої Еспанії – Золоагі, ні натхнених надлюдською інтелігенцією Мадонн Мурильйо, ні екстатичної апотеози природи Бекліна та його предтечі Ботичелі, ні тої глорифікації організованого колективу, яке знаходимо в бельгійця Меньє, ні гімнів особистості під час найбільшого напруження її енергії, як у баталіста Мейсоньє, – нічого подібного не знайдемо у російських малярів. Там панує пасивність, придушеність індивідуума, непевність і понурість старих російських теремів і скитів. Холодом і цвіллю віє від релігійної екстази Іванова, стогоном забитого «я» – від Ярошенка і Репіна. Замість імпозантного образу свідомих своєї сили, йдучих на

91 Леонтьев К. *Цит. твір.* – С. 113, 114.

92 Там само. – С. 115.

93 Миллер О. *Славянство и Европа.* – С. 68, 76, 258.

94 Пипин А. *Характеристика литературных мнений.* – С. 136.

працю гірників Меньє, маємо тут поволзьких «Бурлаків», що із зігнутою спиною, з тупим виразом волів, які волочуть ярмо, «ідут бічевою». Замість таких архітворів Мейсоньє, як «1807 рік», стрічаємо большевицько-толстовське квиління на війну, за якою вони, як, наприклад, Верещагін в «Апотеозі війни», не бачили нічого, окрім «масового морду» і смерті. В краєвидах Левітана та сама понура меланхолія апатичної природи, з котрої зродилася ціла хаотична душа москаля. Скулення, покора перед незнаною вищою силою, той самий отруйний дух, що ми бачили в політичнім, соціяльнім і релігійнім житті Росії, віє і від російського малярства. І навіть тоді, коли воно виходить поза звиклі рамки, пориваючись до революційного патосу, навіть тоді, як у славнім колись образі Репіна «Какой простор», віє від них якоюсь безсилою «пошлістю». Малюючи курсистку і студента «в повній парадній уніформі», що марширують по коліна в розбурханих, брудних хвилях моря, Репін ніби передчував, що в його Росії навіть революція мусить робитися за наказом згори, навіть революція мусить бути уніформована, коли не в студентський, то в червоноармійський мундир. Ординарністю віє також від інших революційних майстрів російського малярства, від Явленського, Кандинського та ин.

На викладені тут загальні принципи російського життя не раз зверталось увагу, але досі не хотіли зобачити однієї генеральної ідеї, котра панує і над суспільним устроєм Росії, і над її політичним та церковно-релігійним ладом, над її філософією, літературою. Примітивізм цілого суспільного ідеалу нації, придавленість одиниці, нерозвиненість автономної моралі і правного почуття, широкий культ маси – ось та генеральна ідея, що зробила з російського народу народ рабів, орду, нездатну до відпору ніякій волі згори, масу, що своїм числом представляє страшну небезпеку для окцидентального світу. Масу, що протиставляє активності хаос, людській енергії – енергію натури, котру вона навіть опанувати не вміє, організації – інтуїцію, примату розуму і волі – покору й інстинкт, зложеності форм – московську безформність в усім – як у суспільнім, так і в товариській житті.

Під впливом цієї генеральної ідеї та установ, із котрих вона зродилася, постав і своєрідний російський ідеал свободи, рівності і демократії, ідеал, аналогію котрому надаремно шукатимемо в Європі або Америці. Коли західний ідеал свободи – це право впливати на державну машину, котра нічого не сміє зробити без волі одиниці, то ідеал російської свободи – зрівняння всіх, що виносяться над натовпом, зрівняння, осягнуте хоч би ціною політичного рабства. Ідеал свободи вироджується тут у найбільш вульгарний ідеал рівності, егалітарності. «Росіяни знають демократію, – як казав Данилевський, – але не в сенсі народовладдя, а в сенсі рівності або, ліпше сказати, егалітарності»⁹⁵. Але і цей ідеал егалітарності не є ідеалом європейським. Там – це оправдане стремління стати сильнішим, працею зрівнятися з тими, що стоять вище. В Росії – це стремління слабих стягнути сильних униз, зрівняти їх із собою, а не себе з ними. Ніде цей ідеал так яскраво не представляється, як в економічному житті росіян. Пануючим інтересом економічного життя в свідомості і російського інтелігента, й мужика все були інтереси

⁹⁵ Данилевский Н. *Цит. твір.* – С. 120.

поділу і вирівнювання, а не інтереси продукції та творчості. Серед трьох головних галузей людської праці – продукції, виміни і поділу – на останній усе клялося натиск. В общині, як, зрештою, і в державному та церковному житті, москаль звик легковажити вартість особистої ініціативи. Змушений в усіх своїх роботах пристосовуватися і слухати общину, а не власний розум, він ніколи не міг розвинути цієї ініціативи. Та й навіть найбільш напружене особисте зусилля часто не приносило сподіваних результатів там, де наслідки цього зусилля при найближчій переділі могли припасти і фактично припадали іншому, що фактично ніяким способом до них не спричинявся. Не дивно, що при такій системі господарства періодичний переділ, переділ узагалі, став економічним ідеалом москаля, а особисте зусилля, праця, продукція – підстави цілої культури Заходу – зійшли на другий план. Заздрість невдахи, нездатність власними силами вибитися нагору, знаходження садистської насолоди в нівеляції щасливіших – це і є російський егалітаризм, про котрий говорить Данилевський і котрий властивий і російському «баріну», і російському мужикові. В своїх логічних наслідках цей «переділово-егалітарний» ідеал допроваджує не лише до осудження багатих, але й багатства як такого. Осудження багатства зустрічалося і серед російського студентства, котре кожний матеріальний добробут уважало за щось негідне, до чого невільно стреміти і чого в кожному разі треба соромитися. Це саме ставлення зустрічалося і серед російської інтелігенції взагалі, і серед дворянства зокрібно. Йому ж завдячує своє постання наївний і смішний тип «кающегося дворянина». Вороже, хоч, може, не зовсім усвідомлене, ставлення до багатства і апотеоз бідності зустрічаємо часто і в простого народу: звісно, якою пошаною оточує він «странників», «юродивих» і жебраків «Христа ради» як людей, що «знайшли правду Божу» і в своїй бідності варті великої поваги. На Заході цього ідеалу ще не знають як масового явища. В Англії, наприклад, каже Е. Бутмі, «багатство піднесено до значення майже чесноти, тоді як бідність вважали за нечноту і ганьбу. А це тому, що багатство є нагорода за зусилля та інтелігентність. Це тому, що бідність – знак чогось, що є особливо зненавиджене, – ледачості»⁹⁶. Для росіянина – навпаки. Для нього багатство – предмет ненависти, бідність – предмет адорації. В одній зі своїх найбільш розпущених у моральнім відношенні книжок, у «Рассказах и сказках», у байці про те, «Как чертенок краюшку выкупал», Толстой пояснює причину пияцтва і моральної розпусти в селі тим, що мужикові чортеня «хлеба лишняво зароділ. Ана, ета кров зверіная, всегда в ньом (в мужикові) живьот, да ей ходу нет, кагда хлеб с нужду рождается... Как сталі лишкі от хлеба аставаются, стал он придумивать, как би себя патешить. I научил я ево патехе – віно пить», – оповідає диявол. Отже, не людська нестриманість, а саме багатство як таке – гідне осудження і причина всіх гріхів та морального упадку людини. Особиста інтелігентність і зусилля, котрі, на думку англійця, провадять до цього багатства, є тут, як і в першій цитованій байці, чортівською вигадкою.

Але ця засада егалітарности має ще й інші наслідки. Ми щойно бачили, що в темнім розумі російського мужика і в яснім графа Толстого серед смертних

⁹⁶ Boutmy E. *Essai d'une psychologie politiques du peuple anglais, en XIX s.*

гріхів багатство вимовляється рівночасно з інтелігентністю, матеріальне піднесення над масою разом із інтелектуальним. Щоби бути консеквентним, треба, відкидаючи одне, відкинути і друге. Прецінь, як ми бачили в толстовських байках, і одне, і друге – від лукавого. І одне, і друге – провокація ідеалу егалітарності і може стати – особливо інтелігентність – для маси шкідливим і небезпечним. Із властивою собі простолінійністю росіянин ці висновки і робить. Він відкидає, як ми вже бачили, інтелектуальний первень як засаду, що диригує суспільним життям; відкидає талант і геній, бо геній може стати провідником маси і надати, борони Боже, «колективному рилу» свою людську фізіономію. Він відкидає особисту чесність, як се робить Андрєєв (див. оповідання «Тьма»), бо одиниця так само не сміє бути чесною, коли не є нею маса, як і ходити в ковнірчику та з виплеканими руками, коли «народ» ходить у кожусі та має мозолі на пальцях. Він відкидає науку і штуку, бо маса їх не розуміє; відкидає красу і елеганцію у жінок, бо се цінності, до котрих не мають найменшого розуміння ні «народ», ні (судячи з фотографій) народні комісари, ні їхні стрижені товаришки. Він відкидає всіх і все, хто підноситься над натовпом і хто ним керує: майстрів, фабрикантів, інженерів, послів, шефів синдикатів робітничих, бо все це порушує його поняття свободи, котра полягає в масі рівних, з маленькою групою вгорі. Він апелює не до організованої боротьби, лише до охлократії, до Vernunft, котра не потребує ніяких небезпечних медіумів для виразу своєї волі: до урядових жидівських погромів та інтелігентських, до різання буржуїв, до акції «класово-свідомого» люмпен-пролетаріату. В своїй «отчаянній» революційності, що так вражає наївних романтиків у стилі Ромен Ролана або Барбюса⁹³, але збуджує почуття огиди в усіх культурних людей Заходу – в соціяліста Т.Шова, в рояліста Ренана, Шпільгагена і Гамсуна, – він негує все: церкву і державу, монархію і парламентаризм, родину й ортографію, як і установи, що ставлять над одиницею якусь вищу ідею, як і «особисту чесність», котра для Леонтєва – пуста фраза, як і «саму себе означачу моральність», що є для нього смішною вигадкою⁹⁷.

Отже, це програма большевизму? Так, властиво, цілої російської революції взагалі. Її прихід передчував своєю віщою совістю Достоевський, коли 50 літ тому ставив собі питання: що робили б російські егалітаристи (він називав їх у «Бесах» «шигальовци») наступного дня по революції? І давав на це таку відповідь: «Ви – раби і в рабстві рівні». В найкрайніших випадках – наклеп і вбивство, а головне – рівність. Передовсім понижується рівень освіти, наук і талантів. Високий рівень наук і талантів доступний лише вищим здібностям, – не треба здібностей. Вищі здібності не можуть не бути деспотами і завше більше деморалізували, ніж приносили користи, їх вигонюється або страчується (програма Дзержинського). Цицерону відтинають язик, Копернику виколують очі, Шекспіра побивають камінням – ось шигальовщина «або егалітарність», як сказав би Достоевський тепер, бо «раби повинні бути рівні, в отарі мусить бути рівність».

⁹⁷ Леонтєв К. Цит. твір. – С. 143.

Це маячіння божевільного? Так думали критики Достоевського, що не могли бачити так далеко, як він, або не мали цивільної відваги роз'ятрювати з таким садистським сарказмом рани власного народу. Але по досвідах останніх літ невільно назвати слова Достоевського смішним маячінням: се кривава візія, що в наші дні стала кривавим фактом.

Негуючи все, російський революціонер не міг терпіти над собою ніякого морального абсолюту, опріч найбільш очевидних життєвих потреб і палки. Як трафно зауважив один німець: «*Nat der Russe ausser Alkohol und Koitum alles weganalysiert*»^{98*}. Толстому вдалося зробити навіть се останнє. На все у них знайдеться питання «чому?». Люди повинні стреміти до матеріяльного добробуту... «Чому?» – запитує Толстой. «Але тоді, – запитує один із героїв «Крейцерової сонати», – рід людський перестане існувати?..» «Ну, так що ж», – відповідає не виведений із рівноваги яснополянський мудрець. Чоловік мусить бути чесним... «Для чого?» – дивується Андреев у «Тьмі». Треба віддати зроблену позичку... «Чому?» – запитує москаль, «не знаючий», як каже Самарін, «гібельнаво разлічія между твоім і моім»⁹⁹.

Таких «чому?» має москаль тисячі, бо не має в голові ніякою працею покоління виробленої засади, бо сі покоління в ґрунті речі ніколи не жили. Жила за них лише державна влада, загал, за них видумував він і певні зовнішні правила, які так і залишалися раз на все чужими наказами для одиниці. Раз зданий на власний розум він відкидав усе, а головне – працю, що є однією з найголовніших консеквенцій його революційного егалітарного ідеалу. «Спокойствія у нас мало, – читаємо в «Дневнику писателя» Достоевського, – спокойствія духовнаво особенно, т. е. самаво главнаво, ібо без духовнаво спокойствія ні как не будешь. Спокойствія в умах нет, і ето во всех слоях, спокойствія в убеждениях, во взглядах наших, в нервах наших, в апетитах наших. Работи і сознания, что только трудом спасен будешь, нет даже вовсе. Чувства долга нет, да і откуда ему завестись?» І в другім місці, описуючи тяжку дріб'язкову дорогу, котрою якийсь Мюлер або Шмідт доходить до матеріяльного добробуту, а його «Фатерланд» – до ролі великої світової сили, він з огидою відкидає сей німецький ідеал. «А я лучше, – говорить один із його героїв, – всю жизнь проночую в кіргізской палатке, чем поклонюся немецкому ідолу. Я здесь недолго, но однако вьсо, что я здесь успел подметить і праверить, возмущает мою татарскую пароду. Сй-Богу, не хачу таких добродетелей. Вьсо работать, как воли, і вьсо копить деньгі, как жиди. Я уж лучше хачу дебошірить па-русскі»¹⁰⁰. Цей ідеал, і московського «баріна», і того толстовського мужика, що його чорт зводив, і большевиків, що з цілої Росії зробили «киргізьку палатку», цей ідеал, котрий Достоевський бачив скрізь, в усіх класах свого так коханого ним народу, доводив його просто до нападів божевілья, вириваючи в нього не раз повні, в його очах, блюзнірства слова. Говорячи, наприклад, про Базарова, се уособлення російського нігілізму, він пише: «Базаров – ето какое-то фіктивное ліцо, не существующее вовсе. Етот Базаров, ето какая-то неясная смесь

^{98*} Окрім алкоголю і статевого акту, росіянин усе відкинув (нім.).

⁹⁹ Самарин Ю. Сочинения. – Т. I. – С. 40.

¹⁰⁰ Достоевский Ф. Игрок.

Ноздрьова с Байроном, c'est le mot^{101*}! Тут (у його революційних змаганнях) просто русская лень, наше умственное безсіліє проізвистві ідею, наше атвратительное паразитство в ряду народів. Ils sont tout simplement des paresseux^{102**}! О, рускіє повинні бити істреблені для блага человечества, как вредные паразити!» «Да панімаєшть лі ти, – каже один із героїв, звертаючись до «шигальовця», – что если у вас гильотина на первом месте і с таким восторгом, то это единственно патаму, что рубить головы всево легче, а іметь ідею всево труднее»¹⁰³.

Між іншим, в цій лінії лежить, може, і ненависть росіян до так званої буржуазної культури європейської. Соціалізм тут ні при чім. Той самий, уже стільки згадуваний Леонт'єв, пародіюючи відповідь, котру дав би західний слов'янин, грек чи болгарин на протибуржуазні теревені російського агітатора, вкладає їм такі слова в уста: «Буржуа – це ж політик, багатий чоловік, що ж у тім злого? Це ж звикла людина, поступова, моральна, свідома своєї людської гідності». В очах самого автора буржуазія – це «панування грошей і грамотности»¹⁰⁴. Порівняйте ці вислови з ненавистю героя Достоевського до німецької (себто буржуазно-європейської) працьовитости, з першими декретами Совітів про шестигодинний день праці, і ви знайдете глибший підклад так званого російського революціонізму. Ils sont tout simplement des paresseux! Революція та всі її гарні гасла були лише фразами в устах її робітників, що ні нових ідеалів, ні нових цілей в життя не вносили. Блискучу характеристику сеї революційної інтелігенції дав свого часу Гершензон у колись славнозвісних «Вехах». «Що робила наша інтелігентська думка останні пів віку?» – запитує він. Купка революціонерів ходила з хати до хати і стукала в кожні двері: «Всі на вулицю, сором сидіти вдома». І всі свідомості виливалися на площу, каліки, сліпі, безрукі, ні одне не лишалося вдома. Пів віку товчуться вони на площі, голосячи і перекоряючись. Дома – бруд і нужда, непорядок, але господареві не до цього. Він на людях, він рятує народ, бо воно і легше, і цікавіше, ніж чорна робота вдома... А загалом інтелігентський побут страшний, правдива «мерзость запустенія», ні найменшої дисципліни, ні найменшої консеквентности, навіть зовнішньо. День минав не знати на що, сьогодні так, а завтра, як скаже натхнення, все догори ногами. Неробство, розхристаність, гомерична неакуратність в особистому житті, бруд і хаос у подружніх відносинах, наївна несумлінність у роботі, в громадських справах, нестримний нахил до деспотизму і цілковитий брак поваги до чужої особистости, перед владою то гордий виклик, то покірність.

Це були schlecht weggekommene^{105*}, невдахи, вживаючи термінологію Ніцше, а революція – се їхня помста, помста невдах, котрі стремлять зрівняти з собою тих, що вгорі, зрівняти задля насолоди лакея, що хоче упитися вином, котре він досі сьорбав нишком, зоставшись сам в опущеній їдальні, лякливо оглядаючись на всі боки. Сей невдаха приніс із собою на світ і нову мораль, допровадивши до

101* Дослівно (фр.)

102** Існувати повністю своїм звичайним лінуванням (фр.)

103 Достоевский Ф. Бесы.

104 Леонт'єв К. Цит. твір. – С. 277, 465.

105* Невадало вцряджені (нім.).

досконалости, зробивши синтез усім можливостям, що куняли в хаотичній російській душі. Знаний колись славний образ Рєпіна в Третьяковській галерії в Москві («Вечеринка») або фотографії московських Чрезвичайок на Україні або в Польщі під час їхніх урочистих сеансів показує нам сих реформаторів світу в цілій їхній величі. Студенти з колосальними шевелюрами, студентки з обтягим волоссям, і одні, і другі з великою погордою до чистої білизни і часто-густо до мила. Дивовижно обдерті вбрання; капелюхи, ніби з гардеробу маломістечкового театру; сподні, перетягнуті очкурором; обличчя типово російські – розлізлі, часом лагідні, часом бестяльські, з фанатично блискучими від запалу або кокаїну очима, що світяться з дикою нетерпимістю і сектантською тупістю; атмосфера, дихаюча димом від розкиданих на долівці цигарок, змовами, бомбами і кров'ю. Набридлива атмосфера, котрою жила ціла так звана російська революційна молодь від другої половини минулого віку. Кожний має вступ до цього товариства, хто віддавав себе на службу «народові» або «пролетаріятові». Paresseux з натури, невдахи, нездалі в приватному житті – всі вони могли б лише тоді значити щось у суспільності, коли б удалося їхню мізерію піднести до ідеалу, перед котрим мусили б клячатися всі, подібно до того, як їхні товаришки лише тоді могли б вважатися за взір елегантности, коли б правдива елеганція і рафінованість, як щось буржуазне і кари гідне, була б заставрована революційним табу. І їм се вдалося. З нахабством і зарозумілістю «парвеню», знаходячи задоволення понижувати тих, що їх не могли зрівняти в тій хвилині з собою, взялися вони за своє велике діло – встановлювати нові заповіді для «згнилого буржуазного світу». Я вище вказав на апотеозу бідности. Це скоро виродилося в апотеозу каліцтва, фізичного і морального. Твердість переконань, особиста відвага і чесність, міцна правова психіка не пасували сюди. Ще менше – релігія обов'язку, що невмолимо переслідувала всякий злочин і ледарство. Тут панували інші чесноти, а особливо головна з них – псяча вірність божкам і так звана гуманність. Гуманність і співчуття до них і до всіх інших калік і невдах, що хочуть стати панамі світу...

Пригадуєте сцену з «Воскресіння» Толстого, сцену в церкві на Великдень, коли «Катюша» підійшла до жебрака «с красной зажившей болячкой вместо носа і, не виражая ні малейшево атвращенія, напротив, радостно сияя глазами, три раза пацелавалась с ним»? Це було символічне «сопрічашеніє» з народом, з їхнім абсолютом. То було те саме «возложеніє венка на вшивую голову» мужика, котрим, як казав Достоевський, цілий час займалася російська література. Було тим самим клячанням перед каліцтвом, в котрім так кохаються революційні і неревольюційні москалі. В цім світогляді каліцтво перестає бути каліцтвом, краса стає злочином, а злочинці – «несчастненькімі», котрих треба передусім «ісправлять, а не судить», жаліти. Жалість – ось де властиво правдива релігія москаля, релігія, від котрої до Чрезвичайки ближче, ніж спершу здається. Жалість – це початок так званої гуманности. Гуманність – це цілування з безносими «мужиками» і випускання на свободу «несчастненькіх» бандитів і фальшувальників банкнотів. Третя стадія – це інтронізація фізичного і морального каліцтва, інтронізація «торжествующей свині», урочисте вручення їй

булави для суду над здоровими, котрим відтинають язики або котрих посилають чистити туалети. Цілком за рецептом, геніяльно передбаченим Достоевським для суду над великим ідеалом Окциденту, ідеалом сильного, здорового, гарного, ідеалом праці, інтелекту і генія індивідуалізму, ідеалом, втіленим у міланським Домі, в паризькому Нотр-Дамі, у творах «клерикала» Данта, «буржуа» Байрона, генія котрих не могли стерпіти виховані на «Камарінським мужиці» та на фабричних «частушках» будівничі «нового» світу... Це, певно, в одну зі своїх безсонних ночей вложив Достоевський в уста Степану Трофімовичу (в «Бесах») слова пророчого візіонізму «о том подлом рабе, о том подлом лакае, котрий первий взмогтіт на лестніцу с ножніцамі в руках і раздєрьот божественний лік велікаво ідеала во імя равенства, завісті і піщеваренія»... В ім'я ідеалу, додам від себе, духовими батьками котрого (як Русо французької революції) будуть не тільки безіменні большевицькі садисти, але і Толстой, і Горький, і Арцибашев, і Скіталец, і ціла плеяда народників, і Блок, і маса інших найкращих представників російського генія.

Попри це все, цей геній російського народу не позбавлений тої «добродушности», тої *bonhomie*^{106*}, котрою він так підкупує всі розлізлі, в рабстві виховані слов'янські душі. Москаль не знає, що його право, що обов'язок, і тому керується в своїх вчинках лише настроями. Нині він став лівою ногою і може вимазати кельнерові обличчя гірчицею. Завтра він дасть йому королівське відшкодування. Вирослий в атмосфері повного рабства, залежний від найдрібнішої примхи свого пана, москаль навіть задоволений із безперестанної зміни його настроїв. Не можучи покликатися на свої права, він тішиться бодай хвиливою ласкою пана, щасливим вітром, що приніс зміну його гумору, і – психологія раба! – з гордістю протиставляє «великодушність» свого пана «холодності» і «формалізові» європейця, котрий, правда, ніколи гірчицею нічийого обличчя смарувати не стане, але й ніколи не викине тисячки «на чай», котрий не потребує нічийої ласки і співчуття, але суворо вимагає те, що йому належить, котрий шанує чужі права, але ніколи не забуває, плачучи і обіймаючись, йому зробленої кривди. Звиклий коритися «чужій» правді, позбавлений власних переконань, москаль може зробити все. «Трудно челаваку (себто російському) знать, – пише Достоевський, – что грешно, а что нет: тайна тут превосходящая ум челаветескій». А коли трудно, то нема для російського чоловіка ніякої заказаної дороги, ніякого певного шляху. «Я тысячу раз дівілся, – пише той самий автор, – на ету способность челавета (і кажеться, рускаво челавета по преімушеству) лелеять в душе сваей височайшій ідеал рядом с великою подлостью, і всьо савершенно іскренно. Шірокость лі ета асобенная в русском челавете, каторая ево далеко паведьют, ілі просто подлость – вот вапрос»¹⁰⁷. Брак сеї широкости або «подлості» в європейця і не можуть стерпіти москалі, як одна з героїнь в «Обломові», яка «в немецком характере не замечала нікакой мягкості, делікатності, снісхожденія – нічево таво, что делает жизнь такою пріятною, чем можно абойті какое-нібудь правило, нарушити общій абічай, не падчініться уставу».

106* *Простодушність* (фр.).

107 Достоевський Ф. *Подросток*.

Тому так тяжко пересічному європейцеві зжитися з найкультурнішим навіть москалем, котрий позичає книжку і не віддає, входить до кімнати, не стукаючи, відриває вас від важливої праці пустою двогодинною балаканиною, відкриває чужі листи і не бачить у тім нічого злого, при першій знайомстві дозволяє собі неможливі фамільярності і не може надивуватися «здержливості» і «фальшивості» європейця, що охоче зрікається його п'яних поцілунків та інших виявів «широкої» натури, але вимагає стислого виконання затягнутих обов'язків.

Ясно, що таку суспільність міг тримати вкупі лише абсолютизм. Російський мавсовий чоловік, або, як його назвав Ніцше, Herdentier^{108*} ніколи без тої чи іншої форми абсолютизму обійтися не міг. «Головне нещастя Росії, – пише В. Соловйов, – у нерозвиненості особистости, а через те в слабім розвитку колективного, громадського первня («общественности»), бо між сими елементами заходять відносини пропорційности: при здавленні первня особистого твориться з людей не суспільність, а отара»¹⁰⁹. Ця отара постала і з російської суспільности через занедбання індивідуальности і занепад, власне, нерозвиненість того, що я назвав автономною мораллю. Цієї моралі, свідомого схилення чола перед моральним абсолютом москаль ніколи не знав. «В Європі, – пише Достоевський, – закон, обов'язок формувалися і укладалися тисячоліттями. Зло і добро означено, зважено, розміри і ступені мірялися історичними мудрецами людськості, невпинною працею над душею чоловіка. В Росії цього не було, тут ні добро, ні зло ніколи не мірялися власним сумлінням, лише диктувалися згори, без усякої участі одиниці». «В Росії, – каже Герцен, – неписане, морально дисциплінуюче почуття, інстинктивне визнання прав особи, прав думки, не могло перейти до нас (москалів) і не перейшло»¹¹⁰. І далі: «В європейця є означена мораль, у нас – моральний інстинкт. Там, де їх зупиняє власна свідомість, нас затримує жандарм».

Те саме казав Мережковський, коли (ще в 1905 році) твердив, що «сознательной, релігійнозної волі к атечеству, к мужеству у нас нікогда ещо не бивало, а била лішь воля стихійная». «Російський селянин, – вторує йому Боденштедт, – хилиться перед силою, як і німець, але з інших мотивів. Він боїться сили як якоїсь стихійної, нерозумної, сліпої влади. Уникнути її руйнівного діяння будь-якими засобами є для нього дозволене. Німець ставиться з повагою до державної влади, бо розуміє її рацію та існування»¹¹¹. Росіянин цього не розуміє і тому старается уникнути її діяння – хабарями, дезертирством, ухиленням від виборів. Позбавлений державного примусу, він може зробити все. «Вискочіт русскій челавек чуть-чуть із казонной узаконенной для нево абичной калесі, – читаємо у Достоевського, – і он сейчас же не знает, что делать. В колее всьо ясно: і доход, чін, положеніє в свете, екіпаж, візити, служба і жена, а чуть что, і что я такое? Ліст, гонімий ветром». Глоріфікуючи російську державність, писав колись Катков: «Як буря, нестримувана нічим, вона закрутить і пожене перед собою міріяди

108* *Отарна тварина (нім.)*.

109 *Соловьев В. Сочинения. – Т. 5. – С. 206.*

110 *Герцен А. С того берега.*

111 *Bodenstedt. Russ. Fragmente. –Т. I. – С. XIII.*

порошинок (під котрими він розумів горожан), не питаючись, що кожна з них думає або хоче». Ну а що буде, коли цю силу, що впроваджує в рух ці порошинки або, як сказав би Достоєвський, листя, скрутить параліч? Що тоді? Це ми бачили навесні 1917 року, під Тернополем, коли, як згряя зайців, тікали російські жовніри з фронту, коли всякий авторитет у державі, попри старання революційної крикливиці Керенського, завалився, коли мір'яди «порошинок» закрутилися в дикім танку, що називається Великою російською революцією.

Кожний новий клас, що з'являвся в Європі на зміну старому, виявляв великий будуючий хист і організаторський талант. Ні по страті Карла I англійці, ні по страті Людовіка XVI французи не опинилися у становищі безпорадних дітей із байки, коли раптом зникла добра фея, що вказувала їм дорогу в лісі. З росіянами сталося інакше. Російський пролетаріят зачав велику революцію, але дуже скоро опинився в становищі одного з горьковських героїв, котрий казав: «Мне тесно, і стало бить, должен я жизнь раздвигать, ломить і перестраивать. А как? Вот тут-то мне і історія... Не панімаю я етаво – і тут мне і канец!» В такому випадку треба було, розуміється, звернутися до того, хто «панімає», до нового червоного царя, котрий, подібно до Петра I, «дійствовав более страхом, нежели велічієм, і ненавидел mis en scene^{112*}, неабхадімую для монархії»¹¹³, але монархом усе-таки був. Хто не мав царя в голові, мусив мати його на троні! Замість бракуючої внутрішньої дисципліни, мусила прийти дисципліна зовнішня. Мусив налагодитися заново цей адміністративний апарат, котрий при всякому ладі є одиноко можливий у Росії. Думаючи про це, і писав Герцен у [праці] «Старий мир і Росія» про незнищимість абсолютистичної традиції в Росії: «Росія правиться ад'ютантами й естафетами. Сенат, Державна Рада і міністерства – се просто канцелярії, в котрих діла не розглядаються, а лише відписуються. Ціла адміністрація – це телеграфічні знаки, котрими одна особа із Зимового палацу заявляє про свою волю. Таку автоматичну, услужну організацію легше потрясти одним ударом на вершку, ніж змінити в основі. В монархії, коли князя вбито, монархія залишається, у нас залишається деспотична машина бюрократичного порядку. Аби лише телеграф діяв, хто б ним не правив, коритися будуть».

Скорилися і Леніну, а цей Ленін моментально прийшов до тих властивих москалям засад правління, котрі нібито перекинула революція. Роблячи це, він впровадив лише в життя принципи, голошені ним здавна. В 1903 році в Женеві, коли дійшло до розламу російської соціал-демократії на дві фракції, Ленін, боронячи новий регламент партії, котрий меншовики назвали винятковим станом для інакшумців, сказав: «Нашій інтелігенції чужі правові переконання, котрі б дисциплінували її зсередини. Ми потребуємо зовнішньої дисципліни»¹¹⁴.

Переїнявши владу, Ленін і почав вводити в життя ці засади, котрі рівночасно були і засадами царату, котрі знаходили своє виправдання в аморфній організації російської суспільності та її повній некультурності. Може, тому, що царат вия-

112* Мізансцена (фр.).

113 Герцен А. Старий мир и Россия.

114 Протоколи II очередного съезда РСДРП. – Женева, 1903. – С. 333.

вився нездібним в останні свої роки консеквентно запровадити в життя засаду абсолютизму, запроваджуючи Думу, певну свободу преси та ин., і тим наразив на хитання нездібний до самоуправи народний організм Росії. Може, якраз тому і з'явився в критичний момент большевизм як *dues ex machina*^{115*}, як спаситель російських «ісконних начал». Він був тут, може, лише спробою рятування конаючої російської державности, зараженої отрутою західно-європейського лібералізму. І про це, і про цей випадок говориться в пророках. Говорячи про можливість занесення до Росії засад європейської культури, засад європейського лібералізму, Леонт'єв потішає себе і читача тим, що це не може мати довгого успіху, бо цей лібералізм «так легко може бути роздушений між двома зовсім неліберальними силами: між несамовитим нігілістичним поривом і твердою обороною наших великих історичних принципів»¹¹⁶.

«Оборона історичних принципів» не врятувала, і її мусив заступити «несамовитий нігілістичний порив», що його свідками були ми і за яким Блок «в белом венчіке із роз» бачив самого «Христа»; порив, що мав знищити смертельні і для царату, і для російської революції засади європейської демократії.

Тепер ми приходимо до відповіді на наше запитання: чому Росія засадничо ворожа Європі і чому вона мусить її поборювати? Аморфна російська маса може бути ведена лише абсолютизмом, самодіяльна європейська суспільність – лише самоакцією. Для того Росія мусить, з одного боку, боронитися перед європейською засадою і не допустити європейських бацил до себе, бо, защеПЛені в Росії, вони можуть довести лише до дебошу і до розкладу державного механізму. З другого боку, вона мусить стреміти знищити цю Європу, знищити її ідеї, скрізь, де сягають її впливи, бо ці ідеї є єдиною охороною проти всякого, а в тім числі і проти московського абсолютизму, що стремить до панування над континентом. Знищити цю духовну сполуку, що об'єднує на Заході одиниці в групи, стани, класи і союзи, і зробити з них аморфну, не здатну ні до якого опору масу. Проти цього європейського принципу Росія боролася все, хоч якими б формами ця боротьба не прикривалася. Вона боролася не проти буржуазії, а проти засади особистої гідности і правової психіки, котру і Ленін, і Леонт'єв безнадійно плутають із засадою буржуазности. Так само боролася Росія в Польщі і на Україні не проти клерикалізму, лише проти незалежної від держави церкви, що стояла на дорозі царському і советському самодержавству. Боролася вона не проти гноблячої народ шляхти в Польщі та в нас, як думав Костомаров, а проти незалежної, ворожой всякому абсолютизмові корпорації, котра, майже єдина тоді, і шаблею, і пером вела провід у політичному житті нації. В останні літа Росія бореться не проти «кулаків» на Україні, а знову ж таки проти нового класу селянства, котре прокинулося до свідомого політичного життя і, пересякнуте ідеалами демократизму, є найбільшою перепоною для російського деспотизму на Україні. Вона бореться з «жовтими синдикатами» і вождями європейського соціалізму тому, що для опанування західноєвропейського

115* Бог із машини (лат.).

116 Леонт'єв К. Сочинення. – Т. 5. – С. 386.

робітничого руху треба зробити з робітництва інертну, позбавлену вождів масу. Не проти буржуазної моралі, а проти всякої ідеї, що стоїть понад ідеалами здичавілого егалітаризму й егоїзму, котрі скоріше чи пізніше, а завше провадять до абсолютизму. Проти добровільної кооперації, проти організованого колективізму, що спирається на принципи високорозвиненого індивідуалізму. В ім'я ідей, котрих не знали ні європейський абсолютизм, ні європейський соціалізм, і котрі є спільними і царатові, і большевизмові. Боротьба з українським панством у XVIII в., із українською церквою в XIX в., з українським селянством у XX в. – це були лише перші етапи російського походу на Захід, подальшими стадіями якого були: боротьба з «польськими панами» у 1832 і 1861 рр., з польською церквою за Миколи II (фаворизування маріявітів), а далі з європейським соціалізмом і синдикалізмом. Ціль залишалася одна й та сама – деморалізація цієї суспільності, її розклад на безчисленну кількість катковських порошинок, що є конечною передумовою російського панування в Європі.

Чи йдеться про внутрішню, чи про зовнішню політику Росії – скрізь спостерігаємо одне і те саме. Підтримуючи колись гайдамаччину на Україні, а тепер такі нації, як білорусів, або такі верстви, як люмпен-пролетаріят (голоту) на Заході, Росія стреміла в першій лінії з'єднати собі ті чинники за кордоном, що живуть лише егалітарними ідеалами та за їхнє здійснення готові погодитися навіть на абсолютизм, на власну політичну смерть, легко стаючи жертвою московської демагогії. В політиці внутрішній Росія апелює знову до тих класів, котрі моляться богам егалітаризму і через те легко падають жертвою демагогії, даючи себе взяти проти політично розвинених верств для слави Росії. Так колись ужила вона проти самостійницького класу української шляхти темне селянство, так тепер уживає проти політично в своїй масі свідомого українського селянства «деревенську бідноту» (себто голоту і шумовиння), аби потім ціною, може, економічних поступок селянству знищити його як політичну силу, як у XIX віці зробила з панством на Україні.

Можна залишити на боці питання «будучої Росії», або «третьої Росії» (яку ще ніхто ніколи і в сні не бачив), чи їй вдасться колись засвоїти засади європейської демократії, чи, може, рацію мав Чаадаєв, котрий казав, що «nous avons je ne sais quoi dans le sang, qui repousse tout veritable progres»^{117*}¹¹⁸. Одне є певно, що досі за всю свою тисячолітню історію Росія виявилася нездатною засвоїти ці ідеї; що всі її наслідування Заходу були карикатурою: освічений абсолютизм – абсолютизм Чингізхана, парламентаризм – родом якогось перського меджлису, і навіть соціалізм – червоною аракечевщиною. Про будуче, отже, залишмо розмови на боці, але мусимо тут же зробити висновки зі сказаного, котрі дуже важливі для визначення ліній нашої національної політики.

117* *Ми маємо, я не знаю, щось у крові, що відкидає всю істину прогресу» (фр.).*

118 Чаадаєв П. *Letters sur la Philosophie de l'histoire.*

III^{119**} Україна проти Москви

Ці висновки такі: основа великої кризи, що стрясає нашим континентом, конфлікт між Європою і Росією – це глибоке противенство двох взаємно ворожих цивілізацій. Ці противенства настільки глибокі, що сподіватися їхньої скорої ліквідації передчасно. Коли не Європа, то Росія завше буде свідомо конечности боротьби з європейським Заходом як у себе вдома, бо його засади захитують цілу соціальну будову Росії, так і поза своїми межами, щоб тим легше приготувати своє панування в Європі, тріумф російського месіяства. Як досі, так і далі Росія ігноруватиме Францію, Англію та інші поодинокі народи Заходу. Вона, що мислить континентами, знатиме лише монгольський світ на Сході, магометанський на Півдні та германо-латинський на Заході, котрі (особливо сей останній як найбільш для неї небезпечний) вона і побороватиме без пощади як світ, своєю культурою їй засадничо ворожий. Цю абсолютну неприєднаність обох культур і конечність боротьби між ними, боротьби, під знаком котрої іде і йтиме ціла європейська криза, і мусимо мати на оці при усталенні ролі України в цьому конфлікті, при визначенні ліній нашої національної політики або сути нашого колективного ідеалу.

Коли я кажу «колективний ідеал» або «національна ідея», не розумію під цим щось метафізичне. Під цими термінами розумію передавані з покоління в покоління погляди на світове завдання нації та її роль поміж іншими народами, погляди, котрі є загальним добром нації, котрими вона живе і з утратою котрих гине. Цей ідеал, попри класові, станові та інші різниці, попри змінливості його конкретної форми, – це щось, що існує в дійсності, а не тільки в комбінаціях кабінетних учених. Його має кожна нація, що грає якусь роль в історії. Великі історичні народи живуть не тільки для себе, але і для всієї людськості. Тільки чином, що йде на користь всієї людськості, вони здобувають собі право на своє незалежне існування. Кожна нація мусить, щоби мати оправдання свого існування, сповнити якусь корисну функцію в міжнародному житті, подібну до того, як кожний, хоч упривілейований клас, мусить сповняти якесь важливе суспільне завдання, коли не хоче бути засудженим на смерть. У віках тяжкої боротьби за існування нації цей ідеал кристалізується, стаючи з неясного напів свідомого почуття виразною політичною програмою.

Коли француз співає свою популярну пісню: «Non, non, jamais l'Anglais en France ne regnera!»^{120*} – це ніщо інше, як відгомін проклять цілих поколінь над гекатомбами найліпших синів Франції, що наклали головами в столітню війну з Англією. Цей відгомін будить спомини про горожан Кале, що мусили зігнути шию перед зухвалим британцем, про вогнище, на котрім спалено Жанну Д'Арк, про Тулон, Єгипет і Трафальгар, про Ватерлоо. Цей відгомін став міцною заповіддю, що житиме в серці кожного француза, попри всякі хвилеві союзи. Досить однієї іскри, як, наприклад, фашоцька, – і здається, що завмерле і засохле почуття спалахне великим полум'ям ненависти.

*119** У другому виданні цю частину названо «Україна проти Москви» – Ред.*

120 Ні, ні, ніколи Англія не пануватиме у Франції (фр.).*

Коли англієць із пісні «Rule, Britannia!»^{121**} зробив другий гімн – це рівно ж ніщо інше, як покладений на ноти колективний ідеал британської нації, відблеск її незламної волі в ім'я національної безпеки свого острова і його мешканців, котрі «ніколи, ніколи, ніколи не будуть рабами!», панувати над морем. Битви Марлборо у Фландрії, під Ватерлоо і тепер під Іперном були практичним проведенням другої заповіді британського національного ідеалу: не допустити ні до чийої гегемонії на континенті.

«Америка американцям» і доктрина Монроє були найкращим виразом того колективного ідеалу, що його створили американці. Ідеалом таким геніальним, так розрахованим на віки, так узasadненим расово-географічними інтересами нації, що він не застарів і досі. І експансія супроти Європи і супроти полудневої Америки, і забезпечення проти втручання в світові конфлікти, і проти нового ривалів – жовтої раси, – всі головні практичні вимоги американської політики обіймаються цією вигідною формулою, з котрої, як із зерна рослина, виріс колективний ідеал північно-американської раси.

Нація, що віднайшла свій ідеал і перейнялася ним, творить свою легенду і живе з нею, як Франція – «ідеями 1789 року», як Англія, що дала великій частині Африки і Азії друге видання рах Romana^{122***}, як Австрія, доки жила ідеями боротьби з Туреччиною. Ці легенди, цей ідеал надають народові певно визначену фізіономію, з ним числяться як із політичним чинником у міжнародному житті. Всередині країни творить цей ідеал духовий центр, до котрого в хвилини небезпеки, як до магніта залізни відпадки, тягнуться особисті енергії, сполучаючись в одну гуртову енергію нації.

Нерозвиненість, невиразність національного ідеалу є завше симптомом невикристалізованості нації або її близького занепаду. Польща, котра так наївно не зрозуміла вкладеного їй до рук історичного завдання, мусила почати хилитися до занепаду від моменту першого порозуміння з Росією. Комбінації шведського Карла X із Б. Хмельницьким і Бранденбургом, а Карла XII із Мазепою свідчили, що польська державність перестала мислити ідеями, котрими жила в часи свого найбільшого розквіту. Свідчили, що східна, немосковська Європа почала шукати свій «ерзац» для Варшави.

Австрія мусила занепадати від того часу, як наступила повільна, але певна атрофія її державної ідеї. Марія Тереза, яка хотіла бачити в Катерині «свою приятельку, але ніколи сусідку», та її наступники, котрих хвалив Маркс за не все консеквентну, але сталу ворожість проти Росії, носили в собі ще колективний ідеал Австрії, виправданям і метою якої була організація та оборона західного слов'янства. Він жив, сей ідеал, і в старому Франці-Йосифі, що, ведений інтересами свого дому і своїх народів, «здивував світ своєю невдячністю» під час Кримської війни та не завагався кинути західне слов'янство проти російської навали в пам'ятний серпневий день 1914 року. Але від того часу, як габсбурзька ідея – бути заборолом

^{121**} Керуї, Британіє! (фр.).

^{122***} Римський світ. (лат.).

західнокатолицького слов'янства спершу проти Туреччини, а потім проти Росії, почала меркнути в розумах її носителів, від того часу, як у Празі, Кракові почали творитися з благословення віденського уряду нові центри політичної волі, у Львові – вогнище російської іріденти, а у Відні – угодової політики супроти смертельного ворога зі сходу, – Австрія втратила рацію свого існування. Центр задерев'янів уже, коли армія виконувала свій обов'язок чести, коли коронні країни ще не думали про ніякі сепаратизми та аж з наказу найяснішого пана почали лагодитися до революції. Коли по наглій та несподіваній смерті чорно-жовтої ідеї вражені народи Наддунайської монархії почали наспіх творити нові та відділятися від того, що вже перестало бути.

Нація, котра не розуміє, як вказано в щойно наведених прикладах, свого ідеалу, гине. Та ж, що цю ідею хоч розуміє, але здійснити не здолає, – як Хорватія по поділі Австрії, – потрапляє в сферу діяння чужої, в цьому випадку – сербської. Так, колись чеська держава по безуспішних спробах досягти до Адрії мусила увійти в коло діяння австрійської державної ідеї. В сферу ж діяння іншої державности потрапляють і нації, що помиляються щодо винайдення свого колективного ідеалу, як це сталося з Польщею по Петрі I.

Уміти вгадати, віднайти і здійснити свій ідеал – категоричний імператив для нації, що хоче мати будучину і бажає стати самостійним міжнародним чинником. Лише свідомість свого ідеалу дає нації звинність і свободу рухів, ясність цілей, консеквенцію та енергію в їх виконанні, можливість напружити всі свої сили.

Як для Ірландії боротьба з Великою Британією, як для сербів і болгарів аж до 1912 року боротьба з Туреччиною, так боротьба з Росією є нашим колективним ідеалом. Він диктується нам нашими історичними традиціями, нашим географічним розташуванням і спеціальною історичною роллю, котру судилося нам грати. Ні у відношенні геологічному, ні кліматичному, ні під оглядом річних систем Україна не є продовженням східно-російської рівнини, хоч вона і не виказує маркантних границь із тою останньою. Навпаки, через Литву та Польщу і через їхню річкову систему вона скоріше була продовженням Середньої Європи. Таке її розташування зробило з неї театр невгаваючої політичної та культурної боротьби двох світів: візантійсько-татарсько-московського і римсько-європейського. Від цього останнього вона відпала політично (за винятком Галичини, Буковини та угорської Русі, щойно сто з гаком літ), культурно – ніколи.

Культурно Україна все була і значною мірою ще зосталася Європою. Це видно кожному неупередженому, але пильному обсерватору. Про се свідчить хоч би і сам зовнішній вигляд країни з охайністю її садиб, чепурністю її людности, з архітектурою її церков, у котрій не наш приятель проф. Смолька бачив флорентинські мотиви і котра так різоче відбігає від незграбного стилю московського церковного будівництва з його неможливими цибулястими банями. Про це ж говорять мовчазливі свідки – придорожні «фігури», такі самі над Россю, як і у Форальбергу, в італійській Кампанії або в скелястій Бретанії, фігури, котрі ще в 1863 році велів рубати московський уряд. Про те свідчить перший публічний акт, котрому підлягає новонароджене на

Україні – акт хрещення, що відбувається навіть на Полтавщині в «хахлов-абліванцев» так само, як у «схизматицькому» Римі, та цілком инакше, як в «одновірній» Москві. Цю нашу європейськість мусив спостерігати і кожний чужинець, який не підходив до справи з упередженням. Її бачив Гакстгавзен, її підкреслював на кожному кроці в своєму тритомовому творі Леруа-Больє, її бачить найбільш чесний та відвертий російський слов'янофіл Леонт'єв. У своїй уже цитованій книзі він говорить про українців як про чужинців, вимовляючи ім'я «Малоросії» поруч із Австрією та Німеччиною, а «малоросів» – поруч із німцями та англійцями, протиставляючи їх як одне ціле москалям. Окрім православ'я (котре, зрештою, в нас було цілком инше), він пише, що «все инше було в «малоросів», у традиціях, в історичному вихованні, цілком инакше, до Московщини мало подібне»¹²³.

Коли вглибитися в думки авторів, згаданих вище, та в факти, на котрі вони звертали увагу, котрі вислизнули з поля овиду багатьох наших істориків, то цілком иншими очима глядітимемо на так зване племінне порізнення українців із москалями. Тоді і Стороженко, котрого аж нудило на вид довжелезної валки позчіплюваних між собою московських возів; і один із героїв гоголівської повісті «Іван Федорович Шпонька і його тітонька», котрий ненавидів москалів через тарганів на їхніх заїжджих дворах; і Руданський із його віршованими московськими анекдотами, – всі вони з'являться в їхньому правдивому вигляді виразниками погорди культурно вищої нації до народу, який по-французькому зветься *une nation inferieure*^{124*}, а по-німецькому – *minderwärtiges Volk*^{125**}.

Можливо, що через стале стикання зі Сходом ми набралися від нього чимало такого, чим мусимо бридитися, але засадами своєї культури ми залишилися Заходом: в нашому соціальному (відсутність «міра», змисл до кооперації), політичному (переказане історією розуміння політичної свободи, початки конституції), духовому (розвиток індивідуальности, правної психіки) і, зрештою, – *last, but not least*^{126***} – релігійному житті. Бо, не кажучи вже про унію, що панувала на Правобережжі аж до Миколи I (її скасовано в 1839 р.), а серед 5 мільйонів галичан і угорських українців і досі, не згадуючи, отже, про унію, навіть православ'я наше своїми ідеями, культурою та організацією було, як казали в Москві, наскрізь латинщене. Недаремно Самарін писав, що впровадження в Київській академії богослов'я як науки було першим моментом католицького впливу, що твори українського богослова Т.Прокоповича сміливо могли взяти під свою протекцію отці-єзуїти або конгрегація *de propaganda fidei*^{127****128}. Нема нічого дивного, отже, що цілу свою латинську *mentalite*^{129*****} через свої безчисленні канали, котрими вона впливає в життя свої впливи, прищепила наша «православ-

123 Леонт'єв К. Цит. праця. – С. 138.

124* Нижча нація (фр.).

125** Народ із комплексом меншовартости (нім.).

126*** Останній, але не найгірший (англ.).

127**** Пропаганда віри (лат.).

128 Самарін Ю. Сочинения. – Т. 5. – С. 33, 52.

129***** Менталітет (фр.).

на» церква і нації. Може, як сказано вище, контакт зі Сходом (прокляття нашої історії) не в одному скалічив народну душу, але підстави нашої культури були і залишилися західні. Ми були, може, далеким Сходом Окциденту, але в жодному разі не далеким Заходом Орієнту. Як найбільш наперед висунена стежа Заходу, ми мусили прийняти перші удари східної навали, витримуємо їх і досі. Ідея станового республіканізму – ось гасло, в ім'я котрого дійшло до першої сутички між нами і Росією під час першої Гетьманщини (від Б.Хмельницького до Апостола). В цьому конфлікті не йшлося про боротьбу «демократичного» царату з українською аристократією. Цей конфлікт був конфліктом західноєвропейської засади самоуправи, котру представляв на Україні клас (земельна аристократія), що політично панував тоді в цілій тодішній Європі, з засадою татарсько-московської автократії, котра ні своїм походженням, ні аллюрами, нічим не нагадувала повсталій пізніше на Заході «просвічений абсолютизм». Своєю п'ятдесятилітньою боротьбою (1654-1711) Україна стримала переможний похід російського абсолютизму на Захід на довгі-довгі роки, і це була її заслуга, коли той абсолютизм святкував свої тріумфи в Варшаві в 1815 р., Угорщині в 1849 р., Фінляндії в 1899 р., а не сто років скоріше. Це була її заслуга, коли спроби прищепити російський абсолютизм у Румунії та Болгарії (щоправда, невдалі) могли бути зроблені щойно в XIX віці, а не скоріше.

Друга сутичка відбулася на полі релігійному. Маю на увазі замовчувану нашими істориками або інтерпретовану в російському дусі ту блискучу сторінку нашої історії, котрою є більш як столітня боротьба нації проти насильно їй накинуваного православ'я на Правобіччі. Ця боротьба, як і перша, велася в ім'я ідеї, котра налічує десятки мільйонів визнавців у Європі і пару одиниць лише в Росії. Ця боротьба, як і перша, віддала надзвичайну прислугу окцидентальній цивілізації, стримуючи ідейний підбій Заходу Росією на багато-багато літ. Не є пересада сказати, що і тут, коли російська воююча церква зачала свою руйнівну роботу серед австрійських слов'ян щойно вкінці XIX віку, а не багато років перед тим, то в цьому також була велика заслуга України. Третій конфлікт відбувся за Центральної Ради і третьої Гетманщини (рахуючи гетьманування Розумовського за другу), коли один проти другого стали два принципи: європейський – права на самовизначення народів і російсько-азійський – універсальної монархії шахін-шаха, царя царів. Четвертий почався в 1919 році. Тут стояли насупротив європейська засада демократії і російська засада охлократії та абсолютизму.

В цій вічній нашій боротьбі проти хаосу на Сході, в обороні – в своїй власній державності і культурі – цілої культури Заходу якраз і полягає українська національна ідея, що мусить бути підставою нашої цілої політичної програми. І справді, від долі України в цій боротьбі залежала перемога одного з двох принципів на континенті: європейського або московського. Як ми вже бачили, Україна була першою, була першим етапом, котрий мусила минути Росія в своїй експансії на Захід: політичній, соціальної і культурно-релігійній. По кожній поразці України Європа в тій хвилі відчувала це як новий натиск на неї російського колосу і навпаки: кож-

не ослаблення Європи, чи упадок Польщі, чи ослаблення Швеції або Туреччини фатально відбивалися на Україні: обмеженням автономії за першого Скоропадського, її скасуванням по щасливих для Росії війнах із Туреччиною, знищенням унії по упадку Польщі. Менш або більш вільна Україна – се жовніри Жулкевського і козаки Сагайдачного в Кремлі, це Карл XII на лівім березі Дніпра, це армії Габсбурга і Гогенцолерна в Києві, Катеринославі та Одесі. Україна під опікою Москви – це Суворов у Варшаві, це донські козаки на площі Бастилії в Парижі, це Паскевич у Вілагоші, це Брусилов у Карпатах, це Будьонний на кордонах Румунії... Це російське самодержавство, православ'я або комунізм, що збирають свої сили перед новою каталонською битвою, вислід якої нікому не певний.

Передовою стежею російської орди в поході, про котрий мріяли і слов'янофіли, і західники, і останній цар, і Ленін, мали стати слов'яни. Їм мала випасти почесна роль устелити квітами шлях московському варвару, зрадою своїх національних ідеалів заслужити на велике щастя стати погноєм для нової турансько-московської цивілізації. Для того цілком російських політиків усе було «відєвропеїзувати» західне (в тім числі, звичайно, і нас) слов'янство, на котре вони дивилися як на «неіздежное палітєческое зло» (Леонтьєв), зробивши з них панургових баранів, потоплених спритним московським Пантагрюєлем у російському морі, а з нас – першу візцю, що показала б отарі шлях у безодню...

І тут Україні довелося грати вирішальну роль. Дасть вона втягнути себе в роль російського авангарду, і маса східного, що стоїть під єгідою Москви, слов'янства, як і його ударна сила проти Заходу, відразу зростає до 140 млн. проти 60 млн. західного слов'янства. Нерівні сили. Навпаки, відмовиться Київ від «почесної» ролі і посяде місце там, де йому каже його історія, по сю сторону барикади, і опорна сила західного слов'янства відразу зростає до величини 100 млн., котра може противажити Москві. В цьому випадку мрії галицьких фанатиків православ'я перестають бути поважними рухами, стаючи дивацтвом пари збикованих політичних вар'ятів, а анархічні ідеї Толстих, Горьких і Леніних променітимуть тільки на блискучих банях і на блискучих чолах московських інтелігентів.

Ключі до опанування слов'янством (а через нього і Європою) – Львів і Константинополь. Їх може дістати лиш той, хто володіє Україною. Російський Львів перериває антиросійський німецько-мадярсько-румунський блок або польсько-румунсько-український. Російський Стамбул не дозволяє втягти в сферу європейських впливів ціле західне слов'янство, гарантує російське панування на Балканах і дозволяє Москві обійти дорогу, котра веде до тої самої цілі через Львів.

Осягнення сих цілей неможливе, доки Україна не належить до Росії. Але сепарація від Росії, своєю чергою, можлива лише тоді, лише тоді може стати Україна міцною перепоною для російської експансії, коли, як це свідчить історія, вона належить до західноєвропейської спільноти, коли в ній без перепоми можуть розвиватися всі елементи окцидентальної культури – єдина солідна опора проти російських впливів.

Це становище України означає якраз головні лінії нашої політики. Коли історія (і географія) зробили з нас аванпост Європи проти Росії, Росії як такої, незалежно від кожночасового її режиму; коли цю роль під загрозою національної смерті Україна мусить і далі грати; коли самі заложення російської культури руйнують відпорну силу нації; коли, нарешті, перемога в обстоюванні своєї національної незалежності невіддільна для нас від перемоги Європи над Росією і навпаки, то першою заповіддю нашої політики має бути: 1) в політиці внутрішній – плекання всіх засад західної культури, котрі рятують Європу (і нас) від московської пошести; 2) в політиці зовнішній – повна сепарація від Росії. І там, і тут – тісна сполука з Європою. Таке формулювання головних цілей нашої зовнішньої політики тягне за собою цілий ряд важливих логічних наслідків. Коли я кажу про сепарацію від Росії, то розумію сепарацію, відділення в непідлеглу державу. Бо тільки нація, котра суверенно розпоряджається всіма своїми матеріальними і моральними силами, може виповнити своє історичне завдання, здійснити свій колективний ідеал. «Воля к атечеству» Мережковського, воля стати політичною нацією мусить бути найвищим законом, а завданням практичної політики є вмiти зібрати всі сили, котрі цю волю можуть зреалізувати. Найважливіша з тих сил – національний егоїзм. «Велика, здорова підстава великої держави, – казав Бісмарк, – якраз тим власне рiзниться вона від малої, де є державний егоїзм, а не романтика». Про романтику можна мати дві думки, але мусимо визнати рацію Бісмарка, коли це слово правильно розуміти. Романтика Гарибальді була одним із тих костурів, на котрі спиралася воскресла Італія, другим був державний егоїзм Кавура. Наполеон зі своїм почесним легіоном, зі своїми «сорока віками», що гляділи з височини єгипетських пірамід на діла його війська, з цілою наполеонівською легендою – з одної сторони, з погромом Європи, з анексією Бельгії і континентальною системою – з другої, єднав у своїй особі і романтику, і державний егоїзм французької нації. В обох випадках романтика, народний ентузіазм для національної ідеї були позитивним чинником у міжнародній політиці народу. Але є інший романтизм (про котрий, власне, і думав Бісмарк) – це ентузіазм до туманних, космополітичних універсальних гасел, котрі ставиться понад національний егоїзм як вищу інстанцію, котрі поїдають, як іржа, душу нації, стримуючи її розмах, роблячи її нездатною до акції, бранкою всяких над- або протинаціональних ідеалів. Найважливіші з тих космополітичних ідей – це федералізм, пацифізм та інтернаціональний соціалізм.

Із «федералізмом» у нас управляється формальний гумбуг. Звично в нього вкладають такий самий неясний зміст, як у слово «самостійність». Непевна в силах власної нації, не вмiючи ставити і вирішувати питання ясно, ніколи не журячись тенденціями історичного розвою, пересякнута сентиментальним народолюбством, з мріями про «братерство народів» та інші гарні речі, наша інтелігенція шукала за тим трохи змодернізованим, але все ж ще неясним словом «федералізм» якогось змісту, якогось поняття. Знайти його не могла, але взамін того знайшла слово «федералізм». «Denn eben wo Begriffe fehlen, da steht ein Wort zur rechten Zeit sich ein!»^{130*}. Але, опріч слова, їм нічого не вдалося знайти, бо федерація (розуміється, з Росією), застосо-

130 Тому що вгорі, де брак понять, там вчасно з'являється слово! (нім.).*

вана до нашої політики, має, щоправда, сенс, але шкідливий для нас. Федерація в першій лінії шкідлива тому, що суперечить основній вимозі національної політики: могли виявляти свою волю, бо федерація робить із нації додаток чужої, накладаючи їй чужу волю, чужий національний ідеал. Вона робить непотрібною саме існування нації, відбираючи в неї єдине її виправдання: власний, непозичений і ненакинений колективний ідеал. Чіпляючись за слово без змісту, думаючи лише формулами, в нас гадали, що федерація справді можлива між двома народами, з котрих один не лише не визнавав рівновартости другого, але навіть за осібну етнічну одиницю його не мав. Наводили приклад Австро-Угорщини та забували, що чисельне відношення обох половин покійної монархії, що було майже рівне, дозволяло тримати рівновагу, тоді як чисельне відношення у вимріяній російсько-українській федерації було б приблизно 100:35. Для такої федерації старі римляни, добрі правники, мали іншу назву. Вона там звалася *societas leonina*^{131**}. Основне, про що забували наші романтики-федералісти, – це те, що запорукою реалізації нашого політичного ідеалу є не менша (автономія) чи більша (федерація) свобода України в рамках Росії, тільки таке чи інше винесення її поза російські дужки. Бо кожна федерація передбачає єдність цілої збройної сили сфедерованих держав. Ця єдність була і в Німеччині, і в Злучених Державах Північної Америки, і навіть в Австро-Угорщині, де лише угорський «ландштурм» мав осібну національну організацію. Не інакше малася б річ і в нашому випадку. А спільність армії – це віддання її, а з нею і цілої нашої країни в повне розпорядження керівникам російської зовнішньої політики, для послуг російського імперіялізму в тій чи іншій його формі. Іншими словами, це зміцнення державної позиції Росії проти Європи, перекилення політичної ваги в сторону Росії на некористь Європи, а ослаблення Європи – це наш упадок.

Не більше сенсу мають також голоси, що прямують до економічної федерації, до господарського союзу з Росією. Цей союз – такий самий абсурд. Із двох причин. По-перше, тому, що, всупереч поглядам переконаних і наївних москвофілів, Росія є та країна, з котрою Україна якнайменше економічно пов'язана. Своєю торгівлею, як ввізною, так і вивізною, напрямком своїх експортних ліній, відсотком своїх експортованих багатств здала Україна в першій лінії на Захід, а далі на колишню «Західну Росію» – Польщу, Фінляндію, Литву, себто на країни, що сконституювалися як самостійні держави. Абсурдом є вимога федерації, по-друге, через те, що митний союз – це лише перший етап до унії політичної, як це було, наприклад, у німецьких державах. Спільний митний терен вимагає спільної торговельної політики з закордоном, а значить і спільної закордонної політики взагалі. Це, своєю чергою, викликає потребу боронити збройною силою спільні торговельні інтереси сфедерованих держав, коли б була в тому потреба, а це вже є політична федерація з усім тим, що вона тягне за собою, себто політичною смертю, з котрої таку націю не потрапить збудити навіть грім світової війни. Приклад Баварії, найбільшої із сфедерованих німецьких держав, котру хотіла гальванізувати Франція, перед очима у всіх.

^{131**} *Лєвова дружба, тобто дружба з сильним, загрозливим. Тут ще використовується гра слів: «Лєнін» і «леопіа» – як підтекст (лат.).*

Другою універсальною ідеєю, ворожою національному егоїзмові, є так званий пацифізм. Віддаючи данину настільки ж шляхетним, наскільки безконечно наївним стремлінням пацифістів, треба ствердити, що їхні мрії і надії, мабуть, ще довгі роки залишаться безгрунтовною утопією. Перед парою безкритичних ідеалістів або людей, діткнутих безпосередньо страхіттями війни, легко виголошувати демагогічні промови про «масовий морд» або «двірську камарилью», що вчинила війну. Але думаючому політикові не припадає до вподоби ця дешева, несмачна і наївна демагогія, що добровільно замикає очі на факт, може, страшний, але факт, що війна – це не виплив кабінетних інтриг, лише наростаючих конфліктів між народами, між демократіями, коли хочете, то конфліктів, що виростають зі стратегічного і географічного розташування націй, набираючи в певні моменти вибухової сили. Коли б було інакше, ми не були б свідками (вже по укладенні миру) сербсько-чорногорського, греко-турецького, угорсько-румунського, чесько-угорського, українсько-польського, польсько-російського або особливо російсько-українського збройних конфліктів, котрі є яскравим доказом, що воєнні «інтриги» куються не в таємних кабінетах безвідповідальних дипломатів, лише в збірній психіці націй. Особливо останній конфлікт, російсько-український, ясно доводить, що історія не винайшла ще таких форм народного суверенітету, котрі забезпечували б людськість від масового пролиття крові. А поки так є, малювати перед нацією привид вічного миру і братерства народів – це непочитальний злочин, котрим присипляється чутливість нації та потребу розраховувати тільки на власні сили. Проповідь і благання «мира всего мира» має свій сенс (і навіть великий) за мурами церков, але не на політичному майдані. Інтернаціональне право, міжнародний арбітраж, обмеження озброєння, парламентарний контроль над міжнародною політикою, ще в XVII в. Гуго Гроцієм проголошена засада *mare liberum* (вільне море) – ці всі ідеї, що виходили із засади братерства народів, довели свою абсолютну непридатність стати керівними думками міжнародного життя, в кожному разі свою повну утопійність на Гаазькій (1899 р.), Версальській і наступних мирних конференціях. Проти *mare liberum* Гроція Велика Британія висунула «*mare clausum*»^{132*} – ідею, котру, на велике огірчення Вільсона, Англія переперла і на Версальській конференції. Подібною невдачею при першій спробі їх реалізації скінчилися теж інші чудові мрії пацифізму і міжнародного братерства.

Міжнародне життя не має претора. Це, може, сумний факт, але з ним треба рахуватися. Пацифічні ідеї як постулати, з котрими все і всюди треба рахуватися, є, oprіч того, ідеями реакційними, бо вони освячують своїм авторитетом усяке *status quo*, недоторканність і суверенність усяких політичних потвор, як Туреччина або [таких] держав, як Мексика, що не мають найменшого розуміння ідеї поступу і цивілізації. Застосовувати ідеї пацифізму – це значило б балканським слов'янам вічно залишатися під тиранією султана через небезпеку викликати світову пожежу, націям російським не сміти пробувати визволитися з пазурів московського імперіялізму. Це значило б переносити євангельське правило «ність власти аще не

132* *Закрите (замкнуте) море (лат.).*

от Бога» на міжнародний ґрунт. Це значило б законсервувати дегенеруючі національні організми і тішитися, що нема ворогів, котрі, як Америка Іспанії (на Кубі) або балканські народи Туреччині, завдали останній coup de grace^{133**}.

У подібну ж сліпу вулицю мусила зайти також друга інтернаціональна ідея – community of power (Союз народів) та її міжнародні регулювання Лігою націй. Цю ідею сформульовано в 14 пунктах Вільсона, щодо котрих ще досі ламають собі голову в Європі: чи розумова хвороба президента була наслідком утяжливості праці над сими 14 пунктами, чи праця над сими пунктами була наслідком розумової хвороби президента? Як би там не було, при найближчій спробі застосувати на практиці ці чудові принципи здалося, як пише компетентний учасник Версальської конференції, що «його (Вільсона) ідеї були туманні і невикінчені. Він не мав ні плану, ні схеми, ні яких-небудь конструктивних думок, щоб надати плоть і кров заповідям, що прогрімали з Білого дому»¹³⁴. Юрба недооцінила шляхетних намірів філософа-президента, доводячи сотні разів, що з ідеєю річ мається якраз навпаки, як із жінками: чим гарніші перші і чим бридкіші останні, тим менше вони знаходять адораторів. Ідеї президента проголошено, але як невинне формулювання тої самої старої засади політичної рівноваги. Збільшення озброєнь усіх держав, як старих, так і тих, що щойно вийшли з війни, запевняє надовго тріумф цього принципу. Нота уряду Сполучених Держав Північної Америки до Італії з 10 серпня 1920 р. у справі Росії, в котрій виступається відверто проти самовизначення колись належних до неї народів, була автентичною інтерпретацією 14 пунктів і моральною перемогою всіх тих, що бачили у вільсонізмі нужденний фарс¹³⁵.

Ще менше, ніж вільсонівська ідея, може служити нам точкою опертя друга велика інтернаціональна ідея, значення котрої, особливо тепер, надзвичайно переоцінюється. Ця ідея – це міжнародний соціалізм. Ще за життя Маркса і Енгельса не можна було цього сказати, бо тоді міжнародна соціал-демократія мала власну інтернаціональну політику і фактично провадила її. Що більше! Вона справді була революційним міжнародним чинником, виказуючи своє моральне попертя націям, що рвалися до свободи¹³⁶. Але від того часу ставлення соціал-демократії до пригнічених націй радикально змінилося. Nah war der Freund, nun ist er fern!^{137*}

133** Останній удар (у значенні «щоб добити») (фр.).

134 John Maynard Keynes. *The Economic consequences of the peace.* – London, 1920.

135 Майже 4 роки тому в Бернській «Кореспонденції Національностей Росії» (з 2-го лютого 1917 р.) автор виступав проти першого видання 14 пунктів Вільсона. В своєму посланні до Сенату Вільсон розвивав тоді свою ідею Ліги народів, головними підставами котрої були доктрина Монро, застосована до всіх держав, і свобода, дана кожній нації, щоб визначати власну політику. Автор назвав цю засаду фарсом, бо під націями, очевидно, там розумілися вже існуючі держави або нові, котрих постановляло в інтересі Америки або Антанті, решта ж, як усі національності Росії, очевидно, і надалі мали підлягати юрисдикції тої держави, до котрої вони належали. «Голандські Відомості», орган нідерландської протилежної Ліги (Antuorlog Raad), з 5-го березня 1917 р. назвали тоді ці погляди непорозумінням.

136 Детально про міжнародну політику німецької соціал-демократії див. Донцов Д. Енгельс, Маркс і Ласаль про «неісторичні нації».

137* Порядок був товариш, тепер уже далеко (нім.).

Взагалі історію міжнародного соціалізму, з точки видження його закордонної політики, можна поділити на три доби: добу Маркса, Енгельса і Ласалю, добу II Інтернаціоналу аж до вибуху останньої війни і добу, котра, натхнена отруйно-імперіялістичним духом кремлівських льохів, зачалася по російській революції.

Основоположники «наукового соціалізму» стояли виразно за активну міжнародну політику робітництва. Вони ні в якому разі не були ані пацифістами, ані наївно-романтичними прихильниками визволення всіх націй, із циганами і ескімосами включно. Далеко від цього. Вони ділили нації на такі, що їхнє визволення лежить в інтересах людського поступу (людського поступу, а не «визволення пролетаріату!»), і на такі, від зникнення котрих лише виграє людська цивілізація. Під час європейських конфліктів вони ніколи не виступали як нейтральні пацифісти, а підтримували активно сторону тієї держави, перемога котрої, на їхню думку, лежала в інтересах розвитку людства. Тому під час війни 1854 р. Маркс виступав на боці ворогів Росії. Щодо Австрії, то він уважав її за державу, котра, як опора проти Росії, бодай так довго потрібна для Європи, як довго існує в Росії цар (хто детально студіював дотичні погляди Маркса, певний, що, коли б він був живий у 1914 р., то, напевно, стояв би на боці ворогів Росії). Іншої думки був Ласаль, котрий виступав за розділ Туреччини та Австрії, думаючи, що це прискорить вибух німецької революції. В 1859 р. той самий Маркс рішуче стає на сторону Габсбурзької монархії, бо Наполеон III, союзник Росії, був для нього найстрашнішою небезпекою для європейської демократії. Для Ласалю, навпаки, Австрія була державою, що стягала на себе найбільшу ненависть демократичних кіл, а не Наполеон, бо, попри свій деспотизм, голосив демократичні принципи, об'єктивно служачи їм. Під час війни 1866 р. заново повторилися розбіжності в поглядах між наслідником Ласалю Швайтцером, з одного боку, Марксом, Енгельсом, Лібкнехтом і Бебелем, з другого. Останні вели кампанію проти Бісмарка, Швайтцер обставив за ним, бо від нього мав дістати німецький народ загальне виборче право. Подібна річ була в 1870 р.

Отже, різниці в німецькій соціал-демократії були великі, але при всіх цих різницях мала вона одну спільну засаду: стояла за чинний уділ у міжнародній політиці, виступаючи активно на одній зі сторін, що вели між собою боротьбу, виступала в обороні пригнічених націй (як угорці, поляки, італійці), хоч би навіть їхні аспірації могли допровадити до збройного конфлікту. Подібних думок трималися також інші, не німецькі соціалісти. Одні з них помилялися, другі – ні, але у всіх була ясна думка, розуміння движучих сил історії, повага перед волею націй і погірдлива усмішка для пацифістичних утопістів на взірць барона Зутнера, у всіх було розуміння інтересів європейської демократії.

Нічого з того не бачимо в людей II Інтернаціоналу. В моральній сплячці, в політичній бідермаєрвіщині, що огорнула Європу по 1871 році, зсувалася соціал-демократія поволі, але певно в провалля посибілізму. «Класова боротьба» зайняла всю її увагу, питаннями національними та інтернаціональними не займалися. Від часу до часу для пристойности протестували проти «варварського царату», ба часом революційна енергія пролетаріату підносилася до того ступеня, що,

наприклад, італійські робітники готові були висвистати російського царя, коли б він показався на території Італії (як це було під час подорожі Миколи II до Раконіджи), але далі цього симпатії міжнародної соціал-демократії до поневолених націй не йшли. На ці симпатії могли розраховувати народи, котрі ще могли видобути зі себе, як фіни, крик протесту, але не інші, котрих діди вже запряглися в ярмо. Міжнародний пролетаріят хворував на слабку пам'ять.

Луна Балканської пожежі (1912) збудила соціал-демократію з летаргії. Але не на те, щоб штовхнути її в сторону активної міжнародної політики, як це сталося з Марксом і товаришами в бурхливі дні 1848 р. На це вона вже не була здатна. Не розуміючи нових сил, гамором котрих мав наповнитися світ за кілька літ, – легіонів націй, від Адріатики до Дону і від Балтики до Середземного моря, націй, що вже нетерпеливо дзвеніли скованими для них у Петербурзі, Відні і Константинополі кайданами, соціал-демократія уважала за наймудріше застосувати випробувану політику страуса. Забуваючи стару латинську максиму, що «природу можна опанувати, тільки корючись її законам», себто коли послуговуєшся її ж силами, «науковий соціалізм» проголосив свою нейтральність. Із тривогою бачив він велику хуртовину, що наближалася до нас, знав, що навіть для пролетаріату не все одно, хто з тої хуртовини вийде живим, а хто ні, але, попри це, вся його тактика обмежувалася одним: паперовими резолюціями проти всіх імперіялізмів. Що робити, коли ці паперові резолюції не вдасться підтримати ніяким чином? Що робити, коли ті, проти кого вони скеровувалися, цих громів не злякаються? Над цим ніхто не думав. «Боже, милостивим будь мені, грішному!» – в цих словах вичерпувалася міжнародна програма II Інтернаціоналу напередодні війни. Хто хотів обсервувати збори цих гонених страхом, безсилим думками і волею людей, що заклинали протестами всяких імперіялістичних духів, як Хома Брут різне чортовиння – словом Божим, той міг бачити їх восени 1912 р. на міжнародному соціалістичному конгресі в Базелі, де протестувалося з однаковим завзяттям і проти австрійського, і проти царського, і проти всяких інших імперіялізмів. Якою сардонічною усмішкою мусило б скривитися обличчя Маркса, якби він міг оглядати це тирлице. Всоте довелось б йому повторити своє іронічне: «Moi, je ne suis pas marxiste!»^{138*}.

Базельські закляття, як відомо, допомогли міжнародній демократії так само мало, як чарівне коло Хомі Брутові. Вій, що спустився на нашу грішну землю з Марса, що давно вештався, клацаючи зубами, навкруги чарівного колеса, за котрим стояв переляканий соціалістичний Хома, підніс свої довгі вії в 1914 р., і Хома вмер. Він став трупом, трупом став II Інтернаціонал. Але, як кожна велика ідея, вона була безсмертна. «Le roi est mort, vive le roi!»^{139**}.

Другий Інтернаціонал умер, хай живе третій! Цим разом добра новина про воскресіння того, хто мав принести збавлення світові, залунала звідти, звідки від віків виходило все «гарне, добре і шляхетне», – з московського Кремля.

^{138*} *Щодо мене, то я не марксист! (фр.).*

^{139**} *Король помер, хай живе король! (фр.).*

Він, цей новий Інтернаціонал, був активніший від того, що щойно вмер. Браку активності йому ніхто закинути не міг. Мав він і свою міжнародну політику, і ця політика була в дечому подібна навіть до політики Маркса, бо так, як і перша, рвала зі сентиментальним і безсилим нейтралізмом. Як, зрештою, могло бути інакше, коли на його чолі стояли такі переконані борці за справу міжнародного пролетаріату, як Будьонний та Брусилов! Армія, війна, протести і страйки проти всякої помочі воюючим із Росією – ось у які форми вилілася та політика. Але в одному вона все ж таки різнилася від політики Маркса: вона підтримувала нації, котрі діяли не в інтересах світової демократії, а проти неї – Росію Бронштайна (себто Троцького) і Угорщину Кона (себто Куна). Своєю агітацією проти доведення зброї до Польщі і України (народ котрої був у повстанні проти Росії) вона допомагала совітському абсолютизмові захлиснути свою криваву петлю на шії знеможеної у боротьбі за свою свободу українській демократії. Під цим оглядом «Третій», зрештою, мало чим відрізняється від політики свого попередника. Бо коли «Третій» виступав герольдом російської експозитури в Харкові (так зв. Українського Совітського Уряду), то «Другий», як, напр[иклад], група «Socialistische Monatshefte»^{140***}, виступав за порозуміння з царом, намовляючи віддати йому навіть Константинополь або викпиваючи національні претензії України, як се робив Каутський в «Neute Zeit»^{141****} через те, що Гоголь писав по-російськи. (Точна аргументація світила «наукового соціалізму!»). Під час усієї війни – і це нестерта ганьба в міжнародній соціал-демократії – ні один соціалістичний часопис не підніс голосу протесту проти злочинів російського царату в Галичині, ні один не поставився з симпатією до націй, що визволялися з російського ярма. І один, і другий Інтернаціонал зі суверенним легковаженням переходили до порядку денного над терпіннями, сподіваннями і боротьбою України. «Другий» підтримував морально царську диктатуру на Україні, «Третій» підтримував там, і то не лише морально, диктатуру совітську. Обидва ставили понад усе інтереси зникаючої жмені міського пролетаріату над потребами величезної маси сільської демократії. Цим якраз дефініюється наше ставлення до інтернаціонального соціалізму. Цей інтернаціональний чинник – ворожий нам і, як такий, мусить бути викреслений із числа міжнародних сил, на котрі ми повинні спиратися в нашій акції. Ті сили, на котрі маємо спиратися в міжнародній політиці, – це ані інтернаціональний соціалізм, ані пацифізм, ані вільсонізм, тільки ті, що не є ні такі індолентні, як дві останні, ні такі ворожі нам, як перша, котрі, з одного боку, представляють собою реальну силу в міжнародному житті, з другого – можуть діяти в напрямку здійснення нашого домагання – національної невіддільності.

Відкидаючи всі інтернаціональні доктрини, що перешкоджають досягненню цього ідеалу, мусимо поставити націю в умови, котрі реалізацію цього ідеалу роблять можливою. Інакше, спертися на сили, що сприяють цій реалізації.

^{140***} «Соціалістичні щомісячні зошити» (нім.).

^{141****} «Новий час» (нім.).

Тою силою, на котру ми маємо спертися, є так званий імперіялізм європейських держав, оскільки його напрямок збігається з напрямком нашої політики. Ним – *de gré ou de force*^{142*}, маємо послуговатися, коли хочемо не балакати про політику, лише її робити. Цей постулат: шукати опертя в державах, котрі діють у напрямку здійснення нашого національного ідеалу, не новий для нас. Він тільки продовжує нашу традиційну політику, політику Хмельницького (його союз із Карлом X Густавом), Виговського (Гадяч), Дорошенка (Константинополь), Мазепи (Швеція) та цілої нашої політики від 1917 р. Позитивна сторона цього постулату, його деталізація – це шукання союзу з тими країнами, інтереси котрих суперечать у цю хвилину інтересам Росії. Цю засаду треба проголосити одверто, не лякаючись політичних провідисвітів або власних інтернаціоналістів, замотеличених большевицькою пропагандою, які гримають проти «запродання країни» антантському чи німецькому імперіялізмові. Ті чи інші держави, на котрі можна числити, можуть бути «імперіялістичні» чи «реакційні». Це нас нічого не обходить. Це історичний факт, що ні одна нація не визволялася лише власними силами. Здійснити свої політичні цілі вдавалося їм тільки тоді, коли вони втягали свою справу в круг ідей загальнішого характеру, пов'язували її з інтересами інших держав. Ми не повинні робити ніякого винятку з того правила, мусимо спиратися на кожну силу, котра, допомагаючи нам, має ту саму мету – поділ Росії. Думати инакше, будувати свою справу на боротьбі зі «світовою реакцією» або єднати її зі справою «визволення всіх націй» – значило б провадити політику Дон Кіхота, політику національного самогубства. Практично це значило б, між иншим, під час війни руйнувати таке важливе забороло проти Росії, як Австрія, а тепер – нищити Британську імперію, себто силу, котра не нині, то завтра єдина буде спроможна вступити в конфлікт із Росією, в обох випадках – збільшувати силу і вплив на європейську політику держави, до розпаду котрої ми мусимо стреміти. Як уже зазначено вище, Росія не має привілею забезпечувати свої міжнародні національні інтереси способами, які їй видаються догідними. Коли для добра російської державної ідеї потрібно тягнути в сферу її впливів Україну та ослабити політично Європу з поміччю азійських ханів і претендентів на падишахів, із поміччю мусульманського націоналізму, то в наших інтересах лежить не допустити до цього всякими можливими способами. Подібно, як росіяни, серед різних імперіялізмів можемо послуговуватися таким, котрий може бути нам корисний. Зрештою, можна бути певним, що ні один із них не буде для нас страшніший від імперіялізму Росії, котра по большевицькому експерименті захоче ресурсами України в першій лінії відбудувати себе економічно.

Особливо під теперішню хвилину поміч європейського «імперіялізму» буде нам потрібна, як ніколи, а це з огляду на цілковиту зміну політичного становища Європи, що настало внаслідок війни. Це становище поволі вертає до того, яким воно було перед 1871 роком, коли Росія була головним ворогом європейської демократії. Роль, котру грала Росія в європейській політиці і політичних комбінаціях західних держав, була цілковито инакшою перед і по 1871 році. До цього року не могла

^{142*} *Волею або силою (фр.).*

зважитися Европа довірити Росії роль оборонниці цивілізації, котру та дістала і відіграла з таким блиском під час війни. Німеччина не була ще злучена і не посідала Ельзас-Лотарингію. Італія, що ледве уконституювалася як незалежна держава, ще не мріяла про нові ревіндикації від Австрії. Ця остання (це було щойно по Садовій) ще не ввійшла в сферу впливів Берліну. Вона хиталася між політикою вільної руки і союзом із Францією. Сепаратистські тенденції її народів ще були закволі, а дуалістична система, що цим тенденціям запобігала, нараховувала ледве кілька років. Турецький труп ще не виражав нахилу бути перенесеним на цвинтар, а привид Берлін-Багдад ще не з'явився на політичному екрані Європи. В таких обставинах на нашому континенті не було жодної держави, котра б зичила собі непомірний зріст російського колосу. Навпаки, вже помітні російські наміри поділити Австро-Угорщину непокоїли Європу, пробуджуючи в неї недовір'я. Це була доба політики, що ще жила традиціями 1853-1856 років, політики, що не була ні русофільською, ні австро-, ні германофобською. Лорд Пальмерстон, граф Бойст, Віктор Гюго і генерал Ламермора, командуючий італійським експедиційним корпусом у Криму, погруддя якого сором'язливо винесли з італійської Камери в 1915 р., були символами цих настроїв урядів і громадської думки на Заході. Ситуація змінилася по 1871 році, а в 1907-1908 роках стала цілком протилежною. Австрія, котрій Наполеон III відмовив у союзі, наближається до великої Німеччини, що стає найбільшою мілітарною та найсильнішою економічно державою Європи. Від цього часу Париж знав, що інвазія французьких військ в Ельзасі напідкнеться не тільки на опір поморських гренадерів, але й хорватських полків Франца-Йосифа, підтриманих гарматами Сходи. Італія знову, політика якої до її східного сусіда офіційно не змінилася, не могла все ж таки ігнорувати, що Триест і Трентино за потреби боронитимуться також баварською піхотою. Часто повторювана фраза – «будучина Німеччини лежить на воді», поперта славнозвісною морською програмою Тирцица, звучала для британського вуха як провокація, а романтична подорож Вільгельма в Святу Землю (1898) ясно показала, що коли Наддунайська монархія не мала зробитися помостом для економічної та політичної експансії Німеччини в Малій Азії з усіма наслідками цього факту для держав, що вели активну орієнтальну політику, – то в такому випадку треба було цим державам усіма засобами знищити Турецьку і Габсбурзьку монархії, ставлячи на їхнє місце ворожі Німеччині слов'янські держави. Свіжий дух, що почав віяти з-понад Шпрее в Туреччині та Австрії, куняючий у своєму лицарському, але непристосованому до модерних часів феодалізмі, почули скрізь в Європі. Там вирішили, нарешті, замість того, щоби безчинно приглядатися до односторонньої ліквідації двох політичних центрів, Відня і Константинополя, спровокувати таку їхню ліквідацію, в котрій кожний дістав би свою частину. Кожний, розуміється, опріч Німеччини. З того кола ідей постала спершу в Парижі та Римі, а пізніше і в Лондоні ідея російської противаги (*contre poids russe*^{143*}). Ця ідея, до котрої французька громадська думка поволі призвичаїлася ще від часів Тена і Гамбети, зробила свій урочистий вступ до

143* *Проти російського тиску (фр.)*.

Франції разом із флотом адмірала Авеляна в Тулон. Під час боснійської кризи 1908 р., коли рівночасно албанське питання і отрантське прийняло небезпечну актуальність, думка про російський альянс почала, окрім існуючого союзу з центральними державами, здобувати терен і на Апенінському півострові. Власне, вступ Італії до союзу двох цісарів, власне, укладення тридержавного союзу було початком тої дороги, що привела пізніше Італію до війни з Австрією, як би парадоксально це не звучало. Бо вступ Італії до австро-німецької комбінації та зміцнення через це тридержавного союзу поклали кінець незалежній політиці кожної з великих держав, гуртуючи їх у два ворожі табори. Цей поділ прискорив вибух війни, а тим самим увів плани Італії на Адріатику в сферу близької можливості, що, своєю чергою, було виключене [мірою того], як довго Італія стояла на боці центральних держав. Приєднання Італії до німецько-австрійського союзу прискорило, отже, її відвертий виступ проти центральних держав. Раконіджі (побачення італійського короля з царем 24.X.1909 р.) було природною консеквенцією 20 травня 1882 р., коли Італія ввійшла як третій член до австрійсько-німецького порозуміння. По невдачі кількох спроб зблизитися з Німеччиною (особливо за канцлерства Бюлова) і розпачливих спроб повернути Австрію до давньої політики Бойста вийшла зі своєї «блискучої самотності» також Велика Британія, що також почала політику зближення з Росією (угода 31.VIII.1907 р.). У той час ніхто з союзників не мав нічого проти того, що Росія розпоряджалася польською розгоноювою дошкою для офензиви проти Німеччини, а українською – проти Австрії. Історичне призначення цих націй полягало для союзників у тім, що вони дали себе звалтувати російським арміям, а принцип національності в застосуванні до Східної Європи був для союзників «туманною засадою» (*principe vagueux*)^{144**}. Росія стала суттєвим чинником європейської рівноваги, російський примітивізм – особливою формою демократії, а старий панславізм, перехрещений на неославізм, свіжозачесаний та напарфумований, став знову *salonfähig*^{145***} в Європі. В той час, як і тоді, коли йшлося про коаліцію проти Туреччини в XVII в., Європа робила розпачливі зусилля, добиваючись ласки московського царя. По закінченні війни світ опинився перед новою ситуацією. Спроба Німеччини (при допомозі Відня і Стамбула) скрижувати горизонтальні лінії експансії західних держав Марсель – Смирна, Венеція – Триєст, Отранто – Валона, Каїр – Кувейт – Бомбей не вдалася. Роль Берліна в Орієнті скінчилася. Через дезанексію Ельзасу та Лотарингії і союз Франції з досі нейтральною Бельгією ослабла ударна сила Німеччини на Заході. Постання нових ворожих їй держав на трупі Австро-Угорської монархії замкнуло їй дорогу на Південь. Її колонії та флот знищені. Отже, всі майже цілі, які ставили перед собою держави коаліції, шукаючи союзу з Росією, вже здійснилися. Тим самим трагить цей союз рацію існування. Від тої хвилини, коли ельзаське питання розв'язано так, як хотіла Франція, німецьке і турецьке – як хотіла Велика Британія, австрійське – як Італія, від тої хвилини почався смерк ідеї російської противаги на Заході. Росія, що

^{144**} *Пристойний, гідний (нім.)*.

^{145***} *Пристойний, гідний (нім.)*.

володіє Варшавою, Києвом і Севастополем, загрожує вже не Потсдаму, Шенбурну і Золотому Рогу, але Празі, Бухаресту, італійському Фіюме і антантським впливам у Малій Азії. Ця небезпека виглядатиме ще страшнішою, коли взяти до уваги, що у випадку відновлення традиції слов'янської політики (посування в сторону Адріатики та Середземного моря) Росія напіткнеться не на колоси – Німеччину і Австрію, лише на новосформовані державки на Заході і Півдні, що ривалізують між собою, на розпорошену Австрію і розпорошену Німеччину. В таких обставинах виростає російська небезпека для Європи до розмірів, що лишають у тіні небезпеку з-перед 1871 року.

Ця небезпека набере просто катастрофічного значення, коли згадати про можливість німецько-російського союзу. Загально беручи, існування в центрі Європи компактної маси дисциплінованої, пересякнутої війсьним духом раси, що нараховує близько 70 мільйонів, є великим плюсом для України. Бо ця раса, особливо по збалканізуванні Середньої Європи, – це єдина сила, котра може стримати завоювання Європи Росією. Виходячи з того факту, деякі німецькі політики (Рорбах) уважають, що сталою лінією німецької політики на Сході має бути попирання окраїнних держав, бо тільки ослаблення Росії може назавше усунути з німецького політичного овиду марево московської Dampfwalze^{146*}. Можем оминати питання, чи ці погляди слухні, чи ні. Певно, що в деякі моменти, як останніх десять літ перед війною та під час війни, німецька орієнтація української політики була одиноко можливою і, як показали події, такою, котра осягнула головну свою ціль – розбиття Росії. Але тепер мало виглядів на те, щоб ця орієнтація могла принести які-небудь корисні результати для України. Бо все жене ці обидві держави, Німеччину і Росію, в обійми одна одної. До 1914 р. політика Пруссії, а потім і Німеччини проти Росії була політикою заприятельної держави. Як у 1828-1829 рр., 1830-1831 рр. і в 1863 р., під час польських повстань, під час Кримської війни Пруссія, а під час війни 1877-1878 рр. і японської – Німеччина, все ставилася приязно до імперії царя. Потреба вести цю політику зближення обох країн знаходила свій відгук і в Росії, та, коли генерал Куропаткін писав у своїх мемуарах, що не лежало б в інтересах ні Німеччини, ні Росії вести війну між собою, з нього говорила майже вся громадська думка Росії¹⁴⁷. Як відомо, Бісмарк також усе шукав союзу з Росією. Він був тої думки, що коли Австрія та Росія знайшли б собі заняття на Сході, це було б лише на руку Пруссії, котра б таким способом звільнилася від тиску цих обох держав¹⁴⁸. У цей момент Бісмарк ще думав, що ціле східне питання не вартє кости одного поморського гренадера. Тому він стремів у 1872 р. до союзу трьох цїсарів. Тому аранжував відоме побачення в Скерневіцах (14.X.1884 р.), де, на подив усього світу, укладено славнозвісну «контрасекурацію». Немало послуг надала, своєю чергою, Берлінові також Росія за Наполеона I і III, під час порухунку Пруссії

^{146*} Каток, трамбувальник (нім.).

¹⁴⁷ Ген. Куропаткін А. – Мемуари. – С. 59.

¹⁴⁸ Gedanken und Erinnerungen I, 12.

з Австрією і Францією¹⁴⁹. Ця традиційна німецько-російська приязнь мала під собою чотири головні підстави. По-перше, Прусія не мала спершу інших, окрім континентальних, претензій (1864, 1866, 1870 рр.), але ще ніяких світових і колоніальних забаганок. Далі Німеччина в своїй континентальній політиці не лише не стояла на дорозі Росії, але також мала з нею деякі спільні цілі, як, наприклад, у своїй польській політиці. По-третє, це були торговельні відносини, що лучили обидва сусідні цесарства тісними вузлами. Нарешті, географічне розташування обох країн впливало на їхню тодішню політику. Спільні кордони між Росією і Німеччиною з погляду стратегічного мають подвійне значення. Коли вона, з одного боку, наражає одну з тих держав на напад другої, то вона ж дає можливість комбінованих спільних операцій проти третьої, координованого зосередкування, скупчення і поділу сил воєнних і засобів виживання. Союз тих держав позбавив би евентуальну блокаду з боку їхніх противників усякого ефекту.

Цю, так сказати, природну приязнь між Петербургом і Берліном трохи закаламучено від того часу, як, вступаючи на арену світової політики, Німеччина стала рішуче на боці Наддунайської монархії. Від цього часу обидві «приятельки», втягнуті у вир подій, опинилися перед проваллям, у котре, зрештою, таки звалилися. Але це настало не раптом, і навіть під час війни уважала Німеччина акцію проти Росії за неприємний, проти її волі їй накинтий обов'язок. Коли в перший рік війни постало перед Німеччиною питання: проти кого – проти «російського варварства» чи проти «вампіра континенту – облудного Альбіону», відповідь не була на користь Англії. Вже оперативний план німецького генерального штабу, інвазія Бельгії та раптовий наступ на Францію при дефензиві на Сході досить промовисто свідчили про напрям політичної орієнтації керівних берлінських кіл. Д-р Рорбах у своїй новій книзі писав: «Генеральний штаб вирішив уважати стосунок до Росії як істотний момент, а до нього прихилилася і публічна думка, з'єднано до сеї ідеї також цесаря». Перемогла концепція осібногo миру з Росією і невблаганної війни проти Англії. Цьому ж русофільству треба завдячувати і факт, що раптом застановлено восени 1815 р. офензиву проти Росії, хоч, як оповідає той самий Рорбах, заявив Гінденбург, що взяття Петербурга вирішило б війну, бо 60% російської амуніції були в ньому і біля нього зосередковані¹⁵⁰.

У ніякій суперечності з таким курсом німецької політики не стояла так звана політика поділу Росії. Бо цю політику формально накинено Німеччині невблаганним ходом подій, але ніяк не намірами, спланованими згори, як, наприклад, політика розділу Австрії та Німеччини для Антанти. Подібно також інвазія України була страшакoм, котрим послуговувалися лише москалі на доказ, що ціла «українська інтрига» носить штемпель *made in Germany*^{151*} – версія, в котру, зрештою, навіть вони самі не вірили, бо знали, що Берестейський мир укладено не для реалізації великої ідеї поділу Росії, лише тому, що це був конечний для обох центральних

149 Про російську політику Німеччини пор.: Donzow D. *Die ukrainische Staatsidee und der Krieg gegen Russland*. – Berlin, 1915. Перекладено в Києві у 1917 р., у Львові у 1918 р.

150 *Politische Erziehung*. – S. 52.

151* Зроблено в Німеччині (англ.).

держав «хлібний мир» (Brotfrieden). Ідея поділу Росії як певний політичний план існувала тільки в небагатьох головах у Німеччині перед війною. По війні, попри те, що ця ідея набрала конкретних форм, прихильників її в Німеччині можна було порахувати на пальцях. Тепер, у перший день, коли стануть на ноги Німеччина і Росія, вони опиняться в становищі покинутих товаришами п'яниць, які продирають очі та яким презентують рахунок дебошу. Спільний ґрунт для *amitié*^{152**} і навіть для *alliance*^{153***}. Особливо, коли взяти до уваги постання нікому з них непотрібної Польщі, та що по ліквідації німецької виправи в Малій Азії та Австрії всякі причини до ворогування між двома державами зникли. Не можуть бути такими причинами, розуміється, і претензії Великої Британії на Константинополь, ні полонофільська політика Франції.

Ця змора німецько-російського союзу диктує нашій політиці більш, ніж коли-небудь, шукати опори в так званому антантському імперіалізмі, себто в тих державах, серед Антанти, котрі зі зміною політичної карти Європи потраплять в антагонізм до Росії. Об'єктивно беручи, для нас катастрофічне всяке ослаблення держав, котрі сусідують із Росією (включно з Україною), бо вони, як Німеччина, Австрія, а свого часу і Швеція й Туреччина, все були перепоною російському просуванню на Європу і тим самим охороною для нас. Ось чому тепер нам належить вітати всяку солідну комбінацію, котра могла б заповнити отвір, що постав на західному кордоні Росії внаслідок Версальського миру. Для того в наших інтересах лежало б створення солідного блоку держав від Балтики до Чорного моря. Для того в наших інтересах сильні Румунія, Угорщина і Польща. Для того добре було б, коли *union Jak*^{154****} почав би повівати над Босфором і Дарданелами. Це значило б, що міст між Європою і Азією, як називав Константинополь Карл Маркс, зробився *tête de pont*^{155*****} Європи в її поході на Схід, а не Росії і її експансії на Захід. Взагалі, з усіх можливих антиросійських комбінацій на дальшу мету най-можливішою видається комбінація з Англією, котра через свою активну політику підтримання «окраїнних держав» довела, що їй, і, може, їй самотній, залежить по-важно на розділі Росії¹⁵⁶.

Політики з жіночою психологією, себто ті, для котрих логіка пасує перед почуттям, закинуть, напевно, однобокість цим поглядам. Як, бачити колективний ідеал нації тільки в боротьбі з Росією? Яку ж роль займає тоді в цій концепції Польща? Розуміється, щоб бути консеквентним, треба було б ще запитати, де Румунія, де Угорщина, взглядно Чехія, але лишімося при одній Польщі. Отже, запитують: «Чи ідеал, в ім'я якого полум'ям горіла Україна як довга і широка 270 літ тому, не лишився колективним ідеалом нації?» Ні, не лишився. Так, як ненависть голандців до Іспанії перестала бути складовим чинником нідерландської національної ідеї.

152** *Дружба (фр.)*.

153*** *Союз, об'єднання (фр.)*.

154**** *Жакерія (союз Жака) (фр.)*.

155***** *Плацдарм (фр.)*.

156 *На цю роль Англії в розв'язанні російського питання я звертав увагу в квітні 1918 р. під час німецької окупації України. Див. Донцов Д. Міжнародне положення України і Росія.*

Почуття, що надихали наших дідів проти Польщі, ввійшли лише як дрібна частинка в політичний ідеал нації, будучи відновлені тепер у своїй великій частині нічим іншим, як політичним атавізмом, який хоч, може, і походить із великої любови до рідного краю. Стендаль знав дві категорії любови (правда, не до рідного краю): *l'amour passion*, любов, що мутить мозок і відбирає розум, і *l'amour goût*, любов для забави, флірт паризького товариства часів Людовіка XV, при котрим згубити *esprit* було найтяжчим непростимим гріхом. Політики, про котрих мова, відчують до свого рідного краю лише перший сорт стендалівської любови, котра як у політичному, так і в товариському світі часто тільки осмішує палкого адоратора.

Так і Польща. Маємо з нею багато неполаджених рахунків: і тут, і там, та ще десь. Але все це конфлікти локального значення, може, болючі і страшні, як питання Ельзасу та Лотарингії для Німеччини, взглядно Франції, але все ж локального значення, котрі, попри свій трагізм, ніколи не зможуть наповнити собою поняття колективного ідеалу не лише частини, а й цілої нації. Не треба спускати з ока, що відносини між нами і Польщею (щодо взаємної чисельної та політичної сили) скоріше нагадують відносини між Австрією та Угорщиною, а не, скажімо, між старою Австрією та Чехією, що колективного ідеалу з українсько-польського антагонізму так само не можна зробити, як для Франції XIX в. по Ватерлоо, по Седані та Мецу не можна було зробити свого національного ідеалу з антагонізму проти Габсбургів. Найзавзятіші ідеологи ягелонської ідеї не мріють і не можуть мріяти далі, як по Збруч і Случ, не підносячи претензій на решту Волині, Поділля і Київщини, не кажучи вже про Херсонщину, Катеринославщину або про дідизну Вишневецьких – Полтавщину. Не значить це, що зглядна скромність їхніх претензій йшла вкупі з їхньою виправданістю, але наївно було б робити з тих аспірацій центр нашої політики, тоді коли маємо під боком народ, що підносить із сильнішим натиском права на цілу українську територію, навіть на ту її частину, котра, як Галичина, ніколи до нього не належала. Не треба забувати факт, що українці в Києві – це тільки винятково також значить: і поляки в Києві. Але совітські українці у Львові – це конче значить: і росіяни у Львові. Так було, коли «малоросійськіє» полки вступали з українськими піснями до Львова в 1914 р., самим своїм виглядом заганяючи бідного Павлика в могилу. Так було в 1920 р., коли кавалерія Будьонного під оплески пари збожеволілих українських «патріотів» готувалася вступати у Львів. Дрібною частиною переживань і споминів входить і наш західний антагонізм в наш національний ідеал, але суть цього останнього – інша. Ба більше. Концепція того великого і старого конфлікту між Європою та Росією кидає нас, чи ми того хочемо, чи ні, разом із Польщею по цю сторону демаркаційної лінії, по цю сторону барикади. З тим фактом також мусимо рахуватися, попри протести маніяків, котрим милі традиції Тарговиці або Переяслава. Не треба забувати, що в цьому питанні ніколи перед нами не стояла так справа, як перед поляками, котрі мали вибирати: Німеччину або Росію – держави, майже однаково сильні та однаково небезпечні і ворожі Польщі. Питання – Польща чи Росія – в нас не існувало. Це питання ставилося так: або спираючись на цілу колишню «Західну

Росію» (нові окраїнні держави), що без Польщі і (без Румунії) було неможливим, і роблячи відповідні, зрештою, тимчасові і майже конечні жертви, прямувати до суверенності України. Або знову через антипольську чи антирумунську політику розбити блок західних окраїнних держав, старатися відібрати українські провінції Польщі та Румунії ціною з'єднання їх усіх під Росією, ціною втрати національної суверенності. Жертвувати частиною для цілого або цілим для частини, політика провінційна і політика національна. Третьої не було. І тому, які б гарячі звинувачення не кидали своїм противникам наші провінціалісти, як би не апелювали до чуття (проти Ланцута можна згадати безчисленні Чрезвычайки і навіть Талергоф, котрий міг, одначе, лише Дудинкевичів привести на бік Росії, якби вони ще перед тим не зробили вже вибору), кожний, хто стремить до з'єднання всіх українських земель, ставлячи зараз цей постулат понад усе, і орієнтується на Схід – працює на користь Росії, допомагаючи їй поставити хрест над українською непідлеглистю. Логічний наслідок першої, національної політики – болісна, але, певно, тимчасова втрата кількох провінцій. Логічний наслідок протилежної політики – Росія на наших землях!

Суть спору між нашими «полонофілами» і «москвофілами» – проста. Прибитість, інертність, аморфність російської суспільності і те, що в ній усі реформи мусила робити єдина політична активна сила в країні – держава, витворили в безкритичних земляків легенду про меншу агресивність російської суспільності, про меншу небезпечність Росії, як і легенду про «соціяльну монархію», легенду, котрій, як побачимо пізніше, бив чолом навіть Драгоманов. Російська суспільність віками мовчала, не сміючи говорити, не беручи участі в публічному житті, тому в нас почали вірити в її лібералізм (вона також була пригнічена). На Заході, також і в Польщі, суспільність здавна була активна, вона, а не лише уряд, робила історію, отже, мусила сама власними руками робити те (пригнічення інших народів), що за мовчазною згодою величезної більшості росіян робив московський уряд. Для того польська суспільність виглядала для вульгарного розуму більш агресивною і більш небезпечною. Там був суспільний націоналізм, там були всякі національні колонізації, боротьба за землю, там ціла суспільність вела екстермінаційну проти України політику, в чому легко переконатися хоча б з лектури Костомарова, в котрого, однак, у всьому, де йдеться про Росію, стрічаємося лише з царськими боярами. Я вже вище зазначив для уникнення плутанини, що ще питання вибору між Польщею і Росією не стоїть так, що або Польща, або Росія має панувати над цілою українською територією, лише так: чи з'єднати всі українські землі під егідою Росії, втрачаючи їхню непідлеглисть або у зв'язку з цілим союзом держав від Балтики до Чорного моря (включаючи евентуально Румунію та Угорщину) добитися цієї непідлеглисти ціною деяких територіальних хвилевих поступок. Зрештою, твердження про меншу небезпечність російського націоналізму, про меншу агресивність російської суспільності тільки позірно мають слушність. Польща провадить систематичну колонізацію українських земель?! Те саме робить і Росія: реформа 1863 р. у своїй суті була нічим іншим, як примусовою експропріацією

близько четвертої частини землі, що була в користуванні українського селянина, на користь російського панства, що сталося не лише в його економічних, але й у національних інтересах. Систематичну колонізацію українських земель провадив російський уряд і пізніше, спрваджуючи цілі села з Московщини на таврійські та херсонські степи або навіть на Поділля. Все те були прояви новітнього суспільного націоналізму, котрий, розуміється, через нерозвиненість російської суспільності не був ще так сильно виражений, але тенденції котрого були вже ясно визначені. Дальшим розвитком цього суспільного націоналізму в Росії була ціла політика всіх 4-х Дум та їхня нагінка на українську пресу, на стоварищення культурні та господарські, на цілий національний український рух. А столипінський закон 1907 р. (нова виборча ординація до Дум) був виданий зі спеціальною метою – знищити вплив неросійських національностей, в тім числі й української, на внутрішню і зовнішню політику держави. З пізніше опублікованих таємних урядових документів видно, що, обмежуючи представництво селянства і козацтва на Україні, уряд мав на меті головню не допустити до політичного впливу національного українського елемента. Отже, той суспільний націоналізм, котрий за наших часів набрав такої величезної сили в Росії та котрий повинен був уже бачити (але не бачив) Драгоманов, так само характеризує російську, як і всяку иншу суспільність. Різниця між Росією та Європою під цим оглядом лише та, що Захід своєю культурою витворює рівночасно активність і в переможених, навчаючи їх хисту самоорганізації та духу відпорности. В Росії – аморфна маса вгорі, але така сама аморфна, нездібна до опору маса внизу. Гаката і пруський мілітаризм нищив національно познанських і поморських поляків, але рівночасно гартував їхню відпорну силу, прищеплюючи їм свій дух організації та суспільної карности. Незвична економічна організація пруської Польщі, котрій дивуються самі німці і котра засудила на фіяско цілу гакатистичну політику, першорядність і висока моральна вартість польського жовніра, познаньчика, – усе це наслідки великого виховного впливу Заходу. Австрія могла нищити нас, але, може, проти своєї волі, виховувала нас у дусі європейського почуття громадського обов'язку і тим не тільки зміцнила відпорність галичан проти поляків, але й дала новій українській державі багато цінних, по-європейськи вихованих робітників. Та сама унія, що ще збереглася в Галичині, також виявилася ліпшою зброєю проти колонізації, ніж православ'я проти обмосковлення. Приклади ірландців, австрійських і турецьких слов'ян, що, попри все, ліпше зберегли свої національні прикмети і національну волю, ніж підлеглі народи Росії, – ще зайва ілюстрація згубного впливу на самодіяльність суспільности, який робить Росія. Поки ця жива сила нації, її активність, організаційний змісл непорушені, доти не можна заперечувати її будучини, а активність може забезпечити нам лише західна культура. Волиємо боротьбу з усіма її наслідками, волиємо можливість боротьби, аніж російську рівність рабів, рівність, котра, може, гарантує від тиску зі сторони рабської суспільности, але котра і нас самих робить нездатними проти насильства спільного пана. Опріч того, не треба забувати, що географічні і чисельні відносини народів Європи роблять цю останню не такою страшною для нас, як Росію. Захід

уже задля поданої причини не потрафить знищити якоїсь нації, ціла Німеччина й Австрія не могли зробити з Польщею того, що зробила з нею Росія. В Австрії 8 мільйонів мешканців Галичини мусили стати королівством із далекосяжними автономними правами, а 30 мільйонів угорців – самостійною державою. Росія зробила з 12 мільйонів «крулев'яків» Привіслянський край із російським генерал-губернатором на чолі, а з 40 мільйонів українців – «Юго-Западний край» та «Малоросію», а коли незадовго перед своїм упадком здобула Монголію, то остання дістала назву «Жовторосії». У час поділу Австрії при всій ненажерливості її сусідів саму незаперечно національно німецьку Австрію ніхто не міг анексувати. Росія при поділі Польщі забрала не лише непольські території, але й величезний шмат етнографічно польських земель – «Царство Польское». Російський імперіалізм для свого успіху кінче потребує знищити Київ і Варшаву як незалежні політичні центри. Захід, навпаки, в своїх імперіялістичних цілях потребує, аби такі центри в Варшаві й Києві постали. Навіть тоді, коли б він хотів обмежити їхню самостійність, це йому з наведених причин і, як свідчить історія, на довший час не вдалося б. Росія це зробити може. Не допустити до цього можливо лише тоді, коли опертися на ті європейські держави, котрі в даний момент виступають проти російського імперіялізму, коли опертися на Європу взагалі. «Росія, – казав Герцен, – може оволодіти Європою до Атлантичного океану, так само, як вона може бути переможеною аж до Уралу. В першому випадку мусить Європа бути порізненою. В другому – Європа повинна бути міцно злучена в одну цілість»¹⁵⁷.

Ця лучність з Європою при всяких обставинах і за всяку ціну – категоричний імператив нашої зовнішньої політики.

157 Герцен А. *Старий мир и Россия*. – С. 54.

IV^{158*} У політиці внутрішній

Але не тільки зовнішньої, також і внутрішньої. Надзвичайно складне питання нашої внутрішньої політики майже ніколи не ставилося в нас принципово. Ця політика диктувалася знову «l'amour-passion» – правдивою або вдаваною. А тим часом і тут страшенно мститься зрада колективного ідеалу нації. Знайти цей ідеал – нелегка річ, і всякі дилетантські експерименти даються тут взнаки, як ніде. Наприклад, хотіти застосувати темп політичної еволюції Франції до Англії було б цілковитим божевіллям, і партія, котра в Англії Піта або хоч би в Англії чартизму виступила б із ідеями 1789 р. або з ідеями тиранісидства на Британських островах, стала б у найкоротший час свідком власного банкрутства. Так само, напевно, був би зачислений до божевільних політик, котрий би в Англії старався оперти внутрішню політику на цих елементах, на які вона опиралася в Австрії: на бюрократії, клірі та армії. Старатися віднайти загальні політичні ідеї та поняття нації, що базуються на її історії та економічній структурі, котрі зачерпнуті з напів забутих традицій предків, живуть у теперішній генерації, – значить знайти колективний ідеал нації в її внутрішній політиці, ідеал, реалізація котрого єдино може забезпечити народу його незалежність.

Із тої універсальної сади політичної невіддільності випливає перша найголовніша максима внутрішньої політики: мати постійно за мету створення не тільки культурної, але й політичної нації, нації, свідомої свого політичного післанництва. Коли нація сформована, – не допускати впливів, котрі нищили б цей цемент, котрим вона спаяна в одну державну цілість. Коли нація ще не представляє сформованої цілоти, – нищити все, що стримує процес такого оформлення. В обох випадках ідеалом є скерувати всі помисли і прагнення одиниць, груп і племен нації до однієї вищої політичної мети. Ніцше вживав колись вираз *Wille zur Macht*^{159**}. Отже, категоричним імперативом внутрішньої політики має бути – прищепити всім складовим частинам нації *Wille zur Nation* – «волю к атечеству», як казав Мережковський. У нас тим останнім терміном («нація») за часів нашого занепаду і, як не дивно, за часів відродження нехтували. Замість нього вживали термін «народ» («Українська Народна Республіка»). І в цім якнайкраще відбивався факт, що ми не були ще тим, що німці звать *Staatsnation*^{160***}, лише тільки – *Kulturnation*^{161****}, себто нацією, що трималася разом почуттям культурної спільності (як, напр[иклад], Німеччина до 1871 року), а не узами спільних політичних цілей, не волею взяти у власні руки свою політичну долю. Нація, в котрій ця воля до власного політичного ідеалу, до політичного чину ще не розвинена або розвинена рудиментарно, власне, не нація, а тільки народ. Слово «народ» (*Volk, peuple, people*) мало у всіх народів трохи

158* У другому виданні цей підрозділ має назву «У політиці внутрішній» і входить до третьої частини.

159** Воля до влади (нім.).

160*** Державна нація (нім.).

161**** Культурна нація (нім.).

згїрдливий сенс (звідси французьке «populace»^{162*****}), як щось нижче, незріле, як одна з верств нації, як російське «простонародье», себто маса, позбавлена політичних аспірацій. В Англії, напр[иклад], нації, що найповніше втілила в собі поняття нації політичної, слово «народ» (people) взагалі майже щезло як визначення поняття «народ», існуючи тільки в сенсі «всі», або «люди», або «служба». Лише в польській мові слово «naród» не носило в собі цього згїрдливого значення, а це тому, що naród – це властиво по-польськи нація, а народ буде по-польськи lud, котре якраз має сенс, що в інших мовах поняття народу. І лише в Росії безперестанно плуталися ці два поняття – «народ» і «нація», бо там нація суверенна і незалежна завжди мислилася як панування плебсу, простонароддя, диктатура «мастерових».

Навпаки, слово «нація» завше служило для визначення чогось вищого, шляхетнішого. Це слово виражає стремління народу догори, до вищих форм, до політичної самостійности. Це слово зроджувалося або виринало з забуття в народів, котрі лаштувалися переходити зі стадії Kulturnation до стадії Staatsnation, котрі прозрівали до власного політичного ідеалу, коли в них прокидалася «воля до нації». Про deutsche Nation^{163*} починає говорити Лютер. Слово «la nation» набуває чимраз більшого значення в політичній думці французів із хвилею наближення революції, коли воно, як поняття держави, стало домінувати над усіма стремліннями, ідеями і почуттями тої страшної доби, котра, знищуючи мовні та історичні партикуляризми, сформувала ельзасців, бретонців, провансальців, південних і північних французів в одну політичну націю. В цім самім сенсі вживається слово «нація» і в Угорщині, в цій політичній нації par excellence^{164**}. В уяві її великих державних мужів – Кошутів, Тис та інших – на всій території колишнього угорського королівства існували, правда, різні національності (племена), культурно-мовні гуртування, як-от румуни, серби, словаки, але одна-єдина, що всіх їх обіймала, мадярська політична нація з однією і тою самою політичною волею всередині держави і назовні. Така була їхня теорія (виняток робилося тільки для Хорватії, котра уважалася за націю політичну), яка, як в уже згаданих випадках, досягла повного розвитку в момент найвищого напруження самоохоронного інстинкту нації: в роки, які безпосередньо передували великій війні і під час останньої.

Ми про себе не можемо сказати, що ми, подібно як неісторичні народи Австрії (словенці, словаки тощо), – тільки народ, тільки культурницька нація. Щоби бути першим, ми жили занадто зрізничкованим суспільним життям, маючи все: і свій міщанський, і свій дідичівський стан (слабкий розвиток першого – прикмета цілого Сходу Європи, не виключаючи Польщі), свою давню культуру. Щоби бути другою – занадто багато виявили волі до самостійного політичного життя. Дикої волі, часом викривленої, часом ніби атрофованої, ніби корчами зводженої на цілі віки, але такої, що потім раптом прокидалася знову з більшим розмахом,

^{162*****} Мешканці (фр.).

^{163*} Німецька нація (нім.).

^{164**} Переважно, передусім (фр.).

більшою енергією. Українці – це ні люд, ні народ. Це нація, нація політична, бо перший не має взагалі ніяких історичних традицій, як збуджений зі сну сновиди – жодних споминів про свою мандрівку, другий – має традиції, але одні, лише культурницькі. Ми маємо повноту цих традицій, хоч, може, й не таку багату, як щасливіші нації, але все ж традиції, котрими живе тільки історична нація. Ми, може, не маємо традицій Сорбони і Саламанки, але маємо спомини про Києво-Могилянську академію. Може, не маємо декларації прав людини і громадянина, ані *habeas corpus act*'a^{165***}, але зате маємо традиції Немирича і Орликівської Конституції. Може, не маємо традицій Столітньої війни і «Великої армії», але маємо спомини про Жовті Води, Конотоп і Полтаву. І ніхто не сміє сказати, що на цих полях або за мурами наших культурно-просвітніх інституцій вирішувалися справи, менш важливі для долі людськості або для політичної будучини нашого континенту, ніж ті, котрі вирішувалися в Упсалі, Сорбоні або на зрошених кров'ю полях Фландрії. В своїй «Філософії права» Гегель каже: «Держава – це не штучний твір. Вона знаходиться в світі, отже, в сфері сваволі, випадку і помилок. Невластиве заховання може її деформувати, з одного чи другого боку. Але й найгідкіша людина, злодій, хворий або каліка – все ж живий чоловік: афірмативний принцип життя живе в нім, попри його хиби, а тут, власне, якраз розходиться про цей афірмативний принцип»¹⁶⁶. Ми, може, – каліка серед націй. Як на обставини, серед котрих нам довелося жити, це й не дивно, але все ж – нація з великими історичними традиціями. Плекання цих традицій політичної нації – це, власне, той перший категоричний імператив нашої внутрішньої політики, про котрий говорилося вище. Цей імператив каже нам ніколи не забувати, що основною ціллю нашої політики мусить бути національно-державний, а не національно-культурний ідеал. Нація, що цього не розуміє і задивлена лише в культурні цінності, засуджена скоріше чи пізніше на смерть. Ніякий культурний розвій без політичної неспідлеглості неможливий, ні навіть розвиток національної літератури. «Що це може бути за література, література народу без політичної самостійності?» – запитує Фіхте і відповідає, що ціллю літератури є вриватися в публічне життя і старатися сформуванню його згідно зі своїм ідеалом. Літератор думає за тих, що правлять, і «тому він може писати тільки в такій мові, в котрій правиться державою, в мові народу, що творить національну державу»¹⁶⁷. Баварці не стали нацією не тому, що мали спільну мову з іншими німцями, лише тому, що втратили свою політичну незалежність. Мають натомість свою осібну культуру голандці, себто такі самі німці, як і баварці, тільки через те, що їм удалося вибороти власну державність. Нація «культурна», що не має власних політичних ідей, мусить жити чужими, перекладеними, чужим колективним ідеалом. Вся її культура, що не виходить поза рамки примітивного, стає перекладом із чужого. Національна психіка вироджується в скалічення. «Нація»

^{165***} Судова постанова про негайне звільнення від незаконного ув'язнення (лат.).

¹⁶⁶ Hegel. *Philosophie des Rechtes*.

¹⁶⁷ Rede an die deutsche Nation.

перестає бути повним організмом, робиться сектою, як жиди або «старообрядці». Роздвоєна психіка одиниці, що має нещастя належати до такої нації, шукала повноти змісту і в своїх безуспішних змаганнях закінчувала або донкіхотством, як Містраль, або божевіллям, як Гоголь.

Із принципу політичності нації випливає недопустимість ніяких інших, що претендували б на вищість над ним, над принципом політичної непідлеглості. В ім'я цієї засади відкидається, по-перше, примат територіального з'єднання всіх частин нації. Бо коли лише хоч у невеликій частині народу жевріє ідея незалежності, коли хоч частина народу має змогу виявляти волю нації, то це ліпше, ніж коли нидіє цілий мозок нації в рабстві, атрофуючи в цілій нації волю до самостійного життя. З того ж принципу випливає недопустимість жертвувати політичною незалежністю задля досягнення економічних вигод для країни, бо, втративши власну політичну волю, народ недовго користатиме позірними економічними вигодами, скоро стаючи рабом переможця. Рівно ж не можна жертвувати політичним ідеалом в ім'я «соціальної справедливості», в ім'я тих чи інших космополітичних, інтернаціональних ідей, бо і в цьому випадку скінчиться уярмленням нації.

Із того ж принципу випливає конечність обстоювати права нації не проти того чи іншого режиму, лише проти агресивних замірів інших націй, бо не соціальна боротьба є домінуючим чинником у міжнародному житті, а боротьба расова, боротьба народів із народами.

Той, хто цього не розуміє, яким би патріотизмом не прикривався, бореться за ідеали суспільної верстви, провінції або племені, але не за політичні ідеали нації.

Засада політичності нації тягне за собою другу важливу засаду внутрішньої політики, засаду, з якою нація стоїть і падає. Ця засада – примат зовнішньої політики над внутрішньою, або підпорядкування останньої першій. Усі напрямки та цілі внутрішньої політики мусять оцінюватися за тим, чи вони сприяють вистояти нації в тій війні всіх проти всіх, котра панує в міжнародному житті, чи ні? Внутрішні реформи, урядження, принципи, що захитують незалежність нації назовні, треба без жалю викидати на смітник історії. І навпаки, ідеї та принципи, якими б вони кепськими не видавалися засліпленим доктринерам або фанатикам усяких «ізмів», треба із залізною енергією провадити в життя всередині держави, коли цього вимагає інстинкт самоохорони нації, коли через них вона потрапить встояти на власних ногах як незалежний гуртовий організм.

Організація внутрішніх сил у державі мусить відповідати вимогам її зовнішньої екзистенції, але ніколи навпаки. Цього передусім не треба забувати прихильникам певної універсальної форми конституції, парламентарським або «радянським» кретинам, котрі навіть у добі, коли йдеться про життя нації, коли всі її сили треба зосередити в одній руці, підпорядкувати одній волі, домагаються «привернення конституційного режиму», «свободи преси» та ин. В одних випадках ці фанатики – це тільки папуги, що вміють вимовляти давно завчені слова про свободу, рівність і братерство. В других – свідомі провокатори, котрі з тих чудових слів роблять собі ще менше, ніж ті, проти кого вони їх беруть в

оборону. В цих останніх випадках їхня робота – це робота людей над руїнами немилого їм державного організму. В обох випадках вони – демагоги, що можуть стати надзвичайно шкідливими в критичні моменти напруження всієї енергії нації. Цю засаду треба пам'ятати рівно ж Дон Кіхотам усенародного братерства і міжнародного пацифізму. Серед цих людей також немало шкідників. Узагалі ж вони належать до класу, котрий німці називають загальнонебезпечними ідіотами. До цієї категорії належала, між іншим, німецька соціал-демократія до 1914 р. у своїй політиці відмовлення від воєнних кредитів. Лежачи в центрі Європи, оточена державами, котрі всі мали претензії до її території, Німеччина мусила озброїтися до зубів. Цьому наказові мусила підлягати вся її внутрішня політика. Це мусив визнати і один із найбільших ворогів Німеччини – Лойд Джордж, котрий ще перед війною сказав, що народ, котрий знаходиться в географічному розташуванні Німеччини, мусить бути мілітаристичним народом. Про цю засаду думав і знаний Штайн в останніх днях 1813 р. Коли його запитали про бажаний майбутній устрій німецької держави, він відповів, що цей устрій має бути такий, «котрий дав би силу відпору закордону»¹⁶⁸. Цю засаду знав добре й Бісмарк, що, хоч сам [був] юнкер, монархіст і консерватор, вважав за потрібне послуговуватися навіть революційними гаслами всередині держави, коли це було потрібно для зміцнення її зовнішньої незалежності. В своїх «Думках і споминах» він писав: «З огляду на конечність боротьби з колосальною перемогою закордону, в конечнім випадку хапатися навіть за революційні засоби, я не вагався ні на хвилину викинути на стіл найсильнішу тоді з карт лібералізму – загальне виборче право... Прийняття загального виборчого права було зброєю в боротьбі проти Австрії та інших держав, в боротьбі за німецьку єдність, а рівночасно погроза останніми засобами в боротьбі з коаліцією»¹⁶⁹.

І ми знаємо, що він не помилявся в своїх рахунках. Навіть Ласалья і його партію з'єднав для себе і для держави в критичний для нації момент. Підводячи висновки цій своїй політиці, старий канцлер писав: «У подібній боротьбі на життя і смерть не бачиться зброї, за яку хапається, і цінності, котрі через її вживання нищаться: єдиний дорадник тоді – успіх у боротьбі, врятування незалежності назовні».

Революція чи еволюція, загальне виборче право чи диктатура, клерикалізм чи антиклерикалізм, роялізм чи республіканізм – усе мусить підлягати категоричному імперативу зовнішньої політики, утриваленню політичної незалежності нації.

У наших умовах зміст поняття «воля до нації» набирає специфічного характеру, і тут ми підходимо до третього постулату нашої внутрішньої політики – до т. зв. традиціоналізму. Щоб нація могла втриматися назовні, мусять бути міцними її урядження та ідеї, котрі віками довели свою пристосованість до народної психіки, досвідом довели, що потраплять бути міцним цементом суспільності. Ці ідеї та урядження випливають із того ідеалу нації, основною прикметою якого є відстоювання своєї незалежності проти Росії. Народ, історичним завданням і

168 Meinecke. Weltbürgertum und Nationalität. – С. 182.

169 Gedanken und Erinnerungen. – Т. II. – С. 78.

ціллю якого було не дозволити московським впливам вийти поза свої етнографічні межі, мусить плекати в своїй внутрішній політиці ідеї, на котрих нація у своїй боротьбі зросла і зміцніла, – ідеї окцидентальної культури. З примату зовнішньої політики над внутрішньою, з вимоги політичної незалежності і традиціоналізму випливає, як логічний наслідок, вимога окциденталізації всього нашого внутрішнього життя. Можна мати різні погляди на наше минуле, як і різні культурні симпатії. Але два факти ніхто не посміє заперечити: що першим етапом або передумовою політичної сепарації від Росії є культурна сепарація та що тільки так довго могли ми опиратися російським впливам, як довго непорушно стояли засвоєні нашим народом традиції германо-латинської культури. Це вона привнесла в нас індивідуалістичну психіку, її активність, котрі, діючи як в одиницях, так і в групах, дозволили ставити чоло російським впливам. Литовський статут, Магдебурзьке право, незалежна від світської влади церква (латинсько-римський принцип), церковні братства, козацькі товариства (ідея «лицарства», що лежала в їхній основі, також чисто європейська), становий конституціоналізм, зрештою, приватна власність – усе це були урядження, що виробили з нації європейський тип організованого колективу, збудованого не на московському принципі наказу, тільки на англійсько-європейському принципі самоуправи (selfgovernment^{170*}). Інституції, що виробили в нас велику відпорну силу, а в одиницях – активну психологію борця, що своє найбільш викінчене виявлення знайшла в Америці. Я вказував вище, як ця активістична психологія допомогла Україні стати заслугою переможній ході російського деспотизму в його політичній, релігійній та соціальній експансії. Те, що було перепорою цій експансії тоді, лишилося нею й досі. Коли інституції, що витворювали цю психіку, зникали, «московилися» або, що було те саме, «православилися», нація стала наблизитися до тої медузуватої маси, якою була і є маса російського народу.

Шляхта, насильно і передчасно позбавлена політичного проводу в суспільності, стала забавкою в руках самодержця. За нею пішли позбавлені права самоврядування міста і церква, що організувала таку величаву самооборону в XVI віці, спускаючись до рівня московського «ведомства православних дел». Передвиборча агітація на Україні під час виборів до катерининської комісії, разумовщина, українська масонерія початку XIX в., опозиція українського духовенства до секуляризації церковних маєтків, слабкий відгомін козацьких традицій за часів Кримської війни, селянські повстання на Полтавщині і Харківщині в 1902 р. та велика участь українців у російській революції були останніми вибухами завмираючої енергії нації, зведеної московськими політиками до значення кількох десятків мільйонів Платонів Каратаєвих, що разом із 70-ма московськими стали тим тараном, перед котрим тремтіла Європа.

Ми не маємо ніякого іншого виходу, щоб врятуватися перед політичною смертю, як здобути назад давню активність, як повернути на стару дорогу, врятувати те, що вдасться врятувати. Уживаючи англійський вираз, можна сказа-

^{170*} Самоуправління (англ.).

ти, що внутрішньою нашою політикою, яка відповідала б зовнішній політиці сепаратизму, має стати вестернізація нації (the westernization, «узахіднення», «зокциденталення»), плекання всіх живих ще в народній психіці традицій та інституцій Заходу, котрі колись зробили з нас націю та із занепадом котрих стали ми народом. Цю вимогу мусимо проводити консеквентно в усіх ділянках нашої внутрішньої політики – в стисло політичній, соціальній, культурній і релігійній.

Характеристику цього західноєвропейського ідеалу я спробував дати вище. Його загальні риси – це визнання вартости індивідуальности, особистого зусилля, егоїзму в суспільній праці, по-перше; засади організованого колективу і самоакції, по-друге; енергійна оборона національним колективом своїх прав назовні, по-третє; зрештою, негація російських ідеалів орди (охлократії або деспотизму), уярмлення одиниці і космополітизму.

В царині політики це значить, передусім, ідея демократії, в тому сенсі, як це слово розуміється на Заході. Було б тривіальністю хотіти цим словом визначити суть європейського типу політичної еволюції, але, на жаль, за браком ліпшого терміну мусимо послуговуватися ним. Під демократією розуміємо тут, як уже не раз зазначено вище, економічну і політичну самодіяльність, оперту на свободі одиниці. Ця демократія проходить тепер велику кризу, в котрій її вороги хочуть бачити такий самий смерк богів, якими був колись занепад монархії та аристократії. Криза репрезентаційної системи (парламентаризму), що викликала рецидив монархізму не лише на Заході, але й у нас, і загальний крик за новою економічною і соціальною демократією (не соціал-демократією) – все це важкі симптоми ще важчої хвороби, в яку впала демократична суспільність. Але, незважаючи на ці хвороби, нікому в Європі не впадало до голови захитувати самим принципом, на котрому базувалася досі ціла суспільна еволюція в Європі – принципом самодіяльности і негації всяких форм «просвіченого абсолютизму» – монархічного чи совітьського. Виняток під цим оглядом роблять хіба купки платних або збаламучених агентів кремлівського маніяка, що, зрештою, стрічають велику опозицію у власних краях. Цей принцип не сміємо опускати і ми, ті, що маємо усталити провідні лінії нашої політики по тій великій революції на Сході Європи, котру закохані у всяких плагіятах москалі називають російською. Ця революція призвела до упадку царського абсолютизму, офіційного православ'я і політичної переваги російської народности. На Україні вона призвела до уконституювання гласних форм – політичних, правно-державних і церковних.

Щодо оцінки цієї революції панує в нас найдивніший хаос. Узагалі слово «революція» має в нас якийсь містичний і, сказати б, антинауковий зміст. У нас часто під цим словом розуміють просто дебош великих розмірів. Революцію робилося не тому, щоби щось позитивне досягнути, лише тому, що ображене революційне сумління шукало виходу назовні. Не акція, не свідомий план, а помста. Не ut a quia^{171*}. Відповідно до цього, скептично дивляться у нас на кожного, хто з будинку, заваленого революцією, збирає цеглини на побудову нового. Це в нас називається

171* Щоб і тому (лат.).

«контрреволюцією», революцією ж – зрівняння із землею зненавидженої установи, щоб на місці, де вона колись стояла, як колись на площі Бастилії, можна було повісити табличку з написом: «Op danse ici»^{172**}. Контрреволюцією називаються рівно ж тенденції замінити анархію новим, але все ж ладом, котрий, як і шойно повалений, незабаром починає зраджувати нахил до стабілізації, а значить і до консерватизму. При цьому забувають, що, як у механіці, так і в геометрії, революцією зветься коловоротний рух, що закінчується в тім своїм пункті, звідки почався (по-французьки обертання землі навколо сонця зветься la révolution de la terre autour du soleil). У нас революція – це рух, котрий ніколи ніякого кінця не сміє мати. Це надзвичайно оригінальне розуміння слова «революція» виявилось й в оцінці російської революції, також того перевороту на Україні, котрий, незважаючи на декрети совітського уряду, зробили все ж таки українці, а не росіяни. Не можучи допустити, щоб революція вернула до своєї вихідної точки, наші політичні публіцисти, покликані і непокликані провідники нації та представники соціалістичних партій (а яка партія в нас не є соціалістична?) дійшли висновку, що революція, котра відбувається в нас, – революція соціалістична. Не могло бути більш абсурдного твердження! Бо соціальна революція, котра доконалася на Україні, була не соціалістична, а буржуазна, в правдивому сенсі того слова, так зненавидженого нашими давніми і новонаверненими, безвусими і сивобородими прихильниками Маркса та Йофе. Це була в своїх причинах і наслідках, в самому своєму типі та сама революція, котру легалізувала славнозвісна ніч 4-го серпня у Франції і котра скінчиться на Україні так само, як вона скінчилася там, – витворенням поважної верстви середнього селянського буржуа, типу, котрий *mutatis mutandis*^{173***}, як одне око до другого, буде подібний до цього мужика, котрому присвятив стільки годин свого таланту Мопасан. Соціалістичним ідеям у масі українського селянства не було, зрештою, звідки взятися, за ними ніхто не стояв, опріч жменьки міського робітництва і неосвіченої, здекласованої та змосковщеної, хоч і закоханої в «Кобзар», інтелігенції. Твердження деяких «чесних із собою» інтелігентів із тої породи, що кожний селянин ніби з природи речі вже соціаліст, належить до цих милих і наївних дотепів, котрі охоче даруються жінкам і поетам, але котрі як логічні аргументи в рахубу не йдуть. Залишається, звичайно, верства «бідного селянства». Але вона від соціалізму так само далека, як й інші селяни. Соціальні симпатії кожної верстви означаються не висотою її прибутків, тільки тим, звідки вони плывуть, їхньою природою. Робітник, джерело прибутків котрого – заробітна платня, хоч яка б висока вона не була, може бути соціалістом. Селянин, що черпає свої прибутки з приватної власності (якими б малими ці прибутки не були), залишиться прихильником засад приватної власності. В своєму «Тероризмі і комунізмі» Каутський глузує з тих наївних економістів, котрі «думають, що бідний селянин має інші класові інтереси, як заможний, і такі самі, як міський зарібник. Це так само фальшиво, як думка тих, що малі капіталісти мусять мати інші інтереси, ніж ве-

172** Тут танцюють (фр.).

173*** Змінюючи те, що можна змінити (лат.).

ликі. Малі капіталісти хочуть стати великими, а дрібні селяни – збільшити свою посілість. Це якраз їхня мета, а не соціалістична суспільність. І одні, і другі хочуть збільшити свій дохід коштом робітників, одні – через низьку заробітну платню і довгий час праці, другі – через високі ціни на засоби поживи».

До останньої зауваги я ще повернуся пізніше, а поки що обмежуся на занотуванні авторитетного свідчення визначного теоретика марксизму про антисоціалістичність селянства в його цілості.

Отже, не могла революція, котру зробило це селянство, бути соціалістичною, навіть у своїх замірах. Не була вона нею і фактично. Причини її полягали в недокінченості того перевороту, який зробив у 1863 р. Олександр II. Визволення селян із наділенням їх землею призвело до того, що селяни втратили до 24% землі, котрою користувалися за панщини, на користь дідичів. На тій же, що їм залишилася (1,9 десятини на господарство в середньому на Поділлі, 1,2 – на Полтавщині і Київщині), було фактично неможливо вести господарство, бо для того, як на українські обставини, треба було мати від 5 до 10 десятин¹⁷⁴. Десятини, яких бракувало, старався селянин шукати, докуповуючи їх або, хто не міг, орендуючи панську землю. Отже, та сама панщина залишилася, в суті речі, й надалі, та за її остаточне скасування почав якраз своє повстання український селянин ще три роки перед так званою російською революцією, бо вже в 1902 р. у величезних мужицьких розрухах на Полтавщині і Харківщині, розрухах, котрі витягнули на Україну з Петербурга всесильного Плеве, котрі були прологом до «російської» революції та котрі, як усі самостійно-національні, не підтримувані з Москви рухи, замовчували наші фахові історики. І в Середній Європі абсолютизм скасував кріпацтво, як і в Росії. Але він скасував тільки особисту неволю. Повинність селян працювати на дідичівських ланах і обов'язок платити податок панові залишилися аж до 1848 р. Як у 1848 р. у Середній Європі, так на Україні в 1917 р., закладено підвалини для нового буржуазного ладу, що приходив на зміну збанкрутованому феодалізму.

У 1863 р. правний титул взаємин між селянином і великим земельним власником змінено, але не змінено його економічного змісту. В 1917 р. змінено його економічний зміст, але ні одному селянинові на Україні навіть не снилося змінювати правний титул, на підставі котрого він володів землею, – титул приватної, буржуазної власності. «Особое мнение» поетів, як уже зазначено, справи не міняє.

Соціалістичні симпатії малочисельного і малосвідомого, цілком не організованого міського робітництва на Україні і большевизмоманія ще менш чисельних російських і жидівських партій на Україні не міняють нічого в суті революції, що dokonалася на Україні в останні роки по падінні царату. Цей переворот відбувається тепер у цілій Східній та Середній Європі. Угорщина, Румунія, Кроація¹⁷⁵, Польща і балканські держави так само, як і Україна, стоять під знаком великої селянсько-буржуазної революції, котрій дала війна незвичний розмах. Наслідки цієї війни – розпад трьох

¹⁷⁴ Bauer O. *Bolschewismus oder Sozialdemokratie*. – Wien, 1920. – Donzow D. *Grosspolen und die Centralmächte*. – Berlin, 1916.

¹⁷⁵ Хорватія – Ред.

великих держав – Росії, Австрії та Угорщини і революція в Німеччині – були кінцем політичного впливу земельної аристократії в цих країнах. На цих землях, які ми назвали Сходом Окциденту, слабкий розвиток міського життя і міської буржуазії зробив те, що політичний вплив у державі залишився в руках земельної аристократії: українських дідичів, балтійських баронів, польської шляхти, румунських бояр, богемських великих панів, угорських джентрі і східно-пруських юнкерів. Позбавити політичного впливу цей клас, що найбільш очевидним способом втратив колишній політичний елан, стало цілком революційних рухів. На зміну йому приходять новий клас – селянство. Це була наскрізь буржуазна ціль, що, однак, не позбавляє цілого історичного процесу, про котрий мова, несподіваного ренесансу селянства, епохального значення в політичній історії Європи. Така оцінка цієї революції визначає також головні лінії зовнішньої та внутрішньої політики України. Разом із революцією війна пересунула осередок ваги економічного і суспільного життя на село, нищачи промисловість, викликаючи валютну кризу, звільняючи селянина від іпотечних боргів, зменшуючи силу міських занепадаючих центрів усілякого люкису. Із загалоюканого білого раба, невільника міста селянин став вісью, довкола якої починає крутитися все господарське життя країн, діткнутих війною. Немає нічого дивного, що це пересунення центру економічного життя мусить відбитися і в області політики.

У цій області історична конечність вимагає, щоб клас земельної аристократії, що перестав віддавати суспільності соціальні вартості, склав провід нації, поступаючись ним новому класу, котрий має своїм ідеалом «організовану індивідуальну ініціативу», як її називає Jules Meline: «Le salut par la terre et le Programme économique de l'avenir»^{176*}. Виступлення на політичну арену селянства настає і в нас. Клас дідицько-шляхетський, що за часів Виговського і Мазепи віддав справді великі прислуги рідному краю, організуючи його та служачи йому шаблею і пером, випустив зі своїх, тепер уже немічних рук зброю. Справжнім організатором господарського життя країни та його військовим оборонцем стає селянська маса. До неї повинен перейти і політичний вплив, а не, як того хоче Росія, до нової бюрократії. Двісті літ тому ця Росія усунула організаторські класи на Україні не в ім'я недозрілості маси до політичного життя, а для тріумфу московської бюрократії. Те, що тепер стараються робити москалі й наші червоні москвофіли, – це знову в ім'я суто російської засади: не допустити до політичного панування новий організаторський клас, що становить величезну більшість людности, бажаючи заступити його знову московською бюрократією. Боротьба проти принципу самоуправи тоді і боротьба проти того самого принципу тепер. Скування демократії, унерухомлення його активності – і тоді, і тепер. Тому не можемо абсолютно прийняти абсурдного принципу диктатури пролетаріату, пропагованої в нас економістами, вихованими на безконечних дебатах в брудних емігрантських кімнатах lac Lemane^{177**}, або політиками, що черпали свою соціалістичну мудрість із популярних брошур «для дітей младшево возраста».

^{176*} Слава для землі і економічна програма піднесення (фр.).

^{177**} Женевське озеро (фр.).

Не говорю тут про большевизм. Для кожного, хто хоч трохи розуміється на загальних принципах економіки, ясно, що ця система приречена на банкрутство. Але навіть у своєму іншому вигляді, у вигляді диктатури пролетаріату, совітська система – небезпечна для нас нісенітниця. За совітською конституцією з 10 липня 1918 р., найвищий орган республіки – це Всеросійський З'їзд Совітів. Він вибирає Всеросійський Центральний Виконавчий Комітет, котрий знову делегує з себе Совіт Народних Комісарів. Отже, цей совітський з'їзд складається з висланців міських совітів, з котрих кожний припадає на 25000 голосуючих, та із висланців губерніяльних совітських з'їздів (що складаються переважно з селян), з котрих кожний припадає на 125000 мешканців¹⁷⁸.

На губерніяльні з'їзди посилають міста, котрі мають, таким чином, плюральне право голосування на 2000 управнених для голосування, одного посла, а повітові збори вибирають також одного посла, але на 10000 мешканців. Отже, вся, ніколи на практиці, зрештою, не застосована, совітська конституція спирається так само, як і знана вже виборча географія та арифметика Століпінна, на штучному майоризуванні демократії пануючим класом, котрим за царату було дворянство і котрим за большевизму був у теорії пролетаріат. Як справедливо зауважив Ото Бавер, «диктатура пролетаріату в Росії спирається не так на відвертому погвалтуванні буржуазії, як на замаскованому позбавленні прав селянства»¹⁷⁹. Зрештою, навіть самі соціалісти большевицького автораменту не криються з тим, що їхня політика проти села – ніщо інше, як звичайне хлополапство, як кажуть у Галичині. На партійному з'їзді злучених німецьких комуністів у грудні 1920 р. промовці відверто зізнавалися, що жоден совітський режим немислимий без селянства, себто без його бодай нейтральности. А. Гофман мусив визнати, що й середнє і дрібне селянство творять проти комунізму одну масу, котру різними економічними поступками треба привести до залишення опозиції комуністичним політикам. Такої думки тримається і Ленін, котрий, якщо вірити Велсу, дослівно сказав йому під час візиту останнього в Москві: «Це може бути тяжко – поконати селянина *en masse*^{180*}, але нарізно це не представляє жодної трудности»¹⁸¹.

Як бачимо, апостоли комунізму зовсім не криються з тим, що їхньою ціллю на селі не є безоглядне, зрештою, запровадження комунізму, тільки накинєння селянству своєї політичної волі, зроблення з нього безсловесної худоби, з котрою могли б робити, що схочуть, червоні ушасливители світу.

Для українців, як нації селянської, ніякий компроміс із тією ідеологією неможливий. Як тому, що вона – вбивча для розвитку нації, так і тому, що ця диктатура скоріше чи пізніше завжди виродиться в диктатуру російської меншости, до зведення до нуля політичного значення селянства на Україні. Аргументи, що політична перевага буржуазно налаштованого селянства може легко довести його до союзу з міською буржуазією, отже, до упадку соціальної революції, нас так само мало обходять, як аргументи, що союз із європейськими імперіялістами може

¹⁷⁸Конституція РСФСР у «Собрании узаконений». – 20.07. 1918. – Ч. 51

¹⁷⁹ Bauer O. Цит. *твір*. – С. 48.

^{180*} У масі (фр.).

¹⁸¹ Morning Post. – 9.12.1920.

привести до їхньої переваги над міжнародною революцією. Ці аргументи нас не обходять, по-перше, тому, що український селянин свою революцію вже зробив і ніякої іншої вже не потребує. Проти совітського режиму, проти диктатури люмпен-пролетаріату він у правдивому значенні цього слова – контрреволюціонер. Далі не обходять нас ці аргументи тому, що ми можемо лише вітати все, що веде до занепаду Росії, з якою би поміччю це не сталося, зрештою, тому, що ні в якій мірі українці не зацікавлені в перемозі соціалістичної революції в усьому світі. Для українського селянства буржуазний лад, що панує в Англії або Америці, та ідеї, котрими він пересякнутий, безконечно ближчі, ніж абсурдна «система», що народилася в татарському інтелекті Леніна, система, що ближче стоїть до способу думання ідеологів царату, ніж проводирів європейського соціалізму. Під час однієї з таємних нарад, що їх скликав перед запровадженням Думи Микола II, міністр Коковцев заявив: «Селянин – це віск, з котрого можна ліпити як чудові, так і ні до чого не потрібні речі»¹⁸². Так само, як царський міністр, задивляється на селянина, очевидно, і «вождь світового пролетаріату». Апологети нової форми російського абсолютизму дивляться на селян із кепсько прихованою погордою і ненавистю, як на щось нижче, як на щось, що має лише служити фундаментом їхньому пануванню, як колись служило воно основою панування дворянства. Цієї погорди не викреслити з життя дешевими фразами про єдність інтересів пролетаря і селянина. Коли хочете знати, як т. зв. пролетаріат, а особливо його самозвані ідеологи, дивляться на селянина, прочитайте твори ідейного босяка Горького: «Я всех мужікоф не люблю, – каже один із його героїв, – ані – сволочі. Ані прікінулись сіротами, сідят да прітвояются, но жить могут, у ніх есть зацепка – земля. А я што протів ніх? Я мешанін... А мужіка би, етаво черназемнаво баріна, ух ти! Грабь, дері шкуру, виварачівай наізнанку!» І далі: «Што есть мужік? Мужік есть для всех людей материал пітательний, сіречь с'едобное животное».

У цих словах чується вже програма другого духового босяка – Леніна. Всі вони дивляться на мужика, як дивився на нього колишній «барін» – як на матеріал для політичних експериментів. Колись робилися ці експерименти в «Государственном Совете» і Думі, а потім у совітах, але в обох випадках він залишився об'єктом політики. «Грабь, дері шкуру, виварачівай наізнанку!» – це лише спопуляризована формула диктатури пролетаріату. І таке ставлення, розуміється, не виняткове, а сумарне. Не тільки вже цитовані німецькі, але й інші соціалісти тримаються тих самих поглядів на селянство, думаючи, що воно лише випадково прокинулося з політичної летаргії, та що ціною дрібних поступок можна буде його примусити продати права політичного первородства і сховатися назад у свою клуню. Це побожне бажання леліють і російські соціалісти та їхні українські підніжки, розвиваючи демагогічний прапор боротьби з «кулаками і куркулями», мобілізуючи сільських «паливодів і горлорізів», збираючи під свій стяг під терміном «деревенської бедноти» злодіїв, конокрадів та інші знищені екзистенції, цих, як гадали Бакунін і Ленін, переконаних прихильників соціалізму.

¹⁸² Die russische Gefahr, Heft 3. (Aus den Geheimprotokollen des Zaren). – Stuttgart, 1916.

Це робилося в тих самих цілях, у котрих колись цариця Катерина мобілізувала поспільство на Україні проти шляхти і козацтва, аби по знищенні політичної сили, що була єдиною перепоною для її деспотизму, віддати «визволені» демагогічними гаслами маси до рук московської деспотії. Тоді, коли б політична сила українського панства не була зламана царатом, себто, коли б Україні вдалося відстояти свою незалежність, – тоді економічне панування свого панства ніколи не тривало б так довго, як воно тривало фактично. Говорять, що указ 1783 р., що запровадив у нас панщину, тільки дав правну санкцію існуючому станowi речей. По-перше, це не цілком так. По-друге, без тої санкції, без санкції всього апарату великого самодержавного цісарства, ніколи не набрало б кріпацтво на Україні такої сили і консолідованости. Нарешті, як і скрізь на Заході, полишена на свої сили Україна скоріше прийшла б на дорогу зламання політичної та економічної домінації панства або через повстання здолу, як у Франції, або шляхом компромісу, як в Англії, шляхом перетворення станового конституціоналізму в модерний, початки чого вже намічалися в Конституції Пилипа Орлика. Так само є й тепер. У чій б руки українське селянство добровільно не віддало свою долю (як від Хмельницького віддало воно її в руки козацтва і нового панства), все це буде ліпшою запорукою його будучини, ніж повне знищення політичної активности суспільности і віддання її під курателу деспотизму. Не виключено, що селянська реакція проти диктатури голоти призведе до українського 18-го брюмера, але скоріше чи пізніше панування селянства, тобто більшости, мусить вилитися в форми демократії. Можливо, що селянство піде пліч-о-пліч із міською буржуазією, а навіть із з фінансовим капіталом. Війна через обезцінення грошей і кооперація знищили значення іпотеки і лихварства, котрі тяжіли над селом і гонили селянина в антикапіталістичний табір, а потреба високого мита на збіжжя також лучить його скоріше з великою промисловістю, аніж із пролетаріатом. Це економічне становище веде селянина часом у табір християнського соціалізму і антисемітизму, а часом у табір т. зв. клерикалізму (*Patrito popolare* в Італії). Коли ці ідеології відповідають інтересам нашого селянства, воно засвоїть їх, попри «охи» й «ахи» прихильників різних «ізмів», коли ні – воно відкине їх, так як відкинуло вже царську і совітську ідеологію. Головне ж, аби зосталася непорушеною політична активність нації, що не вдається ніяким способом погодити з російським комунізмом. Визволена ж від своєї «буржуазії» (під котрою розуміється не лише клерикалів, антисемітів, але й усіх невольшевицьких ідеологів селянства, в тому числі «правих», кооператорів і «кулаків»), уярмлена московською бюрократією маса знову політично помре, як померла по занепаду першої Гетьманщини. Старатися не допустити цього – значить допомогти тріумфу виставленої вище тези нашої внутрішньої політики – «вестернізації» нації, тріумфу європейських понять політичної революції.

Отже, селянська дрібнобуржуазна республіка. Такий наш ідеал. Чи економічний розвій має на цьому скінчитися? А де ж «соціалістичний лад»? Говорити про соціалістичний ідеал – для того треба було б писати нову книгу. Питання про його можливість або ні тепер не входить у рамки цієї книги. Можливо, Бавер має рацію,

кажучи, «що війна, правда, створила суб'єктивні психічні преміси пролетарської революції, революціонізуючи європейські робітничі маси, але правда також, що вона істотно погіршила об'єктивні економічні преміси соціальної революції в промислових державах, що вели війну, бо розклала їхню продукцію, а через те надзвичайно збільшила їхню залежність від закордону, а передусім від Америки, котра не зубожіла через війну, а ще більше збагатилася, і через це не зреволюціонізувалася»¹⁸³. Може, він має рацію, коли каже, що так звана надвартість стала меншою, ніж перед війною, а що, з другого боку, суспільність мусить більшу її частину акумулювати, то в таких умовах конфіскація цієї надвартості робітництвом мало що тому помогла б. Може, він має рацію, що в таких умовах ліпше не поспішати з юридичним актом соціалізації. Може, має з ним рацію Каутський, на думку котрого основним завданням, що тяжить над Європою, буде ще довгий час не так запровадження соціалізму, як ліквідація війни, що «моментальне відновлення продукції – значить моментальне відновлення капіталістичної продукції» та що в цім «найсильніша соціалістична воля нічого змінити не може» (*Arbeiter-Zeitung*, 13.VI.1920 р.). Може, обидва автори мають рацію (я, власне, так і думаю), може – ні, але одне певне: завданням внутрішньої української політики не може бути фаворизування того соціалізму, що зродився в не звиклих до логічного думання хаотичних мозках москалів, у людей, що в крові мають значки татарщини і кріпацтва. Європейський соціалізм може набирати різних форм. Наша суспільність справді хвора, і божевільний той, хто думає її врятувати самими багнетами. Тому в стремліннях європейського соціалізму є багато здорового. Цей соціалізм має різні форми: етатизм, синдикалізм, націоналізація, муніципалізація, фабіанізм, тред-юніонізм, кооперативний соціалізм або тепер так популярний у Англії т. зв. гільдійський соціалізм. Всі вони – проти системи найманої платні (*salariat*), натхненні глибокою недовірою до парламентаризму. Деякі з них прагнуть взагалі до заміни існуючої системи системою «економічної демократії», в котрій *paus légal*^{184*} (правлячу верству в країні) буде поділено не на дистрикти, не за географічною засадою, а на організації консументів і продуцентів, із повним обмінанням дотеперішнього територіяльного принципу. Але при всіх їхніх різницях всі ці соціалістичні течії твердо стоять на відкиданій Москово засаді самоуправи, репрезентації та активності мас. Навіть гільдійський рух, котрому Бернард Шов закидає наміри заснувати нову диктатуру, звести ні на що «пана Кожного», консумента (*Mr. Everybody the consommer*^{185**}), на користь «пана Хтося», продуцента (*Mr. Somebody, the producer*^{186***}), схиляється чимраз більше до вищезазначених принципів. Його метою, як вона була визначена в конституції Національної гільдійської ліги, є знищення системи найманої праці та «запровадження *self government*^{187****} у промисловості через демократичну систему національних робітничих гільдій у

183 Bauer O. *Цит. твір*. – С. 82, 83.

184* Офіційна держава, тобто офіційне представництво (фр.).

185** Містер Еврибоді, споживач (англ.).

186*** Містер Самбоді, виробник (англ.).

187**** Самостійний уряд (англ.).

порозумінні з демократичною державою»¹⁸⁸. Розвиток, взятий тред-юніонізмом у напрямку joint control^{189*****}, також не грішить проти повищих засад. Цілий професіональний рух робітництва також збудований на цих самих засадах демократії. Найдрастичніше висловився Самуель Гомперс, президент американської федерації, що нараховує стільки робітників – 5 мільйонів, скільки в Росії ніколи не було пролетаріяту. Він назвав ці засади засадами «свободи, справедливості і загального виборчого права», котрі, на його думку, американські «чоловіки і жінки ледве згодяться викинути на смітник лише тому, щоби подобатися московським диктаторам Леніну і Троцькому» (див. бернський «Бунд», ч. 463, 1920 р.). Засади, що лежать в основі європейського соціалізму, абстрагуючи від його конкретних вимог і можливості соціалізму взагалі, – це загальні засади динаміки європейського громадянського життя, і як такі мусять бути прийняті нами. В політиці – парламентаризм, а не Совіти. В промисловості – національна угода, а не хаос і диктатура меншости.

Зовсім інші принципи московського соціалізму. Бо згодитися, щоби одна партія, що називає себе комуністичною, абсорбувала в собі всю соціалістичну акцію, претендувати, що вона одна повинна підкорити своїм вказівкам цілий робітничий рух, що вона має заступати всі робітничі соціалістичні організації партії, синдикати і кооперативи, – це не європейський соціалізм. Засудити парламентаризм як систему, що має свої дефекти, – так, але відкидати загальне виборче право як джерело і засіб для опанування масами політичної влади – це не європейський соціалізм. Піддати цілий робітничий рух безконтрольному диктату таємних організацій, зректися принципу більшости, свідомої своєї сили і прав, відкидати свободу преси, особи, стоваришень як буржуазні пересуди, а пропагувати принцип дефетизму – це не європейський соціалізм. Це скоріше ідеал, котрий присвічував попередникам Леніна, московським царям, від котрого віє тим самим духом терору і нетолеранції, тим самим дріб'язковим формалізмом. Читайте, наприклад, §17 випрацтованих Другим комуністичним конгресом умов вступу до III Інтернаціоналу: «Всі партії, що хочуть належати до Комуністичного Інтернаціоналу, мусять змінити свою назву, так що кожна партія, яка хоче приступити до цього Інтернаціоналу, має наперед носити ім'я: Комуністична партія такої і такої країни, секція III Інтернаціоналу». Чи не пригадується вам при читанні цього параграфа маніфест царя Олексія Михайловича до православних мешканців Польщі і Литви: «А ви би, православніє христіяне, асвабодівшись от злих, в міре і благоденствії своє житіє правождали, і сколько вас Господь Бог на то доброе дело возставил, прежде нашево царскаво прішешствія разделеніє с поляками сотворите, как верою, так і чіном: хахли, каторіє у вас на галавах, пастрігіте».

Хіба це не те саме? Щоправда, в умовах прийняття до московського Інтернаціоналу (не Олексія Михайловича, а Леніна) стоять у тому самому параграфі такі слова: «Питання назви не є лише формальне, воно – політичне питання великої

¹⁸⁸ *Le probleme des nationalizations et le «Guild socialism» en Angleterre, par Edm. Laskine, Revue d'Economie politique. – Paris, 1920. – №4.*

^{189*****} Спільний нагляд (англ.).

ваги. Конечно потрібно, щоби кожному звичайному робітникові стала ясна різниця між комуністичними партіями і старою офіційною соціал-демократією, котра зрадила прапор робітничої революції». Але і цар Олексій, напевно, міг би додати до свого маніфесту: «Питання чубів не тільки формальне, але й великою мірою політичне. Конче потрібно, щоби кожному посполитому була ясна різниця між прихильниками православного царя і номінальними його прихильниками, що зрадили інтереси православ'я». Аналогію можна було б перепроводити й далі, бо в обох випадках ціль, у суті речі, була одна й та сама – знищення групи, що стоїть на чолі якогось масового руху, котрий москалі хочуть використати для себе, щоби зробити аморфну масу слухняною наказам Москви. Ленін гримить проти «робітничої аристократії» в Англії. Проти неї ж виступає і Апфельбавм у відозві до французького робітництва (див. *Humanité*, 18.XI.1920 р.). Хоч ця аристократія була соціалістична, але рівночасно і небезпечна для Москви – як самостійний чинник, що може стати їй в опозицію. Подібно було, коли Московщина з'єднувала собі в XVII в. хлопські маси в Польщі, як тепер – пролетарські в Європі. Тоді в Могилевщині цілі повіти покозачилися, йдучи їй на поміч, але Москва, як каже Драгоманов, «воліла мати діло з неорганізованою хлопською масою, ніж із козаками, і тому сама стримала розвиток козацтва на Білій Русі». Подібно й тепер, вона воліє мати справу з дезорганізованим робітництвом, робітничою голотою, ніж із його свідомою й активною частиною, бо ця остання, як колись козаки, ніколи з московським деспотизмом не погодиться. Ту саму політику ми обсервували й під час російської (большевицької) інвазії в Галичині. Тоді організуючою силою була там галицька інтелігенція, і власне вона стала тим класом, з яким треба було звести рішучу боротьбу, здискредитувати її в очах селян.

Там проти шляхти, тут проти кваліфікованого робітництва, проти інтелігенції або проти «кулаків» – і все з найбільш темними масами, щоби знищити елементи політично мислячі та опозиційні всякій деспотичній методі, що оперує лише з рабами; щоби запанувати над масою, яка, опріч шлункових інтересів і демагогічних кличів, нічого не розуміє. Це якраз властива метода також московського царату і московського соціалізму. Для того, наприклад, і в своїм посланні до французьких робітників домагається Апфельбавм вірності не лише соціалізму, але й Москві і перестерігає проти шовіністів, котрі нарікають на диктатуру Москви. Отже, спершу служба Москві, далі боротьба з шовіністами, котрі інакше називаються ще кулаками, українськими націоналістами і т. д. – заповідь усіх дотеперішніх панів у Кремлі... Ясна річ, що такий соціалізм має стрінити в нас неблаганних противників.

У політиці – демократія, в соціальному житті – закріплення здобутків селянсько-буржуазної революції та рішуча боротьба з диктаторським соціалізмом – так виглядає на практиці поставлений вище принцип «вестернізації» нашого внутрішнього життя. В церковному житті цей принцип вимагає визволення нашої церкви з пут російського православ'я, повернення до тих часів, коли церква на Україні була грецька, але й католицька, греко-католицька, а не «греко-кафоліческа». Я вище вказував на величезну роль церкви як чинника, що формує народну психіку. Тому

церковного питання жоден політик обійти не сміє. Не входячи в догматичні розумування, виходимо з простого факту існування церкви як великого культурного фактора, з факту її впливів у масах. Із того простого факту якраз маємо накреслити лінії нашої церковної політики: якою має бути вона в цьому величезному реформаторському русі, який настав на Україні по упадку Росії на всіх полях громадського життя. Зачепивши поле соціальне, політичне і культурне, цей рух, розуміється, не міг затриматися і на полі релігійно-церковному. Реформація мусила настати і тут. У якому напрямку піде цей реформаційний рух на Україні та який його розвиток бажаний тим, хто стоїть на принципах боронених у цій книзі?

Напрямок цей вказується знову всіма, європейськими в своїй суті, традиціями нашого церковного життя. Прийнявши релігію з Візантії, Україна скоро з-під залежності від константинопольського патріярха визволилася, і, з другого боку, коли Східна Церква за Керуларія зв'язок із Римською Церквою розірвала, Україна за нею відразу не пішла. А хоч і зробила це пізніше, однак старих зв'язків із церковним Заходом не рвала, при першій можливості нав'язуючи знову обірвану нитку. Цим зв'язком із незалежною, без порівняння від східної культурнішою церквою, пересякнутою духом активності та індивідуалізму, завдячує також українська церква і народ цей дух відпорності, цю високорозвинену правову психіку, про котру я говорив вище. Ці прикмети можна ще й тепер спостерігати там, де наш народ не підпав під ярмо московського православ'я, – як у Галичині з її національно свідомим і активним духовенством. Здобути їх назад може наша церква, як я вже сказав, тільки тоді, коли звернеться до своїх давніх традицій. Хочемо ми цього чи ні, без релігії народ поки що жити не хоче, московським православ'ям незадоволений. Один вихід із цього ненормального стану – не зупинятися, на втіху демагогам, на половині цього великого шляху реформації, на який вступив наш народ по 1917 році, а перейти його до кінця, не ганяючись за отруйними для нації московськими взірцями і вертаючи як у політиці, так і в соціальному та релігійному житті до європейських засад, котрі Україна, хоч у змінених формах, але все визнавала та котрим завдячує, що досі її не знищила московська «культура».

Росія вмирає на наших очах. Організм цієї потвори смертельно зраниений у своїх трьох головних підставах: самодержавстві, народності і православ'ї. Наш колективний ідеал ставить, замість першого, принцип самодіяльності, замість другого, – самовизначення націй, замість третього, – незалежну, наверхнену до своїх давніх зв'язків із Окцидентом, церкву.

Доходячи до кінця моєї спроби дати короткий нарис того, що я називаю колективним ідеалом нації, резюмую сказане. Нашим ідеалом має бути невіддільна нація із власним національно-політичним ідеалом. Це значить, по-перше, що не сміємо ставити на перший план або чисто культурні, або чисто економічні, ані чисто соціальні, ані чисто племінні («всі вкупі») потреби національного колективу. Хто продає права політичного первородства за «Наталку Полтавку», за принесене на ворожих багнеттах «визволення» того чи іншого класу нації від соціального гніту, за гарантію приналежності до великого господарчого організму, за «національне об'єднання» всіх

частин нації – той ренегат, а його політика – політика класу, племені, а не політика суверенної нації, котра цю суверенність ставить понад усе. Далі мусимо прямувати до національного ідеалу, а це виключає, щоб ми ставили понад цей ідеал якісь космополітичні цілі (світова революція, інтернаціональний соціалізм, пацифізм). Прямуючи до власного національно-політичного ідеалу, мусимо, по-третє, відкинути всякі чужі ідеали, які його заступають, що, зрештою, виходить на одне й те саме, бо за так званими космополітичними ідеалами, під гіпноз котрих потрапляють слабкі нації та маловідпорні одиниці, криються зазвичай суто національні, але чужі ідеали, як під слов'янофільством, большевизмом тощо. Конкретно – цей наш ідеал провадить до політики лучности з Європою і до сепаратизму від Росії – назовні; до «окциденталізації» нашої культури, до засвоєння європейського способу політичної еволюції – всередині. До опертя на той чи інший європейський «імперіялізм» і до оборони аграрно-буржуазної революції в цей момент.

Тільки ясна свідомість цього ідеалу врятує життя нації. Тільки нація, що свідома великих завдань, які має виконати в інтересах цілої людськості, втягується як самостійний чинник в історичний хід подій, тільки такій нації відводиться спеціальна клітина на шахівниці світової історії. Лише ясно сформульований національний ідеал робить із певної національної ідеї кристалізаційний осередок для індивідуальних і групових воль усередині нації, які без цього шукають інших центрів тяжіння.

Поставити цей ідеал вимагала від нас історія під час великої катастрофи, що настала внаслідок світової війни. Як цю вимогу сповнено?

V^{190*} Демосоціалістичний табір і Драгоманов;

Роки, що почалися від 1917 р., були свідками трагічних зусиль нашої генерації боротьби для нації те, що не вдалося дідам і батькам. Як вона взялася до виконання великого завдання? На це запитання не можна відповісти, поки не здамо собі справи з тих сил, котрими з волею чи проти волі довелося будувати Українську державу або так чи инакше брати участь у політичній творчості нації в останні роки, починаючи від воєнної катастрофи Росії. Цими силами були: селянська маса, національна інтелігенція різних класів і український Ульстер, себто національні меншості. Селянська маса, хоч цілком невідготівлена до державного будівництва, показала себе чудовим матеріалом для нього. Глибока свідомість своїх інтересів, великий політичний інстинкт, швидка орієнтація, незламна впертість у переслідуванні цілей, організаційний сприт, змисл порядку, повна байдужість до пацифізмів, антимілітаризмів та інших «ізмів», аристократична відраза до всяких форм охлократії, насильно накинутих їй інтелігенцією, – такими були прикмети нашого селянства. Їх не в стані зменшити ніякі наївні, скороспілі осуди його ані ворогів, ані приятелів, що старалися представити його то «небезпекою для Європи» (див. славнозвісний колись польсько-французький памфлет: «Un danger pour l'Europe»^{191**}), то «гайдамацькою дичавиною», то знову бандою, ворожою всякому порядку. Останні голоси зверталися особливо проти так званої отаманщини, забуваючи, що вона, хоч які б жорстокі quasi^{192***} антикультурні (розбирання залізниць) форми не приймала, була лише реакцією на спроби насадити в нас большевицьку державність. Реакція була страшна і в своїх формах, може, ніде, окрім України, в теперішнім світі не стрічалася, але хіба деінде існували подібні форми державности, як у пореволюційній Росії? Та чи громадянська війна у Франції, припустімо, мала б інші форми, коли б їй довелося зі зброєю в руках боронитися не тільки проти зовнішнього ворога, але й проти напівзнімчених або переповнених німецькими патріотами-жидами міст? Відповіддю хай буде французьке франкгірерство в 1871 р., як і бельгійське за війни 1914-1918 р., а вони ж мали справу тільки із зовнішнім ворогом, ще до того в тисячу разів культурнішим і людянішим, ніж большевики. Люди, які знали наше селянство ближче, дивилися на ці і подібні ексцеси як на протест проти дегенерації державної влади, значення якої селянин розумів, як не кожний із інтелігентів. Так дивився на цю справу, між іншим, також Стефан Баторій, котрий казав, що з тих «лотриків», як він називав наше козацтво, може, колись постане самостійна держава. Подібно дивилися на ту справу й багато самовидців Хмельниччини, що не відмовляли їй елементів лицарськості. Не инакша справа й тепер, і, напевно, на фундаменті українського селянства можна було б вибудувати міцний будинок власної державности, коли б цей народ не був народом без голови. Він її не мав, бо, всупереч своїй назві, інтелігенція цією головою не була.

190* У другому виданні цю частину названо «Демосоціалістичний табір і Драгоманов».

191** *Небезпечна для Європи* (фр.).

192*** *Ніби, не вповні* (лат.).

Тут переходимо до другої верстви, котра несла на своїх плечах наше державне будівництво від 1917 року. І тут бачимо дивну диспропорцію між генієм української раси, між глибокою мудрістю селянина з його вродженою шляхетністю, розвиненим чуттям дистинкції, – між цілим підсвідомим життям нації – та верствою, що її репрезентувала назовні, – інтелігенцією. Між генієм країни та її інтелектом. Серед цієї інтелігенції треба спершу відділити ту її частину, котра активно, зі зброєю в руках, віддалася праці здійснення національної цілі. Перед нею стоїмо з німим подивом, бо всякі слова похвали були б тут блюзнірством. Протягом останніх літ вона єдина представляла волю нації до чину, була, властиво кажучи, майже єдиним політичним чинником на Україні. Як така, вона зливається з масою нації, з селянством, що робила одне й те саме діло. Зовсім инше доведеться сказати про масу інтелігенції, котра «робила» нашу історію останніх літ. Українська інтелігенція здавна носила на собі подвійну каїнову печать – власного духового каліцтва та історичного каліцтва нації. Нація була ампутована, позбавлена більшої частини своїх вищих класів. Інтелігенція хворіла на духовне каліцтво, будучи в найвищих проявах свого інтелектуального життя змосковщеною до невпізнання. Обидва факти склалися в дивну гермафродитську анархістську психіку українського інтелігента. Належачи до «мужицької нації», він скоро почав ідентифікувати націю з класом. Це зачалось ще від «старих», котрі ні слова не вміли нам оповісти ні про чудові палаци Розумовського, ні про бібліотеку Самойловича, ні про Батурин, ні про Глухів, ні про їхніх панів, котрим стільки завдячує матеріальна і духовна культура України і котрі скоріше нагадували собою *grands seigneurs*^{193*} у стилі Валенштайна, ніж вічно п'яних дурників, як їх малює Мордовцев або Костомаров. Це почалося від «старих», що робили разом із російськими істориками з Виговського – ляха, з Мазепи – «реакціонера», що поминали мовчанкою Конституцію Орлика і незалежницькі змагання українського панства за Катерини; що знали Котляревського – веселого оповідача і не знали Котляревського – члена національно-патріотичної організації; що цілий історичний ідеал народу хотіли представити у вигляді якоїсь колосальної «демократичної» та «антибуржуазної» махновщини. Шевченко був тільки метеором, що зблиснув у тій темряві, в котрій куняли в своїх зруйнованих храмах українофільські божки. По нім темрява залягла ще темніша. Звичайно, він став національним пророком, але офіційне українство викидало з нього все, що не гармоніювало з «демократичним» ідеалом – як його розуміли семінаристи, фармацевти і ліберальні вчителі «словесности». Найглибші акорди його поезії, в котрих дзвеніли мелодії стародавньої традиції та пориву до національної боротьби, не знайшли жодного відгомону в нашій інтелігенції. Тужливі згадки «про степи та про могили» були не на часі, а мрії про те, що коли на тих степах «блисне булава», – шовінізмом. «Гайдамаки» – ляпсусом поета, фальшивим акордом, що бринів національною ненавистю. Лишалися, отже, тільки, «вишневий сад зелений», «ласки дівочі» і «червоний місяць, мов діжа», та ще протест кріпака проти панщини. За це останнє і вхопилися в нас, примітивізуючи всього Шевченка і

^{193*} Великі папи, вельможі (фр.).

роблячи з цілого «Кобзаря» якийсь перелицьований «утьос Стенькі Разіна». Ідеал, котрий створила собі українська інтелігенція з чудового багатства Шевченкової поезії, був не політичний ідеал нації, а соціально-економічний ідеал класу, ідеал Спартака, фелаків, паріїв, китайських кулі, ідеал народів-класів, котрим, загалюканим, були не в голові якісь політичні прагнення. Почуття національності в пересічного інтелігента розпливалося в сентименталізмі, в чутті. Вольові моменти в поезії Шевченка, що де в чому так нагадували Франка; моменти, що творять істотну прикмету політичних націй, залишилися мертвими для української інтелігенції. Найбільш популярним гимном була «сладкозвучная» «Ще не вмерла Україна», в котрій навіть тріумф над ворогами мислився не як вислід вольових зусиль нації, а як якесь побожне бажання («згинуть наші вороженьки, як роса на сонці»), як зникнення нечистої сили перед обличчям вічної правди або перед фіолетовими променями, котрими колись французький консул Ено ляжав нас, а ми – большевиків. До того самого приводила також ширена з давніх часів концепція, що ми – «нація без буржуазії», твердження безконечно наївне (бо жодної європейської нації без буржуазії нема, лиш одні мають свою, інші – чужу), але котре, культивоване із запалом ученими, ще більш зміцнювало в нас розуміння нації як класу. Іншими словами, інтелігенція втратила не тільки політичний ідеал, який колись її надихав, не тільки спустилася до ролі «культурної нації», якою були, напр[иклад], чехи або словаки перед 1848 роком, але ще нижче – до того шабля, де саме поняття нації зникає, поступаючись місцем поняттю суспільної верстви. В її очах українство не було прастарою, історичною расою, що будилася з довгого сну, сягаючи по політичну владу, – це була суспільна верства упосліджена, без традицій, що прийшла упоминатися за свої соціальні права. В головах нашої інтелігенції українське національне відродження не викликало споминів про італійське Рисорджименто або угорські чи польські повстанчі рухи. В її пам'яті вставали не великі постаті нашої історії, не тіні забутих предків, що будували державу, тільки рухи, що цю державу будувати перешкождали. Їхнім ідеалом було провансальство і каталонство. Весь примітивний український націоналізм (рідна мова в школі і т. д.) засвоювався не як постулат нації, що є хвилево пригнічена, але не забула своїх прав, ні! Наша інтелігенція вибирала українську мову, як російський революціонер косоворотку або козакоман смушкову шапку. Як аксесуар не нації, а плебсу, бачачи в ній, як Драгоманов, «етнографічну ознаку мужицтва» або, як український Арцибашев, ознаку «простоти» (чи не простацтва?). Поворот до української мови в нашій літературі – це часто-густо не дальший тяг гетьманських універсалів або листів Мазепи, мови предків, мови традицій. Ні, це було повернення волап'юка сіроми, свого роду аргю, котрим пописуються французькі симпатичні большевизму: Барбюс у своїй «Clarté» або Ролан у своїй «Liluli». Українська мова не була мовою колишньої цивілізації, мовою Литовського статуту і старих наших конституцій, це була мова ігноранта, що прийшов диктувати «панам» свою волю. Це була мова тієї «grande canailee populaire»^{194*}, котру Бакунін думав ужити для

194* Велика народна потолоч, каналія, набрід (фр.).

своїєї соціальної революції. Її плекали й шанували не як переказані дідами святощі, лише як річ, що належала до босяцького стилю, до стилю масовика, ворожого, як гадали, всяким буржуазіям. У своїх споминах («Грядущая Россия», Париж, січень 1920 р.) Боборикін описує один російський революційний гурток у Швейцарії, «дами» з якого (зрештою, з інтелігентних кругів) інакше не називали одна одну, як «Варька» та «Катька», а щоб стати зовсім подібними до «народу», вживали таких виразів, як «трескать груші» і «лопать яблокі». Вони думали, що це жаргон нового класу, четвертого стану, котрий кожний правдивий революціонер мусить засвоїти, як, на думку Толстого, кожний народолобець мусить вбратися в лапті та зіпун. Чимось подібним для української інтелігенції була народна мова, котру вона все плутала з мовою пригніченої суспільної верстви, так само, як поняття суспільної верстви – з поняттям нації. Таке розуміння нації знайшло, м[іж] ин[шим], своє відбиття і в літературі. Її темою стали невинна етнографія або протести проти соціальної неволи, а таких поем, як «Войнаровский» Рилєєва, українська література, oprіч Шевченка, не спромоглася дати. Характерне для цього настрою також те, що навіть таємнича постать Мазепи, що надихнула своїм трагізмом Ф.Ліста, Г.Верне, В.Гюго, Байрона і багатьох інших, зацікавила лише одного-двох із наших письменників. Першою постаттю в нашій літературі за десять літ перед війною став згаданий уже малоросійський Арцибашев, у якого чисто толстовська, чисто босяцька ненависть до інтелігенції йшла в парі з неохайністю стилю і карикатуризацією мови, що часто справді спускалася до якогось огидливого аргю. Навпаки, небагато письменників-європейців, які будили старі традиції нації, хотіли вивести свою творчість поза вузький овид суспільної верстви або племена, торкаючи моменти чисто національні, як Леся Українка, задихалися й гинули незрозумілі в атмосфері літератури народжуваного хама, соціально-революційної фанфаронади, благодушного провінціалізму, селянського етнографізму, порнографії. Перед ними з респектом відкривали голову, інстинктивно, як звірі в людині, чуючи в них вищий інтелект, але охоче збочували. Не до них, великих пророків національних, летіли оплески інтелігентської юрби, не до них усміхалися розпромінені обличчя розентузіязмованих земляків, не їм співали хвалу в пресі. Тріумф належався ідеологам сперматозоїдизму і поетичним горобчикам, що цвірінькали славу сходячому сонцю «соціальної революції».

Очевидно, що в такій атмосфері не могла зродитися думка про власну державність, постати національно-політичний ідеал. Живучи психологією соціальної верстви, наша інтелігенція не могла протиставити свій нарід як націю другій нації – російській. Свідомости протилежності політичних інтересів між Україною та Росією, між українським і російським народами не було. Ворогом був режим, та й це ворогування було, властиво, лише непорозумінням, що виникало з «непоінформованості» про правдиві цілі та прагнення українського руху. Ідея національної самостійності була смішним і шкідливим шовінізмом, бо так дивилася на нього пануюча серед нашої інтелігенції російська соціалістична думка. Отже, не тільки не було власного політичного ідеалу, без котрого нація не є нація, навіть його

мати уважалося за непотрібний і шкідливий люксус. Взагалі на всі політичні прояви нашого життя дивилися крізь призму московської державної ідеї. Всі великі рухи минулого, як самостійницький рух українського панства, до Орлика включно, як рух уніятський, штемпелювалося як реакцію або клерикалізм. І тільки ті з них, котрі носили москвофільський характер, підносилися до значення народного ідеалу. Під впливом цієї московської соціалістичної ідеології навіть початки державницької думки (РУП, НУП та інші) завмирили та гинули. Чесноти, плекані в кожному національно-державному ідеалі, як-от суспільна дисципліна, державний авторитет, мілітаризм, відкидалися, як лахміття. Міжнародне братерство, погодження народів, їхня федерація, знищення національних кордонів – ціле сміття засад, котрими ще донедавна дурили собі голову упосліджені верстви суспільности, забуваючи про інстинкт самопомочі й самоохорони, – стали доктриною, котрою мала жити нація, що хотіла собі вибороти самостійне існування! Традиції в нас були, але до них звертатися забороняло панівне розуміння української ідеї, ідеї нового класу, що підносилася здолу, котрій як такій ніяких традицій мати не належалося. Таке розуміння не лишалося без впливу і на концепцію зовнішньої та внутрішньої політики. Нація-державна, інтереси котрої визначаються її географічним або стратегічним становищем, може входити в усякі політичні комбінації, як, наприклад, Росія Олександра III, що перебувала в союзі з республіканською Францією, або Росія Леніна – союзниця Кемаля і Енвера. Упосліджена суспільна верства, що бореться за своє визволення в даній уже державі, шукає собі союзників тільки в інтернаціональному соціалізмі, у визвольних рухах рабів інших рас. Усередині нація, що втратила колись свою державу, могла прагнути до її здобуття, [але] пригноблена суспільна верства мріє тільки про зміну режиму в уже існуючій державі. Цей класовий світогляд перенесла наша інтелігенція також у сферу своєї національної політики. Назовні це була політика кокетування з космополітичними доктринами, опозиції «клерикалізмові» та «реакції». Всередині – політика не будови, але революції. Відхрещуючись від держави як від шовіністичної вигадки, ніхто з тої інтелігенції навіть не сушив собі голови над питанням, як має виглядати ця держава. В суті речі, національного ідеалу інтелігенція не мала. Його заступав ідеал соціальний або інтернаціональний. Річ природна, що в таких обставинах чужий національний ідеал заступив місце власного, як за браком власного засвоювався провансальськими політичний ідеал Франції. Спершу це був ідеал російської державности, потім – слов'янофільський або антинімецький, в останні часи – ідеал «світової революції». Всі – з московською фабричною маркою. Під гіпнозом цього, в суті речі, московського ідеалу знаходилися майже всі політичні течії на Україні. По-перше, соціал-демократія, що була копією російської партії тієї ж назви, хоч працювала також серед селянства, вважала його за причепок, за таран, котрий має розчистити дорогу до соціальної революції пролетаріату. Ще більше перейнята москвофільськими тенденціями була партія українських соціалістів-революціонерів, котра з її соціалізацією землі була на Україні таким самим дивоглядом, яким були, наприклад, торії у Франції, або яacobінці в Англії,

або християнські соціалісти в Росії, і котра зродилася лише з невільничої психіки українського інтелігента, задивленого, як у сонце, в сліпучі московські бані. Всупереч соціал-демократії, селянство було все ж для них самоціллю, але зі своїм бакунінським анархізмом і російською «общинністю» вони так само далеко стояли від нього, як соціал-демократи зі своїм пролетароманством. Інші несоціалістичні течії, за малими винятками (НУП), так само плавали в російському руслі.

Ці партії та течії різнилися між собою. Одні, ліберали, робили величезне культурне виховне діло, були справжніми працівниками, а не героями революційної фрази, але, незважаючи на це, фактично звужували розмах національного руху, відбираючи в нього всякі політичні тенденції. Другі, соціалісти, підкреслювали політичність українства, однак застерігалися надати йому самостійний національний характер. І перші, і другі старалися погодити українство з існуючим або з майбутнім російським режимом. Свідомости великого конфлікту Європа – Росія в них не було, тим не менше, що цей конфлікт вступає в свою гостру стадію. Для всіх них Україна належала до російського світу, хоч і являла певну його відміну. Голоси, які звертали увагу на неминучу війну, на потребу використати її в інтересах нації, вважалися голосами маніяків, коли не провокаторів. Ідея самостійности мала кредит тільки в Галичині, але й там це була лише фраза, повторювана на всіх вічах; скоріше звичайне «умонаклоненіє», як сказала б Катерина, без жодного конкретного змісту, а головне – зовсім непродумане і позбавлене розуміння конкретних шляхів для його реалізації. Крім цього, ця вимога завжди підпорядковувалася гаслу «пролетарської революції» (в соціалістів) або «об'єднання нації» (в несоціалістів). У програмі зовнішньої політики стояли гасла, перекладені з російської, як установчі збори, слов'янська федерація тощо. У програмі внутрішньої політики – подібні ж плагіяти з маленькими, ледве помітними відмінами. Але ці відміни, як-от «автономія», «сейм», були розпливчасті, неясні, ніколи в агітації не акцентовані, щоб могли стати центром, що притягує увагу мас. Різко сформульованих національних гасел у нас не було. Тому національна українська ідея не могла знайти формули, що об'єднала би більшу частину населення країни, як українського, так і чужого. Неясність і москвофільство в програмі зовнішньої політики не могли прикувати також уваги закордону до українства як до можливого міжнародного чинника. При тім ця неясність не була, як дехто думає, «малоросійською хитрістю» для полегшення легальної акції. Вона була щирою і являла собою скоріше ту «малоросійську самоатверженність», котрою дивувалася ще цариця Катерина в наших дідах. Немислимий хаос і мішанина зі селянського демократизму і соціалістичної диктатури, з міжнародного братерства і націоналізму, з патріотизму і слов'янофільської дурійки, хитання між «королем Данилом» і світовою революцією, між визволенням нації і визволенням пролетаріату, між Костомаровим та Іловайським – ось що панувало в головах нашої інтелігенції перед війною 1914-1918 рр. і революцією. Не маючи ясного національного ідеалу, котрий могли б протиставити російському, інтелігенція ставала під оглядом національним мертвим чинником: активні, які щиро переймалися російським ідеалом,

переходили до московського табору; пасивні, що не хотіли цього робити, закінчували провансальством. Провансальство і москвофільство – два бігуни, до котрих йшла наша інтелігенція. Такими були два береги, між котрими, як човен без керма, шамоталася скалічена політична думка українського інтелігента в останніх літах перед вибухом війни 1914-1918 рр.

Велика частина відповідальності за панівну в нас сентиментально-космополітську, москвофільсько-гуманітарну ідеологію лежить на людині, що і досі є головним вождем українського націоналізму. Чоловік, котрий своєю великою інтелігентністю і працюовитістю відіграв величезну роль у розвитку нашої політичної думки, чоловік, котрого вважають своїм учителем майже всі наші партії, – Драгоманов. Річ природна, що Драгоманов має великі заслуги перед нашим поколінням: те ніхто йому ніколи не відбере. Цими заслугами були: його колосальна праця, широка освіта і те, що він уперше поставив українство як питання політичне (що, зрештою, його епігони так само скоро, як ґрунтовно, забули) та підкреслював значення національних традицій. Але, не відбираючи цих величезних заслуг у Драгоманова, треба врешті раз ствердити, що цілим напрямком і духом своєї науки він завдав надзвичайної шкоди здоровому розвитку українського націоналізму. Ця шкода впливала з трьох засадничих ідей Драгоманова: з його космополітизму, з його переконаного і старанно обґрунтованого (але необґрунтованого) політичного москвофільства, на яке він хворів, хоч як це не стараються заперечити його учні, далі – з його неясного розуміння суті національних конфліктів, нарешті, з його дивного погляду на українство, котрий трохи наближався до погляду цілої нашої інтелігенції, що дивилася на українство не то як на націю, не то як на соціальну верству.

Вся наука Драгоманова була пересякнута цим неясним і туманним космополітичним універсалізмом, отруйний вплив якого ми, власне, тепер відчуваємо на собі. На його думку, всякий націоналізм повинен бути поставлений «під контроль космополітизму» («Листи на Наддніпрянську Україну»). Цей космополітизм уявляв він собі не завжди ясно. Раз це були взагалі «поступові європейські ідеї», раз – знову ближче неозначений соціалізм, якому, на його думку, робили поступки й англійські «міністри, і консерватори», і «німецький імператор, і папа». Провідної думки для громадської праці він шукає не в «почуттях та інтересах національних», але «в інтересах інтернаціональних, вселюдських». Через те Драгоманов відкидає націоналізм, «а надто такий, котрий себе сам протиставляє людськості або космополітизму». Він відкидає ненависть до других народів. Для нього національність допускалася тільки «в ґрунті і формах культурної праці», а «космополітизм – в ідеях і цілях». Він був переконаний, що це дух часу та що тепер скрізь в Європі «висунулися на перший план тенденції космополітичні, або універсальні». Таке підпорядкування національного моменту моментові «вселюдському», підхоплене, розпопуляризоване й звульгаризоване його учнями, а особливо нашою пресою в час між першою і другою революціями, зчинило в молодій та кволій національній свідомості нашої інтелігенції неможливе спустошення. Передусім через те, що, звичайно, йшли до нас різні «інтернаціональні» ідеї з Росії, а йдучи звідтіля,

вони були тільки маскою, що прикривала їхню націоналістичну суть. Так було зі слов'янофільством, так було з боротьбою проти німецького Drang nach Osten. Так було, зрештою, також зі «світовою революцією». Всі вони, ці цілком, напів і чвертьуніверсальні або космополітичні ідеї, а в кожному разі далекі від «вузького» націоналізму, були плащиком, у котрім з'являвся до нас заборчий імперіалізм Росії. Респект, з котрим під великим впливом Драгоманова зустрічалися ті ідеї в нас, і страх протиставляти їм націоналістичні гасла доправили до повної безплідності політичну думку на Україні. Пересякнутий цими ідеалами, звикнувши за вказівкою Драгоманова ставити національні постулати під контроль космополітичних, український інтелігент міряв усі завдання національної політики «інтернаціональним», а на практиці московським мірилом. Соціаліст роздирав програму самостійності, замінюючи «самостійну Україну» «дядьком Дмитром», живцем відписуючи програму «української с[оціал]-д[емократичної] робітничої партії» з універсальної російської. В цій «універсальній» програмі він шукав також розв'язання аграрної справи на Україні. З простолінійною логікою ігноранта російський соціаліст ділив усю людськість на пролетаріат і буржуазію. Для селянства, особливого класу з власною програмою, серед цих бігунів не було місця. Не могли знайти для нього цього місця і наші соціалісти, заіпнотизовані «універсальною» ідеєю соціалізму, «котрому навіть Папа і германський імператор робили уступки». Вони так само, як їхні російські товариші, впили багатомільйонну селянську масу на прокрустове ліжко соціал-демократії. З респекту до тих «універсальних» ідеалів український інтелігент вагався до останнього моменту, навіть під час війни, втягати в свої комбінації «клерикальну» Австрію або «гогенцолернську» Німеччину, не бачачи в своїй наївності, як чудово лучилися ці самі універсальні ідеали в росіянина Плеханова з підтриманням династії Романових. Із респекту до тих самих ідей у нас звикли взагалі ховати національний прапор за всякою іншою, щоби лиш не «шовіністичною», синьо-жовтою, ганчіркою. Це виявлялося то в обороні українського шкільництва тим аргументом, що це полегшило б засвоєння «державної мови»; то в порадах домагатися не національної автономії, а тільки адміністративної, під полюю котрої хитрому малоросові вдалося б провести й першу (програма Драгоманова). А особливо величезну шкоду вирядив нам цей універсалізм Драгоманова через проповідь «братерства народів», через боротьбу з ширенням «ненависти до інших народів». Сама по собі чудова засада звелася на практиці до повного абсурду, бо в той час, коли українська ідея мала перед собою безліч ворогів, які важили на її життя, їй проповідувалася поміркованість і полишення ненависти; в той час, коли одним фронтом стояла проти нас Росія, нас переконувано, що цього фронту, в суті речі, нема та що проти нас тільки купка «злонамерених лічностей». Цим ослаблювано чуйність національної свідомости, цим її ошукано і приспано, аби зненацька збудити у вогні революції. Тоді почалися, розуміється, несподівані відкриття: «несподіванка» щодо московського лібералізму, «несподіванка» щодо московського соціалізму і т. д. Билися головою об мур, розбиваючи її до крові там, де сподівалися братерського поцілунку. Коли

українська національна думка щойно кривавим досвідом почала приходити до правильної оцінки політичної ідеології різних верств російського народу, до свідомости засадничої ворожості російського народу до українських домагань, то вина в цьому значною мірою падає на тих наївних ілюзіоністів, котрі свідомо прищеплювали нації віру у «вселюдські ідеали», в «солідарність працюючих класів усіх народів» і погорду до релігії ненависти.

Другим моментом політичної ідеології Драгоманова, котрий від'ємно відбився на формуванні нашого національного ідеалу, було його політичне москвофільство. Він, правда, всупереч його учням (особливо з першої «Громадської Думки» і «Ради»), бачив в українстві не тільки культурний, а й політичний рух. Але цілі цього руху він розумів дуже вузько: вважав їх паралельними з цілями Росії, і в цім була його засадничка похибка. Вже тоді російські політичні мислителі, як Леонт'єв (котрого, м[іж] ин[шим], і Драгоманов раз цитує) та інші, виразно формулювали своє ставлення до Європи, в котрій бачили засадничого противника Росії. Вже тоді вони бачили в слов'янстві, а в тім числі і в нас, тільки поміст, котрий треба «відевропеїзувати», аби по ньому перейти на підбій Європи. Вже тоді вони ставили російську месіянську мету так високо, що готові були зачекати із «визволенням» слов'ян і усуненням турків із Європи, коли це повело б до опанування Константинополя однією з великих європейських держав. Та Драгоманов того не бачив. Він не бачив того, що бачили його російські сучасники, а навіть їхні батьки, а саме, що незалежнення якоїсь країни від Росії (України або Польщі) може настати тільки при ослабленні Росії та при зміцненні Європи. Ненависти до Росії в ньому не було і сліду, а слова Достоевського: «Кожний росіянин, що став європейцем, не може не ненавидіти Росії», напевно, звучали для нього абсурдом.

За такий самий абсурд Драгоманов уважав також політику сепаратизму від Росії, і то не тільки з тих причин, котрі подає офіційно, що він нібито не бачив «ніяких серйозних підстав для українського сепаратизму в Росії» («Листи»), ніякої поважної групи, на котрій цей сепаратизм міг би опертися. Ці причини не були правдиві. Вже хоч би тому, що, розвиваючи свою програму перебудови Росії («Историческая Польша и великорусская демократия»), він каже: «Ми не вважаємо за можливе вдаватися в розумування про те, хто властиво тепер може взятися за здійснення бажаної нам перебудови Росії, тим більше, що, правду кажучи, всі громадські елементи, які виявили себе за останній час, і уряд, і революціонери, і земство, дуже мало збуджують у нас оптимістичних сподіванок». Отже, «правду кажучи», Драгоманов навіть для здійснення своєї програми лібералізму (котру він протиставляє сепаратизмові), так само, як і для здійснення сепаратистичної програми, не бачив громадських елементів, на котрі можна було б опертися при її здійсненні. Навіть у земстві – ні, в тому земстві, котре спершу він представляв як головну основу своєї політики. Отже, «правду кажучи», підстав для його політики перебудови Росії було так само мало (або так само багато), як і для програми сепаратизму. Чому ж він вибрав не друге, а перше? Тому, що з нього говорив переконаний політичний москвофіл. Тому, що він відкидав програму сепаратизму не тільки через те, що ні-

бито не було верств, на які можна було б спертися, борючись за цю програму, – він був її засадничим противником. Бо одна річ – не допускати можливості практично досягнути якусь ціль у певний момент, а друга річ – виставляти цю ціль, як пожадану, хоч і віддалену. Як, наприклад, від самого постання соціалізму представляє цей останній соціалізацію засобів продукції як програму максимум, суспільні реформи як програму мінімум. Ці різниці дуже добре знав і сам Драгоманов, для котрого його програма демократизації Росії також була певною мірою програмою максимум. Він писав: «Ми зовсім не думаємо вимагати від кого-небудь із наших земляків у Росії активної боротьби з теперішнім політичним режимом. Ми знаємо, що це праця нелегка і ризикована. Тільки ж із того не виходить, щоб наші земляки мусили тримати в тумані і свої голови. Це вже зовсім недостойно поважної людини. Треба раз і назавжди признати, що серйозна праця для маси української неможлива, поки не буде в Росії політичної волі» («Листи»). Отже, як видно, сам Драгоманов розрізняв дуже добре – виставлення політичної мети в програмі і можливість у певний момент за цю мету боротися. Коли б він відкидав сепаратизм не засадничо, а тільки з браку тих груп суспільності, котрі могли б у певний момент боротися за нього, він сказав би всім противникам сепаратизму, перефразовуючи себе самого: «Ми зовсім не думаємо вимагати від будь-кого з наших земляків у Росії активної боротьби з російською державністю. Ми знаємо, що це праця нелегка і ризиковна. Тільки ж із того не виходить, щоб наші земляки мусили держати в тумані свої голови. Це вже зовсім недостойно поважних людей. Треба раз і назавжди признати, що серйозна праця для української маси неможлива, поки ми не відокремимося від Росії». Так мусив би сказати Драгоманов, коли б він не був принциповим противником української самостійності, коли б не хотів «держати в тумані голови своїх земляків». Але він був принциповим противником сепарації від Росії. Драгоманов навіть глузував із тої ідеї! «В принципі, – писав він, – не тільки нація чи плем'я має право на осібну державу, але навіть усяке село. Єсть же й досі посеред Італії республіка Сан-Маріно... Схотіли дві частини Авенцелю поділитися на осібні пів кантони і живуть собі так... То чому б то Україні, навіть Миргородові і Сорочинцям, не бути осібною державою!» («Листи»). Уявіть собі, що в такому глумливому тоні говорить про свою програму максимум соціаліст, і ви будете мати відповідь на запитання: чи Драгоманов був тільки тактичним, чи засадничим противником української самостійності?..

Розуміється, що в тому анархічному колі ідей не могла знайти собі місця ідея державної суверенності. Де причини ворожості Драгоманова до цієї ідеї? Причини були ті, що він уважав політичні інтереси України ідентичними з інтересами російського імперіялізму, і в тому, на мою гадку, лежить найфатальніша похибка цього, зрештою, ясного і тверезого розуму, похибка, що мала для розвою нашої політичної думки найшкідливіші наслідки. Драгоманов був переконаний, що Росія «виповняла і наші національні завдання», що «такими національними завданнями були, м[іж] ин[шим]: звільнення нашої країни від насильства татарсько-турецького і від підданства польського». Це завдання мусила виконати

Росія, бо Польща була «державою балтійського басейну і через те байдужою до чорноморської справи». Московщину ж тягла до цього моря Донщина, і тому це наше завдання мусила виконати якраз вона («Листи»). Тому і «присяга Богдана Хмельницького цареві восточному була актом не тільки натуральним, але й цілком національним» («Листи»). Тому він бачив багато спільних інтересів між Україною і Росією, напр[иклад], право колонізації країн між Доном і Уралом («Чудацькі думки про українську справу»). Тому експансія російська на Півдні, переступаючи через труп самостійної України, довершилася для нього «на задоволення самої України, котра дістає тепер... береги Чорного моря» («Историческая Польша»). У своїх фатальних похибках Драгоманов іде ще далі. Він уважав за ідентичні не тільки інтереси України та Росії, але й інтереси Росії та всього слов'янства! Він думав, що «поляки завше будуть іграшкою інтриганів, поки не злучать своєї долі з долею інших слов'ян» («Восточная политика Германии и обрусение»), і вважав як «зовсім природне, що німецько-мадярські інтереси знаходяться в противенстві до російських і (sic!) слов'янських!» Драгоманов був противником розділу Росії та вважав за «моральний обов'язок перед рідним краєм (яким?) вказати на заміри, дуже живлені в німецькій літературі, на королівство польське» (там само). Українські експедиції на береги турецькі в XVI-XVII віках – це для нього початок «тої російської (sic!) історичної місії, за котру взялася Російська імперія по прилученні України» (там само). Як бачимо, коли йшлося про зовнішню політику, Україна в Драгоманова моментально розчинялася в Росії, котру він називає навіть «рідним краєм» (!). Для нього відірвання України і навіть Польщі від Росії засадничо недопустиме, бо перечить російському імперіялізмові, котрий Драгоманов ідентифікує з українськими національними інтересами. По всім сказанім у перших розділах цієї праці нема сенсу доводити недоречність думок, що національні інтереси України можна нібито реалізувати не проти Росії, але з нею. виправдання ідеям Драгоманова не можна шукати навіть у тім, що в той час російсько-український конфлікт не набрав таких гострих форм, та що не можна було передбачати конечности боротьби з Росією. Об'єктивні підстави цього конфлікту були, була й наша історія, що вказувала на цей конфлікт. Історія, котра свідчила, що була в нас тенденція рятувати наш стан посідання на Чорному морі в союзі з усіма іншими державами, навіть із тими самими турками й татарами проти Росії. Але для Драгоманова ці тенденції не існували. Для нього Мазепа й Орлик були не виразниками національних прагнень, а «винятковими появами» («Листи»). Рівно ж не розумів він, що Переяславський акт був актом розпаду, котрий навіть його творцем мислився як щось тимчасове. Не існували для нього і свідчення самовидця цих подій, серба Крижанича, котрий знайшов на Україні велику «палітескую ересь, что жіть под православним царством Масковскім горше турецкой мукі і єгіпетскаво рабства». Незважаючи на голоси самих росіян, котрі тлумачили російську імперіялістичну ідею як знищення політичної ролі слов'янства, незважаючи на 300-літню практику російської зовнішньої політики, Драгоманов тримався своїх думок. Аргу-

менталізація його була досить поверхова. Він думав, що як Росія, так і Україна були зацікавлені в посіданні чорноморських берегів (що було зовсім слушно), та що через те між обома народами виростає певна спільність політичних ідеалів (що було зовсім неслухно). Бо в такому разі мусила б існувати тотожність національно-політичних ідеалів Чехії та Австрії, адже чеські королі завше прагнули до берегів Адріатики, та й Габсбурги, анексуючи Чехію та завойовуючи Адріатичне узбережжя, також, кажучи словами Драгоманова, «виповняли і національні завдання» Чехії?! Отже, не було б ніяких підстав ані для чеського, ані для югославського сепаратизму? І тому «присяга Чехії Габсбургам була б актом не тільки натуральним, але й цілком національним»? Далі в такому випадку і Бельгія мусила б не так уже нарікати на німецьку окупацію, котра лишала неторкнутими осягнуті Бельгією «національні завдання» – володіння берегами океану? Нарешті, сам Драгоманов визнає, що Польща була державою Балтійського басейну. Як Україна, котра з тяжкою бідною самою ледве могла утвердитися над Чорним морем, так і Польща над Балтійським. Отже, перефразовуючи Драгоманова, Росія, завойовуючи ці береги, а потім анексуючи й саму Польщу, діяла також у національних інтересах поляків, бо забезпечувала їм посідання балтійського побережжя?! Це значить доводити ідею Драгоманова до абсурду? Але вона є ним у самій своїй основі! Причина цієї засадничої похибки була та, що коли дві держави або народи мають деякі спільні об'єкти в зовнішній політиці, то це веде не до їхнього союзу, як вчив Драгоманов, а до ривалізації, як вчить історія. Бо, здобуваючи «для нас» береги Чорного моря, Росія думала не про те, а тільки про свої інтереси, про стратегічне забезпечення експлуатації України проти можливої загрози з боку Європи, і більше ні про що. Як, зрештою, і Австрія, стоячи міцною ногою на Адріатиці, дбала тільки про зміцнення своєї стратегічної позиції в цілях успішнішого панування над тими самими чехами та югослов'янами. Драгоманов не хотів бачити, що під оглядом економічним російський імперіалізм привів нас не до здобуття чорноморських портів, а до колоніального визиску, а під оглядом політичним і культурним – до ослаблення відпорної сили нації та до політичної летаргії. Перша преміса Драгоманова, що українці самі не зуміли здійснити свій національний ідеал, а тому мусили з волею чи проти волі прийняти поміч Москви, привела його до ворожості супроти всяких сепаратизмів. Ця преміса, та ще і його розуміння космополітизму, яке змушувало його думати, що еволюція народів в Європі вже переростає рамки державних організацій і стремить до федерації. Такими були його і вихованого ним покоління ідеї, і тому, коли наша суспільність стала перед страшним завданням політичної організації українства, то не могла нічого іншого сказати, як повторити драгоманівську клятву російській державності. «Цей напад Німеччини, – писала київська «Рада» в момент вибуху війни, – загрожувало великим нещастям нашому українському народові, і народ наш, як підданий Російської імперії (що за горда мова!), стоїть перед очевидним і простим фактом: треба боронити імперію, треба обороняти свої доми, волю (sic!), своє добро».

Як бачимо, як це, зрештою, все буває, думки Драгоманова, що мали хоч позір аргументації, знайшли в його епігонів дуже просту, зрозумілу для кожного мужика синтезу: «Ми – піддани Російської імперії, отже, маємо її боронити і ту «волю», котру в ній заживаєм...» Це називалося політичним ідеалом нації!

Ідентифікуючи політичні цілі України з цілями Росії, вважаючи їх, властиво, за одну політичну націю, Драгоманов не міг зрозуміти і сути конфлікту між обома народами. Для нього цей конфлікт не був суперечкою поміж націями, а відповідальність за русифікаторську політику на Україні ніс не народ, а правлячі кола. Це не дало йому можливості виробити ясну програму національної політики, котра вся обмежувалася для нього боротьбою з режимом.

Коли ми захочемо підійти ближче до питання, чому Драгоманов не бачив того, що бачили багато його сучасників – росіян, не кажучи вже про європейців, то дійдемо висновку, що спершу може видатися навіть трохи парадоксальним. Отже, причина політичного москвофільства Драгоманова була та сама, що й у галицьких москвофілів старої та новішої дати (адораторів Брусилова в 1914 р. – Будьонного чи Денікіна в 1919 р. і 1920 р.), що і в замотеличених московським універсалістським дурманом українських соціалістів, і в наших мужиків катерининської доби. Причина ця була у ставленні засади егалітаризму, інтересів соціальних понад національні і політичні. Думка властива всім політично нерозвиненим верствам і соціально незрізничкованим націям, а особливо їхній інтелігенції, що безперестанку плутала поняття нації з поняттям суспільного класу. Колись наш селянин думав, що цар принесе йому волю, і тому готовий був зректися всіх політичних прав за сочевицю економічних полегшень. Його примітивна логіка не здавала собі справи з того, що навіть хвилиний економічний успіх врешті-решт нищить націю, котра продає право свого політичного первородства, право самій вирішувати власні справи. Його логіка не розуміла, що, зберігаючи це останнє право, так сказати, право національної недоторканності, нація скоріше чи пізніше ліпше урядить також свої соціальні справи у власному інтересі, а не в інтересі чужинця. Як відомо, гайдамаки, які кликали на поміч проти своїх панів царя, ним же були повернуті скоро в кріпацтво. Вони скоро переконалися в хибності своїх сподіванок. Наша інтелігенція цього переконання ще не набрала. Не мав його і Драгоманов. Він, як і В. Антонович, дивився почасти на українську націю, як дивилася на неї наша інтелігенція перед війною, – майже як на соціальну верству. У своїй сповіді В. Антонович колись писав: «Я – перевертень і гордий із того, так точнісінько, як буду гордий в Америці, коли став би аболіціоністом з плантатора» («Основа», 1862 р., ч. 1). Отже, поляки – це не нація, а плантатори, українці – також не нація, а невільники. І одні, і другі – просто соціальні верстви, що ведуть між собою боротьбу. Трохи подібний погляд на цю справу мав також Драгоманов, котрий, як і Антонович, ставив економічні і соціальні інтереси на перший план, жертвуючи задля них ідеалом політичної самостійності. «Коли б я був поляком, – писав він, – благословляв би небо, що останнє польське повстання не вдалося і в той самий час перешкодило завершенню системи маркіза Вельпольського дістати конституцію для Королів-

ства Польського. І в однім, і в другім разі Польща могла б стати конституційною державою в злучі з Росією чи ні, але з перевагою в представництві аристократії..., котра ніколи не потерпіла б нічого подібного до того устрою селянського стану в Польщі, який запроваджено в 1864 р. московським урядом. А забезпечення мас народу – це такий здобуток для країни і національності, для котрого варто навіть багато перетерпіти» («Восточная политика Германии»). Який сенс цієї вражаючої своєю наївністю тиради? Її сенс – примат ідеї егалітарності над політичною свободою і національною незалежністю, ідеї, котра змушувала багатьох росіян тішитися, що спроби «верховників» у XVIII в. обмежити царську владу ні до чого не довели, бо «дворянський парламент» також ніколи не дав би волі селянам; ідеї, що дала початок легенді про «народного царя»; ідеї, спільної для всіх політичних москвофілів від сосницького гайдамаки XVIII в. до галицького соціаліста ХХ в.; ідеї, котра змушує також десятки наших учених тішитися, що Петро I зламав українське панство; ідеї верстви, класу, а не нації, ідеї східних паріїв, а не європейців, для котрих навіть сурогати політичної свободи, самодіяльності дорожчі від усякого щастя під деспотом.

Не потребує тут вказувати на нестійність аргументації Драгоманова, що нібито незалежна Польща не могла б так скоро прийти до селянської реформи. Його твердження найліпше збиваються такими фактами, як 1648 р. на Україні або варшавська конституція 3 травня, котра, хоч як би поверхово не розв'язувала селянське питання в Польщі, все ж таки ставила селянина в ліпше становище, ніж те, в якому він був тоді в Росії. Тут важливо сконстатувати тільки дивний факт, що Драгоманов був узагалі прихильником «народної монархії», прихильником незрізничкованої суспільності без панівних класів, але з одним деспотом нагорі, котрому не нині, то, може, за сто літ, але захочеться ущасливити своїх підданих якоюсь великою реформою. Тепер на большевицьких експериментах ми можемо переконатися, до чого доводить така політика «просвіченого абсолютизму», політика натхнення, що не спирається на політично розвинену і активну суспільність. Большевизм навчив нас бачити, в які форми виливаються в політично аморфних суспільностях соціальні реформи, коли по першій «вундеркінді» (Олександрі II) не знайшлося в 1917 р. другого, котрий міг би довершити справу свого попередника. Напевно, ні в самостійній Польщі, ні в самостійній Україні, де, як і скрізь в Європі, з рудиментів політичної свободи постала б демократія, де народ не стратив би політичної активності, – селянам не довелося б так довго ждати на своє остаточне звільнення, як у Росії, бо аж до 1917 р. Драгоманов усього цього не бачив. Читаючи ще раз уже наведені цитати з нього, так і чується за ними відгомін старої, давно знаної ідеї: «Нема визволення без Росії». Ідеї, з котрої зробилася ідеологія Росії – центру світової революції, Росії – визволительки народів, ідея російського месіянства. Зіставляючи в одну цілість усі писання Драгоманова, можна сказати, що він справді був недалекокий від цієї ідеї. Росія для нього здійснювала наші національні ідеали і соціальні ідеали польського селянства, а ворогами цих націй були Туреччина, Німеччина, Австрія і вся Європа, та ще й їхні інтелігентні класи, ті самі, отже, що й

вороги Росії... Яке це все знайоме і як мало виграють ці ідеї в їхній обґрунтованості навіть тоді, коли в числі їхніх оборонців знаходимо Драгоманова! Не дивно, що з такими думками сумнівався Драгоманов, хто ворог поляків – чи московський уряд, чи весь народ? Не дивно, коли він думав, що «наклін до православ'я (себто пропаганда платних російських агентів – Д.) може послужити в Галичині якраз свободі совісті і поділу церкви від держави» («Листи» та ін.). Куди може довести ясний, зрештою, розум, затуманений ідеями московського месіянства і космополітизму!

Цей космополітизм і туманний соціалізм, замість націоналізму, невміння поставити особіного українського політичного ідеалу, плутанина ідеалу національного з ідеалами суспільних верств і, внаслідок цього, нездатність оцінити суть російсько-українського антагонізму – ось були найголовніші хиби науки Драгоманова, що були значною мірою причиною умового каліцтва цілої нашої інтелігенції останніх двох генерацій. Недавно ювілей Драгоманова відзначали як ювілей пророка «нової України». Тривожна ознака закам'янілості нашої політичної думки...

Спихати відповідальність за ідейний сумбур, що панує в головах нашої інтелігенції, на самого Драгоманова було б, одначе, неслухно. Бо його ідеї були спопуляризовані і звульгаризовані цілою хмарою його епігонів, а в першій лінії чоловіком, що недавно став на чолі партії соціалістів-революціонерів, а перед тим із усією енергією підтримував віру в російський лібералізм і зневіру у власний народ, але про нього буде йти мова пізніше.

Не більше ясності й однастайності і в політичній ідеології виказав також український «Ульстер» (Ульстер – англійсько-бритійська частина католицької Ірландії, її національна меншість, упертий противник сепарації Ірландії від триєдиного королівства). Ця наша «національна схизма» складалася з російської міської інтелігенції, безумовно, по-російськи, буржуазно чи соціалістично налаштованої, в своїй масі інертної; з жидівства та з чужого національно капіталу і великої земельної посілости.

Жидівство на Україні, як, зрештою, і скрізь, було на боці панівної нації. Може, для того були ще глибші причини. Певна спорідненість жидівської та російської психіки – психіки народів, що досі залишилися майже народами-номадами. Така спорідненість у вдачі жидів і москалів справді є. І одні, й другі – такі самі буквоїди, одні й другі – страшні догматики і формалісти. Перші прив'язані до букви своїх святих книг, другі вічно готові зчинити суперечку через хибне розуміння того чи іншого слова в Маркса або через полишення одного слова в титулятурі царя, як це робили послі перших Романових, роблячи з того іноді навіть *casus belli*^{195*}. Як жиди, так і москалі – у власних очах «вибрана нація». І коли майже всі жидівські партії пристали до большевизму, то чи це не тому, що в крові цієї раси лежить месіянська ідея? В своїм гето вони чекали Месію на білому коні, поза гетом бачать його, як Блок, – таким, що йде за червоним прапором. Обидва народи, в суті речі, ненавидять теперішнє життя та його втіхи. Обидва – надзвичайно ексклюзивні, і це був ніхто інший, як жидівський соціаліст Юлій Урі, який за большевизмом

195* *Причина війни (фр.)*.

своїх земляків у Росії добачав той самий нахил до месіянства. Він писав у сприячій большевикам «Humanité» (одне з грудневих чисел 1920 р.): «Треба мати справді розумілість моїх російських одновірців, треба бути переконаним, як багато дітей гето, що вони – тільки сини Давида, що вони тільки посідають «правдивий закон», аби мати нахабство говорити всім великим партіям: «Не ввійдете до Інтернаціоналу, поки не приймете спершу наші умови і нашу тактику. Не кожний, хто хоче, увійде в землю обіцяну, бо тільки чисті будуть допущені туди. Треба спершу відчитати Символ віри, сліпо йти за Святим Письмом, інакше лише здалека побачите Сіон-Москву». Зближення жидів до росіян пояснюється ще їхньою любов'ю до крайностей, і не один жид у нападі щирости зізнається, що жидам, як нації пригніченій, нема рації «чіплятися за сучасні форми культури, за сучасний порядок життя». Навпаки, їхній національний ідеал веде скоріше в сторону «катастрофічних можливостей», бо тільки катастрофічний перебіг історії зможе в найкоротший час принести жидівству повне національне визволення («Жидівська Трибуна», Париж, 2. VII. 1920 р., ч. 27).

Як би там не було: чи мої припущення виправдані, чи тільки гіпотетичні, одне певне, що жидівство на Україні як своєю месіянською філософією, так і своїм русофільством та своїм космополітизмом (внаслідок розпорощення раси) мусить вороже ставитися до української національної ідеї.

Іншою була позиція вищих верств українського Ульстера. Капітал, oprіч деяких національних тенденцій, що виявилися перед війною, був чужий ідеї української державности, але при відповідній політиці опозиції цій ідеї не робив би. Земельне панство мало за собою великі національні історичні традиції, відгомін яких чутно ще навіть у XIX віці. Ці традиції ще тліли в деяких родах, як у спольщених, так і в змосковщених, навіть за наших часів, але у великій своїй частині наше земельне панство було цілком полонене російською державною ідеєю. В цій ворожій українству позиції укріпив його також новий український рух, котрий виступав у першій лінії як рух соціальний, не дбаючи про створення державної ідеології, що в ній знайшлося б місце, нехай під суворими умовами, але для всіх класів суспільности. Такий український рух, у котрому наше панство бачило лише «гайдамаччину», не міг стати притягальним центром навіть для найбільш ліберальних і українофільських верств вищої земельної аристократії на Україні. Ця тенденція українського руху, що не потрапив стати відразу на державницький ґрунт, скріпила й без того ясно виявлені москвофільські симпатії росіян на Україні, а поляків заморозила в їхній «нейтральності». Багато готові були погодитися зі знищенням Ульстера, але ні в якому разі зі знищенням самих «ульстерців», кожної їхньої ролі, навіть співробітництва в публічному житті.

Такими були суспільні елементи на Україні в 1917 р. Маса селянства, спрагнена соціальних реформ, але під оглядом політичним консервативна, ксенофобна, ворожа всяким космополітичним і «гуманним» гадкам. Національна схизма, зневірена в своїх силах, zagrożена соціальною і національною революціями, але інертна й готова на компроміси. Національна інтелігенція, плаваюча в своїй більшості під

прапором непродуманого, синьо-жовтого соціалізму, далека від будь-яких мрій про власну державу, з увагою, скерованою винятково в бік соціальної революції, антимілітаристична і, як це не звучить парадоксально, позбавлена всякого революційного розмаху, бодай в особах своїх вождів.

І це в той момент, коли слов'янофільство, германофобія та «американізація» Росії – ідеї, що мали зліпити різні народи Росії в одну російську націю з одним політичним ідеалом, – одна по одній банкрутували, коли об'єктивні умови й удари ззовні категорично вимагали на «окраїнах» падаючої імперії постання нових власних центрів політичної волі!

Почався період шукання наосліп, неясних поривів, хаотичної організації сил, без визначеної мети. Період надання певних форм стихійному піднесенню мас, що йшли здійснювати об'єктивну вимогу часу – створення нової Київської держави. Період так званого національного будівництва.

VI^{196*} Іспит історії (1917 – 1920).

Політична нікчемність російського елемента на Україні, як щодо числа, так і щодо якості, зробила те, що з вибухом революції за дуже короткий час влада в краю, наскільки в ці часи взагалі можна було говорити про владу, перейшла до української інтелігенції. Люди, котрі до ідеї української державности ставилися як до гасла контрреволюційного, котрі готові були орієнтуватися на всякий російський фронт: війни з німцями, революції, а ніколи на фронт національно-український, потрапили в трагікомічне становище – будувати національну державу. Розуміючи під нацією то пролетаріят, то «трудове селянство», то знову «трудящий народ», до котрого у вигляді великої ласки з-поміж інтелігенції допускалися лікарські помічники, – більшість цих людей, дилетанти з виховання і демагоги з душі, логічно дійшли висновку, що будувати їхню державу, під котрою розумілося щось ніби центральний комітет партії, можуть тільки ті, хто уважав себе за представників цього мітичного «трудящого народу». Монополія державного будівництва дісталася, отже, до рук соціалістів, а що елемент справді державотворчий і вправний, не дилетантський і не демагогічний, знаходився тільки в рядах «буржуазії», котру треба було стерти на порох, то дилетанство і демагогія стали паспортом кожного кандидата на державний пост. Розуміється, страх за буржуазію, що притягнута до роботи, могла б киринити, не грав би великої ролі в людей із большевицькою енергією. Але саме цього бракувало нашій інтелігенції, напханій туманними універсальними ідеалами і драгоманівським страхом перед усяким насильством і терором. Боячись цієї буржуазії більше, ніж ця остання її, наша інтелігенція відкинула всяке співробітництво інших груп. Як у Щедрина в «Современной идиллии» була корпорація «странствующих полководцев», котра скоро знайшла «применение і в других ведомствах», так постала з соціалістичних партійників у нас «корпорація странствующих палітків», що єдині мали монополію на ведення державних справ. Скоро до цієї корпорації будь-що-будь патріотів прилучилася плеяда нових людей, новонавернених грішників. Як колись до Січі, збігалися під новий український прапор люди різних переконань, сумнівного минулого, необмежених апетитів на будучину і нічим не захитаної віри в своє провіденціальне для України значення. Як тих, що йшли до січовиків, запитували, чи вірують у Святу Трійцю, так і новонавернених запитували лише, чи вірують у соціалістичне Євангеліє і до якого соціалістичного «толку» належать. Тоді Сезам відкривався, і корпорація українських політиків заповнялася різного роду парвеню, що приносили з собою всі додатні та від'ємні сторони цієї симпатичної породи людей: неперебірливість у засобах, кар'єризм, зарозумілість «випадкових людей», манери *pouveaux riches*^{197*} і почуття особистої гідности «з Івана-пана». Попри ідейних і старих українців, виринули люди, котрі в упорядкованих «буржуазних» державах звикло

196* У другому виданні цю частину названо «Іспит історії (1917-1920)».

197* *Нуворішіє, скоробагачьків* (фр.).

сидять не на лаві міністрів, а на лаві оскаржених. Але вони вели свої інтереси, не розглядаючись довкола. Українська суспільність була занадто безкритична. Що ж до вождів корпорації «странствующих палітків», то вони на всякі рекримінації мали стереотипну щедрінську відповідь: «Мерзавец, но на правильной стезе стаіт», що в цьому випадку означало: «Але належить до соціалістичної партії». Багато офірували свої послуги нації, але вони були або «буржуа», або «поляки» (себто не православні), або аристократи, що мали якийсь славне в нашій історії ім'я, як перший український посол при Ватикані, як голова галицько-української церкви або як останній гетьман. Таких ненавиділи найбільше, ненавиділи зі злістю жаби, що не могла стати волон, з ненавистю нових багачів до старого пана, інтелігентність якого і всяку іншу вищість над собою вони в глибинах своєї душі мусили визнавати. Маса робітників не знаходила доступу до «корпорації політків», бо, як уже сказано, не були соціалістами. Це не означало, що в слово «соціаліст» вкладався якийсь певний визначений зміст. Далеко від цього! Соціаліст міг виробляти скоки, котрим позаздрив би церковий блазень: нині разом із «Новим Временем» виступати в обороні російського імперіалізму; завтра – тримати «революційний фронт» із Керенським; післязавтра – як провідник українських комуністів або есерів, пропонувати свої послуги московській Чрезвычайці, що правила Україною. Далі знову каються перед «всем чесним народом» у своїх похибках. Перед полуднем – бути на утриманні військового міністерства однієї з імперіалістичних держав, пополудні – міністром республіки. Все це міг робити соціаліст і, незважаючи на це, залишатися соціалістом. Як той самий церковний блазень, чи коли «виступав» із обличчям, насмарованим крейдою чи рожевою пудрою, все ж залишався тим самим блазнем. В усіх цих хитаннях в одиниць, вже публічно розшифрованих, безперечно, грало роль розумування Дона Базіліо Бомарше, котрий усе був прихильний тій стороні, що мала *des arguments irresistibles dans ses poshes*^{198**}. У багатьох грали роль амбіційки людей, що не могли дарувати своїм політичним противникам, що ті, а не вони, в'їхали, або зібралися в'їхати, або думали, що в'їдуть до української столиці на білому коні. Але в маси партійників головною причиною їхніх хитань був застрашливий брак усякого політичного ідеалу і свідомости метод для його реалізації; по-друге, – повне невміння передбачати події і на підставі комбінацій виводити лінії своєї політики. Кожний із них міг докладно довести, чому для робітництва потрібно вісім годин праці, але як практично провести цю реформу, щоб не потерпіла видатність продукції, – не знав ніхто. Знали, що вся земля мусить відійти до «народу», але як це зробити, щоб не зійшло нанівець ціле земельне господарство і пов'язаний із ним промисел, не мали найменшого уявлення. Знали, що армія – це «знаряддя в руках класу експлуататорів». У копійкових брошурах читали, що її треба замінити на «міліцію», як це мусило бути в кожному шануючій себе «соціалістическом атечестве». Але як зробити, щоб ця міліція фігурувала не тільки в партійній програмі, але була здібною до оборони краю як здисциплінована сила, про це ніхто не знав.

*198** Цих непорушних аргументів їхньої позиції (фр.).*

Знали, що «буржуазна фінансова система» збудована на «визиску працюючих мас», але як видумати таку нову систему, щоб не ахнули ні спеціалісти, ні лайки, – цього ні один «товариш-міністр» не знав. Усі, навіть запитані зненацька у сні, могли дати моментальну і нехибну відповідь про те, що, де, коли і як треба руйнувати, але нікому не був ясний проєкт будови. Не було також її плану. Цей план не постав навіть тоді, коли справа наліво і згори донизу краялася політична мапа Європи, коли над Росією вже висіла смерть, коли в кривавому хаосі війни падали тисячолітні держави і вставали з мертвих напів забуті народи. Навіть у цей момент світової катастрофи наша інтелігенція вагалася виступити з ясною і власною національно-політичною програмою. Вона це зробила, але проти волі, пхнута масою і подіями. Незважаючи на страшні лекції революції, інтелігенція не хотіла розуміти сути російсько-українського конфлікту, бо соціалістичний мозок відмовлявся розуміти таку річ, як конфлікт двох націй, двох рас. Він знав тільки боротьбу класів, всяка ж боротьба між народами, що повинні любити один одного, була, певно, сатанинською грою «визискувачів» або фортелем «таємної дипломатії». Ці примітивні погляди, переплітаючись із закоріненим майже в кожного інтелігента москвофільством, привели до політики угодівства, що характеризує весь розвиток подій на Україні навіть у той час, коли вона була в стані війни з Росією. Навіть проголошуючи самостійність, наші соціалісти не могли відірватися від думки, що справа України тісно пов'язана зі справою Росії, з котрою вона має, як це думав і Драгоманов, одні й ті самі зовнішні політичні інтереси: боротьба з німецьким «посуванням на Схід» під час війни, «спільний революційний фронт» за Керенського, «фронт світової революції» за большевиків. Із Росією ми могли сперечатися і навіть воювати, але коли йшлося про Європу, про Польщу або про «антантський імперіялізм», тоді ми виступали разом із Росією. Тоді наша суперечка з Росією була «домашнім спором» («старий спор славян между сабою»), до котрого чужинцям було зась і котрий на всяку інтервенцію ззовні міг не в одного нашого соціаліста викликати патріотичну відправу, подібну до «Клеветникам России» Пушкіна. Ті немогі моменти, коли наші правлячі кола відверто та ясно виступали проти Росії, треба завдячувати не свідомому планові, а, як побачимо нижче, або енергії більш ясновидючих одиниць, або частіше впертому натискові мас, котрі пхали москвофільську інтелігенцію в антиросійському напрямку. Самій же інтелігенції йшлося не стільки про боротьбу з російським народом, як про боротьбу з режимом або навіть із його хибами, незначними дефектами, зрештою, досить доброго механізму: спершу з «непослідовністю» російського конституціоналізму, далі з нещирістю Керенського, потім із «похибками» большевицького централізму (як давніше з «похибками» царського централізму на Україні); про боротьбу з «чорносотенщиною», «п'ятаковщиною» і т. д., а ніколи з Росією як такою. Доводилося, що український конституціоналізм (автономія) ніскільки не суперечить російському, українське «радянство» чудово дасться погодити з російським совітизмом. Взагалі – українська державна ідея дуже легко дасться зреалізувати в порозумінні з російською,

а не проти неї. Ця наївна віра і брак власного політичного ідеалу привели до тієї політики зигзагів і гопсання, котра так характерна для нас, до політики сидження між двома кріслами або скакання з одного на друге, про що буде мова пізніше.

Подібно зигзагувала також наша внутрішня політика. Так як назовні не знали, на яку силу треба опертися, так не знала наша інтелігенція, на якому класі всередині країни мусить будувати свою силу. Почалися безконечні гопсання і тут, які робили враження, що нашою політикою керує пара особистостей, котрим щасливий випадок дозволив втекти з дому божевільних. У парі з тою нерішучістю щодо цілей їхньої політики йшла нерішучість і щодо її методів. Тут було безконечне хитання між революцією та угодою, між політикою революційних жестів і таємних переговорів у передпокоях. До того ж, революцію ніколи не мислилося як національну, а переважно як соціальну, що ще більше затирало межу між нашою та російською політикою. В обох випадках, і в плані політичної роботи, і в методах, звичайно, йшли навпацки, шарпаючись із одного кінця в інший, не ведучи маси за собою, але йдучи за нею. Глибшою причиною цього всього було безпорадне невміння передбачати події. В нас не передбачали ні світового конфлікту, ні еволюції московського лібералізму в бік імперіялізму, ні націоналістичного підкладу большевизму. Внаслідок цього будували політику не на схоплених тенденціях політичного розвою, а на політичних плітках, на заявах Савінкова або Раковського, приходячи від них у телячий захват – аж до нової бламажі. Все це приводило до якоїсь проституції думки, котра робила для чужинців неможливим розбиратися в нашій політиці. Одна й та сама особа, один і той самий часопис могли протягом найкоротшого часу змінити своє політичне обличчя без найменшої видимої причини, без того, щоб у політиці наших сусідів зайшло щось таке, чого не можна було бачити ще вчора. Самозакоханість цих «політиків» доходила до того, що, гримнувши в брудну калюжу, до котрої вони летіли, як до чистого озера, вони ще глузували з тих, що за двадцять кроків бачили в калюжі калюжу і не потребували в ній вилежуватися, щоб пізнати, що це не є прегарне озеро. Хаос думок, брак ясного ідеалу і методів політичного будівництва, страшена революційність на словах і наївна угодовість на практиці – такі були характерні риси нашої офіційної політики останніх літ. А поза нею йшла власною дорогою політика народних мас, уперта з інстинктивним, але завжди вірним розумінням своїх цілей і методів для їх осягнення, недовірлива, чужа всяким «ізмам», оперта на почутті великого расового антагонізму і своїх правдивих, не видуманих всякими «есами», класових інтересів. Коли під натиском мас окремим енергійним одиницям удавалося, хоч на хвилину, привести в координацію з бажаннями цієї маси офіційну політику, результати були блискучі. Коли ж або під впливом ходу подій, або втручання соціалістичної інтелігенції цю координація загублено, наступав знову кавардак, якому, здавалося, не було кінця.

Але спочатку цього не було видно. Спочатку в медові місяці української свободи, в березневі дні 1917 р., про це не думали. Це була доба руйнації, себто доба, для котрої українська інтелігенція ніби була створена. Окрім того, під впливом

рішучого настрою має вона не сміла вести соціалістичної політики, виступаючи тільки як захисниця демократії. Так їй вдалося стати в Центральній Раді каліфом на годину, стати на час нібито керівним органом революції. Несподівано для неї самої. З'їзди, селянський, військовий, національний, один за одним висловлювали довіру Раді. Політика, якої вони від Ради домагалися, була політикою національною і революційною. Такі домагання, як творення національного війська, скликання Українських Установчих Зборів, ставлені організованими українськими масами, були вираженням волі нації створити з Києва осібний центр політичної волі, незалежний від Росії. По-друге – створити цей центр самовільно, не оглядаючись на петербурзький уряд, котрий ще до того сидів дуже неміцно, zagrożений всякими заповідженими і незаповідженими револьтами. Для політика, що будував свою тактику на тенденціях хвилини, завдання, здається, було зрозуміле: поглиблювати розбуджений «національний шовінізм» і ввести назріваючий конфлікт у рамки конфлікту Україна – Росія, зв'язуючи міцно політичні та соціальні гасла національної революції. Далі – робити революцію революційним шляхом. Але Центральна Рада цього не зробила. Рвати з російським урядом вона не хотіла, бо до самостійності ставилася так само неприхильно, як і росіяни. Ще менше хотіла вона «ослабити єдиний революційний фронт». Бодай такий погляд має знаний український історик Поприщин^{199*}, що недавно випустив тритомний твір^{200**} про відродження нації. «Ми відразу без вагання, без торгування повірили в революцію», – запевняє нас із обеззброюючою наївністю автор книги, в котрій несмачна вульгарність стилю успішно конкурує з грубою примітивністю думки. А коли хто вірить комусь, як він може з ним боротися? «Зразу відпали всі інші способи увільнення, всі орієнтації на зовнішні, ворожі Росії сили. Український сепаратизм тоді помер» (яка шкода, акурат перед тим, як йому треба було народитися!). «Ми (себто Поприщин та його близькі) так щиро, так безоглядно були закохані в свободолобивість руської демократії» (Т. 1, с. 42, 43), як розмірняний мартовський українець. «Що ж до самостійності, то навіть уважали небезпечною для революції ідею сепаратизму, бо вона могла розбити революційні сили всієї Росії» (с. 44) і, борони Боже, повалити свободолобного вождя нової Росії – незрівнянного декламатора Керенського. Правда, воля народу виявлялася величаво, але «стотисячні маніфестації» все ж таки не зовсім переконавали! «Хто його зна, а може, це так собі, а в дійсності українство – купка інтелігентів, яка гвалтує, робить шум і лякає спокійну совість чесного російського демократа?» (с. 67). Сумнів був поважний і свідчив про глибоку віру українських соціалістів в українську справу. Опріч того, як було йти наперобій? «Ми ж не мали до того ні матеріяльних, ні духових сил. Військо, отой штик, яким нас погрожували ще раз знищити (і котре, додаю від себе, за пару місяців розлізлося, як руді миші, по своїх хатах), було не нашим, хоч, може, частками й складалося з українського елемента. Вся адміністрація, всі органи управління (які, знову додаю від себе, також за кілька місяців розігнала на чотири вітри нова

199 В. Винниченко*

*200** Йдеться про книгу В. Винниченка «Відродження нації».*

большевицька революція) були також не наші» (с. 91). Правда, маніфестації, та все нові величні маніфестації, йшли своєю чергою, але «ми» старалися ввести їх у лояльні рамки. Тому, коли зійшовся Всеукраїнський національний з'їзд 5-7.IV.1917 р., то першою найбільш невідкличною справою соціалістичної інтелігенції було доводити «стурбованим росіянам, що конгрес зовсім не має на меті проголошувати себе Установчими Зборами і брати державно-політичну владу в свої руки» (с. 90). А щоби заманіфестувати лояльність конгресу до Тимчасового Уряду і Росії, то його голова, а теперішній голова партії есерів «поцілував представника уряду Суковкіна» (с. 97-98). Розбурхана маса могла лише під впливом «шовіністів» попусувати цю ідилію, і тому Центральній Раді, себто тим же «нам», нічого не залишалося, як для рятунку Керенського – pardon, революційного фронту – робити революцію з чорного ходу та йти на переговори з Тимчасовим Урядом. Правда, як запевняє нас уже цитований Поприщин, тоді вже Совіти були сильнішими за уряд і «влада дійсно була в руках не уряду, а Совіту, бо Совіт спирався на озброєні військові частини, на революційно рішучий пролетаріят, а уряд – тільки на підтримку того самого Совіту, та й то з умовою «настільки-наскільки» (с. 155). Але, незважаючи на те, соціалістичні представники відродженої України виїхали до ексцеленції Керенського, щоби передати йому «українські жалі». Що робити? Лакейський кодекс моралі має свої правила: «Коли відродження нації повинно добуватися, крім усяких інших способів, і пониженням, і соромом, то українська демократія (себто «ми») щедро заплатила як усій російській нації, так і її найпоступовішій демократії» (с. 157). Хто сказав «А», мусить сказати і «Б». Хто цілувався з Мілюковим і Суковкіним, мусив цілувати і Керенського...

Як перед царським урядом, котрому вона доводила, що запровадження української мови в школі полегшить засвоєння «мови державної» і зробить із українців лояльних підданих, так тепер благала «українська демократія» Тимчасовий Уряд піти на деякі поступки, щоб «ця стихія (українська) стала найвірнішим, найбільш одушевленим чинником волі Росії!» (с. 163). Це були ще щасливі дні першої любови, коли соціалістичні противники українського сепаратизму офірували свої послуги не «світовій революції», не «ділу пролетаріату», а просто – Росії! Перед її волею, обіцяли вони, стоятиме навколішки вся вдячна українська нація, революційний порив котрої «ми» всіма силами старалися загальмувати.

Так сталося, що замість надати тій волі, що шукала чину, ясної мети, «ми» звернулися до Тимчасового Уряду (дні якого вже були почислені) з петицією, суть котрої була: сподіванка (не домагання!), що «Тимчасове правительство висловить у тім або іншій акті принципиально (тільки принципиально!) своє прихильне ставлення (не волю законодавця, а тільки ставлення!) до цього постулату!» (автономії) (с. 164). Мова, гідна революційної демократії, що, спираючись на розбурхану масу, вела від імені цієї маси переговори із засудженим уже на смерть буржуазним урядом! Така гідна, якби це була не петиція Центральної Ради, а супліка Союзу визволення України до цісаря Вільгельма, інших німецьких князів і німецького народу «прийти і володіти нами». Але, може, це була тільки дипломатична фор-

ма, за котрою в разі відмови була приготована інша? Ні, ніякого страхіття «ми» не домагалися. «Ми» тільки скромно хотіли, щоб правительство... висловило... своє прихильне ставлення... Тільки принципіально! Тільки десь там собі, хоч згадайте, що ви до власне автономії України ставитеся «прихильно»! Не заводьте її зараз, ми готові скільки там треба чекати здійснення цього постулату, не вирішуйте його навіть тепер, не кажіть, що так і буде, заявіть тільки, що ви «прихильно ставитеся» (с. 166)... Така автентична інтерпретація революційного кроку революційної української демократії... Наші предки, хоч би ті, що в катерининській законодавчій комісії домагалися того самого постулату, вели трохи гіднішу мову. Але вони не були соціялістами, їм не треба було рятувати революційного фронту, їхнє становище було легшим. Хоч переслідування, на які вони себе наражали, були поважніші від тих, котрим підпали б соціялістичні делегати Ради, коли б захотіли промовляти до Тимчасового Уряду мовою, що відповідала коли не товариській, то загальнолюдській гідності. Перші наслідки демаршу були такі, що його в Петербурзі просто не зрозуміли. Тимчасовий Уряд не міг собі уявити, що в такий момент, момент практичних справ, знайшлися люди, які приїхали з Києва до них займатися теоретичними дискусіями і прохати, щоб видано принципіальну декларацію про автономію. В Петербурзі запитували: «Який розмір цієї автономії уявляє собі Рада? Які права, які обов'язки, які взаємини між автономною Україною та Росією?» (с.166). На це делегати Ради відповіді не мали, бо ніякого проєкту автономії з собою не мали. Дискусію довелося відкласти. Тим часом, власне, тепер більше, ніж коли-небудь, могла би стати Рада на революційний шлях. Бо ніколи, як тепер, не була українська маса готова вступити на цей шлях. Селянський з'їзд, що якраз у цей час радив у Києві, готовий був на крайні кроки. Справоздання делегації з її подорожі «викликало таке обурення, що воно переллялося через край і залляло навіть Центральну Раду. Навіщо вона посилала делегацію випрохувати милостей від цих вічних ворогів нашого народу? Не проханнями, не переговорами, не справедливістю треба з ними балакати, а кулаком!» (с.174). Подібний настроїв був також серед учасників II Військового з'їзду: «піднесений, розпалений, рішучий, який не раз вибухав у гострих пропозиціях, промовах і вигуках на адресу уряду» (с. 200). З'їзд навіть ухвалив «Центральній Раді в цій справі (автономії) до уряду більше не звертатися, а негайно приступити до твердої організації в краю..., себто до фактичної реалізації підстав автономного ладу» (с. 202). Разом із тим настроєм все яскравіше виявлялася безсилість уряду, котрий не хотів балакати з Радою в той час, як сам був безсилий зреалізувати заборону Українського військового з'їзду, котрий, незважаючи на цю заборону, відбувся. Але все ж Рада не відразу вступила на шлях, котрий їй вказували і настроїв людности, і безсилість уряду. Вона роздумувала над тим, що б сталося, коли б революційний рух у великих масштабах удалося викликати. Це можна було б зробити, відкриваючи, наприклад, фронт і з'єднуючи собі популярним гаслом миру військо, на котре потім можна було б опертися в боротьбі з російським урядом. «На це ми мали досить сили. Обурене національне почуття українських вояків... допомгло б нам. Ми б зруйнували фронт. Але що

дала б нам і всій Росії така акція відчаю? Розгром російської армії? Відновлення Гогенцолернами дому Романових?» (с. 192). Аргументи, котрих не злякалися большевики, перелякали насмерть українських патріотів «всієї Росії» і змусили їх до поміркованости. Тим більше, що «національна організація війська була в той час потрібна не як технічна, фізична, чисто військова сила, а як моральна, як ще один доказ нашої дозрілости» (с. 139). Полуботківців відправлено на фронт, а Рада вживала всього, «аби не внести серйозного заколоту уряду демократії», аби стлумити новий порив до формування національної української армії. Та й це було цілком логічно. Бо нащо була потрібна армія в боротьбі з укоханою російською демократією, коли «ми» мали за собою «справедливість, правду, совість, цілу купу гуманітарних ідей, виводів науки, здорового розуму» (с. 90), до яких не могла ж лишитися глухою російська демократія!? Для маси не Петербург, а Київ став уже фактичним центром, до якого летіли її думки та воля, тоді як над «нами» північна столиця тяжіла ще тяжкою зморою, немов її збудовано не на запорізьких кістках, а на твердих черепах української соціалістичної інтелігенції. В цей переломний момент «ми», справді, дали «ще один доказ нашої дозрілости»!

Самочинна організація армії, самовільна політика в справі миру і відверте опертя на революційні маси проти цілком захитаного вже і підмінованого уряду – ось була тактика, що сама накисалася бігом подій. Це була тактика національно-революційна, і тому власне Рада її не вибрала. Замість національної тактики вона мала соціяльну, замість революційної – угодову. Та й звідки мала взятися в цих людей сама ідея національної революції, коли майже ніхто з них не розумів українсько-російського противенства як конфлікту міжнаціонального? Коли вину за цей конфлікт вони спихали на режим або злу волю кількох одиниць? Коли директивою для наших політиків була «воля Росії», коли їм треба було лише переконати своїх панів, що створення осібногo політичного центру в Києві інтересам Росії ніскільки не суперечить? Коли вони думали не про боротьбу з російською демократією, але про союз із нею? Коли кликання помочі в чужинців було «зрадою Росії»? Коли, на їхню думку, великими подіями мали керувати не великі, зроджені моментом кличі, що захопили б за собою маси, а млява мішанина революційно-москвофільсько-соціалістичних ідейок, приправлених «загальнолюдським» сентиментальним космополітизмом? Отже, Рада рішуче стала на шлях компромісу. А що зовсім ігнорувати незадоволення мас не було можливо, то вирішили спинитися на пів дорозі. Першим дороговказом на цих манівцях, якими судилося блукати Раді аж до її упадку, був її I Універсал – «рішучий крок», на котрий проти її волі штовхнули Раду радикально налаштовані маси. В цім маніфесті, не розриваючи з російською державою, не відділяючись від «всієї Росії», визнаючи над собою владу неіснуючого російського парламенту і більш ніж проблематичних Російських Установчих Зборів та запевняючи, що «нас приневолено, щоб ми самі творили нашу долю», Рада заявляла, що хоче сама збудувати автономний лад на Україні. Не через те, що це було святим правом нації, а тому, що «нас приневолено»! Такою мовою говорила установа, на одне слово котрої «сотні тисяч українців, які були

в армії, готові були на найбільші жертви!» (с. 226). Разом заявила декларація про Генеральний Секретаріят – туманна, довга, благородна і сентиментальна, без чітких гасел, без ясно вираженої волі ці гасла перепроводжували в життя. Незважаючи на це, в один момент здавалося, що, зрештою, вдалося революційним масам зіпхнути Центральну Раду з її угової позиції. Та так не було! Переляканий уряд пішов на переговори, і Рада, котра щойно ухвалила самовільно творити правно-державні підстави політичної конституції України, згодилася на це. О, «ми» не були такі дурні! «Ми» знали, «що переговорами та угодою з урядом охолоджуємо температуру самочинності і революційності мас, що, вводячи в «казьонні» норми нашу боротьбу, самі себе знесилюємо» (с. 275). Все це «ми» знали. Але, на жаль, це знав також центральний уряд! Так обидва противники, «буржуазний уряд» та українська «революційна демократія», вирішили сісти за мировий столик, що й скінчилося ганебною угодою та II Універсалом, у котрому Рада «рішуче відкидала спроби самочинного здійснення автономії України (до якого кликала вчора) до Всеросійських Установчих Зборів», визнавала себе органом не українського революційного народу, але Тимчасового Уряду, відмовлялася від творення національної армії. Звичайно, що з подібними представниками «революційної демократії» російський уряд не потребував уже церемонитися. Угоду він зламав, і, замість обіцяного, Центральна Рада отримала (4.VIII.1917 р.) Інструкцію Генеральному Секретаріатові, котра обмежувала владу Ради, зменшувала кількість секретарів, відібрала в Україні кілька найліпших провінцій та, згідно з компетентним поясненням українського автора угоди, була «цинічним, безсоромним і провокаційним зламанням угоди 16 травня – відвертим бажанням видерти з рук українства всі його революційні здобутки» (с. 319-320). Останнє було, зрештою, неправдою, бо Тимчасовий Уряд зовсім не потребував цих здобутків видирати: з грацією лакея принесла їх йому сама українська «революційна демократія» в особі її вождів, як офіру на вівтар єдиного російського революційного фронту! Даремно робітничий з'їзд, що радив саме тоді в Києві, обіцяв свою підтримку Раді. Даремно «з усіх кінців України посилалися протести проти поділу єдиного народу, проти шматування національного тіла» (с. 48, т. II). Даремно «в один голос кричали Ген[еральному] Секретаріатові: «Беріть владу в свої руки! Та будьте ж сильні, тверді, будьте справжнім урядом!»» (с. 55, т. II). Даремним мemento була большевицька револьта в Петербурзі, що показала навч безсилля уряду, перед котрим зібралася компрометувати себе Центральна Рада. Даремні були розумування, що «наша згода на інструкцію виявить і перед Петербургом, і перед нашими масами нашу слабкість, що подіє на маси пригнічуюче, а на уряд – підбадьорююче (с. 333), стала би – страшно сказати! – «нелегальною організацією!» Прийшов би розвал фронту і поява німців!» (с. 336). Розрив із російською демократією «народні маси зрозуміли би по-своєму, переходячи від слів до діла (а цього, власне, так боялися «ми!»), а розвитку їх поступування ми не могли передбачати!» (с. 336)... Страх вождів «революційної демократії» перед нелегальністю і перед ділом народних мас; страх зрадити німцеві спільну вітчизну Росію; страх перейти від балакани-

ни до чину в момент, коли все, починаючи від Тимчасового Уряду аж до фронту, хиталося і розвалювалося; страх виступити на нелегальну дорогу в той час, коли стерлася всяка різниця між легальним і нелегальним, коли до цієї нелегальності виразно кликали і маси, і революція, – цей страх вплинув на рішення Ради 22 серпня 1917 р., що назавше залишиться дивним прикладом боягузтва і тупости вождів української демократії. Від цього дня, властиво, і починається повільний занепад популярності Центральної Ради в масах. Характерно й те, що найбільш активним оборонцем тієї капітуляції, що віддавала Росії кілька цінних українських губерній, в тому числі і Донецький басейн, був той самий провідник української соціал-демократії, (автор цитованих записок), котрий два чи три роки пізніше кликав грім і пекло на людей, що «продали» Галичину урядові, в фактичному посіданні якого вона вже перебувала...

Від своєї політики угоди за всяку ціну Рада очуняла тільки тоді, коли на троні Тимчасового Уряду зробилося порожнє місце. По поваленні цього уряду більшовиками 20 листопада 1917 р. «силою обставин Україна фактично відрізала від Росії... Центральній Раді залишалося тільки відповідним актом зафіксувати цей стан» (с. 74, т. II). Але вона цього не зробила. Вона й тут злякалася «взяти всю владу в свої руки», й тут запевняла в своєму Третьому Універсалі, що Україна не хоче відділитися від Росії. Єдине позитивне, що в цім Універсалі було, – це проголошення України Народною Республікою, але в федеративному зв'язку з неіснуючою Росією. Окрім цієї капітальної нісенітничі (проголошення федерації), зустрічаємо в Універсалі ще дві. Друга була та, що Рада знову не зважилася взяти питання миру в свої руки, закликаючи всіх «громадян України... стояти твердо на своїх позиціях, як на фронті, так і в тилу», хоч жовтневий Всеукраїнський військовий з'їзд відверто кликав до цього Раду. Третьою дурницею було скасування приватної власності на землю. Не дивно, що III Універсал, як із сумом зауважує той самий Поприщін у своїх записках, «уже не зробив такого сильного враження на населення, як перший», бо він «явився не результатом безпощадної боротьби». Причини, що вивели на світ цей Універсал, були «зовнішні, незалежні від нашої волі, обставини робітничо-селянської революції в Росії» (с. 80, т. II). Престиж Ради почав явно падати в очах населення. В галузі зовнішньої політики вона віддала ініціативу Росії, в галузі внутрішньої – також не могла знайти класу, на який повинна була спертися. Сентиментальне українофільство забороняло їй виступити провідником переважно змосковщеної міської голоти, як це зробили більшовики, а їхній «соціалізм» перешкодив їй зорганізувати середнє селянство – єдину ворожу Росії силу. Замість цього вони зрадили його собі земельним законом, що був наругою над цілим устроєм українського села та над здоровим глуздом і що навіки лишитья пам'ятником безглузлого дилетантства українських соціалістичних кіл. Не з'єднавши собі міської голоти, вони не залякали і міської буржуазії, національних «меншостей». Замість з'єднати їх чіткою програмою державного будівництва, кинули їм нікому не потрібну національно-культурну автономію (жидам і полякам) або навіть самостійність (Криму), що свідчило знову про повне дитинство Ради та її застрашливу безпорадність у вирішенні державних справ. Ар-

мію здеморалізовано агітаційною вакханалією, решту довершило адміністраційне безголов'я дилетантів, що стояли «на доброй стежє», і безконечна балаканина в партійному клубі у Педагогічному музеї. Не помогли ні проголошення IV Універсалу (вимушене, як свідчать усі історики-актори цієї доби), ні рівно ж вимушене запрошення німців до краю, що не було виконанням наперед укладеного плану, а політикою «sauve qui peut»^{201*}, рятувковою акцією переляканих насмерть людей, які тремтіли за свою владу. Не допомогли ні запізнілі спроби змінити земельний закон, котрий треба було подерти на кусники, ні геніяльні спроби деяких «самоотвержених малоросов» погодитися з большевиками, що вже сунули на Україну, ні інші скоки та викрутаси. Центральна Рада агонізувала. Владу, що валилася з її рук, піднесла спершу Москва, а потім – гетьман. Ганебний, що в кожній поважаючій себе людини викликав згідливу гримасу, уряджений німцями процес кретина, який за згодою майже всіх партій називав себе прем'єром Української Народної Республіки, був моментом, що довершив моральне банкрутство вмираючого ладу. Як далеко від революційного патосу мас були всі ці партії, що толерували своїм міністром-президентом цього чоловіка, який зі сльозами в очах благав в окупантських суддів «снисхожденія». Центральна Рада мала успіх, доки грала роль агітаційного клубу, що підбурював маси до початкової роботи революції, до руйнації; і доки вона не важилася виступати з намірами ущасливити Україну соціалістичними експериментами. Коли ця доба минула, роль Ради як самостійного чинника скінчилася. Перший Універсал видано під натиском мас, Третій – внаслідок упадку уряду Керенського, Четвертий – знову проти волі Ради. Мир у Бересті Литовському і закликання німців так само були вимушені. В зовнішню політику не внесла Рада ніякої організуючої, зрозумілої для маси ідеї. У внутрішній політиці вона обмежила своє завдання до гальмування революційної енергії пробудженого націоналізму. Безперестанно оглядаючись на Петербург, вона відчувала маси дивитися на Київ як на осібний центр політичної волі. В противність до німецьких і австрійських «інородців» вона, як п'яний плота, чіплялася фантому вмираючої російської державности. Спершу в політиці «єдиного революційного фронту», далі – «утримання зовнішнього фронту проти німців», зрештою, в своїх перегонах із большевиками, вона скрізь перебирала на себе роль папури, що рабськи мавпувала чужі національні: ідеали. В цім мусила програти, бо природа любить економію: коли Україна устами своїх революційних провідників хотіла робити те саме, що й Росія, то виявилось, що публіка воліє оригінал, а не кепський плагіят. Для ведення однієї і тієї самої кампанії не треба було двох генеральних штабів. Рада не зрозуміла імперативних наказів національної політики, а її прекраснодушність і нехить до всього, що (як армія, державний примус, ієрархія) було конечним аксесуаром державної волі, засудили її на імпотенцію. Скачучи між «кулаком» і люмпен-пролетаріатом, між оселедцем і «Капіталом» Маркса, між Айхгорном і Леніним, нарікаючи і на одного, і на другого, не здібна перейнятися патосом ні одного, ні другого, вона скінчила тим, чим кінчають зазвичай люди, що сідають між двома кріслами, – опинилася на землі. Весь початковий успіх її політики поля-

201* *Посміхається страшно (фр.).*

гав у дивнім *qui pro quo*^{202**}. Тимчасовий Уряд бачив у ній речників революційного народу, а не угодовців, переляканих духами, яких вони самі викликали. Маса селянства йшла спершу за нею, бо за «соціалізацією» бачила тільки конфіскації діличівських маєтків і збільшення своєї приватної власності. Німці бачили в ній представників слов'янської Італії, що переходила добу *Risorgimento*^{203***}. Але це *qui pro quo* довго тривати не могло, і, коли, зрештою, в українському парламенті побачили агітаційний клуб, у міністрі-президенті – неграмотного молодика, а в голові палати – перелицьованого на українське Менелая з «Прекрасної Олени», гра в піжмурки скінчилася. Коли б, опріч розгону Центральної Ради і процесу її скомпрометованих діячів, не було ні Крутів, ні бомбардування Києва, – можна було б жалкувати, що шановна інституція зі своїм славетним президентом не застала в живих Жака Оффенбаха...

Так до влади прийшов український «Ульстер». Можна розуміти обурення людей, котрі просили в німців «не правосуддя, а снісходження», що їм замість цього «снісходження» дали гетьмана. Але треба визнати, що їхні нарікання на німецькі багнети, які дали Україні нового володаря, – щонайменше облуда. Бо ці багнети закликала Центральна Рада, а не гетьман. Тільки їм завдячувала вона своє існування від самої німецької інвазії. На цих багнетах, хоч і протестуючи, балансував також президент Ради, відрізняючись від гетьмана тільки тим, що навіть у цій не вигідній позиції мріяв про те, щоб дати світові приклад соціалістичної республіки. Опріч того, треба рівно ж визнати, що переворот завинила та сама безглузда земельна політика Ради, проти якої в останні місяці її існування відверто почало повставати селянство. Об'єктивно думаючи, ми мусили б тішитися з перевороту, бо тільки він заощадив нам огидне видовище українського повстання проти української влади. Бо це не була вина гетьмана, що маса селянства, налякана всякими соціалізаціями, посунула юрбою до «Союзу земельних собственников», шукаючи там охорони для своїх приватновласницьких інтересів (факт, повторення котрого ми бачимо в Угорщині, де уряд Горті знаходить підтримку в навченого експериментами Куна селянства). Розуміється, гетьмана хотіли мати німці, і сам акт його вибору в цирку не мав в собі нічого величавого. Що робити!? Коли ж в останні дні квітня Педагогічний музей більш нагадував цирк, ніж цей великий незграбний будинок на Миколаївській, де відбувся пам'ятний акт 29 квітня 1918 р... Авспіції, під котрими почав своє панування новий володар країни, були якнайліпші, бо гетьманська старовина, гетьманська армія, навіть гетьманський деспотизм, весь блиск гетьманського двору, безперечно, більше відповідали і нашим традиціям, і селянській психіці, і, що особливо важливо, тривожній хвилині, котру проходила потребуєча міцної руки країна, аніж анемічно-соціалістичний парламент кепських промовців. І навіть особистий ворог нового пана, вже цитований автор записок про «відродження нації», не може не визнати, що «гетьман у перші дні по перевороті мав виразний намір надати владі національно-український характер» (с. 29, т. III). Умови, в котрих розвивалася селянська революція на Україні, давали геніальному кондотьєру блискучу можливість повторити

202** *Одне замість другого (плутанина) (лат.).*

203*** *Відродження (італ.).*

на українських степах бонапартівський експеримент, закріплюючи за селянською масою всі соціальні здобутки революції, накладаючи збавенний намордник на довгоязиких «ідеологів» та інших героїв, що «стояли на добрій стезі», а, з другого боку, коли треба, розстрілюючи навіть наших герцогів Енгієнських. Цей образ, власне, і вживався, як я думаю, всім щирим українським прихильникам Гетьманщини. До того ж, не тільки момент, але й особа гетьмана здавалася найбільш придатною для цієї спроби. Він мав особисту відвагу, за професією належав до стану, з котрого все виходили давні гетьмани, не лякався почуття відповідальності. Як багато йому подібних історичних діячів, гетьман був homo novus^{204*}, але, з другого боку, овіяний всіма традиціями старого українського імені, міг своєю особою нав'язати перетяту нитку між обома Українами – старою і новою. Його ім'я усувало конечність штучними церемоніями прилучати себе до старих споминів, які імпували народові, без чого, напр[иклад], не міг обійтися Наполеон, простягаючи руку до Габсбургів і до корони. Він міг справді почати нову добу української історії. Замість того, почав тільки один із її епізодів, і то не найдовший. Щоб виконати своє завдання, бракувало йому дрібнички – геніяльності. В цій суть і причина його невдачі, бо всяку нову еру в історії народу зачиняли тільки геніяльні натури. Єдине, що йому вдалося, – це зламати на час політичну силу «ідеологів», що, зрештою, не було так тяжко зробити і на довший час, коли б їхній погромник повів ясну селянську національну політику. Але якраз цього він не зробив: герцогів Енгієнських не тільки не розстріляв, але, навпаки, масами спровадив до країни, доручаючи їм правити нею і, що найгірше, відновляти «старий порядок», той самий порядок, котрий ще більше, ніж ancien régime^{205**} за Наполеона, відійшов у країну споминів. Через те він знову дав силу «ідеологам», котрим уже було легко, спираючись на розбурхану масу, скинути свого противника. Особливо, коли гетьман, ставлячи крапку над останнім «і», проголосив свою злочинну «федерацію», вимадав себе раз і назавжди з пам'яті своїх колишніх прихильників. Багато завинили в невдачі гетьманської спроби, звичайно, і наші політики. З сектантсько-революційною нетерпимістю, з міною Марків Антоніїв, за котрими стояв увесь народ, вони відмовили йому в усякій підтримці і, хоронячи свою невинність (були переконані, що ще її не втратили), не взялися до одного, що було на потребу, – стати опорою новій політичній комбінації, розуміється, роблячи тільки національно-селянську революцію, а не революцію голоти. В той час обставини, що склалися на Україні, нагадували почасти ті, в котрих опинилася Франція по скиненні Наполеона III. Там постала «республіка без республіканців», бо перша камера III Республіки мала монархічну більшість, хоч, розуміється, про відновлення царства не могло бути й мови. Щось подібне трапилося на Україні в 1918 р., коли навіть найбільш завзяті противники української республіки мусили вдавати її прихильників і працювати над скріпленням ідеї, за їхнім переконанням, безумовно, ворожої. Завданням українських політиків було використати це становище. Вони цього не зробили, загортаючись у тогу принципіальності, полишаючи спершу ка-

204* *Нова людина, у значенні «вискокочка» (лат.).*

205** *Старий режим (фр.).*

детам, а потім навіть правдивим російським монархістам надати свій зміст переворотові. Ці останні не вагалися для справи пожертвувати своїми засадами і стати на платформу ненависної їм української державности. Цим способом справа, що лежала в руках одиниці, найбільш, здавалося б, кваліфікованої для сповнення завдання моменту, відкриваючи перед Україною великі перспективи, опинилася в руках тупого і мстивого українського Ульстера, який швидким темпом довів її до катастрофи. Прихильники колишнього гетьмана, напевно, без апробати його самого роблять заходи, щоби знов поставити цю людину на ту височину, на котрій він, як показав досвід, не зміг балансувати. Запевняють, що він «покаявся» і тепер потрапить зробити ліпше. Колись граф Шамбор, претендент на французький трон, сказав своїм землякам: «Ensemble et quand vous voudrez, nous reprendrons le grand mouvement de 89» («Разом з вами, і коли ви схочете, ми зачнемо заново великий рух 89 р.»). Цей заклик, здається, не знайшов великого відгому. Не знайде його з певністю також заклик українського претендента. На жаль, історія не знає «поправок». Вона їх не допускає ні для одиниць, ні для систем.

По трагічнім кінці режиму 29 квітня «ідеологи» знову прийшли до влади. Прийшла до влади Директорія, а з нею і ціла хистка, непевна, безцільна політика, здавалося, навіки похованої Центральної Ради. Почалася знову безпланова метушня. Селянство стало відверто на протибольшевицький бік, про що свідчили і повстання, які скоро по тім почалися, і постанови т[ак] з[ваного] Трудового конгресу. На Директорію це все не мало ніякого впливу. Вона ніяк не могла зрозуміти сути селянської революції в краї і мріяла про свій переворот – переворот, як його назвав Бакунін, «великої простонародної наволочі анальфаетів, не діткнутих майже буржуазною цивілізацією». Але вона чула, що ця «наволоч» не є ніяким політичним чинником на Україні, селянські ж маси, до яких вождів Директорії тягнули спомини українофільської молодости, були «буржуазні». Таким чином, Директорія опинилася між російським сіном і українським вівсом у нефортуннім становищі Буриданового осла. З одного боку, видавалася гумористична Декларація, яка думала «лікарськими помічниками» зачарувати большевицького опира і довести йому політичну бездоганність нової влади на Україні, з другого – заряджувалася мобілізація проти Совітів. З одного боку, провадилася війна з Росією, з другого – солдатськими радами розкладалася армія. Переговорювали з большевиками і рівночасно з Антантою, переконаючи одних у своїй соціалістичній, другу – в своїй буржуазній невинності. При всім тім наївно думали, що Совіти справді прагнули тільки запровадження рад на Україні, тоді, коли на ділі хотіли захопити для Росії (а не для світової революції) донецьке вугілля, подільське збіжжя, чорноморські порти і галицьку нафту. В той час, як Росія ставила (дійсно, а не *pro foro externo*^{206*}) конфлікт у площині національній, Директорія наївно думала розв'язати його в площині соціальної. Тому в той час, коли Росія нищила їй уже непотрібні по dokonанім розкладі царської армії Совіти в армії і політиці, заступаючи їх дисципліною у війську і диктатурою комісарів у

206* Для чужого форуму, у значенні для зовнішнього світу (лат.).

цивільній управі, – нужденні київські плагіатори думали виблагати собі московську ласку радами і Трудовими конгресами, шкідливими нам і непотрібними Москві. Вони, а особливо їхній тодішній інспіратор, щиро вірили, що большевики будуть захоплені системою виборних рад, котрі він хотів запровадити; ті самі большевики, котрі давно відкинули засаду виборности в себе вдома. Думали, що ті самі большевики, що розігнали російську Конституанту, вітатимуть із ентузіазмом заповіджені в Декларації Українські Установчі Збори. Думали, що там повірять у їхню революційну фразеологію, що не побачать із-під незграбно накинутої лев'ячої шкіри довгих вух філістерів угоди. Помагали цій політиці Директорії майже всі партії, бо, коли цю Декларацію читано в гетьманському палаці, за нею висловилися (окрім хліборобів-демократів, яких, зрештою, до національного Олімпу не впускали) всі партії. Всі партії з властивим їм сервілізмом перед всякою владою обіцяли підтримувати явно абсурдну Декларацію, котру навіть не можна було назвати програмою. Лише представник однієї з партій, що належали до національного Олімпу, виголосив типову для своєї партії «опозиційну промову», в котрій, як і в одного з салтиковських героїв, було «всьо чередом сказано: с одной старани» нельзя не сознаться, с другой – надо признаться, а в то же время не следует упускать із виду»; що, мовляв, Декларація Директорії в її ділі, себто в допровадженні країни до руїни. Це була політика «опозиції», znana nam уже з часів Центральної Ради, котра, як тоді, так і тепер, диктувалася браком цивільної відваги і котра в обох випадках призвела до катастрофи... Люди, які стояли на чолі політики, цієї катастрофи не передбачали. Вони думали, що, зрештою, знайшли правдивий шлях, а коли Росія, незважаючи на протести і реверанси Директорії, робила далі своє, себто воєнний підбій України, обурення Манілових революції не знало меж. Відслонення правдивого обличчя совітського уряду щодо України видалося їм таким самим чудом, як перетворення пуделя на чорта для Фавста. «Замість допомогти нам», Росія почала наступати на українську територію, «цілком ігноруючи Директорію» і «виявляючи проти українських військ навіть деяку ворожість»(цит. записки, с. 159, III). Директорія запитувала: «Навіщо совіти посилають армію на Україну і «що це має значити?» Червона Шапочка питала в «бабусі»: «Навіщо ти маєш такі великі зуби?» І навіть коли прийшла на наївні запити наївних вождів «революційної демократії» відповідь із Півночі, подібна до тієї, яку отримала від «бабусі» дурна Червона Шапочка або від запорожців султан, навіть і тоді Директорія не дала себе збити з пантелику, зі своєї угодівської позиції. І тоді вона ще вагалася стати на становище, на яким давно вже стояли совіти – на становище національної боротьби. Як за вічної пам'яті царату, як в юні дні флірту з російським лібералізмом, так і тепер уважали вожді нашої «революційної демократії» ці противенства, що вилилися вже в форму війни, за непорозуміння, за дефекти режиму, котрі, відповідно направлені, установили б найкращу згоду між «братніми народами». Тоді порозумінню цих народів перешкоджали «нововременці», тепер – як зі зворушливою щирістю стверджує Поприщин, – «п'ятаковці», а ні в якому разі не сам режим, не сама Росія! Як за часів Керенського, він і тепер готовий був зробити

з України «виразника волі Росії». Чому ж би ні? Прецінь укладав же він ще перед повстанням договір із представниками совітської влади в Києві! Прецінь зроблено висланцеві Директорії в Москві «уважний і щирий прийом» (с. 223, III). Прецінь «бабуся» так перебралася в спідницю й хустину, що хіба лише ясновидець або «схоластик, занадто вже хворобливо перейнятий національним чуттям» (с. 43, I), міг би з-під бабусиної спідниці вгледіти вовчий хвіст... Ця москвофільська ідилія тяглася б не знати як довго, коли б їй не поклала край, з одного боку, Росія, що, на щастя, знала ліпше від наших угодовців, що її національні інтереси не дадуться погодити з незалежністю Києва, з другого боку, коли б, як свого часу Центральній Раді, Директорії не вказали її шляху самі народні маси. Тим часом політика Директорії йшла зигзагами. Коли ворожим до большевизму виявився навіть директоріальний дивогляд, Трудовий конгрес, коли виявилось, що місцеві совітські організації, що їх насаджувала Директорія, відкидалися селянами і навіть міським робітництвом, як про це свідчить один із вождів наших есерів – ініціаторів цієї вакханалії (*La lutte sociale et politique en Ukraine, Prague, 1919*). Директорія зробила зворот праворуч – у сторону парламентаризму й Антанті. Але ця остання дуже добре зрозуміла, що новий крок українського уряду був такою самою особистою політикою *sauve quit reut*^{207*}, як і радянська політика угоди з німцями. А що Антанті бракувало сил, щоб, зайнявши Україну, бодай робити міну, що її визнається, то і одесько-антантська комбінація скінчилася таким самим фіяско, що й комбінація з «аптекарьськими помічниками». Відпускаючи «правий» кабінет і віддаючи владу заново скомпрометованим соціалістичним партіям, Директорія чітко задокументувала, що права комбінація була вимушена, і що вона твердо вирішила, як досі, так і на майбутнє, своїми блискучими експериментами пустити в непам'ять славу Буріданового осла; вирішила не звертатися консеквентно ані направо, ані наліво. А що накинута боротьба з большевиками вимагала свого продовження і все ж таки якоїсь стабілізації влади, то ця остання і перейшла силою факту до рук тільки одного з членів Директорії. Директорія ж як установа перестала існувати. Жозеф де Местр у своїй книзі «*Du rare*»^{208**} говорить, що «*les révolutions commencentées par les homes les plus sages, sont toujours termenées par les fous*» (революції, що зачиналися наймудрішими людьми, кінчалися зазвичай божевільними). Коли б прийняти, що повстання проти гетьмана зробили не січові стрільці та збунтовані вже від кількох місяців маси селянства, а п'ятиголова Директорія, то до неї ці слова де Местра не стосуються, бо цю революцію почали ті самі люди, що її скінчили. Хіба лише до одного з них не можна застосувати нечемного епітета автора «*Du rare*». Це, власне, до того, котрий по упадку Директорії перебрвав владу в свої руки. Йому закидається багато злочинів і дурниць, але він мав тільки одну-однісіньку хибу, котра, проте, в людині того становища, в котрім він опинився, важила більше, ніж сотки інших: це була слабка людина. Він мав ідейний запал і патріотизм, був великий артист і позер у душі, що в цьому випадку ніскільки не

207* *Рятується, хто може!* (фр).

208** «*Про Пану*» (фр.).

шкодило, і мав коли не енергію, то ту «хахляцьку впертість» у проведенні своїх цілей, котра могла допроваджувати ворогів до шалу. Але він був ослабкий. Він був запанібрата з оточенням, котре його висунуло, а цього юрба ніколи не дарує. Таких, як він, юрба може любити. Але кориться довший час, навіть ненавидячи, звичайно, іншим. Ось, наприклад, таким, як князь Дмитрій Ставрогін, до котрого говорить один із дійових осіб у «Бесах»: «Ви – мой ідеал! Ви нікаво не аскарбляете, а все вас ненавдіят. Ви смотріте всем равней і вас не баятєся... К вам нікто не падайдыот вас патрепать по плечу. Ви – ужасний арістократ. Арістократ, кагда ідыот в демократію, обаятелен». Цього «обаянія» якраз не мала людина, про котру тут мова. Він не став понад масою, залишаючись зв'язаним із нею тисячею ниток. Ні, він залишився в ній, залишився одним із них. Річ непростима для людини, що має аспірації вождя! Я бачив його колись, за Гетьманщини, у великій юрбі, тоді, коли він ще не став самостійною зіркою, сяючи тільки в хвості якоїсь Великої чи Малої Ведмедиці, у величезному, святочно налаштованому натовпі, що оваційно його вітав. Я бачив, як він цілувався з кількома з оточення. В цей вечір я почав сумніватися в тій людині, в котру мені, *faute de mieux*^{209*}, хотілося вірити. Бо народний вождь не сміє цілуватися ні з ким (річ йде, зрозуміло, про бридкішу половину людського роду). Він може когось цілувати, ніби спускаючись до нього, приділяючи йому ласку. Цього він не вмів. Був занадто їхній, аби не дозволити клепати себе по плечі. Він мав у собі забагато старого «фільства» та «кізмів», забагато сентиментальної любови до народу, тоді як людині, яка хоче зробити щось велике, треба головню любити свою ідею. Це все не дало йому змоги зрозуміти, як треба, моменту, хоч він його розумів ліпше від багатьох, і хоч у нім було, попри всі його хиби, більше державного чуття, ніж у головах багатьох членів с.-д., с.-р., с.-ікс і с.-зет партій, разом узятих. Він знав, що треба змобілізувати український «шовінізм» і вести невблаганну національну боротьбу з усякою Росією. Знав, що лише ослабленням Росії та опертям на Європу можна будувати Україну. Він мав цивільну відвагу – річ надзвичайно рідкісна в нас – витягати всі висновки зі своєї політики, яких це жертв не коштувало б. Він рвав (хоч і не розірвав) із класовістю і провінційністю нашої політики. Був тим, котрому цю ідею боротьби з Росією в найнеможливіших обставинах вдалося зорганізувати і довший час вести, і тільки особиста заздрість або тупість його противників може не признати йому цього. Але багато чого він не бачив. Не бачив, що часи Гарібальді минули, що цій силі, цій дикій енергії, котру розвинула большевицька Росія, треба було протиставити щось рівновартне. Але для цього в ньому було забагато м'якості і шляхетности. Так само і в політиці внутрішній бракувало йому того геніяльного «цинізму», з котрим ставився, наприклад, до своїх якобінців перший Бонапарт. Він не розумів, що там, де йде про життя нації, пів мірама не осягається жодних наслідків. Що у нас, як і у Франції, по Директорії повинен був прийти консулат, але не парламент, передпарламент, Трудовий конгрес або який інший дискутуючий, балакаючий і

209* *За браком ліпшого (фр.)*.

нікому не потрібний партійний клуб. Більше того, умови моменту були такі, що, коли б війна з Росією застала у Вінниці чи в Кам'янці якусь подібну до французької Ради п'ятисот колегію, то їй треба було б зробити її 18 брюмера. Він думав про це, але переговорював, втягаючи в справу ширші кола. Добре б удалися їхнім ініціаторам 18 брюмера, 2 грудня або 29 квітня, коли б вони тримали перед тим наради з партіями. Він дочекався розпаду збольшевиченої Директорії, замість взяти в цій справі ініціативу, робив «міністерські кризи», ухвалював «конституції» та пактував із «партіями» (що не раз зраджували справу) там, де вистачило б тільки злегка вдарити навіть не кулаком, а долонею по столі, щоб переконати «громадську думку» в слушності своїх поглядів. Переконала ж колись анемічна Декларація Директорії маленьким натяком на «саботажників» наші праві партії в «правильності» своєї позиції. Переконали ж большевики наших боротьбистів! Але на цей жест він не був здатний, а коли навіть і робив його час від часу, розстрілюючи того чи іншого (хоч не завше тих, кого треба), то так перед тим своєю нерішучістю вимучував людей, що вони ще перед смертю божеволіли. Він мав усі задатки стати українським Монком, коли, на жаль, Україна не мала своїх Стюартів. Для того був лише розмах без удару. Початок без кінця. Добра воля без тієї залізної волі, котру мусять мати люди, що мріють про великі цілі. Так сталося, що, незважаючи на скасування Директорії, влада не зробилася, як цього вимагав момент, одноособовою, а перейшла до рук двох партій – с.-д. і с.-р. В очах стороннього глядача ці партії вже досить себе скомпрометували, щоби грати заново роль у політиці. Події, однак, показали, що ніщо на Україні не є таким тяжким, як скомпрометуватися політичному діячеві або партії. Часом навіть найбільш героїчні зусилля в цьому напрямку не досягають ніякого наслідку. Так сталося і тепер: партії прийшли до влади знову. По всіх експериментах із большевицькою Росією, по всіх недвояких проявах антибольшевицьких симпатій (з'їзди за Центральною Радою, навіть радянські, на Україні, вибори до обох Конституант, Трудовий конгрес, повстання) здавалося, що лінія української політики щодо Росії мусила б вияснитися навіть для соціалістів. Здавалося, було зрозуміло, що російській національній ідеї на Україні треба було б протиставити такий самий упертий і безпардонний націоналізм, знаний у соціалістичному жаргоні під іменем шовінізму, який робив дива в Латвії, Естонії, Фінляндії, Франції, Сербії, Польщі та Грузії. Націоналізм, котрий, боронячи свою землю від «зайдів», відчував наш селянин. Але власне суспільну вагу цього чинника важко було зрозуміти і соціалістам. Б.Лімановський сказав колись, що польський соціалізм – це патріотизм, розпечений до червоноти. Червоний прапор наших соціалістів був, навпаки, старим триколовим російським, з котрим вони парадували ще вчора і котрому большевики віддерли білу і синю частину, не роблячи його від цього менш російським... Лінія політики диктувалася самими обставинами. Треба було по занепаді Австрії та ослабленні Росії всіма способами підтримувати від занепаду новий блок проти Росії – від Фінляндії через Польщу до Чорного моря. Треба було використати антиросійський настрій Румунії та Польщі. Треба було всіма способами допомагати тому, щоб із обох тенденцій

закордонної політики цих держав – антинімецької та антиросійської – перемогла остання. Треба було для цього не порушувати справи Бесарабії, та коли Біла Русь не потрапила б виявити державного хисту, навіть відкривати в цьому напрямку перспективи для польської експансії, котра в цій країні все ж більш бажана, як російська, хоч би для того, що ангажує раз і назавжди польську політику в усякій протиросійській комбінації. Треба було використати слабкість у суті речі осамітненої Польщі, посвареної майже з усіма сусідами, яка не мала підтримки Англії і мала розбіжні інтереси з Малою Антантою, аби нав'язати з нею добрі взаємини, тим більше, що привид російсько-німецького союзу, небезпечного також для нас, повинен був би нас навчити ліпше розуміти не лише антиросійську, але й протинімецьку тенденцію польської політики, як і антилитовську, бо ця остання також перестала бути байдужою нам із хвилиною, коли Литва почала кокетувати з Москвою та Берліном. Треба було вже раз і назавжди зрозуміти, що нам потрібна не сильна Росія, але сильна Європа, що остання не опиратиметься за всяку ціну постанову нового політичного центру в Києві, як Росія. Треба було зрозуміти, що французький «імперіялізм», оскільки він виступає проти політики німецько-російського зближення, – позитивний чинник для нас. Що ні Антанта, ні Польща, ні Румунія не валили б української держави, що це робила б напевно і лише Росія. Що політика «соборности» проти суверенности (а вона все мусить йти проти суверенности) так само наївна, як була б нею політика балканських слов'ян, коли б вони хотіли малу Сербію та малу Болгарію (перед 1912 р.) прилучити назад до Туреччини в ім'я «з'єднання» цілого сербського, взглядно болгарського народу. Що навіть хвилева невдача орієнтації на Європу ніскільки не нищить правильности цієї орієнтації взагалі, як не знищили її ні невдача Сагайдачного під Москвою, ні Мазепи під Полтавою... Офіційна наша політика, політика Директорії йшла інстинктивно і зигзагуючи в цьому напрямку, але під фатальним впливом керуючих соціалістичних партій безперестанно робила екстратури. Не вміючи відділити справи України від справи Росії, вони схилили чоло перед кожною вигаданою в Москві «інтернаціональною» доктриною, за якою ховався національний інтерес Росії: чи це йшлося про «єдиний революційний фронт», чи про «німецьку небезпеку», чи про «антантський імперіялізм». Дійшло до того, що проводирі українського соціалізму засвоїли не через страх, а через совість навіть лєнінську ідею «визволення» азійських народів, спускаючись до становища цих українофільських дурників старої дати, що, замикаючи очі на російську політику на Україні, приплескували «визвольній» акції Росії на Балканах... У країні ці соціалісти відзначалися рецидивом большевикоманії, ускладнюючи, як лише могли, боротьбу війська і нації з Росією, висловлюючись на незчисленних «нарадах» та «конференціях» усіх міст Волині й Поділля за «совітську владу». Кілька разів пробували навіть робити повстання на користь Росії, закладаючи «комітети зради», пардон, «спасіння республіки», заводячи «ревкоми», зачинаючи деморалізувати большевицькою пропагандою навіть Галичину, як це робили «світила» галицької та буковинської соціал-демократії, котрі за це дістали теки міністрів у полонофільському,

антибольшевицькому кабінеті, роблячи такі підлі, нікчемні та провокаторські виступи, як поміч росіянам проти української армії восени 1920 р. у Галичині, розкладаючи своєю пропагандою армію, або, як деякі «незалежні» та «боротьби-сти», переходячи відверто до табору ідеологів російської Чрезвичайки. Вони звали це компромісом, не вмючи добре відрізнити компроміс від компрометації. Вони прикривалися обставинами, забуваючи, що бувають, як казав Берне, невільники обставин, котрі не тратять права називатися порядними людьми, і лакеї обставин, котрих може виправдати хіба лакейська совість... Своїми компромісами і своїм лакейством вони великою мірою загальмували процес кристалізації єдиного національного фронту і значною мірою полегшили роботу Росії на Україні.

За кордоном робота цих політиків ішла ще ліпше. Це була робота офіційна і неофіційна. Першу робили послані спеціально Директорією екстраординарні і просто ординарні дипломатичні місії, що естаблювалися в різних європейських центрах. Ці місії, послані до країн Клемансо, короля Альберта, Лойд Джорджа та інших, дістали від тодішнього міністра закордонних справ Високої Директорії наказ «високо держати» в цих країнах «прапор соціалізму» і, між иншим, добиватися визнання української престононародної республіки. Початок їхньої діяльності був, можна сказати, блискучий. Про них заговорили всі в Європі, а часописи друкували про них (переважно в *chronique scandaleuse*) цілі колонки. Поминаючи кілька світлих винятків, ділилася корпорація, що займалася закордонною політикою, на дві категорії: перша, що трималася думок виховавців Гаргантюа, за якими «*soy... reigner, laver et netoyer étoit perdre temps en ce monde*» (причісуватися, митися і чепуритися – означало тратити час на цім світі). Що треба лише займатися божественною справою служби рідному краю, причім, подібно до раблевського монаха, також плутали цю божественну справу, цей *service divin*^{210*} із *service du vin*^{211**}, відсвіжуючи у вдячному закордонні призабуті спомини про перших висланців московського царя. Друга категорія не тільки не підтримувала гадку першої, але, навпаки, була переконана, що «причісуватися, митися і т.д.» – єдине, гідне дипломата, проведення часу, котре ще до того забезпечує повний успіх справі. Що займатися чимось иншим – недозволене марнування часу. В одному обидві категорії цілком погоджувалися одна з другою: обидві були певні свого провіденційного значення для України і тяжкої конечности нести для неї свій важкий хрест. Мабуть, цим пояснюється і засвоєна в нас у дипломатичній службі, зрештою, знана тільки в судівництві, засада невіддалимости з посади. Щоби сказати правду, цю певність щодо свого великого післанництва мав наш дипломатичний корпус не відразу. Цілковито неправдиве твердження, ніби переконання в своїй непомильності кожний наш дипломат отримував від народження. Спершу вони не чулися покликаними і, як Станарель Мольєра, не раз зверталися до своїх мучителів із благальним запитанням: «Скажіть на Бога, панове, чи ви не помиляєтеся? Чи, напевно, я лікар, пардон, дипломат?» Але дружний хор партійних товаришів розвіював сумніви, і

210* *Служба Божа (фр.)*.

211** *Служба вином (фр.)*.

вони, ці дипломати, мимоволі бралися за свою роботу з апломбом мольєрівського «Médecin malgré lui»^{212*}, дивуючи не згірш, як останній своєю латиною, своєю політичною штукою весь світ... Зрештою, відповідальности за цю штуку вони на себе, як і Сганарель за свою, брати не могли. Як цей останній, зможуть вони на Страшному Суді відповісти суворому прокураторові: «Не знаю, звідки прийшла до них (до тих, хто послав їх) ця фантазія, але коли побачив, що вони за всяку ціну хотіли, щоби я став дипломатом, я вирішив стати ним»...

Усі вони були великі демократи і мали страшний потяг до титулів. Як провінційний французький буржуа до стрічки почесного легіону, причім, за браком титулів правдивих (звідки їх у демократичній державі взяти?), користувалися вигаданими, виписуючи їх усіх на візитівках, котрі подавали закордонним «колегам», які їх приймали або не приймали. Один ставав таким легким способом доктором, другий – професором і т.д. Перший титул вибирали найчастіше, але й другим не гребували. В Сполучених Державах Америки і тепер ще існують університети, де можна навіть заочно купити докторський, а кажуть, що й професорський титул. Оповідують, що один янки звернувся до одного з таких університетів із проханням виділити докторський титул його коневі, але дістав відповідь, що хоч університет і роздає инколи титули ослам, але коням ніколи... Очевидно, недавньому защеПЛенню свобідних американських звичаїв на визволеній Україні треба завдячувати також колосальне збільшення в нас в останні часи числа професорів. Але, як сказано, користали з того привілею переважно дипломати, та й то лише перший час, бо по кількох місяцях блискучої кар'єри такий політик мав уже від вдячного рідного краю цілу низку титулів, котрі, з додатком ансієн видрукувані один за одним, викликали правдиву констернацію, а, як думали носії цих титулів, навіть поважання в закордонному політичному світі. В своїй політиці всі ці ансієн'и, всі ці «бывшіє люди» вражали широтою розмаху. Одні, як плела чутка, видалені за межі держави, при котрій були «акредитовані», вповідали їй війну, на превелике здивування свого уряду. Другі по недовгім розмислі перемінялися нагло з представників України, які вели війну з большевиками, в представників большевиків. Треті просто переходили на бік Росії, «визволительки зарубіжних галицьких братів», мавуючи старого Дудикевича, відкриваючи обійми Денікінові. Четвертих, на котрих тяжів неспростований публічний закид підтримання «федералістичної» політики гетьмана (див. «Хліборобська Україна», с. 75), призначали на одну з найвідповідальніших дипломатичних посад – для оборони не «федерації» з Росією, але суверенної України. П'ятий представник «меншости» усильно конферував із прибічниками Денікіна за кордоном, і за це був призначений послом до найважливішого тепер політичного центру в Європі, і т. д. до безконечности. Чужинці, придивляючись до цієї політики, мали враження, що знаходяться на балі-маскарадї, оточені «прекрасними незнайомками», правдивого обличчя котрих ніяк не можна розпізнати... Армія, котрій «дипломатичні» і «закупочні» місії мали полегшити її тяжке завдання, надаремно чекала на їхню поміч, на поміч людей, котрі свої партійні гасла:

212* Лікар мимоволі (фр.).

«Пролетарі, єднайтеся!», «У боротьбі здобудеш право своє!» – давно замінили на нове: «O cives, cives, pecunia quaerenda primum est!»^{213*} Додати до цього згадані вище «дипломатичні» подвиги, що заповняли сторінки берлінської, віденської та паризької *chronique scandaleuse*^{214**}, і будемо мати образ дипломатичної роботи посланців Директорії за кордоном. Хоч, правда, щодо останнього, то вони не були винні. Як Дон Жуан Хосе Сорило, міг кожний із них сказати про себе: «Світ є свідком того, що я не маю облуди. Хіба я в тому винен, що, де не прийду, приходять зі мною скандал?»

Неофіційна праця українських посланців за кордоном, або, краще сказати, праця неофіційних посланців, перевищувала найбуйнішу уяву. Берлінська група укр[аїнської] соціал-демократії приймала резолюцію на користь окупаційної російської армії. Дон Кіхот українського комунізму називав «значну частину» тих, що зі зброєю в руках боролися за свободу свою і рідного краю, з властивою собі елеганцією стилю «безсумнівними падлюками» (америк. «Свобода», ч. 108, 1920 р.). А його вірний Санчо Панса запевняв німецько-мадярську публіку, що «ніхто на Україні не боїться злуки з Росією» та що така злука «може нам лише бути пожаданою» («Die Ukraine», Budapest, 30.IX.1919 р.). Інші знову запевняли міжнародний пролетаріят, що проголошення невіддільної України настало тільки *contre soi*^{215***}, бо лише тоді, коли стало зрозуміло, «що всі зусилля партій щодо утворення федеративної Росії не вдалися» (див. Меморандум укр[аїнської] с[оціал]-д[емократії] на інтернаціональній соціалістичній конгрес у Люцерні, («Вперед», 1.X.1919 р.), а один із українських делегатів на цім конгресі повчав згодом румунів, що «він знає, що большевики жаліють про своє торішнє ставлення до українців», і що Україна, як тільки її займе армія Бронштайна, «стане знову свободною» («Clopotul», 21.XII.1919 р.). Оргії злочинного тупоумства справляла і галицька соціалістична преса, особливо ж її головний орган. Його пропаганда на користь Росії була така витривала, що, якби окупанти України мали намір заложити у Львові большевицьку «Прикарпатську Русь», котра баламутила б громадську думку країни, обробляючи її на користь Росії, то вони, безперечно, мусили б доручити це славне завдання центральному органу української соціал-демократії у Львові. Згодом цей шановний орган доручав Польщі визнати «суверенну Українську Радянську Республіку й укласти з нею почотний мир» («Вперед», 5.IX.1920 р.), в той час, коли проти цієї «суверенної української республіки» вів збройну боротьбу український народ. У другому числі переконає свою публіку соціалістична «Прикарпатська Русь», що визнання міжнародного провідисвіта Раковського головою українського уряду було б «важливим елементом у творенні української державности» (8.IX.1920 р.). Далі Совітська Росія та окупована нею Україна трактуються як «союзники, проти котрих скерована світова реакція», а на звістку, що большевицький Муравйов-Вешатель у Києві «торжествено зобов'язався не

213* *О громадяни, громадяни, найперше треба шукати грошей! (лат.)*.

214** *Скандальна хроніка (фр.)*.

215*** *Проти серця, проти волі (фр.)*.

втручатися у внутрішні справи України», соціалістичні редактори впадають просто в телячий захват! (10.I.1920 р.). Потім наводиться провокаторська, брехлива, розрахована на безмежний ідіотизм читачів заява Троцького про незалежність України під заголовком: «Троцький – за незалежну Україну!» («Вперед», 21. XII.1919 р.) – без жодної примітки редакції, котра тут же офірує окупантам Україну як «спільника з невичерпними запасами» (17.I.1920 р.), тій Росії, в котрій «пролетаріят повинен шукати взірців» (13.VIII.1920 р.). Ще далі наводиться мирова пропозиція російського генерал-губернатора в Києві до Польщі під заголовком: «Третя українська радянська мирова нота» (18.III.1920 р.). І це пише та сама газета, що дістала б спазми злости, коли б хтось наважився називати українським уряд, котрий, припустімо, постав би у Києві з панів Дем'янчука, Кона або хоч би Дашинського... Так із дня на день широку публіку переконували, що Україна властиво вже постала, що купка російсько-румунсько-жидівських авантюриків, що нищать вогнем і мечем країну, – її правовитий уряд, що люди, які борються за визволення України від ярма зайдів, – це просто психопати. Так вмовлялося в загал, що провокаторські пропозиції Росії щодо миру, котрі робилися лише за засадою *resuler pour mieux sauter*^{216*}, – щирі пропозиції, і що єдиними противниками миру всього світу є власне ті, хто бореться проти окупантів. Так ширилася з дня на день, з місяця на місяць злочинна робота деморалізації та дезорієнтації, котрій могли б позаздрити платні агенти Росії. Так у час, коли ті самі орди калмиків, китайців та інших комуністів, котрих уже бачила Галичина в 1914 році, знову лізли за Збруч, щоб знищити культурний доробок нації та її інтелігенцію, цьому походів приплескувала купка божевільних, що називала себе українською партією і що, напевно, була б образилася, якби її назвали справжнім ім'ям... Це не означає, зрештою, як необізнаний із психологією цих людей міг би подумати, що вони вимахували тільки червоною хоругвою. Далеко від того! Не лише в наступному, але й в одному і тому самому числі шанованого часопису можна було прочитати також випад проти большевизму та його апологію. Це була просто якась проституція думки, що віддавалася всяким ідеологіям, нотуючи «з днівникарського обов'язку» найбільші дурниці без найменшого слова критики. Коли соціалістичним редакторам протягом цілої їхньої «освічуючої» діяльності вдалося в головах своїх читачів зробити таку саму саламаху, яка панувала, замість переконань, у їхніх, то потрібні будуть роки невсипущої праці, щоб направити деморалізаційну «працю» соціалістичних політиків цієї доби! Не знати, яку зарплату дістануть вони від збаламученої ними суспільності, але, що кожний із них заслужив на орден «Красной Звезди» із власноручним написом Нахамкеса: «От благодарной едіной і неделімой Расії», це певно. Особливо ж заслужив на цю почесну відзнаку Мальбрук українського комунізму, що, повернувшись із походу, видав лист до мертвих, живих і ненароджених земляків своїх на Україні і не на Україні сущих. Ця його подорож – це була велика спроба, на вислід котрої із затаєним віддыхом чекали всі наші

216* Відступати, щоб ліпше стрибнути (фр.).

комуністи; спроба «примирить с собою правительство», як хотів свого часу зробити Костомаров, а за ним і «найбільший» наш історик, що з юнацькою моторністю протягом найкоротшого часу проробив карколомну еволюцію від скромного автономіста до федераліста, від федераліста – з боєм і скреготом зубовним – до самостійника, а від самостійника спершу до большевика, а там до попихача і лакея московського уряду. Але химерна доля хотіла, щоб у своїх заходах примирити українство з Росією комуністичний Мальбрук не досяг більшого щастя, ніж його славні попередники. Ох, хто ж його знав, хто ж міг думати, що там – усе, але то все зовсім інакше виглядає, як уявляв собі жадібний до влади Мальбрук?! Прецінь він «мав змогу познайомитися тільки з декларативною, програмовою стороною діяльності керуючої партії», як нещаслива Маргарита, котра лише тоді познайомилася з недеklarативною стороною діяльності Фавста, коли було вже запізно... Наївна Гретхен і «чесний із собою» Мальбрук чули тільки «солодковзвучні» серенади Фавста і Леніна, а не бачили того Мефіста, котрий був видний усім несліпим глядачам драми. Незважаючи на терор над селом, Мальбрук «вірив, що Комуністична партія України... походить із широких пролетарських мас села і міста». Він та його вірні, кажучи словами його ж однодумців («Нова Доба», цит. із «Воли», т. I, ч.3), «ведені за ніс усякими лавочниками (себто крамарями) революції, приймали в найкращій вірі декларативну сторону російських комуністів із розбалуженими очима і роззявленими ротами»... Отверезіння прийшло, і, викинутий за двері большевицького раю, наш Мальбрук міг повторити історичні слова: «Все втрачено, опріч чести», як сказав шулер, спущений сходами вниз. Але виявилось, що і цей досвід пішов намарно. Правда, в листі до народжених і ненароджених були скарги і квиління на «централізм» (нотки, знайомі ще від 1905 р. і раніше), але винна в усьому злі була не Росія, навіть не режим, а його хиби: «п'ятаковщина», «централізм», незвертання уваги на «особливості українського життя», різні «помилки», але, зрештою, ніяка інша партія, як Комуністична партія України, вирятувати не потрафить. Отже, нема Бога, опріч Бога, а Магомет – пророк його! Цьому Богові треба було молитися, йому приносити в жертву все: власну державність, суверенну волю демократії, ба, коли буде треба, навіть і мову. До цього останнього, правда, сам Мальбрук не добалакується, але з тим більшою відвагою робить це один із «малих цихх», людина, правда, зламана життям, але в своєму соціалістичному фаху, з безперечною ерудицією, з поважними супроти своєї партії заслугами і, що особливо в цьому випадку пікантно, людина з виробленим національним почуттям. Незважаючи на це, він пише (цит. із «Народного Слова», 28.X.1920 р., Пітсбург), що відданість наших соціалістів духові інтернаціоналізму була така велика, що «коли б із Москви прийшов указ на Україну в інтересі оборони обох радянських республік, в інтересі перемоги над Польщею, в інтересі революції скасувати в Українській Радянській Республіці не тільки такі комісаріяти, як господарства, військовий, шляхів і т. д., але й комісаріят освіти, мало того, коли в цих інтересах треба було б скасувати українську мову на Україні..., то українське робітництво і селянство ... були б і на цю жертву пішли»... Навіть того, хто стоїть

на боці, бере лють! Виявити стільки відданости «інтернаціональній» ідеї, стільки невірницької готовности торгувати своєю гідністю і честю нації, – і, замість похвали, дістати такий жорстокий удар! А удар, що дістав Мальбрук із товаришами в Москві, був справді тяжкий, від котрого, на щастя, довго не прийде до себе мальбруцька партія...

C'est un coup bien rude
Rude a recevoir
Malgré l'habitude
Q'on peut en avoir...^{217*}

Хоч, з другого боку, наївно було б думати, що цей експеримент відбере у скомпрометованого божка всіх його учнів, таємних і явних. Він «покаявся», і в ім'я «щирости», коли не в ім'я розуму, вірні вернуть до нього. Бо він належить до тієї, оспіваної Салтиковим, породи «іскрених лгунов», котра так часто здibuється в нас. «Лічно, – пише про них Салтиков («Благонамеренные речи»), – кождий із етих гаспод может визвать лішь ізумленіє перед безгранічностю челавческаво тупоумія», але все претендуватиме на провід в нації «во імя какой-то лічной іскренности («честности з собою»), до каторой нікаму нет дела і перед каторой, тем не менее, сотні глушцов астанавліваються с раззінутими ртами: «Ето, дескать, іскренность, а іскренность надо уважать»... Коли це правда, комуністичний август ще довго лишиться «улюбленцем публіки», котру разом із собою ще не раз викупає в «багні смердючім», що здаватиметься йому прегарним озером.

Слідами соціальних демократів і комуністів ішла в нас і друга, близька їй партія, – партія соціального непорозуміння, або, як вона сама себе називає, партія «соціалістів-революціонерів». Проводирі цієї партії також не раз і не два відважно виступали ділом і словом проти російського комунізму і його «політики» на Україні, але лише щоб перестерегти Росію перед «похибками» режиму і полегшити для себе «приміреніє с правительством». Старий лакей московського лібералізму, а згодом шеф партії соціального непорозуміння, каже виразно, що «які б не були похибки большевицьких провідників на Україні, як би не вилазила Україні боком діяльність їхніх агентів, належить всяко оминати конфлікт із большевизмом, шануючи загальнолюдську вагу» експериментів кремлівських садистів! («Укр[аїнський] Голос», 11.VIII.1920 р., Вініпер). Іноді радить здитинілий есерівський Далай-Лама перейти навіть в опозицію до Росії, але не в ім'я інтересів України, лише «щоб принаймні зберегти в очах української людности від компрометації комуністичні гасла, відділяючи їх від хибної централістичної політики російських большевиків» (там само, 28.VII.1920 р.). Можливо, що це есерівським політикам і вдавалося, але що їм не вдасться ніколи, то це «зберегти в очах української людности від компрометації» себе самих і свою партію. Та над цим головний хамелеон партії не думає. Як давніше його головною ціллю

217 Це був надто жорстокий удар,
Заважкий, щоб витримати його,
Всупереч звичці,
Яку ти можеш мати...*

було погодити українську національну ідею з ідеєю російської державности, так і тепер. Тоді він закликав уряд до поступок, лякаючи, що «помилкова» політика російських правлячих кіл пожене Україну на шлях революції. Тепер він звертає увагу Копів, що їхні «похибки» кинуть Україну на шлях контрреволюції («Укр[аїнський] Голос», 27.XII.1920 р.). І тоді, і тепер інтереси російської державности були для нього на першому плані. В конфлікті Росії з Європою він усе радив вибирати першу, все одно, чи царську, чи «буржуазну» Керенського, чи большевицьку. Як для ідеолога нерозвиненої верстви або племені, для нього національні і політичні домагання були «побічними» («Борітеся – поборете» і т. д., ч. I, с. 17), а проголошення незалежності зовсім не було таким уже неминучим. «Проголошуючи цю незалежність, ставилося величезну крапку над «і», може, більшу, ніж треба було». Бо все, що потребував український народ, «можна було забезпечити і в федералістичній формі». Що ж до незалежності, то «це гасло було підхоплене гіршими елементами української людности, елементами бандитськими» (там само, с. 47). Під цим оглядом, отже, обидва провідники обох наших соціалістичних партій виявляють зворушливу тожсамість переконань. «Падлюки» і «бандити» – ось хто, виявляється, хотів будувати непідлеглу українську державу... Відкриття цікаве, але не нове. До нього додумалися вже давно і «Кієвлянин», і «Новоє Время», а згодом і Троцький, і Ленін. Для всіх них основне завдання – це боротьба з тим «бандитизмом». Для всіх них єдине джерело культури і поступу – це Росія, з котрою наші соціалісти принципово «відкидають боротьбу, явну і таємну» (там само, с. 48), ні словом, ні помислами. Думати, що щастя країни можна досягнути в боротьбі з Росією – це наївна похибка. Навпаки, виявляється, що «без порозуміння з Росією» цього добитися не можна (там само, с. 48). Особливо ж без порозуміння з большевиками, бо посивілий на службі московським панам лакей «вдячно пам'ятав, що з російських партій самі тільки большевики ще перед революцією визнали за Україною право на самовизначення» (там само, ч. 2, с. 5), а Троцький своїми заявами «давав надії на щире порозуміння»... всім, кому довголітня праця або інші причини висушили мозок, коли він у них був. Зрештою, суть нашої політики – це ніяка не самостійність, головне – «вивести на шлях світової революції» Україну, на шлях «загальнолюдських культурних інтересів», котрі, як на диво, стало покривалися з російськими. Не інакше думав і безсмертний Тарас, котрого «соціалісти з повним правом можуть уважати своїм апостолом і пророком» (там само, ч. 1), хоч він ніколи в Центральній Раді не сидів і з Копом переговорів не провадив. Отже, завше з Москвою, «куди з вірою і любов'ю (але, певно, без софії) дивиться весь трудовий світ» (там само, ч. 2.). Таке було гасло «товариша» екс-голови Центральної Ради. А коли, прислухаючись до гуку невгаваючих повстань на Україні, стара Європа зачала відсвіжувати напів забуті історичні спомини, а в Україні бачити правдиве забороло проти реакційної царської чи совітської Росії, – в цей момент не завагався здитинілий провідник партії соціального непорозуміння поклястися в органі російського жида Рапопорта, в паризькому «Юманіте», що проти коханої Росії Україна ніколи не піде... Як кілька років тому, коли шановний діяч запевняв

редакторів «Речи», що на царат Україна ніколи руки не піднесе, ніколи не піде проти свого укоханого «атечества». Даремна праця. Бо що есерівський патріарх, посивілий у боротьбі за соціалізм, промовляє від імени України – хто йому повірить? Що говорить від імени своєї партії? Напевно, але хто і коли осуджував її вождя за пересажене почуття власної та національної гідності? Хто сумнівався в його та його товаришів вірності «соціалістическому атечеству»? Хто не знав, що їхньою мрією завжди було привести Україну в «федерацію» совітських республік, цього блискучого товариства, до котрого під егідою Росії належать уже такі культурні нації, як башкири, татари, киргизи, чуваші, карели, вотяки, черемиси, калмики, азербайджанці, хівінці, бухарці та хорузмизи? Чи це не була б велика шана, якби й нас до цього товариства, до цього нового і цього разу вже правдивого соціалістичного Інтернаціоналу, зволили прийняти? І чи задля такого великого щастя не варто, як казав колишній провідник галицької соціал-демократії, навіть рідної мови відректися, а замість неї засвоїти одну з «федеративних»? І чи цей Інтернаціонал не криє в собі набагато більше виглядів соціального поступу, ніж такі варварські країни, як Англія або Франція?

Я був би несправедливим, коли б захотів твердити, що славні діячі славної партії соціалістів-революціонерів завше вели одну лінію в своїй політиці. Це вони робили ще менше, ніж їхні соціал-демократичні компаньйони. Правда, думати логічно жоден із соціалістичних Аяксів не умів. Це була вже їхня органічна хиба. Але все ж їм не бракувало здібности відрізнити гусяче пір'я від камінного муру, особливо, коли вони стукалися об нього головою. Але, зрозуміло, не перед цим. Перед цим вони, подібно до вже згаданого Мальбрука, звертали увагу тільки на «декларативну сторону». На «неясні звістки про побачення» есерівського патріарха з Копом у Берліні, на «звістки з Києва про зменшення терору», на «наказ Троцького російським військам на Україні», на «визнання Леніним помилок московської совітської політики на Україні» і т. д. (Лист до парт[ійних] товар[ишів] УПС.-р. комітету кам'ян[ської] орг[анізації] («Воля», т. I, ч. 7.VIII.1921 р.). Заяви, звістки, чутки, плітки, власні бажання – ось на чому будували свою тактику дві соціалістичні партії на Україні, допроваджуючи країну до загибелі, а себе – до морального банкрутства і політичної компрометації. Аналізи політичної природи якоїсь (у цьому випадку большевицької) нової системи і наслідків, що з неї випливали, базування на цьому власної тактики – на цьому не розумілися наші баби Палажки від політики. Вони не були «доктринерами», і найдурніший провокаторський жест Леніна, «заява» про мирні наміри, «визнання» самостійности і т. д., діяли на соціалістичних Мальбруків, як сало в пастці на мишей. За ґратами вони «спостерігали» свої похибки і «каялися», але лише до нової спритної провокації противної сторони, і, об'єктивно беручи, їхня діяльність в останні часи служила тільки зміцненню та утриваленню московського панування на Україні.

Повне банкрутство не лише їхньої всієї дотеперішньої політики, але також і їхньої вихідної точки вони мусили нарешті самі визнати. Вони самі визнають, що їм не вдалося захопити провід національним рухом на Україні «через несприятливі

умови революційної боротьби на Україні і, насамперед, окупації України Світською Росією», через що був порушений «нормальний розвиток класової боротьби на Україні», а маси «здеморалізовані», «відірвані від їхніх справжніх провідників» і кинуті «в бік контрреволюції» («Борітеся – поборете» і т. д., ч. 5, с. 48). Іншими словами, їм, соціялістам, не вдалося провадити масами просто через те, що боротьба на Україні прийняла не вимріяний ними, фантастичний «класовий» характер, а такий, який і повинна була для кожного несліпого прийняти, – характер расової, національної боротьби. Претендувати, що справа соціялістів не вдалася лише через ненормальний біг подій, – це все одно, якби пацифісти і прихильники вічного миру пояснювали своє і своєї доктрини банкрутство не їхньою непристосованістю до життя, але тим, що розвиток міждержавних відносин «прийняв ненормальний характер воєнних конфліктів»... Якби ж він цього ненормального характеру не прийняв, пацифісти, «справжні провідники» народів, напевно, «взяли б державне будівництво в свої руки», так само як і соціялісти-революціонери, якби прокляте життя не захотіло йти дорогою, іншою від приписаної наївними адептами наївної концепції... В своїй, повній грації, наївності панове «революціонери» навіть не розуміють, що коли тут можна говорити про якусь ненормальність, то тільки про ненормальність їхніх розумових здібностей. Одному з делегатів еспанської соціялістичної партії, що говорив із Леніним, цей останній сказав (див. «Times», 20.I.1921 р.): «Ми ніколи не говорили про свободу. Ми виконуємо диктатуру пролетаріату в ім'я меншости, бо селянський клас не пролетаріат і ще не є з нами. Ми виконуватимемо диктатуру над ним, поки він не скориться». Так про наміри Леніна мусив думати і всякий, хто мав несоціялістичний мозок у голові, і тому кожний, хто хотів, як це робили соціялісти, погодити совітський режим із інтересами більшости української нації, був або прибічником російської диктатури над нашим селом, або, м'яко кажучи, безконечно наївною людиною. Як між цими двома категоріями «політиків» поділяються наші соціялісти, не моя справа вирішувати. Але одне певне, що і одні, і другі об'єктивно допомагали скріпленню московської диктатури і державности на Україні. Цієї їхньої «заслуги» перед нащадками історія не забуде...

Мало-помалу вернулися на лоно «спільної батьківщини» і жидівські соціялісти на Україні. За компетентним свідоцтвом одного жидівського політика у «Волі», жидівське робітництво внаслідок останньої кризи готове було стихійно кинутися в обійми большевизму, шукаючи в ньому шляхів до радикальної зміни того соціального й економічного рабства, що є неминучим наслідком перебування жидів на чужих теренах, між чужими більшостями; жидівське робітництво дивилося на совітську систему на Україні як на найскоріший шлях до соціялізму. І справді, незбитим фактом є, що майже всі найвпливовіші жидівські партії погодилися і пристали до большевизму, а з ними, за свідченням того самого автора з «Волі», і жидівська інтелігенція, зголодніла за владою, бо досі все була віддалена від державного механізму. Констатуючи ці, зрештою, і без того відомі факти, автор висловлює навіть побоювання, що його земляки зачнуть із занадто великим поспіхом хапати

комуністичні посади і не зуміють затримати необхідного такту в міжнародних відносинах, викликаючи антисемітський настрій серед людности. Побожування автора значною мірою вже справдилися, і великий відсоток жидівських соціалістів перейшов на бік большевицьких Муравйових-Вешателів на Україні або, вживаючи евфемічну термінологію паризької «Жидівської Трибуни» (ч. 59, 1921 р.), – на бік ... «романтиків» і «утопістів».

На превелике диво, загальна прострація, в яку почала впадати наша інтелігенція, не пройшла без сліду і для наших правих, націоналістичних кіл. Незважаючи на досвід минулого, давнього і недавнього, в опублікованій у 1921 році програмі наших «хліборобів-державників» зустрічаємо такий уступ: «Наше географічне розташування, спільне історичне минуле (sic!) і спільні економічні інтереси (?) вимагають, щоб ми з Росією та Білоруссю (мабуть, із Білою Руссю?), як зовсім окрема та суверенна Українська Національна Держава, уклали тісний мілітарний та економічний союз». Про той самий союз говориться ще раз нижче (див. «До українських хліборобів», вид. ініціативної групи «Україн[ського] союзу хліборобів-державників», Відень, 1920 р., с. 9 і 13). Що це? Ляпсус? Певно, ні, бо він повторюється. А коли так, то чи думали щось автори цієї наївної книжки, коли цей уступ писали? Яке спільне історичне минуле з Росією в країні, половина якої належить до неї як її складова частина заледве двісті років, а друга – сто і кілька? І навіть нам економічний та мілітарний союз із Росією? Коли для того, щоб в ім'я преславної програми «соборности» привести з поміччю Росії під московське ярмо Галичину, Буковину і Бессарабію, створюючи для Росії домінуюче становище в Європі і тим самим нас навіки їй закабальючи, то нащо всі ті фрази про Суверенну Українську Державу, написані ще до того з великої букви? Коли ж ні, то нащо ця московфільська фразеологія? Тим більше, що в наші часи «тісний союз» і «федерація» – це такі нюанси, що дуже скоро переходять один у другий?! На подібні манівці збочує наша «права» ідеологія не тільки в наведеному прикладі. З другого джерела довідуємося, що суто російська концепція мобілізації народів Азії для зміцнення Росії та для ослаблення Європи, а з нею також і нас – це геніяльна ідея, варта уваги (див. «Хліборобська Україна», збірн. I, с. 90); що про європейську культуру, від котрої єдино може нам прийти рятунок, можна говорити тільки в знаках наведення, ба, що її загибелі треба навіть бажати, як цього бажали російські слов'янофіли і большевики (там само, с. 98). Подібна саламаха, яку знаходимо і в головах наших соціалістів, те саме безкритичне засвоєння московських доктрин, ті самі нотки, що звучали в федераційному маніфесті гетьмана.

Під гіпнозом московфільства опинилася також Галичина, де воно в наші часи переживає свій Ренесанс, що викликає в пам'яті «незабутні» часи Дудикевича і Глібовицького. Тут ми маємо справу з типовим маломістечковим патріотизмом, що ідею нації замінює «ідеєю» провінції, що за деревами не бачить лісу; з явищем, котре Стендаль в італійців називав *patriotism d'antichambre*^{218*}, передпокойним

218* *Салонний патріотизм (фр.)*.

патріотизмом, що інтереси свого шматка землі ставив вище за інтереси нації. Єдиною мудрістю їхньої політики цієї доби було: «Хоч гірше, та інше!» Все ліпше від того, що є. Большевики, правда, не принесуть нам повного національного визволення, але, коли б це сталося («визволення» большевиками), мали б принаймні одне – «факт об'єднаного і одноцільного фронту» («Український Прапор», 4.XII.1920 р.). Яка шкода, що Росія ще за Катерини не забрала Галичини! Бо тоді політичні нащадки Кониського вже від 120 років розкошували б «фактом об'єднаного фронту», а навіть би дочекалися визволення селян у 1863 р., а конституції – в 1905 р., замість 1848 року... Що то були б за щасливі часи! А ще ліпше, коли, «перекотившись через Кавказ, большевицька струя піде на Персію, Месопотамію та Індію... і зачне стукати до порогів великих англійських володінь в Азії», «бо це зверне нарешті очі коаліції на нас» (там само). І яка шкода, що ми досі цього не знали, що тільки зміцнення Росії коштом антантського «імперіялізму» прискорить визволення української нації! Тоді ми могли б заощадити собі забавки в якісь там легіони, а разом із Дудикевичем вітали б «російських орлів» на Карпатах... Коли існує така проста метода визволити Галичину з-під польського панування, як віддати цілу Україну під владу московської Чрезвычайки, чому ж би цього не зробити? Для нас, як уже сказано, перше стремління – не визволення з політичного ярма, а «об'єднання з іншими нашими земляками, з цілою соборною Україною, а для цієї цілі нема в нас ніяких замалих жертв» («Укр[аїнський] Прапор», 11.VII.1920 р.). Нема чого зупинятися, навіть перед принесенням у жертву державної суверенності, бо що значить суверенність 40-мільйонного народу порівняно з визволенням із-під польського панування 4 мільйонів галичан, цієї еліти нації, котра дала нам, крім Сагайдачного, ще Дудикевича і його партію та цілу хмару русифікаторів нещасливої Холмщини?.. Зрештою, і большевики ж не звірі, бо «якраз поширення большевизму є умовою повного визволення нашого селянства» (там само). А хоч би інтелігенцію большевики, як «буржуазію», навіть знищили, то ... головна сила нації не клас, що представляє політичні стремління народу, його можна заново здобути, як свідчить хоч би приклад Наддніпрянщини, котра, хоч і по двохсотлітній перерві (над нами не капає!), а все ж його здобула, та ще й який вишколений і політично вироблений! Суть і остоя нації – це люд, це хлоп, що порпається на своєму куснику землі, а його прецінь большевики не зачеплять, хіба вони щось роблять нашому селянинові на Наддніпрянщині? Лишать цю хлопську силу нам, і ми як нація далі існуватимемо, блискаючи всіма формами національного життя як самостійний чинник у сім'ї народів. Ось як, напр[иклад], також позбавлені інтелігенції білорусини, кашуби або лужицькі серби. Треба бути кретином, щоб таких простих речей не розуміти. Отже, віват Москва! Хай приходять! Що не прийде по Польщі, «се буде як не повне визволення, то в кожному разі бодай надійний початок до нього» («Укр[аїнський] Прапор», 4.VII.1920 р.). Буде і в Галичині так, як на Великій Україні, де, як усім відомо, знаходиться «большевицька влада майже винятково в українських руках» («Укр[аїнський] Прапор», 10.III.1920 р.), де проти цієї влади повстають тільки авантюристи та жменька зба-

ламученою селянства, що не має таких блискучих і далекозорих провідників, як галицькі москвофіли, еліта серед еліти. А зрештою, «нам байдуже, який прапор буде в Києві віяти» («Укр[аїнський] Прапор», 19.XII.1920 р.). «Нам» важливо, аби всі вкупочці були! Прецінь «нова Росія зорганізується без огляду на це, чи відновить її Колчак, Денікін чи хто інший», прецінь «вона мусить збудуватися на основах конституційно-демократичних» (22.VIII.1919 р.). Це не є великий ідеал, правда, і можна було б його мати ще й за Миколи II, але політика мусить бути реальною, «мусить найперше наступити з'єднання всіх українських земель». Чи тут говорить передусім ненависть до Польщі? Ні, передусім «передпокойовий патріотизм», бажання бути всім укупочці. Галичини не можемо зректися «навіть тоді, коли б якась справжня, наглядна, реальна випробувана державна могутність за ціну відступлення Галичини запевнила нам у всіх подробицях негайну реставрацію української держави за Збручем» («Громадська Думка», 2.II.1920 р.). Накидати українську політику Галичині – це злочин! Накидати вузькогалицьку орієнтацію цілій країні, бажати, щоби для «визволення» Галичини вся Україна визнала владу денікінських або соціалістичних окупантів, – це добре! Самостійність – це гасло «падлюк» (с-д Мальбрук), «бандитів» (с-р Мальбрук), або людей наївних, що «не розібралися в політично-соціальной орієнтації Драгоманова». Бо «прецінь найважливішою річчю є розважити, з котрої сторони загрозувала і загрожує небезпека масам, більша небезпека втрати землі, як економічної підстави і простору до експансії» («Гром[адська] Думка», 26.VI.1920 р.). Наплювати нам на самостійність, що відбирає нам Зелений Клин, ex oriente lux^{219*}! Туди маємо йти, до укоханої Росії, де стільки простору, хоч би вона, як друга Катерина і перший Ленін, обернула цього суверенного володаря землі в парію і раба, «хоч би евенчуально навіть під національно-культурним і політичним зглядом був стриманий його (народу) розвиток ще на один або два етапи» (там само), на одне або два покоління... Правда, колись «ми» також вірили в примат гасла самостійности, але тепер всадити ніж у спину армії, що боронила від московського заливу країну, в «нас» називається не провокацією, а, щоб ви це знали, героїзмом! Правда, і «ми» колись посилали проти Росії якісь легіони, січових стрільців, котрі боронили австрійську, навіть майже «виодрембньону» Галичину проти Москви, створили навіть культ цієї жменьки завзятих, але, як теперішні події показують, «ми» їх шанували не за те, що вони робили, а за те, що вони, «родимці», робили... Не культ ідеї самостійности, але звичне і примітивне – і яке ж провінційне – співчуття до своїх, що терплять... Тепер «ми» виростили, тепер «ми» вітаємо армію Будьонного, а українські війська, що від московських орд очищують українську територію, «траять назву національної сили» («Вперед», 23.IX.1920 р.). Закидаєте «нам» зміну переконань? Зовсім не слушно. Прецінь писав ще п'ять років тому орган найвпливовішої галицької партії під керівництвом одного з найбільших її дипломатів, що відступав країну Денікінові: «Зазначимо, що з усіх можливостей, які можуть зустріти український народ внаслідок війни, ніяка не є для нас така непримирен-

219* *Світло зі Сходу (лат.)*.

ма, як власне помиріння з польською державністю» («Діло», 26.X.1916 р.). «Ми» zostалися консеквентними! Дивно, як цього інші не розуміють, не розуміють, що експансія Росії була все «нам» на користь, що вона ще в 1863 р. і 1795 р. «зробила нам безмірну національну прислугу» («Укр[аїнський] Прапор», 19.II.1921 р.), що, як і личить «лакеям обставин», треба при виборі орієнтації завше зважати не на інтереси нації, тільки на те, «котрий із ворогів має більше шансів на успіх» (там само), котрий сильніший...

Такий був ідейний баланс української інтелігенції по кількох роках визвольної боротьби. Баланс, коли не розпачливий, то в кожному разі надзвичайно вбогий. Хаос у думках, брак плановости в акції, брак чітко сформульованих цілей. І все це підбито іноді голосною самостійницькою фразеологією, дзвінкою, як у неофіта, і такою ж нетривкою. Що могла серед такого оточення зробити маленька в порівнянні кількість одчайдухів, що гинули масово в ім'я вимріяного ідеалу? Що міг зродити центр, що хоч зигзагами, хоч наївно і недотепно, але все ж провадив самостійницьку лінію в останні два роки? (При загальній нашій прострації та мізерії це була велика річ). Що значила галицька армія, чини якої збуджуватимуть подив у найдалших генераціях, супроти короткозорої політики галицьких політиків? Що могли зробити титанічні зусилля народу, позбавлені керівної волі та інтелекту, що відкрив би йому сенс власних чинів і його мету?

Шукаючи причин сумного балансу наших ідейних і політичних змагань, мусимо на першому плані згадати невміння віднайти, відчутти колективний ідеал нації, ані так різко зазначити його, щоб він став притягальним центром, до якого, як до сталого, непорушного осередку, тяглися б мільйони поодиноких воль краю і пильна увага закордону, що бачив би в цьому центрі свідомий своєї ролі чинник, із котрим належало з волею чи проти неї рахуватися. Не маючи виробленої програми назовні, українство не могло ввійти, як певна означена величина, навіть таким важливим чинником у європейську політику, як маленькі Сербія або Бельгія. Не маючи виробленої програми всередині, ні щодо того, на якому класі спирати державне будівництво, ні вміння єднати однією, не класовою і не національною, а державницькою ідеологією всі національності країни в одну націю під прапором одного державного ідеалу, українство не могло досягти консолідації внутрішніх сил краю. Далі навіть цей нашвидку зроблений, вічно мінливий сурогат національного ідеалу, що створився в нас, не прокламовано і не утримувано з усією гостротою, потрібною в таких випадках. Знана річ, що консеквентна, залізна, сама в собі переконана афірмативна воля потрапить зацепити свою концепцію масі навіть тоді, коли вона є абсурдна. І навпаки, сполучення найясніших ідей зі слабкою афірмативною волею їхніх пропагаторів не має часто практичних наслідків. У нас була і одна, і друга хиба, та коли про українство все таки вироблялося, як у країні, так і поза нею, певне, досить чітке уявлення як про ясновизначений політичний чинник, наділений виразно афірмативною волею, то тільки мала частина була в цьому заслуги свідомих зусиль інтелігенції, а величезна натомість – інтуїтивної, часто намірам інтелігенції ворожої, акції народних мас. Ця інтуїтивна акція муси-

ла виразитися у ясній формулі національного руху, в формулі, котру мусила дати інтелігенція і котру вона не дала. Подібно, як не знайшли ми її, цієї формули, і в XVII віці. Описуючи цю добу і походи козаків на Туреччину, Куліш пише («История воссоединения Руси», с. 214): «Бракувало одного» – щоби надати козацькій акції значення першорядного політичного факту, «аби в козацьких головах постала гадка про самостійне царство, але вони ніколи її не мали, були далекі від цієї думки, як обскуранти або як соціялісти». В геніяльно-простій формі дав тут Куліш і причини, чому наші предки з тої доби не могли піднести своїх інтуїтивних зусиль до значення певної свідомої політичної програми, охопити їх чіткою політичною формулою, але рівночасно подав також причини того самого лиха і теперішньої генерації. З неясним інстинктом б'ється ось скільки вже років маса нашого селянства проти російського намагання економічно підбити країну, проти російського намагання створити систему, щоб тримати його в політичній неволі і т. д. Щоб надати цим хаотичним зусиллям нашого селянства свідомість мети і організованість, відкрити йому глибший сенс його боротьби, треба було лише усвідомити це селянинові, так як колись усвідомлював страйкуючий робітник, що він бореться не тільки проти економічного визиску, але й проти системи царату; усвідомити агітацією та ясною політикою. Але це, власне, якраз занехаяла наша інтелігенція і якраз із тих самих причин, на котрі вказує Куліш: провідники нації не змогли знайти формули масового руху, «як обскуранти або як соціялісти». Як обскуранти, як люди з недорозвиненим політичним чуттям, вони ставили на перший план не політичне панування української нації в країні, але моменти нижчого порядку: «злучення всієї території», «Зелений Клин», жертвуючи за це суверенністю нації, воліючи політичний деспотизм і політичне панування чужого народу від вільної конкуренційної гри свобідних націй. Як соціялісти, вони ставили на перший план не політичні інтереси українства, але «інтернаціоналізм», «вселюдське братерство», інтереси мітчного «міжнародного пролетаріяту» і т. д. Боронили або піднаціональну ідеологію, ідеологію племені, що журиться тільки безпосередніми економічними потребами нації (ідеологія галичан), або ідеологію наднаціональну (соціялісти), що підпорядковували національний ідеал соціялізмові або космополітизмові (Драгоманов). Вони мислили не в крузі ідей держави, котра накидає громаді свій авторитет і дисципліну, а в колі ідей суспільности, котра з тим усім стало провадить війну. Провідники української нації, властиво, тільки й робили це останнє, показуючи зайвий раз, що вони себе почували не державними будівничими, а суспільністю, громадською верствою, єдиним завданням котрої є боротися з чужою їй державою. Вони навіть тоді цієї боротьби не залишили, коли її довелося вести проти власної держави, ба навіть тоді, коли держава була ними зруйнована, коли, зрештою, настав, здавалося б, час відбудови. Надзвичайно характерні для цієї психології, між иншим, висновки вождя есерів про принципово вороже ставлення його партії та й узагалі української інтелігенції до держави та всіх її атрибутів, як примус, армія, дисципліна, повага влади і т. д. Це, власне, та психологія, з котрої постала типова аполітична психіка індусів та інших підбитих

народів Азії. Індуси, напр[иклад], і досі з погордою дивляться на меткого, вічно зайнятого різними практичними та організаційними справами британця, вважаючи все це непотрібним гаянням часу, віддаючись вищій, на їхню думку, культурі або й «стопництву». Подібні погляди на політичні народи і подібну погорду до них (до європейців і японців) мають також китайці, і це страшний симптом, що ця атрофія політичного інстинкту, чи в формі різних «ізмів», чи в формі «обскурантизму», шириться в нас... І це якраз у той час, коли народ кричить за чіткою політичною формулою! Коли на Україні йде страшна боротьба не верстви з верствою, не інтернаціонального соціалізму з інтернаціональним капіталізмом, але раси з расою, боротьба двох взаємовиключних націоналізмів. Наївно думати, що це все похибки, котрі легко забудуться. Ні, це принципове питання, бо нація, що зрікається власного національно-політичного ідеалу, мусить засвоювати чужий. Скільки б не твердив Драгоманов, що Росія сповняє нашу місію, тягнучи до Константинополя, російські «орли» нас, української ідеї, не потребують для виконання цієї місії. Як би не доводили наші «еси» кінечність совітської системи на Україні, для її реалізації не треба спеціального українського національного почуття і його незалежного вогнища в Києві. Під якою б маскою інтернаціоналізму або космополітизму не з'являлися російські політичні стремління в нас, вони реалізуватимуться росіянами. Україна ж тоді лише житиме як самостійний чинник, коли вона як у внутрішній, так і в зовнішній політиці виступить із власним національно-політичним ідеалом. Здійснення цього ідеалу, як я в цій праці старався довести, можливе тільки проти Росії, ніколи разом із нею. Росія, казав Герцен, може перемогти Європу, але й може бути переможена нею. В першому випадку Європа мусить бути роз'єднана, в другому – злучена в одну цілість. Ці слова мусимо пам'ятати як гасло. Пам'ятати, що жертвування політичним моментом, усякі спроби вирішити нашу справу шляхом зміцнення Росії, всі ці «федерації», «тісні мілітарні та військові союзи» – все це робота не на користь України, але Росії...

Головну відповідальність не лише за руїну держави, але й за це виродження політичної думки в нас несуть соціалістичні партії, соціалістичні герострати. Бо їхній анаціоналізм – це не випадок, а щось [те], що впливає з підстав їхньої доктрини, а цитовані вище слова одного з їхніх провідників про зраду своєї мови, а тим самим і нації, як того вимагатимуть «інтереси соціалізму», – симптом, який показує, що в кожному соціалісті є зародок того національного ренегатства, котрого припустилися тисячі «малоросів». Як, зрештою, і в кожному, як сказав Куліш, «обскуранті», що резигнує з власного політичного ідеалу нації. Ця резигнація привчила соціалістів дивитися на самостійників як на хворих людей, на «падлюк» і «бандитів», привела Драгоманова до ідеалізації російсько-православної агітації в Галичині, а його адептів змусила бачити не тільки в російській експансії до Чорного моря, але й у поході на Захід Паскевича і Суворова полагодження українських інтересів. Лише один маленький крок – і маємо «малороса» Савенка з його апологією не лише Катерини, але й Петра, маємо Дудикевича...

Можна було б багато дарувати соціалістичній інтелігенції, якби ми мали справу з витривалим противником, котрий знає, що він хоче і куди йде. На жаль, цього не було в цьому випадку, бо стільки морального хамства і політичного лакейства найгіршого сорту, такої великої дози духовного босяцтва, що виявила т. зв. демократична інтелігенція, важко деінде стрінати. Героїв компромісу, недокровних революціонерів, геніальних політиків, що вірять у «добрі наміри» Леніна, як останній темний мужик вірив у царя, що блукають навмання між Європою та Росією, між Лігою націй та Третім Інтернаціоналом; тупих і зарозумілих дилетантів, кримінальних злодіїв, прем'єрів, що благають на колінах «снісходження» в окупантів і що їх не викинули за це ні з партії, ні з товариства; здіютилих стариганів, що дякують большевикам за їхню працю на Україні; жебраків, що шмигають у передпокоях московських окупантів; публіцистів, що зогиджують самостійницьку ідею, що роблять пропаганду на користь держави, яка була в стані війни з Україною; платних агентів чужих урядів, як славнозвісний Союз визволення України, – ось кого видала українська соціалістична інтелігенція нашої доби! Покоління невірників без власної та національної гідності, котрим, за словами поетки, навіть на волі «бридкі мозолі нагадують, хто вони такі»... І навіть в її падінні, в невдачі цієї інтелігенції тяжко мати співчуття з тим шумовинням революції. Впадаючи в гріх і «каючись», несвідомі сути отої великої боротьби, до котрої вони як учасники хотіли примазатися раз на одному, раз на другому боці, приймаючи міцні удари, – вони навіть не знали, за що їх приймали, і, навіть ідучи на Голготу, мали роздвоєне сумління, чи правдивою дорогою йшли, бо «путь на Голготу велична тоді, коли тямить людина, за що й куди вона йде» (Леся Українка), а в ідеологів нашого духового босяцтва цієї тямки не було. Вони нагадували скоріше тих недолугих героїв, які «без відваги і бою на путь заблукали згубливу, плачучи гірко від болю», давали «себе тернові рани»...

З того осередку, позбавленого мудрости політичного передбачення і, головне, почуття особистої та національної гідності, вийти вже нічого не може. Ідеологія, що виросла в змосковщеному, невірничому соціалістичному «підпіллі», вмирає на наших очах, і ми не шкодуватимемо за тим. Так, колись і вони, її адепти, горіли великим вогнем боротьби і протесту, але були вогні, тепер лише стелиться дим... Щоб у цім димі та задусі не зачаділо наше нове покоління, мусять вийти на сцену інші люди, носії та представники іншої ідеології та іншого класу.

Якого?

VII^{220*} Месники дужі.

Україна разом із усім європейсько-американським світом переходить ту важку кризу, котра не скінчиться з упадком большевизму, бо не з ним вона і почалася. Цю кризу передбачав ще Ніцше у першій книзі своєї «Wille zur Macht» в 1887 р. «Те, що я оповідаю, – починає він свій класичний твір, – це історія двох майбутніх віків. Я описую те, що наступає, ... повстання нігілізму». Такий і заголовок першої книжки твору: «Європейський нігілізм». Те явище, яке ми тепер називаємо большевизмом, прийшло до нас у проповідях Ламене, музикальній демагогії Вагнера, малярській штуці футуристів, літературі Барбюса і Ромена Ролана, політичній акції Айзнера і Леніна, з тривогою передчуване ще Спенсером і Мережковським, Гюго і Бодлером. Знаменує воно революту тієї бакунінської «простонародної наволочі», того, власне, «торжествуючого Хама», котрий захоче однієї днини перевернути догори ногами світ «во імя равенства, завісті і піщеваренія». Представлений інтелігентським шумовинням, людьми з кримінальними провинами проти «буржуазного ладу», як Собельзон-Радек, соціалістичними волоцюгами («інтернаціоналістами»), як Рапорт, та парою істеричних жінок, як Клара Цеткін і Балабанова, цей нігілізм загрожує поглинути також нас. Герольдами його на Україні є Росія та її агенти. В нас ця повинь нігілізму загрожує не лише, як деінде, руїною цивілізації, але й самому існуванню нації. Розглядаючись у силах, які могли б ставити чоло цій небезпеці, приходимо до висновків, що цією силою може в нас бути тільки селянство та ідеологія, яка відповідає його інтересам і способові думання. Коли внаслідок війни не наступив би цей ренесанс селянства, один із найбільш несподіваних її результатів, довелося б справді розпачати над будучиною західної культури. Бо міський пролетаріят, всупереч сподіванкам його перших ідеологів, не приніс зі собою нових богів, не сказав нового слова. Ті самі суто шлункові інтереси, той самий тупий і вузький матеріалізм, та сама хіть панування над більшістю нації, та сама класова диктатура меншости, яку він закидає буржуазії, те саме нерозуміння ідеї солідаризму. Його противник, міська буржуазія, занадто слаба і в багатьох країнах занадто ляклива, щоби лише на своїх раменах витримати оборону європейської цивілізації проти нових варварів. Аристократія, що прищепила масам багато таких великих ідей, як поняття чести, суспільного обов'язку, патріотизму, майже зникла, а там, де існує, втрачає керівне становище. Серед двох інших суспільних сил, що поруч із аристократією творили ще донедавна підпори порядку – монархії та церкви, остання переживає в розбурханому війною світі незаперечуване навіть її противниками відродження, як інституція, що вносить у суспільність елемент дисципліни, авторитету і дух анти-матеріалізму (річ йде про католицьку церкву). Коли б їй вдалося піднятися до того завдання, котре вона виконала по занепаді Римської імперії, це можна було б тільки вітати, але навіть у цьому випадку вона мусила б шукати клас, на який, як колись на феодалізм, могла б опертися. Отже, сама в собі не може бути тою силою, котра могла

220* У другому виданні ця частина мала назву «Месники дужі».

б відмолодити і врятувати від катастрофи світ. Даремно думати, що і монархія могла би стати тією ідеєю, що знову зуміла б з'єднати в одне розлізлі елементи суспільности. Монархія без аристократії – властиво, ніщо, і не їй дати хворому національному організмові моральні костури, котрих він так потребує. А особливо в нас монархія не може бути ніякою панацеєю. Я не засадничий противник цієї форми політичного устрою і дуже тишився б, коли б ця форма (як національна монархія) у нас історично постала або коли б наш народ засвоїв той самий темп політичної еволюції, що й Англія з її глибоко вкоріненим монархічним чуттям. Визнаю, що і гетьманська установа мала виразні прикмети поняття монархії (принципова пожиттєвість суверена). Але, попри все те, сумніваюся, щоб монархічні проекти мали в нас вигляди на здійснення. Головно через те, що, не маючи коріння в народі, як інституція нова, вона, національно-українська монархія, була б постійно наражена на повний брак авторитету, на безнастанні хитання, як про це свідчить історія новокерованих європейських монархій не тільки на Балканах, але також в Італії. В цих обставинах вона не виконала б однієї з найбільш істотних своїх функцій, на котру її прихильники кладуть натиск. Досить перерахувати старі приклади (Батенберги, Обреновичі, Петровичі, Віди), досить згадати останні випадки в Греції. Коли там досить поважну роялістську кризу викликала одна мавпа, то що ж допіру потрапили б зробити в нас кілька соціалістів-революціонерів старшого і молодшого віку?! Наша монархія не виходила б із криз! Про її запровадження можна було хіба ще думати в разі перемоги центральних держав, а разом із ними і монархічного принципу, але не тепер! Що інше, розуміється, міцна центральна влада на Україні, в чому віддавна є велика потреба, але з монархією це не стоїть ні в якому зв'язку, і плутати ідею гетьманську, як це робить дехто в нас, з монархічною – це так само смішно, як плутати її з ідеєю одягненого у фрак і взутого в лаковані пів черевики «президента республіки», як це робили наївні демократії, що хотіли погодити гетьманщину з соціалізмом. Ця тверда влада більше, ніж коли-будь, потрібна нам тепер, та й опозиція проти неї була б слабшою з боку всяких «істів», котрі, як андалузські бики, ніколи не кидаються на тореадора, лише на червону хустину. Але нашим «легітимістам», власне, залежить не на твердій владі, але на монархії, а ця ідея не тільки зреалізована не дала б сподіваних їй прихильниками наслідків (зміцнення державного авторитету тощо), але навіть як предмет агітації принесла б дуже велику шкоду. Коли б результати такої агітації в нас були подібні до тих, котрими скінчилася пропаганда тих *des incroyables*^{221*} (золотої роялістської молоді) останніх часів Конвенту і Директорії, що, замість реставрації монархії, привела до консулату, а потім до імперії, можна б ще було толерувати акцію наших монархістів. Але на це нема виглядів, і в цих умовах всяка монархічна агітація на Україні буде неминуче агітацією на користь Російської монархії, єдиної званої масам форми. Для того навіть усякі розмови про монархію в нас надзвичайно шкідливі та справі української незалежності ніскільки не допомагають, особливо ж у цій формі, в котрій ця агітація в нас ведеться її неfortunними манерами, що висту-

221* *Неймовірні, надзвичайні (фр.)*.

пають більшими легітимістами, ніж ними були коли-небудь, *camelots du roi*^{222**}. Гаслом останніх було: «Le roi est mort, vive le roi!» Гаслом наших монархістів натомість стало: «Le roi est mort, vive le mort!» Легітимізм, що витягає своїх кандидатів із пантеону політичних мерців, – це нежиттєва течія...

Кожний, хто хоче знайти чинник, здатний повернути рівновагу розколиханій та занархізованій суспільності, шукаючи міцної остії проти ростучого нігілізму, мусить, отже, лишити «повалені гроби» і звернутися до селянства, звичайно, не так, як це робили збанкрутовані соціал-демагоги, котрі ні з ідеологією, ні зі способом думання селянства нічого спільного не мають. Отже, звернутися ні до монархії, ні до «великої простонародної наволочі», лише до тої верстви, що творить у нас (і не тільки в нас) більшість людности, себто до демократії. Тут мушу зробити застереження. Не належу до тих, що падають перед ідеєю, вираженою в цьому слові, на коліна. Своє ставлення до неї я найліпше виразив би словами Гізо: «Демократія – це факт, котрий треба прийняти, чи він нам подобається, чи ні... Не можучи його знищити, треба взяти його в карби, врегулювати, бо, незагнузданий і неврегульований, він зруйнує цивілізацію» (див. «De la Démocratie en France», розд. VII). Політичні спіритисти, що хочуть тінями давньоминулого заворожити небезпеку нігілізму, не вірять у можливість урегулювання демократії, називаючи це завдання квадратурою кола. Я так не думаю, бо є демократія і демократія. Демократія «Бесів», шигальовщини, московського «нічево», демократія Русо, цього великого плебея, як його в один голос називають Ніцше і Карлайл, демократія вагнерівського «Смерку богів» – це одне. Демократія бетховенової «Геройки», демократія французького або болгарського селянина чи канадського фермера – це друге. Демократія савойця чи гасконця, що в 1914 р. залишався вдома, говорячи північним французам: «C'est votre querre»^{223*}, – це одне. Демократія німецького соціал-демократа Франка, що впав як доброволець в одному з перших боїв у 1914 році, – це друге. З одного боку, демократія пацифізму, егалітаризму, антимілітаризму, охлократії, шлункового соціалізму і класової боротьби, демократія загальної нівеляції та обоготворення числа, сентиментально-анемічного народоправства; з другого – демократія праці, ерархії, суспільної солідарности, обов'язку і міцного п'ястука. Демократія, що розділяє і скріплює суспільність, демократія, що руйнує і будує. Ця друга демократія теж стоїть за рівність, тільки її рівність не рівність слабких, які хочуть принизити до свого рівня сильних хоч би за ціну загального рабства. На першому місці стоїть у неї почуття свого права та ідеал свободи. Вона нічого не хоче знати про викликання звірчих інстинктів мас, ні про те, щоб всі, і великі, і малі, і люди праці, і ледарі, і талановиті, і нездари, мали одну і ту саму нагороду, одне і те саме значення в суспільності. Вона проголошує натомість право кожного, хто більш сильний, витривалий або інтелігентний, досягати в рівних умовах найвищого щабля суспільної драбини. Ця демократія визнає рівність у конкурентній боротьбі життя, але рівність щодо точки, де перегони починаються, а не там, де вони закінчуються. Ця рівність вимагає, щоби всі конкуренти стояли на

222** «Королівські хлопці», *роялісти* (фр.).

223* *Це ваша війна* (фр.).

одній лінії, коли біг починається, але не гарантує хворим і недолугим, що набіжать до цілі разом із сильнішим сусідом... Демократія «істів» не знає іншого регулятора в суспільності, як низько-матеріялістичні інстинкти мас або свавілля пана над ота-рою рівних рабів. Демократія, про котру я говорю, – це демократія самодисципліни, вищих ідей, котрі, як «родина», «рідний край», «суспільна солідарність», роблять із агломерату різнобіжних воль один громадський організм вищого порядку. Охлократична демократія, як також і абсолютизм, підкреслюють в області економічній момент поділу багатств, в сфері політичній – момент егалітаризму. Демократія, про котру я говорю, – елемент продукції, праці та елемент свободи і самодіяльності. Типовою країною цієї останньої демократії є Північна Америка. Її характерні риси знаходимо також у селянських демократіях взагалі, а в українській зокрема. Селянство – це якраз та сила, що потрапить внести в поняття демократії корективи, без котрих, як казав Гізо, готова згинуть вся наша цивілізація.

До цієї сили маємо звернутися також і ми. На жаль, ми не маємо в усій нашій белетристиці ні одного філософа селянської душі. Кілька геніальних спроб Стефаніка, кілька нарисів Франка, приповідки Руданського – оце і все, решта ж – або (дуже цінна) етнографія, або соціально тенденційні (свого часу також потрібні) оповідання в душі знаного роману Бічер Стів. Коли б ми мали свого філософа селянства, ми побачили б, що весь світогляд нашого селянства нічого спільного не має з так званою демократією.

Зовсім антидемократичні риси зраджує передусім ставлення нашого селянства до інших, вищих класів, далеко від хамської заздрости і духа всезрівняльного егалітаризму. Взяти, наприклад, ставлення Андрія («Тарас Бульба») або Хоми Брута («Вій»), або героя «Марка Проклятого» (Стороженка) до їхнього «панського» оточення. Це не ставлення большевика до зненавидженого ним «буржуазного» світу. Український селянин приймає цей світ із усією виробленою ним рафінованістю, вважає себе тільки за його правного спадкоємця. Він не топче ногами квітів, котрими пишається цей світ, лише хоче мати їх і для себе. Не хоче стягнути униз тих, хто стоїть вище (соціально філософія москаля), тільки самому до них підвестися. А коли навіть воює з ними, то як із людьми однієї породи, з котрими все ж треба якось «урядитися». Навіть апологет російського босяцтва в нас, цитований вже Поприщін, мусить це з болем визнати. У своєму «Відродженні» (т. III, с. 133) він стверджує, що «селянство ставилося дуже обережно до захоплення поміщицьких маєтків... Селяни не зачіпали їх, навіть самі обороняли від грабежу». Пояснює це автор страхом, але таке пояснення не є обов'язковим для нас, бо бачимо в цьому зовсім щось інше – глибоко вкорінене почуття права та інстинктивну ворожість до «демократичних» методів соціального будівництва. Це не значить, що наш селянин не мав розуміння революції. Він його має, і то більшою мірою, ніж його непокликані представники, і це довів чином і в 1902, і в 1905-1906, і в 1917 роках, і під час своєї боротьби з большевицькою реакцією. Але, подібно до англійця, наш селянин має глибоке розуміння того, що називається традицією та тяглістю соціальної еволюції, тобто речей, чужих і незрозумілих апостолам «світової революції».

Іншою рисою української національної вдачі є сильно розвинене чуття гумору. Недарма він так мало властивий нашій змосковщеній, «здемократизованій» інтелігенції, котра досі робила безліч спроб видавати «гумористичні» часописи, спроб, що, як правило, закінчувалися невдачею. Недарма і найбільш аристократична модерна нація, британці, високою мірою посідають це чуття гумору. Цю українську рису підкреслив ще Куліш. «Страх перед глузуванням, – писав він, – досі дуже інтенсивний в українського люду. Інтелектуальна вищість для нього – сила, перед котрою він більше ніяковіє («смущається»), як перед владою» («История воссоединения», т. II, с. 63). Окрім респекту перед організуючою силою інтелекту, це чуття гумору має ще й інший, глибший сенс: подібно, як у героїв Мольєра і Ренана, насміх над невдачами, над моральними, а навіть і фізичними вадами, мав передумовою почуття особистої вартости і відповідальности, на противагу колективній відповідальності нігілізму, що кидає всіх здорових і сильних на коліна перед безносим мужиком, як Толстой, або перед повією, як Андреев, в ім'я фальшивого і розслаблювального гуманітаризму. Нахил до дотепу виказує далі потяг до успіху, до особистого зусилля, до вищого, подив перед ним, на противагу ідеалові большевизму, що бідність, каліцтво і злочин хоче зробити рівнем, до котрого має бути зведена вся суспільність. Особливо ж недемократичний характер має самоглузування, що погорджує скаргою перед загалом – чеснотою всіх «демократів». Здоровий розум нашого селянина регочеться і над злодієм, котрого він, усупереч москалям, не вважає за «несчастненькаво», і над своєю бідною, бо соромиться її, не знаючи московської приповідки: «Бедность не парок», і над фізичними хибамися, не думаючи разом із нашим «демократичним» віком, що мізерію тіла можна трактувати не тільки з комічного, але ще й з «гуманітарного» погляду. Своєї вершини досягає це почуття гумору в насміху нашого «дядька» над самим маєстатом смерти. Знана байка про запорожця, котрий перед шибеницею просить поляків повісити його вище, щоб полегшити їм... віддання йому останньої шани, виражає не тільки суверенну погорду перед смертю, подібну до погорди Камброня під Ватерлоо, але й щось більше: страх, щоб кати не осудили його за страх перед смертю... Цей страх був знайомий Марії Антуанеті в останні п'ять хвилин її життя і зовсім незнайомий, напр[иклад], Собельзону Радекові, що, арештований у Берліні, плакав зі страху, що так несподівано, як Роза Люксембург, може розлучитися зі своїм дорогоцінним життям. Як англієць при грі в футбол над кожним, хто впав, сміється «хахол» над усяким, кому посковзнется нога в життєвих перегонах, не роблячи собі Бога ні з почуття жалости, ні з егалітаризму. Цю прикмету чудово вхопив автор однієї книжки про неросійські нації колишньої імперії царя – англієць Ботлер, якому вириваються такі слова про нашого селянина: «Він – глибокий індивідуаліст. Він подивляється успіху, як подивляється його англієць або американець. Він може йому заздрити або його надуживати, але коли його обсервує, в ньому збуджується бажання йти навипередки, дух конкуренції» (Ralph Butler «The New Eastern Europe», London, 1919, p. 156). Те саме бачить в українцеві також Мекензі Волес, додаючи, наскільки чужі москалеві ці англосаксонські поняття «особистої ініціативи та безмежної конкуренції» (Mackenzie Wallace «Russia», v. I, p. 185).

Дальшими рисами української народної вдачі, також мало «демократичними», є глибока повага перед установами, на котрих тримається суспільна дисципліна і котрі завзято поборюються «демократами»: до родини, приватної власности, державного авторитету, церкви. Прірву, котра ділить психологію селянина від психології «демократичної», мусять визнавати, зрештою, і прихильники цієї останньої. Так, наприклад, Ото Бавер, котрий підкреслює, що ані закордонна політика большевизму, ані його «законодавство» про шлюбне право, право спадкове, про церковні відносини та ин. цілком не відповідали способові думання селянина (O. Bauer «Bolschewismus oder Sozial-demokratie», s. 44). Зовсім суперечить ідеалам «демократії» також політичний ідеал нашого селянина, такий, яким його виробила історія: влада гетьманська, хоч вибрана, але наділена величезними правами і в засаді пожиттєва, доказ того.

Ці елементи селянської психології, котрі можуть служити підвалинами міцної суспільности, служать рівно ж підвалинами патріотизму, ще однієї чесноти, котру не розуміють «істи» і без котрої жодна нація та жодна держава неможливі. Буфон каже, що, опріч родини, ніщо так не розвиває любови до рідного краю, як земля, котру обробляється. А знаний французький аграрій Мелін додає, що, якби Франція не була країною хліборобів, вона не була б у стані так довго стримувати німецьку інвазію («Le salut par la terre», p. 89). Зайва річ згадувати, скільки ми завдячуємо нашому селянству в боротьбі країни з білою і червоною Росією, скільки завдячує йому вся Європа, котра колись буде змушена визнати, що своє звільнення від варварів зі Сходу, від большевизму, вона завдячує безприкладній відвазі та любові до рідного краю українського селянина. В цій боротьбі показав він ті риси, які конче потрібні нації, що хоче бути незалежною, і класові, що хоче вести провід у суспільности: цю здорову ксенофобію, це цілком виправдане недовір'я до всякого чужинця, котре творить підстави швейцарської незалежности і котре, протиставлене розслабливому «інтернаціоналізмові» наших соціал-геростратів, єдине допомогло нашому селу втриматися на своїй важкій позиції. Із селянством виходить у нас на арену клас, не москвофільський, як наша інтелігенція, а москвофобський, не пересякнутий ідеологією «кающевося дворяніна», не знесилений і не непевний своїх прав, як міська буржуазія, що несе через те в собі зародок свого занепаду, тільки сильний, не пережитий, наділений розвиненою правовою свідомістю, готовий всякими способами боронити свої права, погорджуючий готовими ідеологіями, ворожий усяким «соціалізмам», «пацифізмам» та «інтернаціоналізмам», клас майбутности. Клас, що з соціалізмом має стільки ж спільного, як Свята Софія з соціалізацією землі, як Наталка Полтавка з Розою Люксембург, як повна великого драматизму боротьба села проти Росії з комуністичною фразеологією і «москвобесієм» соціалістичної інтелігенції. Серед цієї стихії почуває себе чужою наша соціалістична змосковщена інтелігенція, як, за словами Герцена, серед європейців – москаль. Бо коли захочемо ближче приглянутися до цих рис української селянської вдачі, про котрі тут мова, то доведеться ствердити, що вони не тільки стоять у повному протиставленні до рис московського національного характеру, але й справді дуже споріднені з головними підставами європейської психіки. Свобода одиниці, виразно розвинена правова

психіка і почуття особистої відповідальності, що є ніщо інше, як відгомін давньої «лицарськості», так, як англійський «джентльмен» є відгомном давнішого поняття «шляхтича», нахил до свобідної кооперації, відразу до ідеалу егалітаризму – все це підстави, на котрих тримається і досі європейська культура і з котрими нічого спільного не має культура московська, ні ця «перелицьована», котру хочуть насадити в нас симпатки Москви.

На цій верстві, що хоронить у собі всі здорові елементи, які рятують від розпаду європейську суспільність, а крім того, велике почуття патріотизму має якраз опертися наше державне будівництво. Ренесанс селянства дозволяє, між иншим, виробити також нову програму української політики, спільну для більшості людности країни і (небольшевицького) «Ульстера». Цей останній вороже ставився до національного руху на Україні як через своє московфільство, так і через те, що цей рух представляли його ж проводирі як якийсь національний большевизм, як рух у своїй основі соціалістичний. Дійсність розвіяла побоювання одних і фантазію других, відслонивши правдиве обличчя воюючого українства – селянське, приватновласницьке, націоналістичне. З другого боку, «ульстерці» мусили переконатися, що їхня ідея утвердити з поміччю Росії панування чужонаціональної групи на Україні – така сама анархічна, що допроваджує країну до руїни, утопія, як і національний большевизм. Відкидаючи обидві, в суті речі, анархічні і типово російські ідеї, ставлячи на їхнє місце ідею індивідуалістичного селянства і державної самостійности, самовизначення нації, ідеї, вироблені Заходом, – і українство, і Ульстер могли б зійтися на спільному ґрунті однієї програми, збудованої на прийнятих в Європі і не чужих Україні гадках. Це немало спричинилося б до остаточної кристалізації колективного ідеалу нації як групи людей різних класів і національностей, що замешкують спільну територію, зв'язаних спільними історичними традиціями. Цей ідеал буде ідеалом нації, але не ідеалом демагогів класової боротьби, що не знає національних різниць, ідеалом державности, але не автономії, збудованим на вічних законах расової боротьби, але не інтернаціональної «солідарности пролетаріату»; ідеалом політичної самостійности, а не зречення незалежности за ціну «об'єднання» всіх земель. Буде ідеалом, що всі питання, зовнішні і внутрішні, розглядає у рамках великих світово-історичних концепцій; ідеалом, скерованим у самій своїй природі проти Росії та проти її волі зреалізованим. Лише зі здійсненням цього ідеалу розв'яжеться також справа Галичини, бо невіршення галицької справи приведе до вирішення української, але навпаки.

Тільки для здійснення незалежности нації конечна річ, щоби самостійницька інтелігенція, що стоїть на ґрунті селянської ідеології, знайшла формулу великого народного руху на Україні і виразно визначила його мету. Подібно до своїх предків-козаків, які воювали на власну руку з Туреччиною, українські селяни, що б'ються з Москвою, кажучи словами Куліша, «мало розуміли суть свого діла та його завдання, але, змушені силою речей бити в певному напрямку, вони діяли практичніше від державників», що відмовляли їх від чину. Вже здавна «б'ють» наші селяни в «певному напрямку», але об'єднати їхні рухи і проти Денікіна, і проти Леніна під одним

синьо-жовтим прапором, як боротьбу проти Росії, могла б лише свідомо інтелігенція, так само, як тільки свідомо акція козацько-шляхетської інтелігенції, що оточувала Б.Хмельницького, могла надати політичної суті хлопським бунтам. Без цієї праці інтелігенції, без знайдення формули боротьби залишиться вона боротьбою за відібрану худобу або за сконфісковане збіжжя, так само, як без Леніна і прісних весь большевизм залишився б однією великою пугачовщиною. Соціал-герострати на Україні багато попрацювали, щоб перешкодити людям доброї волі і думки знайти правдиву формулу великої національної боротьби, вивести її поза рамки махновщини, зробити з хаотичного руху свідому своїх цілей акцію. Тепер вони мусять зникнути, москвофіли справа і зліва, і ті, що вертають до «традицій гайдамаччини», або, як один «учений» професор, навіть «татарщини», і ті, що ніяк не можуть вимазати зі своєї пам'яті великої, оскарженої на другий день ним самим, похибки Б.Хмельницького. Зникнути скоріше, бо «врем'я люте», бо коли інтелігенція наша тепер свого завдання не виконає, можуть з'явитися різні чужонаціональні демагоги, котрі, заспокоюючи частину потреб нації, уявлять її, як це хотіли зробити большевики, а перед ними П.Століпін. Коли це станеться і наш народ знов ідейно буде запряжений до воза чужої державности, винними в цьому будуть лише соціалістичні демагоги.

У диму пожеж, у морі крові, в нелюдському напруженні нервів і думки, коли за один місяць переживається досвід десятків літ, постає і формується українська нація, як у 1870 р. поставала нація німецька. Носіями цього процесу виступає селянство, не люди зі «спокійними чолами, не захмареними соромом», із «серцями, порослими мохом», котрих без ваги картала поетка українського Рисорджименту, тільки оспівувані нею «месники дужі», месники не за «пролетаріят», але за поневіряну націю. Гомін їхньої боротьби може видасться спершу заголосним культурному європейському вухові. Поезія тої боротьби може видатися захимерною, як цей «непогамований, страшний, несамовитий вітер із України», що інспірував Вергарна, але навіть гіперкультурна Європа скоро знайде в цій боротьбі той своєрідний глибокий ритм, котрим хвилює вона сама. Розгадати той ритм руху, його сенс – це завдання нашого покоління, яке мусить нарешті зрозуміти, що наш національний ідеал може здійснитися тільки в безкомпромісній боротьбі з Росією. Цей рух селянства дозволить нам також відновити перервану нитку нашої традиції, котра є не традицією кирило-методіївців, Драгоманова та інтернаціонально-москвофільського соціалізму, не традицією часів занепаду нації, тільки традицією того часу, коли розгонова енергія народу досягла своєї вершини, традицією лучности з Заходом, традицією 1709 року, підхопленою в наші часи всіма тими, хто зі зброєю в руці хотів її здійснити. Традицією не племені, не провінції, не суспільної верстви, не класу, не політичного підсудка, що концедує свої права за сочевицю чужій державній ідеї, але традицією політичної нації, якою мусимо стати, коли не хочемо заново пірнути в історичну Лету.

Свідомі цього ідеалу, навіть повалені на землю, навіть під чоботом щасливого переможця, ми встанемо. Зрікаючись його – ніколи.

ЩО ТАКЕ ІНТЕРНАЦІОНАЛІЗМ?

Найбільшим ворогом усякої дискусії є гіпноза слова, гіпноза етикеток, які ми наліплюємо на поняття і які кожний розуміє по-своєму.

Сій гіпнозі завдячують своє існування дев'ять десятих суперечок на такі теми, як демократія, імперіялізм, свобода й ин. Сі етикетки в руках вправного демагога стають ручними гранатами, якими забувається в маловідпорного противника всякий незалежний осуд. Сугестії слова завдячують свій успіх і найабсурдніші теорії, які коли-будь вели на паску спантеличені маси.

Про одну з сих теорій, у яких етикетка так різьоче суперечить змістові, я хочу тут говорити. Се є доктрина інтернаціоналізму.

Очевидно, в короткім викладі не можна охопити сю проблему в цілості. Отже, зазначую згори, що не є темою сього викладу інтернаціоналізм в області економічній, культурній або релігійній. Говоритиму тільки про інтернаціоналізм політичний, що обіймає сферу політичних взаємовідносин межі націями.

Чого жадає доктрина політичного інтернаціоналізму? Вона жадає гармонії в між-національнім житттю, міжнародної солідарности, підкреслює момент економічної взаємозалежности між народами і вимагає підпорядкування членів людськості, з яких кожний має бути вільним, інтересам цілості, яка в той чи инший спосіб ладнає відносини між окремими націями.

Такі більше-менше є спільні риси всіх інтернаціональних доктрин, що дозволяють обняти їх одною назвою. Та се тільки декларативна сторона інтернаціоналізму, йогоетикетка, наліплена руками спиритного «райзендера», якому важливо, аби «йшов» його крам. Але нам, споживачам, важлива не етикетка, а зміст. В практичнім житттю ми маємо діло не з доктриною, а з докторами, які тлумачать її по-своєму, деформууючи її часом до невпізнання. Тому, коли хочемо зайняти становище до інтернаціоналістичної науки, мусимо пізнати її не в теорії, а на практиці, як вона виходила з рук своїх творців.

По упадку Римської імперії з її *Pax Romana*¹ і по занепаді християнського універсалізму Середньовіччя ми входимо в добу, що так скажу, секуляризованого універсалізму. Одна нація по одній, що поставали серед хаосу тодішньої Європи, старалася взяти в свої руки прапор інтернаціоналізму. Першою зробила се Англія, себто нарід, який перший у поримській Європі виробився в окрему національну індивідуальність. Герольдом британського інтернаціоналізму став Олівер Кромвел.

Ідея, яка присвічувала сьому практичному містиківі, була ідея царства Божого на землі. Се була популярна тоді форма, в якій втілювалася інтернаціональна ідеологія. На ґрунті протестантського універсалізму хотів він забезпечити людськості справедливість, дати їй змогу спокійно тішитися найвищими етичними благами, які вона потребує, щоб існувати. Кривавий лорд-протектор у ту бурливу ніч, коли його душа відійшла до свого Бога, молився до нього, щоб він докінчив його, Кромвела, діло; щоб навчив людей «любити один одного»; щоб поміг їм у їх визволенню; щоб простив тим, що, знущаючись, розтопчуть ногою хробака; щоб «зробив

¹ Римський мир, (перенос.) римський світ (лат.).

величним у світі ім'я Христа»... Новою, протестантською, доктриною думав він відродити світ, єднаючи його у вільну родину вільних народів.

Чи можна подумати собі інтернаціоналістичнішу науку в чистішій формі? Але відворотний бік цього ідеалу зараз показується перед нами, як тільки поставимо собі питання не *quid*², а *quo modo*³? Як тільки запитаємося, яким шляхом прагнув здійснити на землі свою міжнародну справедливість лорд-протектор республіки?

Через посередництво Англії! Він виходив із засади, що англійський нарід є вибраний нарід нового тестаменту, вишуканий Божим провидінням на те, щоб ушасливити світ. Яким же способом виконає своє післанництво Англія? Вона його виконає тільки тоді, коли стане дужою державою. Звідси головні пункти кромвелівського інтернаціоналізму: завоювання Ірландії, будова величезного флоту, загарбання колоній, здобуття передового становища у світовій торгівлі і господарці загалом.

«Пануй, Британіє, над морями!» – ось була практична інтерпретація теоретичної засади – «зробити величним у світі ім'я Христа»!

Се ж була й та програма, яка пізніше стала спільним добром цілої англо-саксонської раси. Світовий мир і світова британська імперія зробилися ось так рівнозначними поняттями. Хто робив замах на провідну роль Англії в світовій господарці, вже тим самим виступав проти світового миру і справедливости. А виступ Англії в 1914 р. на війну привітала англіканська Церква як виступ в обороні царства Божого на землі...

Слідами Великої Британії пішла сто п'ятдесят літ пізніше Франція. \Фанфарами «Марсельези» звітувала свій прихід Велика французька революція. Визволення всіх народів з-під влади тиранів та їхня братерська спілка був її клич. А як вона скінчила? «Континентальною системою», що мала митними мурами відгородити наш континент від усяких взаємин з іншими та стремлінням до створення коли не світової, то всеєвропейської імперії. Зі столицею в Парижі.

Як сказав, здається, Маркс, на зміну гаслам *liberte, egalite, fraternite*⁴, прийшли зовсім інші – *infanterie, artillerie, cavallerie*⁵! В них знайшли свій остаточний вираз мрії Наполеона створити, як він писав на Св. Єлені, з визволених народів велику всеєвропейську федерацію. Роля, яку старалася відіграти Франція у світовій війні, була лише слабким відблиском того імпазантного універсалізму, яким себе оточувала перша імперія. Але лише тому, що геній французької нації зачав уже хилитися вділ. Се не значило, однак, щоб сама ідея універсалізму вже вмерла. Тільки її взяла тепер у свої руки нова європейська нація, що з таким гамором виступила на арену світової історії в пам'ятний 1870-й рік. Коли на чолі зі своїм залізним канцлером за- лізна нація подиктувала залізні умови свого миру трьом поконаним противникам, щоб на другий день кинути виклик чотирьом континентам, вириваючи, навіть переможена, подив у ворогів.

Чи се був новий імперіялізм? Крий, Боже! Се була нова інтернаціональна доктрина, а її носителькою – Німеччина. І, подібно, як се ми бачили в попередніх

² Що (лат.).

³ Як, у який спосіб (лат.).

⁴ Свобода, рівність, братерство (франц.).

⁵ Піхота, артилерія, кавалерія (франц.).

випадках, у буйній веселці помішалися в ній разом ніжно-рожеві кольори світової справедливості та інтернаціонального щастя з понурою чорно-білою барвою чистого бісмарківського імперіялізму.

Оглядаючи ретроспективно зріст німецької національної ідеї, не знаєш, з чого більше дивуватися – зі свіжого романтизму Блюхера і Бісмарка чи практичного егоїзму космополітичних романтиків!

Один із сих останніх на світанку відродження, коли Німеччина, розпластана, лежала під чоботом Бонапарта, Адам Міллер мріє про велику федерацію європейських народів. Але одним духом заявляє, що ця федерація, очевидно, носитиме німецькі барви, denn alles Grosse, Grundliche und Ewige in den europäischen Institutionen ist ja deutsch!⁶

Фіхте, Шиллер і Гумбольдт думали, що Німеччина є типом універсальної нації, а Гегель – що в кожній добі світової історії є «світовоісторичний нарід», носій цього ступеню розвитку загального духу. Як такий, сей нарід одержує абсолютне право, супроти якого генії інших народів безправні; се його право є правом не лише бути «світовоісторичним народом», але й – володарем світу... Подібно Ернст Моріц Арндт, космополіт, вихований на гуманістично-індивідуалістичних ідеях XVIII віку, на практиці дійшов висновку, що «країна, яка тепер зветься Німеччиною, мусить мати в своїм посіданню Райн і море по обидва його боки як природну свою межу». Певно, щоб улегшити собі здійснення космополітичних ідей...

А коли прийшла для вітчизни Арндта і Фіхте вогнева проба 1914 року, німці виступили свідомо як світовоісторична нація, як, словами Гегеля, weltbeherrschende Nation⁷ у своїх правдивих змаганнях, але декларативно – як носителька нового, тим разом вже правдивого інтернаціоналізму! «Mitteleuropa⁸» Ноймана, ex Germaniae lux⁹, сила німецького духу, германської цивілізації проти Ж.-Ж. Русо з його «правами людини», Іммануїл Кант з його «категоричним імперативом», з німецьким Pflichtgefühl¹⁰, що мали відродити цілий світ у дусі праці й справедливості, моральна сила, якої добровільними герольдами стали англійський ренегат Х'юстон Стюарт Чемберлен і такі шведи, як Г. Стеффен, Свен Гедін і Р.Келлен; яка втягала в свою орбіту німецьку Швайцарію, і Відень, і Схід, ся в задумі інтернаціональна «Середня Європа» на практиці показалася Великою Німеччиною, das grossere Deutschland¹¹ від Кілю до Багдаду і від Остенде до Пінських багон.

Мрії про Середню Європу під німецькою гегемонією розвіялися, як мрії Кромвеля й Наполеона, але не дух, що їх надихнув! Ідеї Гегеля про «вибраний нарід» віджили в країні, про яку ще недавно цивілізований світ нічого не знав. Сею країною була Росія. Виросла етнічно на сполуці з фінами, політично – на монгольських державницьких традиціях, «широка русская натура» ще сильніше відчувала свою окремішність супроти світу довкола, ніж Deutsche Art чи l'ame

6 Тому що все велике, ґрунтовне і вічне в європейських інституціях є неодмінно німецьким (нім.).

7 Панівна нація світу, букв. світопанівна (нім.).

8 Рівнозначний назві Центральна Європа термін, який для німецької держави мав не лише географічний, а й геополітичний, економічний і культурний сенс (нім.).

9 Світло з Німеччини (лат.).

10 Почуття обов'язку (нім.).

11 Велика Німеччина (нім.).

française¹². У пелюшках – Росія герметично, мов слимак, замикалася перед зовнішнім світом; набравши сили – виступила, щоб його собі підбити. Хтось порівняв Росію з Янусом. Та се порівняння фальшиве. Бо Янус мав лише два обличчя, Росія ж – значно більше. Коли інші світовоїсторичні нації виробили собі одну інтернаціональну доктрину, Росія створила їх цілу купу. Спершу се було «правдиве християнство»; потім – «слов'янство», нарешті – «правдивий соціалізм», що непомітно відслонювався як евразійство.

Се були її інтернаціональні доктрини, але на кожній з них стояло, мов залізом вирізьблене: «Правдиве християнство – се Я!», «Славянство – се Я!», «Правдивий соціалізм – се Я!», «Правдиве братерство народів і правдивий інтернаціоналізм – се Я!» Найбільшим поетом передреволюційного російського месіянства був Федор Достоєвський. Говорячи про пророків інтернаціоналізму серед націй, Достоєвський писав: «Самі сі мислителі (космополіти – Д. Д), ...як би там і не писали про світову гармонію націй, все ж у той самий час... живим та щирим почуванням далі вірили, цілком так, як і маси їх народу, що в сім хорі націй, що складають світову гармонію... вони... і є голова сього об'єднання, ті, що на самім переді, ті, власне, яким призначено вести, а тамті лише сліднують за ними. Що сі, припустимо, коли й запозичать у тамтих народів щось, то все ж лише трошки, але зате тамті народи, навпаки, візьмуть у них усе, все найголовніше і тільки їх духом та їх ідеєю жити можуть, та й не можуть інакше зробити, як сполучитися з їх духом, а нарешті й злитися з ним скоріше чи пізніше... Мені скажуть, що подібний самообман був би понижуючим для сих великих народів, зменшив би їх значення сим егоїзмом, незугарним шовінізмом». Ні, відповідає Достоєвський, така національна філософія «не тільки не понижуюча, а навіть зовсім навпаки!.. Повірте, що такі часом горді й загонисті мрії можуть бути далеко корисніші, аніж инша розсудливість». Бо лише «велика бундючність (самомненіє), віра в те, що хочеш і можеш сказати останнє слово світові, що оновиш його нарешті надміром життєвої сили своєї («ізбитком живої сіли своєї»)»... така віра є запорука найвищого життя націй і тільки нею й принесуть вони користь людськості... Національна ідея московська є, врешті-решт, лише всесвітньо-загальнолюдське єднання... Коли ж загальнолюдськість є ідея національно московська, то передусім треба кожному стати москалем».¹³

Ось вам «Вірую» російського передреволюційного інтернаціоналізму, що рівночасно є «Вірую» російського месіянства.

Мати якнайбільше національної «бундючності» – се й значить служити людськості, се і є інтернаціоналізм! «Всесвітня загальнолюдська ідея» – се те саме, що «московська ідея»!..

А по революції? А по революції те саме... Народження нового світогляду грядучого соціалізму:

Новий Назарет
Перед вами.
Уже славят пастирі
Свет за гарамі.

¹² Німецьке мистецтво (нім.) чи французька душа (франц.).

¹³ Достоєвський Ф. Полное собр. соч. – Спб., 1888. – Т. XI, С. 19-20, 25.

І Росія – се країна, де в крові і муках революції йде се народження тіла нового світу:
Росія, Росія, Росія –
Месія грядучого дня!¹⁴

Так, се було правдиве месіянство, і правдивий інтернаціоналізм, бо полягав він у всеобіймаючій любові до людськості і до всіх її народів. Без жарту! Ось якими словами звертався звістун сеї революції А. Блок до народів Європи:

Росія–Сфінкс. Сміючись і в журбі
І обливаючися чорною кров'ю,
Вона зорить, шукає щось в тобі
З ненавистю та й з любов'ю!..
Лиш так любить, як любить наша кров,
Ніхто вже з вас давно не любить.
Забули ви, що в світі є любов,
Яка усе пече і губить!
Ми любим все – і чисел зимний жар,
І дар примар, чарівних візій.
Ми тямим все – і дотеп, гальський дар,
Й красу незбагнаних колізій,
Ми знаєм все – паризьких вулиць ад,
Каналів холод венеційських,
Гаїв цитринних ніжний аромат
І Кельна димчату величність.
Ми любим тіло – його колір, смак
І млосний смертний запах...
Чи ж винні ми, як хрусне й ваш кістяк
В тяжких і ніжних наших лапах?
.....
До нас ходіть!..
До нас у мирні йдіть обійми!
Доки не пізно – меч старий зломіть,
І будемо тоді вже як брати ми!
А коли ні...
Зі шляху гожої Європи
Уступимось! Й свою обернем вам
Азійську пику, повну злоби!¹⁵

Се є інтернаціоналізм! В чаруючій виразі поета з Божої ласки. Прозаїчні німці ту саму ідею уймали в знанім реченні:

«Und willst Du nicht Mein Bruder sein, So schlag ich dir
Den Schadel ein!»...¹⁶

¹⁴ А. Белый. Родина, 1917.

¹⁵ Блок А. Скити. Укр.переклад Дажбожича.

¹⁶ А не хочеш бути моїм братом, я розіб'ю тобі голову (нім.).

Коли візьмемо приклад Польщі під час її могутості, то й там відвратною стороною інтернаціоналізму був глибоко закорінений націоналізм. Сей подвійний характер слідно і в останніх сплесках польського інтернаціоналізму. Оповідаючи про похід на Київ 1920 р., всепольська «Mysl Narodowa» писала: «Як же ж трудно, напр., окреслити, чи в основі цілого федералістичного руху (який такими страшними наслідками грозив Польщі в перших роках по здобутті незалежності) більше було доктринерства (інтернаціоналізму, сказали б ми – Д. Д.), що не числилося з елементарними національними наказами, чи наївного «імперіялізму», що прагнув польські прапори застромити аж на мурах Смоленська і Києва»...¹⁷

Але досить прикладів! Скрізь, з кожного інтернаціоналізму виглядає на нас завше обличчя провіденціального, вибраного народу, що чується покликаним здійснити на землі своє Євангеліє нового братерства – під своїм проводом.

Сей націоналізм може прибирати найрізномірніші маски, але все залишається самим собою. Коли йому стає тисно в його вузьких межах, він може змінити корогву: замість Англії появиться тоді Британська імперія, замість Франції – континентальна система, паневропейський союз, замість Німеччини – «Римська імперія німецької нації» або «Середня Європа», може, Паневропа, замість Росії – СРСР. Справа від того не міняється. Завше всякий інтернаціоналізм показується закаптуреним націоналізмом.

І навіть колективні (не однонаціональні) форми сього «інтернаціоналізму» показуються тим самим націоналізмом, тільки у двійку або у трійку, хвилиною спілкою випадкових союзників. Таким був «Священний Союз», що постав у 1815 р. по поваленню Наполеона і який Канінг прозвав «лігою суверенів, що прагнуть тримати в ланцюгах Європу». Такою спілкою є і «Ліга народів» по останній війні, яка стоїть на сторожі непорушності трактатів 1919 р., але яка не тільки що не має сили боротися з тими, хто іде проти її волі, але й членських вкладок не завше в стані стягнути зі своїх членів!

Інтернаціоналізм? Інтернаціоналізму немає. Є лише націоналізм – вужчий і ширший, оборонний і агресивний, пасивний і чинний; той, що ледве вміє організувати власний нарід, і той, що чується на силах організувати світ, континент або його частину.

Коли перейдемо до мови науки, до мови соціології, то стверджений шойно факт можна вкласти в таку формулу: кожна сила має тенденцію до максимуму в собі, тенденцію стати або лишитися домінуючою силою (*dominante Macht*) і тому, стремлючи до свого максимуму, вона стремить рівночасно тиснути вділ усі інші сили. І ті, що над нею, тоді се буде «визвольний націоналізм»; і ті, що під нею, тоді се буде «імперіялізм». А в обох випадках діє той самий «ізбиток (надмір) живої сіли» Достоєвського, який стремить до можливо максимального в даний момент свого виявлення назверх.

¹⁷ «Mysl Narodowa». – Warszawa, 15. VIII. 1926.

Історія підтверджує сю формулу, що між інтернаціоналізмом і націоналізмом різниця лише квантитативна, не квалітативна. Націоналізм – се інтернаціоналізм, який не вибився в силу. Інтернаціоналізм – се націоналізм, розгонова сила якого переливається через береги його тісної індивідуальности.

В історії ці поняття часто й непомітно переходять одно у друге. Першим народом, що скристалізувався в поримській Європі в націю, були англійці. В боротьбі з чужоземним папським універсалізмом за Генриха III й особливо за Едварда I здобули англійці собі національну єдність. І перший наслідок сеї єдности був ряд зусиль – накинути англійське панування щеслабко зорганізованим націям. Звідси завоювання Велса, довга боротьба за незалежність Шотландії і столітня війна у Франції, яка ще тоді була народом зі слабо розвиненою національною свідомістю, бо багато було в ній елементів, що радо спиралися на чужинців. Отже, дух націоналізму, *animus*¹⁸ боротьби з чужим володарством мав спільне джерело з духом «інтернаціоналізму», з *animus*'ом накинути иншим своє володарство. І се не був випадок, що кожне з великих змагань європейських, де Англія вела провід, змагання проти Філіпа Еспанського, Людовіка XIV, проти Наполеона і Вільгельма німецького, змагання, де Англія боролася за свою незалежність, йшли в парі з завойовницькими війнами Англії в Ірландії.

Подібно Еспанія, ледве увільнившись від панування маврів, вирушає на підбій їх; Швеція, ледве скінчилася Кальмарська унія (що єднала в одну державу три скандинавські народи), вже зачала завойовницьку війну проти Данії, Польщі, Московщини й Німеччини за опанування Балтики. Росія, ледве стрясла з себе татарське ярмо, вже підбиває ханства Казанське й Астраханське й вирушає в похід на Сибір. Під егідою Статуїсвободи – в пам'ять боротьби за визволення – завойовують Сполучені Держави Америки частину Мексики й Кубу. Ідеаліст Мадзині, духовий творець визволеної Італії, казав, що Північна Африка має належати Італії, єднаючи в одній особі борця за визволення і герольда імперіялізму... Завше з того самого джерела випливає і бунт проти поневолення, і стремління до експансії, і націоналізм, і інтернаціоналізм. Той самий дух вияв і в чині Андрія Гофера, тирольського героя боротьби з Наполеоном, і в гордому девізі – *Austriae est imperare orbi universo*¹⁹.

Колись Б.Лімановський сказав: «Що є соціалізм? – Се патріотизм, розпечений до червоности». Що є інтернаціоналізм? – Се націоналізм, роздутий до месіяинства. Мені закинуть: але ж ви говорите не про інтернаціоналізм, а про імперіялізм! Ні, я говорю про інтернаціоналізм. Про його, сказати б, по-правничому автентичну інтерпретацію. Ишого, не паперового, а дійсного, життєвого, фактичного інтернаціоналізму історія не знає. І навіть М. Драгоманов, переконаний прибічник ідеального космополітизму, мусив визнати, що «історія показує нам, що завойовники єгипетські, асирійські, вавилонські, персидські, грецькі, македонські й римські дали основу, на котрій зросли космополітичні думки старого світу»²⁰. Іншими словами, інтернаціоналізм зродився з націоналізму, який стремів до свого максимуму.

18 Душа, дух (лат.).

19 Австрія має правити цілим світом (лат.).

20 «Народ». – 1894, 18.

Скажуть: але ж є ще й інший інтернаціоналізм, «пролетарський». Він змагає до добровільної спілки народів, до підпорядкування національного егоїзму колективному духові, до миру між народами на засаді рівноправності і т.ин. Я вже сказав угорі дещо про сей інтернаціоналізм. Тут додаю, що його природа в нічім не ризниться від природи римського, наполеонівського чи якого іншого націоналізму. Передусім щодо його постання, його здійснення, щодо *quo modo* (як про се свідчить хоч би приклад Савітської Росії). Далі, і щодо його *quid*, що до його мети. І справді, пригляньмося лише до фактів. Англійський «інтернаціоналізм» Столітньої війни жадав, аби французи визнали своїм правним володарем не дофіна (пізніше укоронованого в Реймсі Жанною д'Арк), а лише англійського короля. Наполеон жадав від німецького народу – в ім'я інтернаціональної солідарності уярмлених народів, – щоб вони перестали коритися своїм князям і визнали владу французького цисаря. Савітська Росія, нарешті, вимагала від нас, щоб ми – в ім'я солідарности працюючих – повстали проти своєї влади і визнали владу, принесену з Москви, – так, як владу Наполеона принесено до Німеччини з Парижа.

Яка ж тут різниця? В ім'я «вищої культури», «міжнародного» або «міжпролетарського братерства» скинути власний національний провід, знищити організацію, що творила з народу, якого хотілося підбити, окрему силу і, розпорощеним і обезвладненим, опанувати ним – ось спільна процедура і ціль усіх інтернаціоналізмів.

Мені скажуть, що тут, у «пролетарському» інтернаціоналізмі йдеться не про владу, лише про інтереси працюючих! Але хто ж сі інтереси визначатиме? «Зазначаємо, – писав з сього приводу Бухарін, – що тут мова йде про право на самовизначення не нації, а робучих класів. Се значить, що так звана воля «нації» для нас зовсім не свята... І коли б у яким-будь куточку Росії скликалося одночасно обидва зібрання, «установчі збори» даної нації і з'їзд Савітів, при чім – «установчі збори» стояли б за відокремлення, а пролетарські з'їзди – проти, ми підтримували б тоді ухвалу пролетаріяту проти ухвал «установчих зборів» всіма засобами, аж до зброї!»²¹

Так воно і сталося на Україні! Лише Бухарін не каже, що було б, коли б, скажімо, і з'їзд Савітів так само, як і Установчі збори, висловився б за сепарацію. Але я можу відповісти, за нього. Тоді, отже, сей сепаратистичний з'їзд Савітів окричали б з'їздом меншовиків і соціал-зрадників, проти нього скликали б інший з'їзд, тим разом уже з «правдивих представників» пролетаріяту, і постанов сього з'їзду про федерацію боронили б багнети Бухаріна чи Муравйова проти з'їзду «агентів європейського капіталу»... І тільки тоді, коли б в тім «кутку Росії», про який говорить комуністичний теоретик, не знайшлося б ані одної групки, що стояла б за федерацію, а силою її запровадити було б неможливо, тоді, і лише тоді, визнав би Бухарін не тільки декларативно, а й фактично право сього «кутка» на самовизначення, визнав би його як окрему державу і, може, послав би до неї Раковського просити, за позичкою...

Але большевики кажуть, що єдність савітських народів диктувалася потребами вищого порядку: «Необхідність використати якнайкращими способами ресурси країни владно диктувала радянським республікам (читай – Москві) єдність», – казав Раковський²². Не могла ж Росія обійтися без Донбасу, без Криму, без виходу до

21 Бухарін Н. Програма комуністів. – Відень, 1920. – С. 78-79.

22 Раковський Х. Новий етап в радянському союзному будівництві // Черв. Шлях. 1923. – Ч. 1.

моря і т. ін. Не могла ж вона («російський пролетаріят») допустити, щоб, наприклад, на Україні постав *place d'armes*²³ ворожій Росії європейської коаліції. Певно, певно! Але се вже що інше. Се й свідчить якраз, що імпульс, який пхає один нарід (хоч би в нім правив «пролетаріят») накинути своє панування іншому, корениться не в безінтересовних засадах інтернаціоналізму, лише в реальних потребах сильнішого, в потребах охоронити свою владу. Се й доводить якраз мою тезу, що не голосні фрази про братерство народів регулюють міжнаціональні відносини, лиш інтереси поодиноких націй, інтереси даної території, які мають власну логіку. Політикою всякої влади – буржуазної чи пролетарської – кермують не засади, а геополітичні конечності, перед якими зникає «міжнародна справедливість»; що за кожним інтернаціоналізмом криється закаптурений націоналізм даного народу, який усяку фразеологію інтерпретує в корисний для себе спосіб. Не кажу, що се стосується лише до російського більшовизму. Се стосується до всякого соціалізму. Коротко був при владі провідник робітничої партії в Англії Мак-Доналд. Але коли речник єгипетського націоналізму Заглул Паша звернувся до нього з проханням передати охорону Суецького каналу з рук Англії до рук Ліги Націй, Мак-Доналд рішуче відмовив. І навіть таке скромне побажання, щоб великобританський Високий комісар у Каїрі узяв титул амбасадора, хоч позірно зрівнюючи себе з представниками інших держав у Єгипті, стрінулося з категоричною відправою з боку соціалістичного прем'єра.

Англія не може бути відтята від Індії, – сказав соціаліст Мак-Доналд і відмовив у ширшій автономії Єгиптові. Росія ж не сміє бути відтята від моря і від покладів вугілля, – сказав комуніст Ленін, і послав червону армію бомбардувати Київ. Німеччина потребує мати в своїх руках Райнський лиман, – говорив «буржуазний» космополіт Арендт, – і німецьке військо вдерлося до Бельгії. Яка між ними всіма різниця? Яка різниця між сими висловлюваннями і словами Енгельса, який виступав проти визвольних змагань полудневих слов'ян з аргументом, що «Німеччина й Угорщина не можуть же дати себе відтяти від Адриатики»?²⁴

І хіба для пошкодованих народів не все одно, якою фразеологією приховують свої апетити на їхню територію пануючі нації – імперіялістичною чи інтернаціоналістичною?

І – іронія історії – навіть у ті моменти, коли соціалізм готов був підвестися до вершин колективістичного інтернаціоналізму, не міг він вигадати нічого мудрішого від того самого «Священного союзу» з 1815 року, лише під соціалістичним соусом.

Так, і соціалісти – особливо вони – були за братерство народів! Але, писав Енгельс, «йдеться не про братерство всіх європейських народів під одним республіканським прапором, лише про альянс революційних народів проти контрреволюційних, альянс, який укладеться не на папері, а на полях битв». Бо забезпечити перемогу революції можна тільки «безоглядним тероризмом проти всіх слов'янських («контрреволюційних») – Д. Д.) народів»²⁵.

²³ Військовий навчальний плац (франц.).

²⁴ *Aus dem literarischen Nachlass von K. Marx, F. Engels u[nd] F. Lassal. – B. III. / Herausg. Fr. Mering (нім.) – 3 літературної спадщини К. Маркса, Ф. Енгельса і Ф. Лассаля. – Т. III. / Вид. Фр. Меринга. – Ред.*

²⁵ *Aus dem literarischen Nachlass von K. Marx, F. Engels u. F. Lassal. – B. III. – Herausg. v. Fr. Mering.*

Яка вдаряюча подібність розумування і висловів! І там, у реакціонера й монархіста князя Метерніха, – Sainte Alliance²⁶, і в соціаліста й революціонера Енгельса – Альянс! І там – укладений на полях битв проти опірних, і тут – так само. І там – тероризм і панування одних над іншими, і тут! Тільки що в Метерніха і в царя Александра се був союз «контрреволюційних» народів проти «революційних», а союз Енгельса – союз «революційних» проти «контрреволюційних»! До того ж «контрреволюційними» були в розумінню німця Енгельса якраз ті, що відділяли німців від моря...

І один, і другий «інтернаціоналізм» мав лише умотивувати панування одних народів над іншими: «буржуазний» так самісінько, як і «пролетарський». Се умотивування, сі плашки були в соціалістів різні опріч «революційности» певного народу, право володіти іншими націями давало йому те, що він був «носієм поступу», що стояв «на вищому ступені цивілізації», представляв «вищі культурні інтереси», або взагалі його «історичне становище, суспільний розвиток» чи географічні і торговельні конечности» (Ibidem)²⁷ Але завше сі титули роздавалися якраз тому народові, до якого належав даний соціалістичний інтерпретатор «інтернаціоналізму»!

Цілковито так само, як і в східних комуністів, як латишів, китайців чи підданих афганського еміра уважали раз за «революціонерів», раз за «контрреволюціонерів», залежно від того, чи вони зверталися до Росії, чи проти неї; як і український національний рух – уважають російські соціалісти – тепер настільки революційним, наскільки він звертався проти царату (або проти ворогів Росії), а не проти «пролетарської диктатури»; що їм не заважало перед 1917 роком поборювати сей революційний рух як вузькошовіністичний і дрібнобуржуазний.

Думаю, годі вже спинятися над соціалістичним «інтернаціоналізмом». Досі ми могли зробити два висновки із сказаного. Перший: що кожний інтернаціоналізм є лише розширений націоналізм, або по просту імперіялізм. Другий: що і один, і другий випливають з того самого джерела, з стремління нації до максимального виявлення своєї сили, стремління стати домінуючою силою. Тепер ми можемо зробити третій висновок – що в суті речі нема різниці між всякими «інтернаціоналізмами» – буржуазним, феодальним, пролетарським чи новітнім. Закони руху якоїсь сили лежать в ній самій. Так само й закони руху і життя нації лежать в самій нації, в її числі, географічнім положенні і пр., незалежно від того, яка кляса в дану мить націю представляє. Тому то й відносини між націями укладаються не гарними слова ми, лише, взаєминами сил. Інтернаціоналізм – се ніщо, як тільки наге питання сили (Machtfrage²⁸), решта ж – фразеологія і містика. Така природа явища, що нас тут займає. Людям, яким власної волі до життя не вистачає для легітимації своїх прав, – насовується питання: в який бік іде розвиток світу? Чи в бік інтернаціоналізму, чи націоналізму? Чи в бік загарбання, абсорбування (все одно, яким шляхом) національностей у ширші угруповання чи, навпаки, у бік націоналізації держав-левітанів?

²⁶ Священний Союз (франц.).

²⁷ Там само (лат.).

²⁸ Питання сили (влади) (нім.).

Я гадаю, що поставити се питання – се вже на нього відповісти. По упадку Риму ідею інтернаціоналізму одідичило папство. Але тримало її лише до кінця Середніх віків. По невдалих універсалістичних спробах Англії, Франції, Німеччини, Австрії Західна Європа рішуче еволюціонує в бік націоналізму. Спершу постають великі національні держави крайнього Заходу, потім Бельгія, Італія, Угорщина. Відпадають північноамериканські колонії від Англії, а південні від Іспанії, Норвегія від Швеції. Розпадається Отоманська імперія, нарешті на наших очах розлітається Габсбурзька монархія, англійські домінії фактично стають самостійними, злучені лише особою пануючого. Націоналізм, а не інтернаціоналізм стає законом, який панує над організацією новітніх народів, – ось четвертий висновок із сього викладу.

І, очевидно, ся еволюція не затримається на межі Східної Європи. Росія переходить розвиток, подібний до розвитку Західної Європи. В Європі папство і царство були силами, що організували універсалізм. У Росії сі обидві сили втілювалися в ідеї царя-папи, в російським цезаропапізмі. Його упадок – хоч би монархія в іншій формі і повернулася в Росії – був такою самою катастрофою для східноєвропейського універсалізму, як для західноєвропейського упадок світської влади папства. Французька революція вигадала сурогат інтернаціоналізму, взиваючи до солідарности революційного народу. Те саме спробувала повторити російська революція 1917 р. – з тим самим успіхом. Поки що процес дезуніфікації Східної Європи не посунувся ще так далеко, як Західної. Деякі її частини (Україна, Кавказ) не вийшли ще цілком зі складу засудженої на смерть імперії. Сей процес стриманий, та не зліквідований. Ко- лись Франція зі слабо розвиненою національною свідомістю під час Столітньої війни давала себе переконувати інтернаціоналістичним кличам, принесеним на списках британських вояків. Недавно ще вертерівська Німеччина давала на себе впливати гаслам 1789 р., несеним на багнетах наполеонівської армії, але се тривало лиш доти, доки сі нації не сконсолідувалися духово. До того йде і на Сході Європи.

І якраз завдяки інтернаціоналізмові. Бо, хоч як се дивно, але ніщо інше не скріплює так національні почування, як силоміць накинуті ідеї інтернаціоналізму З універсалізму Середньовіччя постали національні держави – Англія, Франція, Іспанія. Як реакція проти іспанського універсалізму постала Голландія. А як реакція проти революційного інтернаціоналізму Наполеона – з'єднана Німеччина. З універсалізму Священного Союзу виникли Бельгія та Італія, а з універсалізму ісламу – Бал- канські держави. Звільняючи народи від ярма історичних договорів і старих хартій, законів, подруж і сваволі суверенів в ім'я інтернаціональних кличів, допровадила Французька революція до організації сих народів на засадах націоналізму. Інтернаціональні кличі 1789 р. проти волі їх герольдів привели до постановня середньоевропейських націоналізмів, які підготували розпад Австро-Угорщини й Туреччини.

Ту саму роль відіграють і універсалістичні доктрини червоної Москви. Проти її волі народи колишньої Росії остаточно організуються і зорганізуються не на засадах пролетарського інтернаціоналізму, а на засадах здорового націоналізму. Росія лежить не на Марсі, і процес, що зачався кількасот років на Заході, створюючи там плеяду дійсно вільних народів, не затримає в його переможній ході ніяка сила. Тим

більше, що й об'єктивні передумови для універсалізму на Сході Європи зникають, подібно, як вони зникли і на Заході. Загрожена маврами з полудневого заходу, які підходили через Іспанію майже під мури Парижа, а східними ордами – зі сходу, які заганялися аж під Відень і Каталаунські поля, – Європа часто лучилася політично в одно ціле, зовнішнім виразом чого були хоч би Хрестові походи. Загрожена воюючим Заходом та воюючим ісламом з усіх боків Східна Європа теж творила одну цілість. Але по упадку потуг, грізних Європі як цілості, прийшов зник універсалізму і в ній. Так само по знидінню розгонової сили Туреччини й ослабленню європейського тиску на схід (яке принесла націоналізація Середньої Європи) – тратить позірну рацію буття і Московська імперія, як утратила її Австро-Угорська.

Правда, Росія ще нападає на свої увільнені народи, але в порівнянні з її змаганнями з німецьким блоком, з країною сонця, що сходить, або колись із переможним Півмісяцем, се вже не є *guerres de luxe* (зручними війнами (франц.) – Ред.), се не авантюрні війни великої імперії, що виступає в обороні конгломерату своїх народів, лише, в суті речі, оборонні (де напад є обороною), що відкидають Росію в часи Івана IV і Петра I. На щось більше Росія вже не має підстав у собі, її «надмір живої сили» топніє на наших очах. Партикуляризація Сходу Європи йде великими кроками наперед, і блискуча колись та безкомпромісова великодержавна думка російська відступає перед переможним походом націоналізму. «Ексцентричний центр» імперії, як називав Петербург К. Маркс, що був осередком периферії, яку щойно треба було завоювати, переноситься в заплілля, в Москву. Столиця України – Київ, що була за царату випадовою брамою проти Заходу, переноситься до Харкова, бо, щоб тримати Україну на припоні, потрібно вже коротшого шнурка. З першої приготованої для офензиви лінії окопів Москва відступає у другу і третю, і ані поезіям Блока, ані маніфестам 3-го Інтернаціоналу, ані жодній новій владі в Москві чи Петербурзі не повернути колеса історії назад. Національний рух може зазнати ще не одної поразки, як він уже їх зазнавав, але факт залишається фактом: ідея російського інтернаціоналу (в його білій чи червоній формі) здає одну позицію за другою на користь пробуджено національної думки.

«Найближча світова війна, – писав приятель Маркса Фридрих Енгельс, – змете з поверхні землі не лише реакційні класи й династії, вона змете також цілі реакційні народи. І се теж поступ»²⁹. Бідний Енгельс! Як жорстоко він помилився. Для нього революційними народами були росіяни, німці і мадяри, їм і втіленому в них інтернаціональному принципів ворожив він перемогу в найближчій світовій війні. Але ся війна розшматувала якраз їхні імперії, покликавши до життя народи, які тодішній соціалізм засуджував як контрреволюційні на смерть.

Скажуть: але як можна говорити про інтернаціоналізм та націоналізм протягом віків, коли се зовсім новітні поняття? Та ж «народини нації є тісно пов'язані з народинами політичної новочасної демократії»³⁰, а імперіялізму – з народинами капіталізму. Слова! Повторюю, для мене обов'язує суть явища, а не етикетка. За часів Риму, Картагени вже існував імперіялізм, існував інтернаціоналізм у тім самім сенсі, як він втілювався і в XIX віці. Так само й націоналізм. Як слушно

²⁹ *Ibidem*.

³⁰ Старосольський В. *Теорія нації*. – Відень, 1922. – С. 70. Бачинський Ю. *Україна ірредента*. – С. 107.

каже Шпенглер, націю все творила і репрезентувала меншість. Пробудження нації до свідомости все відбувалося в якійсь одній стані, який тоді й репрезентує націю. Тому в сім сенсі можна сказати, що Гомерівські герої – се й були данайці, що норманські барони – сей була колись Англія. «Все лише поодинокі кола... живуть, відчувають, діють і йдуть на смерть в ім'я народу, тільки що ці кола стають чимраз ширшими... Культурного народу, що покривається з «усіма», немає. Лише між первісними народами і феллахами... се можливе. Але як довго нарід є нацією..., є в нім меншість, що в ім'я всіх... робить його історію»³¹.

Отже, казати, що націоналізму не було перед XVIII або XIX віком через те, що третій або четвертий стан не чувся ще як «самостійний центр політичних інтересів, визнаних за власні», що ширші маси народу не виступали ще як «самосвідома цілість»³², є смішно – їх репрезентували інші стани! Для того *senates populusque Romanus* був римською нацією – і то радше сенат, як нарід. Для того м. и. слушно називає Б. Шов Жанну д'Арк «однією з перших апостолів націоналізму»³³. Для того таким самим націоналістом був і Мак'явеллі, і Данте, і Хмельницький, який так само репрезентував «землю руську», як і Святослав перед ним. Там де є меншість, яка хоче з'єднати або з'єднує людність, що живе на певній території, в окрему соціально-політичну організацію в ім'я загального інтересу, – там є нація, хоч би якого характеру були зв'язки, що лучать із сею меншістю підвладну їй більшість: релігійного, династичного, мовного, расового чи характеру спільного політичного ідеалу. Є нації і є боротьба між ними, мирна чи воєнна, є націоналізм.

Так, значить, інтернаціональні кличі є нісенітниця? Ні, але багато з них передусім не є інтернаціональними, навіть в їх розумінню. Добрий се був інтернаціоналізм Наполеона, що хотів відгородити «інтернаціоналізовану» під собою Європу прогібітивними митами від решти світу! Добрий є інтернаціоналізм червоної Москви, яка, мов хінським муром, відгороджує піддані собі народи від Європи! Але я не кажу, що кожний інтернаціоналізм є регресом, що існує апріорне право кожної нації з ним боротися. Ні, не кожний заборчий інтернаціоналізм є регресом. Не можна ж ставити на одну дошку імперіялізм, наприклад, отоманський, який приніс економічну і культурну руїну «інтернаціоналізованим» під собою народам, з імперіялізмом, наприклад, великобританським, що допровадив до цвітучого стану цілі континенти, які доти з усіма їх богатствами лежали облогом у руках нездарних і нікчемних тубільців. Є народи-феллахи, що зі своєї духової й політичної імпотенції ніколи не вийдуть, і їх «інтернаціоналізація» народами сильнішими є законом природи. Для сих народів доктрина інтернаціоналізму ніби створена. Але ми не є вже феллахами, ані ті, що несуть нам гасла інтернаціоналізму, не можуть виказатися ніякими цінностями, що давали б їм право «організувати» нас, опріч своїх безмежних апетитів. Такий інтернаціоналізм, як каже Р. К'еллен про Росію, «не є прокуратором у великій процесі (між націями), він є оскаржений, і акт оскарження

31 Spengler O. *Der Untergang des Abendlandes*. – B. II. S. 206-207.

32 В.Старосольський – *op.cit.* см. 67/68.

33 B. Shaw – *Saint Joan*, Preface.

звинувачує його в тім, що в ім'я ідеї нижчої він зневажає вищу ідею»³⁴ – самостановлення здібних, сильних і культурних народів.

Але де ж, питаються мене, критерій, щоб судити, який націоналізм (відповідно – інтернаціоналізм) є оправданий, а який ні? Критерій є в нас самих, у власній силі кожної нації, в її здатності не лише терпіти, але й боротися й організовувати життя. Нація, що дасть себе угнути або переконати доктрині чужого націоналізму (інтернаціоналізму), сама дає доказ своєї непристосованости жити окремою нацією. Нація ж, яка поборює всі перепони на шляху до усамостійнення і має незахитану віру в себе, дає доказ здоровости свого націоналізму. В тім і є той критерій, про який я згадав у сім уступі, а іншого, oprіч нього, життя не знає.

Так, значить, інтернаціональні кличі зовсім не мають сенсу, значить, ніщо вже, oprіч боротьби, не лучить між собою народи? Ні, я не ігнорую економічної взаємозалежності новітніх націй, ні ускладнених міжнародних відносин. З сього здаю собі справу. Але, щоб рахуватися з сим, нація мусить спершу бути вільна. До інтернаціоналізму, який нам, зв'язаним, декретує конечності міжнародного співжиття, який, замість «свободи, рівности й братерства», несе нам «інфантерію, артилерію і кавалерію», наше ставлення може бути лише вороже.

Хто хоче запровадити такий інтернаціоналізм *manu militari* (збройною рукою – Ред.), має зустрітися з недвозначною відсічю. Такий інтернаціоналізм у формі якоїсь наднаціональної організації є неприйнятним, коли його хочуть накинути гвалтом, «грозьбою», але він є утопією, й коли його хочуть накинути «просьбою», взаємним порозумінням. Бо щоб створити якусь авторитарну організацію над народами, треба було б: 1) щоб ся влада мала ексекутиву; 2) щоб вона уклала мапу світу (або бодай нашого континенту) відповідно до консеквентно проведененого національного принципу; та 3) щоб не спиралася на основі непорушности існуючого стану і трактатів, лише знайшла спосіб їх мирної зміни мірою зміни фактичних стосунків. Перше і друге є явно нездійсненними. Так само і третє. А коли її не взяти до уваги, то нову наднаціональну організацію неминуче стріне доля Священного союзу, який хотів петрифікувати трактати, освячуючи поневолення народів Туреччини, Габсбурзької монархії і Росії.

Усякий, навіть найідеальніший інтернаціоналізм *rebus sic stantibus*³⁵ мусить призвести до невдачі, бо зачинає від пацифізму, від гарантії існуючого стану. Бо він створює мир для *beati possidentes*³⁶, неможливий для інших. Міжнародний трибунал? А, се дуже гарна річ! І ми охоче до неї пристали б, лиш за однієї умови: коли ми з'являтимемось у «палаці справедливости» не тільки як оскаржені за справжні або вигадані прогріхи проти духу інтернаціоналізму, але й коли нам буде вільно позивати перед сей трибунал інших. Доки ж нас у нім трактуватимуть як прошаків або оскаржених, ми плюємо на всякий інтернаціональний трибунал, у Женеві чи в Москві – все одно, і на його закони!

34 *Die politische Probleme des Weltkrieges, von R. Kjellen. 2-e Aufl. – S. 99.*

35 *За незмінних обставин (лат.). Це застереження дає одній чи кільком із договірних сторін підставу для одностороннього розриву договору в разі істотної зміни обставин, що зумовлювали укладення договору та його дію.*

36 *Ті щасливі, що мають (володіють) (лат.).*

Природа знає лиш одну вічну засаду: будь сильний! І тому, коли б навіть удалося створити якусь наднаціональну організацію на підставі, хоч і як справедливого, статус кво, се довго не тривало б. Сила поодиноких націй не є незмінна. Одні йдуть угору, другі падають уділ, і тоді їхнє місце займають сильніші силою старого закону, який зветься страх порожнечі (*horror vacui*). Дія сього закону, жертвою якого впала вже не одна імперія, не дасть усталитися й тому порядку речей, (хоч би й найсправедливішому в дану хвилину), що його створила б якась наднаціональна організація. Але є ще й інший інтернаціоналізм, на який я досі лише натякнув, не інтернаціоналізм професорів-утопістів, не закаптурений націоналізм імперіялістів, лише інтернаціоналізм феллахів, нищих духом, поконаних життям.

Ось вам «Вірую» одного з типових визнаців сього інтернаціоналізму. Се людський документ, уривок листа з-за Збруча: «Але я лічу, що ми, котрі переносили найтяжчі національні поневолення й гніт, котрих гнітять найбільше, повинні краще почувати сей тяжкий тягар, відчувати його муки, як інші нації, і охоплюватися братерськими ідеями всесвітньої Любови... Ми всьому світові бажаємо добра – каже наше письменство; український націоналіст – він не є і не повинен бути націоналістом, якось писалось в «Історії України» Грушевського. Ідея методіївського братства також не містить в собі абсолютного націоналізму. Далше, прочитавши уривок з І. Франка: «Наша ціль – людське щастя і воля, розум владний без віри основ, і братерство велике, всесвітнє», – стане зрозумілим, що отсі широкі і святі почування були в найкращих українських людей. Може, хто-небудь буде докоряти, основувшись на реальній дійсності протилежних фактів, то можна сміло й одверто сказати, що ідея ні в чім не повинна, коли її іскажають окремі індивідууми..., вона все ж таки в своїй абстрактности залишиться свята і непорочна».

Ось той «інтернаціоналізм», «інтернаціоналізм» зашмагованого до кривавого поту, до повного отуманіння феллаха, про який я натякнув угорі. Спершу сю «святую і непорочну» ідею міжнародного братерства (яку мав здійснити для методіївців царат) «ісказіл» Микола І, потім – знову проти сподіванок українців – московська демократія, нарешті – большевизм. Я гадаю, що треба буйної фантазії, щоб вірити у «святість і непорочність» ідеї, яку гвалтував усякий, кому лише хотілося... Слушно казав провідник фашизму, що інтернаціоналізм так само, як любов: до сього належать двоє. Хто ж управляє сей спорт на самоті, без взаємности, той у кожному разі займається «ізомом», лише се не буде інтернаціоналізм...

«О, треба знищити Всі дрібні нації

(Як потім і великі)

В червоний перець, порохом розтерти...

...Вони гальмують лет ідей»³⁷.

Ось як формулював наш феллах завдання інтернаціоналізму! Так його формулюють і представники «великих націй». Але коли се роблять останні, се можна зрозуміти, бо себе вони, власне, лишают на «потім», тепер зайняті знищенням «дрібних» народів. Коли ж сю саму філософію характері голосить представник сих

37 Поліщук В. Адагейський співець. – «Червоний Шлях». – 1923. – Ч. І.

кандидатів на знищення, то не знати, з чого тут дивуватися: з безмежного сервілізму чи з бездонної глупоти...

Викпиваючи подібних німецьких інтернаціоналістів, казав колись Гайне, що вони мріють лише про царство небесне («святую абстрактність» з нашого листа), залишаючи французам – царство земне, а британцям – морське. Подібний інтернаціоналізм живе ще й у нашій феллахській душі, і з ним мусимо передусім звести боротьбу до кінця.

Не є свята і непорочна доктрина, що несе нам смерть! Не є свята і непорочна доктрина, яка за своїми, а не нашими засадами видає безвідкличний осуд, чи ми сміємо жити як нація, чи ні, яка каже нам усміхатися до піднесеного над нами ножа, яка в зародку нищить опірну силу народу. Не є «святою доктриною», лише підлим обманом, теорія, яка хоче устами Затонського «осідлати» українську національну стихію, «сісти на неї верхи», аби в'їхати на ній до московсько-жидівського раю!³⁸ Братерство має бути законом життя? Може, але ним не є. «І така, власне, є цікава дивачність сеї (життєвої) гри, – пише Джек Лондон, – що дорогою життя одної (істоти) є пожертя другої, а дорогою життя тої другої є оборона перед жертвям... Законом є: життя виростає на іншим життю. Існують пожирачі і пожирані. Право звучить: з'їсти або бути з'їденим!» Жорстокий закон? Певно, але не ми його встановили. І бідний той нарід, який дасть собі його вибити з голови галасом прекрасних кличів, блискучим феєрверком слів, за якими ховається стара мудрість невблаганної боротьби за існування, мудрість «пожирачів».

Інтернаціоналізм є фікція. Є лише ширший і вужчий націоналізм. Є право сильного і правило бути сильним. А бути сильним для нації – значить мати в руках усі елементи націй: територію, людність і владу. Який клас певної нації сю владу виконуватиме, се питання тут поминаю. Але він мусить виконувати. Навіть боротьба за зміну суспільного ладу мусить іти поруч із стремлінням взяти на власні плечі здійснення своєї національної і державної ідеї. Коли ж якийсь клас забуває про сю ідею, її дні як провідної верстви полічені...

Скажуть, але ж націоналізм також є фікція! Що з того, що є державна самостійність *de jure*³⁹, коли *de facto*⁴⁰ нація є в економічній залежності від іншої? Буває й так, але я не кажу, що здобуття самостійности є тим раєм, у якому маємо відпочити від наших трудів. Самостійність здобувається неперервною працею, і то на всіх ділянках життя – самостійність політична, економічна і духовна. І наскільки щасливіша є доля нації вільної, хоч і залежної економічно, від пригніченої економічно і несамостійної політично! Чи Франція не стрясла по Седанським погромі фінансовий тягар, накладений переможцем, як забавку? Чи не стає на наших очах на ноги уярмлена економічно Німеччина, завдяки своїй політичній незалежності? І чи приклад Ірландії, яка п'ятдесят років тому мала вдвічі більше людности, як тепер, і цвітучий колись промисел якої знищила Англія одним-однісіньким законом 1699 р., не є відстраш-ючим прикладом для всіх націй, що легковажать самостійність *de jure*, вважаючи її за фікцію?

38 Промова Затонського про національне питання. – «Комуніст». – Ч.ч. 11, 13, VII м.р.

39 Юридично, згідно з законом, формально (лат.).

40 Насправді, фактично (лат.).

«Без економії й без пана, а свита латана», – кажуть наші селяни на Великій Україні по соціяльній революції. І чи кризь сі слова не визирає безвиглядність навіть опанування верстату праці, безвиглядність навіть соціяльних здобутків якогось класу, який уступає політичний провід у своїй нації чужинцям, даючи себе експлуатувати «братньому» класові чужої нації? І чи тяжкість боротьби з дворянством, коли йому на поміч прийшла Росія, закріпаючи наше селянство за цариці Катерини II, і легкість, з якою скинуло те саме селянство панування того самого дворянства у 1918 р. у своїй самостійній державі, не доводить, що навіть здійснення соціяльного ідеалу широких верств має більше шансів на успіх, коли нація є політично вільна ?

Ні! Незалежність de jure не є фікція!

Нам кажуть, що націоналізм «не модний», що життя переходить над ним до порядку денного! Ми вже вгорі бачили, над чим переходить до порядку денного життя. Тут зазначу лише, що найвищий час перестати вважати за моду передпотоповий смак Східної Європи, яка під кожним оглядом пасе задніх у порівнянні зі світом, що бурливо йде наперед. Час перестати бачити останній крик моди в претенційних, брудних і невідгих лаптях Толстого і в червоній «косоворотці» Леніна!

Нам кажуть, що ми є контрреволюціонери. Ні, контрреволюціонерами є інтернаціоналісти.

Як для Ласаля в минулім віці Австрія була «контрреволюційним принципом», так для нас тепер є контрреволюційним принципом Росія. Бо вдержати за всяку ціну російське панування над «її» народами, хоч би його й боронили «революціонери»-большевики, є така сама контрреволюція, як учора удержувати інтегральність Отоманської імперії, хоч її й боронили молодотурецькі революціонери.

Єдиним революційним чинником на Сході Європи є тепер національна ідея, бо лише вона веде до визволення народів. Таким самим революційним чинником, як був ним націоналізм Мадзині і Гарібальді, Кезмента і Коллінза, є тепер український націоналізм. Єдино революційним і єдино творчим. Визнати інтернаціональні кличі нам – се значить у почуттю власної слабкості покликатися замість на силу доконаних фактів, які угинають життя, на абстрактну справедливість, яку угинає життя. Хто сі кличі приймає, зрікається власних шляхів не на користь вічного миру, лише на користь іншої, мудрішої, нації. Всякий інтернаціоналізм, всяка Pax Romana значить для тих, кому їх накидають, примусову службу чужій ідеї.

Жити може лиш нарід, що має сталеві нерви, що має великий ентузіязм. Ви чули лист зазбручанського інтернаціоналіста. Чи кризь нього прозирає сей ентузіязм? Чи се не є радше сокотіння розчавленого чийсь брутальним чоботом? На сім листі видко, що чужа доктрина робить з людей, які її прийняли, отару, яка може бігти під свист батога, але яка з власної волі і з власного хотіння, напевно, не зробить нічого – ні доброго, ні злого.

Потрібну енергію і волю боротьби за свій ідеал ніколи не може дати народові накинена розумом чужа абстрактна доктрина. Чи то йдеться про боротьбу за соціяльний уклад, чи за політичну форму, чи за культурний ідеал, чи, нарешті, за експансію назовні або її напрямом – завше ся боротьба та її цілі диктуються географічним становищем країни та споминами її історії. Або голосом крови та

інстинктом землі. Усі великі народи стали великими, йдучи за сим інстинктом землі. Ним визволилися вони на волю, ним же допровадили свою енергію до найвищого напняття.

Інтернаціональна ідея на Україні гниє й розкладається. Лишімо мертвим ховати своїх мерців! Що ж до живих, яких їх патос загнав на фальшиву путь і які даремно шукають виходу, то сі мають вернути під той прапор, який тепер, повторюю се, на Сході Європи є єдино революційним прапором. Вернути під прапор націоналізму, шлях якого є шляхом будуччини.

І то що скоріше, то ліпше. Бо тих, хто хоче йти з нею, доля провадить. Тих, хто не хоче, веде силоміць!

ПОЛІТИКА ПРИНЦИПІЯЛЬНА І ОПОРТУНІСТИЧНА

Нема на світі справи, яка б вимагала такого засадничого поставлення, як українська. І нема на світі справи, до якої підходили б із такою опортуністичною міркою, як українська справа.

Не говорю про часи передвоєнні; тоді українське питання було питанням культурного розвитку безтериторіальної нації, або справою адміністративної децентралізації Росії чи Австро-Угорщини. А розв'язати сю справу треба було шляхом повільних реформ.

Події 1914 і наступних років, неначе обухом, тріснули нас по голові. Проти волі вивали вони політичну думку з трясовиська опортунізму, змусили поставити проблему України в цілій її далекосягlostі. Але не надовго. Під тяжкими ударами останніх літ маловідпорна думка наша знову вертає до старого річища компромісовости, «числення з фактами», «пристосування до обставин «реальної праці», до посибілізму.

Чи ся політика дійсно рятівна? Чи принципіяльна політика, для якої ідеальна мета є не лише мрією, але й практичним дороговказом, є донкіхотством? Що таке політика опортуністична? Що таке політика принципіяльна, революційна?

Відповідь потрібна нагла і не баламутна.

Але відразу треба відмовитися від шаблонного рішення питання. Рух, започаткований на Україні в 1648 р., наприклад, був рухом революційним, хоч його провідникові спершу й не снилося про ніякий державний сепаратизм. З другого боку, ліберальний рух у Росії перед 1905 роком не був революційним рухом, хоч відразу означив своє принципіяльно вороже ставлення до царату, жадаючи конституції.

Отже, не все програма рiшає про принципiяльнiсть чи угодовiсть руху.

Далі, в царську Думу, наприклад, ішли й праві, і ліберали, і соціал-демократи (так само, як і деінде до парламенту), але одні – для підтримки режиму, інші – для його повалення. Отже, позірно однаковiсть тактики не все рiшає про її угодовiсть чи принципiяльнiсть. Побита під Садовою Австро-Угорщина підписала капітуляцію так само, як і побита під Седаном Франція. Але для Габсбургів рік 1866-й був зреченнями з провідної ролі в німецькій спільноті і в Середній Європі взагалі; для Франції ж по 1871 році зачалася тільки «передишка», перерва; вимушена обставинами, щоб ліпше підготувитися до нового «туру».

*Si duo faciunt idem, non est idem*⁴¹!

Пригляньмося до великих політичних рухів в історії, під час революцій і під час спокою: якими рисами відрізнялася політика принципіалістів і угодовців і якій zasadі завдячував своєю перемогою той чи інший рух, та чи інша ідея?

Перша новітня революція на нашій континенті. Англія – республіка... Як могло вдатися Кромвелеві його діло в країні старого (навіть уже тоді) конституціоналізму і пошанівку традиційної королівської влади? Проти будучого лорда-про-

⁴¹ Якщо двос роблять те саме, це не те саме (лат.).

тектора була почасти й громадська думка, що лякалася радикального лікування, і сам парламент. Чим переміг він їх? Що дало йому силу знищити короля?

Певно, убивство короля – се страшна річ, – пише Карлайл⁴². Але коли ви вже зачали з ним війну, коли ви вдалися з ним на суд Божий, у двобій, – логічним висновком сеї боротьби був ешафот для короля або для його противника. Були й угодові течії в конфлікті (пресвітеріянці); вони вірили в порозуміння з королівською владою навіть по розпочатій війні, бо й сю війну проти короля вели вони під гаслом «за короля, за королівство і за парламент!» Вони вірили в пакт, в писану угоду. Але їм відповідав Кромвел і його «круглоголові»: «Як? За цілу нашу боротьбу мали б ми дістати лиш свисток паперу?» Ні, сього було замало! І пресвітеріянців усунуто з парламенту силою, а короля відіслано на страту.

Але лишився ще парламентський «недогризок» (*Rumpparlanlent*⁴³), який три роки – і які роки! – переводив час на виголошування промов, коли країна чекала діл, коли успіх розпочатої справи висів на волоску. В момент, коли прихильники поваленої монархії ждали тільки нагоди до нового чинного виступу, сей нібито парламент нібито народних заступників ухвалив розписати нові «вільні» вибори...

Що було з ним робити? Голодна дійсність, пише Карлайл, зближалася до нас, і її треба було задовольнити, інакше вона пожерла б нас. Право голосу для кожного англійця, яке ухвалив парламент, – се була прегарна річ, але що як ще не винищені монархісти чисельно переважають нас? Що як більшість англійського народу, що байдуже ставиться до нашої справи, підтримає їх своїми виборчими картками? Чи маємо скоритися сій байдужій більшості, коли своєю суспільною вагою і силою, волею до саможертви, хоч і не числом голосів, ми є більшість! І чи для ваших гарних формулок треба віддати на сваволлю долі цілу велику, здобуту нашими шаблями, справу, зробити з неї знову лише надію і можливість? Але ж вона не є лише можливість, вона є певність, факт, здобутий завдяки Божій помочі й силі наших рук. Чи маємо задля ваших прекрасних засад випустити з рук здобуте? Сього не могло статися. Так думали противники короля, і Кромвел розігнав парламент, щоб покласти край сподіванкам прихильників абсолютизму, хоч і казав, що волів би вмерти, ніж доконати сього вимушеного акту.

Який був сенс того, що сталося? Дуже простий! Дійсне усунуло з шляху формальне, а пуританська Англія могла похвалити се чи ні, але пуританська Англія була тим врятована від самогубства⁴⁴.

Перемогли, отже, не прихильники відірваних догм, не прихильники засади «і се, і те», переміг Кромвел. Чим? Тим, що не злякався витягати, хоч і страшні, і особисто йому прикрі, але «логічні висновки зі становища; тим, що не корився фактам, а натомість творив власні; тим, що справу ставив вище від формул, тим, що проти математичної більшості не вагався змобілізувати дійсну, велику, ненароджену дійсність; якою вагітний був край; проти компромісу – принцип... Він переміг своєю принциповістю, як сказали б ми тепер.

42 Carlyle Th. *Ueber Helden, Heldenverehrung und das Heldentümliche in der Geschichte. VI. Vorlesung.* – Berlin (нім.) – Карлайл Т. *Про героїв, шанування героїв і героїчне в історії. VI лекція.* – Берлін. – Ред.

43 Зневажл. неподставницький (після видалення більшості депутатів), куций парламент (нім.).

44 *Idem.* (лат.)

Про сю революцію писав Бокль: «Наша велика революція була ділом людей, які гляділи не взад, а наперед... Процес Гемпдена і оскарження п'ятьох послів (що протестували проти неконституційних заходів короля) не викликали б ніяких наслідків у країні, коли б нарід не був приготований – ставити справу в цілій її далекосягlosti, як конфлікт двох ідей, «коли б дух непослуху не досягнув того ступеня, що вистачало одної маленької іскри, щоб запалити льонт і спричинити пожежу»... Одночасна з англійською спроба революції у Франції (фронда) скінчилася невдачею, бо люд був там здавна приривчаний «дивитися з покірним респектом на вищі класи так, що навіть коли він повставав зі зброєю в руці, то не міг позбутися рабського духу покори й послуху, якого не мали наші діди... Можливі наслідки французької революції (фронди) були знейтралізовані настроєм, який навіть у розпалі боротьби не давав її учасникам визбутися своїх невільничих навичок»⁴⁵.

Так було у Франції в половині XVII віку, але англійська революція перемогла тому, що нація вже була духом вільна; що спір про дрібні уступки підпорядковувала спорові про великі речі, про принципи; тому, що була свідома засадничої своєї ворожости до иншого світу; тому, що не вагалася порвати свій зв'язок з тим, що мала валити; тому, що не хотіла робити угоди з ним.

Сі самі течії, що боролися в Англії, змагалися й під час боротьби північноамериканських колоній Англії проти їх метрополії. Ся боротьба тепер здається забавкою. Але вона нею не була. Вона тривала вісім років, і аж до останнього моменту не був певний її вислід.

– Чи можемо ми боротися? – питалися угодовці перед розривом з метрополією.
– Де є наші вояки, магазини, скарб – сей нерв війни? Нам забракне всього! Натомість матимемо проти себе найзавзятіший у світі нарід, який панує над морями, багатий, узброєний, могутній. Рішатися на крайність (на війну) – се лиш шляхетне божевілля!⁴⁶

Але їм відповідав один із найліпших промовців революції, Патрик Генрі: «Нам кажуть, що не маємо змоги боротися з таким страшним противником. Але коли ж ми станемо сильніші? Чи наступного тижня, чи наступного року? Чи тоді, коли нас роззброять, коли до кожної хати впхають нам по одному англійському воякові? Чи нерішучість і безчинність збільшують наші сили? Чи знайдемо засоби оборони, вилежуючись, мов ледарі, на спині, снуючи марні видива надії, тоді, як наш ворог зв'яже нам руки й ноги? Війна неминуча. Хай же ж вона прийде! Повторюю, хай вона прийде! Чи життя є таке дороге, чи сей мир такий солодкий, що його треба купувати за ціну кайданів і неволі? Щодо мене, то я кажу: дайте мені свободу або дайте мені смерть!»

У тім самім дусі промовляв на Конгресі посол південної Кароліни Кристоф Гадсен: «Наші хати, – говорив він, – з цегли, з каміння і з дерева; коли їх зруйнують, ми собі вибудуємо инші; але свобода раз утрачена – втрачена на завше».

45 *History of civilization by H.T.Buckle, L., 1894, II, 154 (англ.)*. – Бокль Г.Т. *Історія цивілізації*. – Л., 1894. – II. – С. 154. – *Ред.*

46 *Histoire des Etats Unis par E.Labonlage, Paris, 1870, III (франц.)* – Лабонлаж Е. *Історія Сполучених Штатів*. – 1870. – *Ред.*

А ось що писав у листі до своєї жінки Д. Адамс: «Ти подумаєш, що я збожеволів із захвату, та так не є. Я знаю, що боронити нашу декларацію (незалежності) і наші держави, коштуватиме труду, крові й багатств. Але крізь сі темні хмари я бачу промінь світла... Тим разом, мета варта засобів!»

Се не був дешевий ентузіазм. Як пише історик, у той час, «як американці (повстанці) у відвороті переходили через край, ніхто до них не прилучався, тоді як назустріч королівській армії хмарою вибігала людність, шукаючи протекції і миру. З одного боку було численне, добре вбране і вимуштроване військо, що вабило очі блискучим одностроєм, з другої – жменька змордованих вояків, прозваних через їх убоге вбрання «безштаньками», які тікали, рятуючи життя»... Се був час, коли Вашингтонові бракувало війська, щоб ослонити Філадельфію, де радив Конгрес, коли він писав (18. XII. 1776): «Якщо не зробимо останнє зусилля, щоб зібрати нову армію, боюся, що наша вітчизна погине».⁴⁷

Чи не було б природне в таких становищі хапатися хоч би за тінь надії?

Але се не було природне для тверезого американця. Один із провідників повстання говорив: «Моїм крокам присвічує лише світло досвіду. Тільки минуле помагає мені відслонити майбутнє. А оцінюючи минуле, оцінюючи поведінку англійського міністерства за останні десять років, я питаюся: що може усправедливити надії, в які бавляться сі панове і якими забавляють парламент? Не дайте себе зрадити поцілункові... Запитайте ліпше, як ласкаве прийняття нашої петиції погодити з воєнними приготуваннями? Чи флот і військо – се речі конечні для діла любови і згоди? Нема вже й тіни надії! Ми все готові примкнути очі, щоб не бачити прикрої правди і при- слухатися голосу надії, сеї сирени, яка чарує аж поки не перемінить нас на худобину. Але чи ж ся роль личить розсудним людям, що борються за волю?»

Дивитися страшній правді увічі – ось була чеснота, якою перемогла американська революція. Але не тільки нею. Вона перемогла тим, що надіялася – проти надії, сподівалася – проти фактів, *contra spem*⁴⁸, тим, що, репрезентована жменькою завзятців, вона кинула виклик інертній більшості; що не дала себе стероризувати непоборним, здавалося, фактам життя; що вміла хотіти неминучого, не зволікаючи боягузливо з конфліктом, якого не можна було відвернути; що ідеал свободи вміла поставити над життям і добробутом людности; нарешті, тим, що вірила – в оцінці становища – не юдиним поцілункам, не солодким словам, не омані порозуміння, лише твердій мові дій.

Замість компромісу з фактами, з опінією краю, з чужою волею – переконана, розрахована, тверда принципіальність. Нею, і лише нею, вдалося жменці фанатиків із Вашингтоном на чолі зробити з Америки те, чим вона є тепер – країну, людність якої становить чотири проценти всього, а багатство – майже половину цілого багатства світу.

Подібними фанатиками були й діячі Великої французької революції. Її теж фальшиво подають, як якийсь відруховий, стихійний вибух, що вхопив, як ураган, усіх і вся... Велика неправда! У 1793 р. писав Каміль Демулен: «12 липня 1789 року (себо

⁴⁷ *Idem.*

⁴⁸ *Проти надії, без надії (лат.)*

в самих початках революції) було нас, більше-менше, тільки десять республіканців у Парижі. Навіть люди, що заснували і зорганізували в 1792 р. республіку, Робесп'єр, Сен Жюст, Верньо, Дантон, найславніші з майбутніх членів Конвенту, були тоді монархістами», як і ціла громадська думка тодішньої Франції. Ся думка була така виразна й сильна, що коли король присягнув конституції, той самий екзальтований республіканець К. Демулен схилився перед сим «фактом». «Республіканські й демократичні теорії завалилися», писав він, зрікаючись далі «проповідувати в пустині» «безцільні думки, що лишаються без жодного впливу»⁴⁹.

Правда, вже в серпні 1790 р. можна було набрати підозріння, що Людовік XVI зраджує революційну Францію і зноситься з емігрантами і чужими дворами. Вже тоді насувалася гадка, що врятувати революцію можна, тільки скасувавши королівську владу. Але величезна більшість політичного світу лякалася заглянути у вічі страшній дилемі. «Через те, що зрада короля не була видна народним масам, – пише історик, – то ся маса лишалася роялістською і не йшла за республіканцями. А більшість демократів уважала небезпечним й нерозсудним пропонувати республіку за такого стану несвідомости мас. І через те, що маса хотіла короля, то їхня політика простувала до того, щоб робити лиш натиск на королівську владу» – для досягнення реформ.

Цілком іншою була тактика жменьки республіканців! Незважаючи на несвідомість і лояльність маси, ні на те, що партія викликала недовір'я селян, що не користалася з підтримки ширших робітничих верств, що була нечисленна, складаючись головно з журналістів і салонних промовців, – почувала вона, пише Оляр, що по її боці логіка і майбутнє. Вона лише ждала, що якась фатальна помилка королівської влади відкриє нарешті очі громадській думці.

Оголошення писемних доказів зради короля, його листування з емігрантами і з зовнішнім ворогом було власне такою фатальною подією, яка відслонила очі й недовіркам. Із сеї помилки, як і з інших, скористали противники монархії, щоб повести відверто свою лінію. В той час, як запальний Демулен ставав із монархіста республіканцем, а з республіканця монархістом, міняючи тактику і кличі залежно від чергового з «фактів», що мінялися, мов у калейдоскопі, або в залежності від хвиливого настрою юрби, – політика Робесп'єра (читаємо в Е. Кіне) «являла собою просту, не- змінну геометричну лінію, що ніколи не звертала, все посувалася наперед з упертою сталістю стихійної сили» – сили революції.⁵⁰

Тамті боялися стихії й усе прагнули йти з нею разом, але її не розуміли. Сі, як говорив Марат, думали, що лиш «індики ходять стадами», але завше одинцем ті, що ведуть стадо за собою. Даний етап психіки сього стада їх не цікавив, як і всякі інші «факти», створювані й усунані людськими руками. Що ж їх тоді цікавило? Перед чим мали сі люди респект? «Перед фантомами свого розуму, свого мозку», – відповіддає Ле Бон, – лише перед своїми ідеями-принципами були повні респекту яacobінци. В їхніх очах сі фантоми були реальнішими від живих людей та їхніх настроїв... Мільйони метафізичних воль, створених ними за своїм образом і подобою, підтримували їх однодушно своєю похвалою, а їхній власний внутрішній голос лунав навні, немов хвалебний хор тріумфу. Від сих уроень

49 Оляр. *Політ[ична] історія франц[узської] революції*.

50 Мін'єс. *Исторія франц[узской]. революції, приложение – иЗЪ «Революції» Е. Кинэ. – Спб. 1897.*

і мрій ніколи не відводив очей якобінець і їх накидав численній більшості за її згодою, а часом і проти неї⁵¹.

Якобінці були зникаючою меншістю. Їх налічувалося п'ять тисяч у Парижі, а в цілій Франції – триста тисяч. На сімсот п'ятдесят членів Конвенту монтаньярів було небогато. Збита маса з п'ятисот осіб належала до так званої долини («болота»), а на сім мільйонів виборців шість стрималися від голосування. Така була та *volonté générale* (панівна воля), на яку сперлася ся купка відважних!

Проти політики «Гори» постало не менше, не більше, як шістдесят департаментів, і, незважаючи на се, вона, «Гора», а не її противники, накинула свою волю тогочасній і майбутній Франції. Залякувана Законодавча Палата, а пізніше Конвент усе уступали мобілізованим «Горою» паризьким юрбам, клубам і Комуні. Ведені «Горою», маси вдерлися до Тюїльрі, змусили заарештувати і послати на ешафот нещасливого короля. «Гора» ж кермувала так званими вересневими убивствами в'язнів, а «представники народу» мусили лишити їх – проти волі – безкарними. Роялістський парламент під сею пресією покинув короля; гуманісти дозволили розпаношитися теророві; пацифісти дали втягнути Францію у страшну війну. Сто сорок послів-жирондистів, за наказом «Гори», були видалені й понесли смерть, як пізніше й дантоністи. Страшний Конвент, перед яким тремтіли всі двори тодішньої Європи, був потульною іграшкою в руках якобінських клубів, паризьких передмість і *Comité du Salut publique*⁵². «Ми скорше зробимо з Франції цвинтарище, – казав Карьє, – ніж зречемося думки відродити її нашим способом». Коли б подібну волю чину мала французька аристократія, хто знає, чи Франція не була б і досі монархією...

Бо слушно каже французький соціолог: «Брутальна й сміла меншість все поведе за собою нерішучу і боязку більшість». Бо «в борні між сильними і слабкими віруваннями успіх ніколи не буде по боці слабких вірувань. Сильна віра витворює сильну волю, яка все опанує волі слабкій». Якобінці «корилися невидимим силам, яких не були в змозі опанувати... Вони підлягали впливові містичних пристрастей, незрозумілих їм самим»⁵³.

А всі отсі «фантоми», «сили» й «пристрасті», яким поклонялися якобінці, се був вичутий ними дух часу, тенденція епохи, укрита логіка подій. Смілість якобінців й уміння вчутися в дух епохи, відчуті ритм її пульсування, відвага стати на чолі подій – ось що дало їм, меншості, перемогу над більшістю, яка не бачила, що відбувалося під видимою поверхнею людського моря.

Противники якобінців спиралися на завше пасивну юрбу, вони – на себе і свою волю. Тамті – на даний ступінь розвитку мас і їхні настрої, вони – на майбутнє, яке вже дозрівало в сучаснім. Тамті – на статистику, вони – на динаміку. Тамті – кожний «факт» підносили до значення принципу, вони – всі факти, всі волі і свідомості – вгинали під ярмо власних засад.

51 *Le Bon G. La psychologie politique et la défense sociale (франц.) – Ле Бон Г. Політична психологія і соціальний захист. – Ред.*

52 *Комітет громадського порятунку (франц.).*

53 *Idem.*

Так сталося, що інші поплелися в хвості подій, вони ж здійснили те, про що мріяли в своїй фантастичній душі. Власне – через свою принципіальність.

Принципіальність маньяка? – питається... Се справи не міняє!

Коли схочемо звернутися до модерних часів, до часів національних рухів, знайдемо те саме.

Візьмімо, для прикладу, такий типовий рух як ірландський. Коли захочемо охопити одною основною ідеєю цілий сей рух від його початків, то одно нам впаде у вічі: стремління ставити справу на вістря меча, воля зірвати зв'язок з Англією, висунення далекої мети, розворушення маси, свідоме викопування духового провалля між обома народами, заогнювання національних противенств.

Уже Джонатан Свіфт (славний автор «Гулівера») казав, що «слабкою стороною ірландця є лояльність». Сю лояльність і старалися знищити ірландські патріоти, се був перший крок у їхній боротьбі, без якого не можна було покласти наступних. Певно, не раз мусили вони схилити голову перед *vis maior* (старшим–Ред.), але ніколи й ніхто не міг їх приневолити зректися своєї остаточної мети. Коли підкупствами й грозьбами англійський кабінет змусив ірландський парламент ухвалити свою власну смерть і згодитися на акт унії з Англією (1800), один із ірландських патріотів, Гуд, говорив: «Я знаю, що панове міністри мусять тепер нас перемогти; але я не відходжу звідси з засмученим серцем, бо певний, що нарід остаточного переможе і здобуде собі свободу. Тепер він мусить скоритися, бо не може чинити опору ста двадцятьом тисячам озброєних, але прийде час, коли Англія, як в 1782 р., буде знову слабка, а Ірландія настільки міцна, щоби здобути назад втрачені свободи».

Указаним Гудом шляхом пішла наступна генерація, особливо ж маркантна постать європейського політичного світу, що витиснула незатерту печать свого духа на історії Британських островів, Данієл О'Конел. Його великою ціллю була справа відкликання унії (*Repeal*⁵⁴), етапом до неї – емансипація католиків. Треба усвідомити собі становище католиків у перших десятиліттях XIX віку, щоб оцінити великість завдання О'Конела. Панівною церквою в Ірландії була англіканська. Хоч до неї належала тільки жменька чужинців, але утримувати її, платити на неї десятину мусили ірландці. Водночас ірландці були відсторонені від усяких урядів. Усі місцеві влади, судові, податкові уряди були обсажені англійцями. В соймі сиділи самі протестанти, їм теж належала ціла велика земська посілість у краю. Нарід, а навіть його провідна верства – духовенство, був принижений і загалюканий. Боротьбу з сим станом речей і підняв великий трибун. За собою він мав лише свою геніяльну впертість і волю, що не числилася ні з чим; проти всіх – і ворогів, і приятелів, і протестантів, і католиків, і Англію, і Ірландію, з якої щойно треба було зробити націю, здатну до політичної боротьби⁵⁵.

Серед таких обставин підняв О'Конел боротьбу за емансипацію католиків. Проти нього була громадська думка країни, готова йти на угоду і на право вето короля. Монсеньйор Кварантоні, який під час ув'язнення Пія VII заступав папу в Римі, всі

⁵⁴ Анулювання, скасування (англ.).

⁵⁵ Усе сказане про Ірландію взято головню з: *Lecky W.H. Vier historische Essays (Swift, Hood, Grattan, O'Connell)*. – Posen, 1873. (нім.) – Лекі В.Г. Чотири історичні есеї (Свіфт, Гуд, Грамтан, О'Коннел). – Познань, 1873. – Ред.

майже ірландські католицькі єпископи з ним теж радили поміркованість. Не кажу вже, що всіма силами опирався реформі британський уряд. І над всіма перешкодами запанувала воля одної-однісінької людини. Йому вдалося викликати величезний вічевий рух, удалося перемовити єпископів, зламати політичний вплив кардинала Гузальві, інспіратора угодової групи. Як ніхто інший, умів О'Конел збудити в серцях темного католицького люду свідомість власних прав. Досі політикою займались в Ірландії лише протестантські верхи, католицька ж маса була повільним знаряддям у руках лендлордів. О'Конел зробив із сеї маси – вічами, пропагандою, петиційним рухом – свідому своїх інтересів верству народу. В один-однісінький день (у 1828 р.) відбулося в Ірландії дві тисячі віч... І уряд мусив, як сам признався, уступаючи грозьбі революції, внести біл про емансипацію католиків, що був прийнятий обома палатами і затверджений королем (1829).

Се була перемога одної людини, яка не визначалася ні богатством, ні титулами, ні високим становищем у суспільстві. Людини, проти якої був уряд, проти якої гриміли всі казальниці англіканських церков, проти якої змобілізовано давню ненависть пуританської Англії проти «папістів». Навіть власні земляки, прихильники емансипації, відвернулись від нього, і він переміг. Він сам створив організацію, що опанувала громадську думку; він сам надхнув своїм запалом маси; а виграв битву не через те, що підсичував відвагу оборонців реформи в парламенті, не тим, що старався збільшити там їх число, лише тим, що створив в Ірландії народну силу, яка тримала в страху противників.

Без О'Конела Ірландія остаточно й дочекалася б емансипації, але одержала б її як дарунок вищого класу класові нижчому, з ветом короля. Заслуга ірландського трибуна була та, що його нація вийшла на арену вільного політичного життя як тріумфаторка, як предмет страху, а не погорди, як сила. Він знищив рабський пошанівок своїх земляків перед вищою, панівною верствою в країні, підняв верству проти верстви, заогнив національну ворожнечу, а числив не так на скорумповані верхи, як на цілу націю.

Герцог Велінгтон, погромця Наполеона під Ватерлоо, сказав у 1836 р. в палаті лордів: «Ви нарікаєте, що ми все маємо на устах ім'я О'Конела, що всі наші старання ми спрямовуємо на поканання одної-однісінької людини. Се тому, що ся однісінька людина – є сила».

О'Конел переміг своїх противників тому, що цілу свою довголітню й різносторонню діяльність підпорядкував одній-єдиній меті. Політичну свідомість своїх земляків, якою помітував досі кожний уряд, зміцнив він так, що перед нею скорилися рішучість Велінгтона і сприт Піта. Його «Союз католиків» лічив спершу аж десять членів, а протягом короткого часу став володарем думок цілої країни!

По проголошенню емансипації католиків він у тій хвилині заснував «Союз відкликання унії» (Loyal Repeal association) і на сій вимозі зосередив цілу увагу. А в своїй агітації старався усвідомити націю, що всі її болі, ціла її нужда і упослідження походять винятково з політичного невільництва, з державної залежності. І коли йому не вдалося досягнути сеї другої цілі, то тільки тому, що, дійсно, час ще не достиг на те. Коли б, – говорив він, – Англія опинилася знов у таких напружених відносинах з Францією, а нарід був так зорганізований, як у 1843 році (коли, на-

приклад, на однім вічі в Торі зібралося 250000 людей), він не завагався б проголосити скасування унії і незалежність Ірландії. Своєю гострою мовою, розворушенням старих епізодів англійсько-ірландської ворожнечі він багато спричинився до скріплення антагонізму між обома народами, і коли тепер класова й релігійна ненависть в останніх літах в Ірландії сильніша, ніж в якій-небудь іншій країні, то се треба завдячувати політиці Піта й агітації О'Конела.

Опортуністи закидали йому, що ся агітація віддаляла момент емансипації католиків. Але се його не зражувало. Він сам признавався, що предметом агітації була дальша мета – відкликання унії 1800 року. Радше старий карний кодекс з усіма його страхіттями, казав він, аніж унія. В одній промові він заявив: «Ніщо так мене не тішить, як те, що в нашім стремлінню до скасування унії нам так підпомагають наші вороги... Вони гальмують емансипацію католиків, але винагороджують нас тим, що прискорюють момент відродження Ірландії, що все дають нам причину до агітації...». Найважливішим завданням О'Конела було переконати своїх земляків у їхній силі, навчити глядіти на себе як на націю, рівновартну з протестантами, і спопуляризувати в масах мету, за яку боровся. Колридж говорив про нього: «Лише той є справді великою людиною, хто відчуває цілу вагу і силу одного принципу й без страху чинить відповідно до того. Погляньте, як завше виходить переможцем О'Конел і в дебатах, і в акції! Чому? Тому, що виступає в обороні великого принципу, робить те, що сей принцип наказує, цілком опирається на нього і в нього вірить».

Власне через те, що він провадив принципову політику, що й у найтяжчі хвилини для краю не спускав з ока своєї великої мети, через те, що не гнувся перед фактами ані перед жодною іншою силою; що в глину, якою була за його часів ірландська «нація», вдихнув живу душу і запалив її великим ідеалом. Через те і переміг він у своїм змаганні: був бо свідомим того, що перемога ідеї досягається не через порозуміння з ідеєю ворожою, лише через компрометацію останньої, її знесилення і знищення.

Пізніший ірландський рух пішов шляхом, вказаним йому великим трибуном за його молодости. Земельну реформу Гладстона Ірландія відкинула, твердячи, що тільки знищення лендлордизму і національна незалежність установлять добрі відносини між Англією та Ірландією. «Причиною політичних і соціальних недуг країни є панування чужинців», – так відповів англійському урядові національний конвент із 1200 послів, скликаний у Дубліні 1881 р. Земельною Лігою. І жодні гromи Гладстона проти «нової Євангелії плюндрування» нічого не помогли⁵⁶. За наших часів Ірландія осягнула те, до чого стреміла – стала «вільною державою». «З'єднане королівство Великої Британії та Ірландії» не залишилось як спомин навіть у титулі англійського короля.

Здалека завела б нас студія російської революції. Але, абстрагуючись від наших симпатій чи антипатій до большевизму, мусимо визнати, що і в сім випадку з партій, які змагалися за владу в російській революції, наразі свою ціль (здобуття влади) осягнула та, яка показалася найбільш «доктринерською» й принципіальною.

Так, як і якобінці, більшовики майже все були в меншості, навіть у власній партії, в соціал-демократії. На об'єднаних з'їзді партії 1906 р. в Стокгольмі до Центрального Комітету вибрано 7 меншовиків і лише 3 більшовиків. До 2-ої Думи увійшли 54 соціал-демократи, а серед них лише 15 більшовиків. Уже в своїх зародках партія зраджувала якобінську принципіальну поставу до фактів, до мети, до інших партій, до народної стихії. Так на 2-ому з'їзді РСДРП у серпні 1903 р. при обговоренні питання про народне представництво більшовик Посадовський так поставив питання: «Чи треба підпорядкувати нашу майбутню політику тим чи іншим основним демократичним засадам, визнаючи за ними абсолютну цінність, чи всі демократичні засади мусять підлягати винятково користям нашої партії? Я рішуче висловлююся за останнє. Нема таких демократичних принципів, яких ми не повинні б були підпорядкувати інтересам нашої партії (межиоклик: «І незайманість особи?!») Так, і незайманість особи! Як партія революційна, що прямує до своєї остаточної мети – соціальної революції, ми, винятково з погляду найскорішого здійснення сеї мети, з погляду нашої партії повинні ставитися й до демократичних засад. Коли та чи інша (демократична) вимога буде шкідлива нам, ми її відкинемо».

Ось вам накреслена чотирнадцять років перед другою революцією програма ЧеКа і диктатури партії!

Те саме говорив і меншовик І. Плеханов. «Цілком приєднуюся, – казав він, – до слів тов. Посадовського. Кожну дану демократичну засаду треба розглядати не саму в собі..., а в її відношенню... до основного принципу демократії, який каже, що *salus populi suprema lex*⁵⁷! Успіх революції – вищий закон... Навіть на засаду загального виборчого права треба глядіти з погляду вказаного мною основного принципу демократії. Коли б у пориві революційного запалу нарід вибрав дуже гарний парламент, то нам треба було б зробити з нього довгий парламент, а коли б вибори виявилися невдячними (для партії), нам треба було б старатися сей парламент розігнати, і то не за два роки, а, коли можливо, за два тижні».⁵⁸

Ось вам партійний *Vademecum*⁵⁹ для матроса Залізняка, що чотирнадцять років пізніше, точно за рецептом свого майстра, розігнав Всеросійські Установчі збори, вибрані на підставі загального, безпосереднього, рівного і тайного виборчого права... *Salus partiae suprema lex*⁶⁰!

Коли взяти під увагу, що розігнані Установчі збори не здобулися на ніякий поважний протест проти їх розгону, то треба визнати, що вони були таким самим фантомом, як і розігнаний англійським диктатором парламентський «недогризок», як і тероризований якобінцями Конвент. В усіх тих випадках дійсність перемогла оману, воля – число, сила – інерцію, чин – так званий факт...

Так було за революції. Але, коли було треба, ішли сі самі соціал-демократи в царську Думу, лише не для виборення охляпів, не для скріплення царату, а для мобілізації проти нього громадської думки, для приготування його падіння, для

⁵⁷Добро народу – найвищий закон (лат.).

⁵⁸Пор.: «Крестьянская Россия». – Прага, 1924. – VII.

⁵⁹Кишенькова довідкова книжка, путівник (лат.).

⁶⁰Добро партії – найвищий закон (лат.).

здійснення остаточної мети партії. Якими абсурдними й не показалися б теорія і практика большевизму в його поборюванні підстав усякої здорової суспільности, його боротьба з царатом заповідувала правильне відчуття тенденції епохи. Тут вони зрозуміли, що «ідеолог тільки тоді заслуговує назви ідеолога, коли йде напереді стихійного руху (а не плентається в його хвості), вказуючи йому шлях, коли вміє скоріше від інших розв'язати всі теоретичні, політичні, тактичні й організаційні питання, на які «матеріальні елементи руху стихійно наштовхуються». Вони зрозуміли, що інтереси успіху якоїсь агітації «змушують не пристосовуватися до існуючої психології... мас, лише всіляко її розширювати і поглиблювати». Вони твердо засвоїли, що коли й потрібні часткові реформи, то лише такі, які «збільшують їх (мас) здатність вести... боротьбу, себто такі, за яких поліпшення умов існування не лучиться з деправацією політичної свідомости».

Стихія? Стихію треба вести, накидаючи їй свої ідеї, а не коритися їй, бо «стихийний розвиток (наприклад) робітничого руху йде власне в напрямку його підпорядкування буржуазній ідеології (писав Ленін),... бо стихійний робітничий рух – се nur Gewerkschaftlerei⁶¹. А тому завдання партії було для нього «в боротьбі зі стихією,... в тім, щоби стягнути робітничий рух із сеї стихійности».⁶²

Ся активна воля іти «на ціле» й забезпечила перемогу революції. Брак сеї волі в прихильників царату припечатав його загибель. Знаний монархіст В. Шульгін, говорячи про лютневі дні 1917 року в Петербурзі, так описує сеї моральний занепад дорогого йому режиму: «Тут було щось глибше, ніж те, що могло залежати від збірної волі робітників або навіть від індивідуальних задумів їхніх провідників. Щось уже підточене падало, і те, що падало, відчувало сильніше свою підточеність і неминучість падіння, ніж ті робітники, які мали стати останнім поривом вихору, що звалив трохсотлітнє дерево». Ще перед останніми зборами Думи, на зборах революційних організацій Петербурга, робітники заявили, що маніфестацію вони зроблять, але до революції вони не приготовані. «Вони, революціонери (пише Шульгін), не були готові, але вона – революція була готова, бо революція тільки наполовину твориться революційним напором революціонерів. Друга її половина... є у відчужанні владою власної безсилости. Ми, багато з нас, цілком були полонені сим почуттям. Бо все в Росії робилося «з наказу її Імператорської Величности». Се був електричний струм, що урухомлював всі проводи. І якраз сей струм знесиловався і завмирав, знищений безволям. Ми були виховані, щоб під крильцем влади хвалити її або ганити. Ми здатні були в крайнім разі безболісно пересісти з посольських крісел на міністерські лавки. За умови, що царська варта нас охороняла». Але коли в передчуттє падіння царату стало страшне питання перебрання влади, формування списку кабінету, – і праві, і ліберали злякалися: «перед можливим падінням влади, перед бездонною прірвою сього провалу в нас крутилася голова і німіло серце... Безсилість дивилася на мене із-за білих колон Таврійського палацу. І жахливо погірдливий був сей погляд...»⁶³

⁶¹ Тільки профспілкарство (нім.).

⁶² Ленін В. Шаг вперед, два шага назад. Уваги до програми Сов. Союзу РСДРП, 1902; Іскра, Ч. 12, 1901.

⁶³ В. Шульгін. Дни (Рус. Мысль, VI/VII, 1922). Прага.

Страх перед стихією, страх активно втрутитися в події, випереджаючи їх, лише боягузливе їх вижидання, страх влади, боязнь піти в юрбу і оволодіти її настроями і ділами, почуття власного морального банкрутства, втрата віри в свою справу, невміння поставити її в цілості (принципійально!) – ось які типово опортуністичні прикмети згубили царат, за свідченням його горячого прихильника.

Сей самий параліч волі оборонців царату слідно й у цілім так званім білім руху (Денікінщина й ин.). Коли в грудні 1917 р. большевики облягали Київ, було в нім зареєстрованих російських офіцерів понад десять тисяч, великі запаси амуніції, сильна артилерія, на станції стояли панцирні потяги. І коли українці з трьома тисячами заледве боронили міста кільканадцять днів, ті десять тисяч царських офіцерів поводитися пасивно, хоч большевицька армія не перевищувала вісьмох тисяч вояків і хоч вони були свідомі, що з ними зроблять переможці, які за двадцять чотири години по взяттю Києва розстріляли 1500 із тих старшин⁶⁴.

З оборонцями монархії сталося те саме, що з французькими монархістами кінця XVIII віку. Іполіт Тен каже, що «ніколи жодна аристократія не зносила свого вивлащення з такою терпеливістю, не вживала так мало насильства в обороні своїх привілеїв і навіть своїх посілостей, як французька за часів революції... Протягом цілих перших трьох років не розвинула вона жодного політичного прапора»⁶⁵.

«Над їхніми традиціями панувала ще монархічна ідея, – пише Брюнет'єр, – але не були вони оживлені тим внутрішнім принципом, який лише один її підтримує і оживляє... Емігранти нагадували тих девотів..., які одного дня зауважують, що в суті речі їм бракне віри, що вона не здатна вже на ті зусилля, яких від неї вимагається... Вони вже не були прив'язані до «чогось ненарушального», без чого закон не є законом, тільки єдино до тих користей, які їм давав існуючий лад. І в той час, як старе право для них і для тих, хто його з ними боронив, тратило свій містичний характер, нове право набирало для їхніх противників чим раз виразніше сей власне характер... В таких обставинах вислід боротьби не міг бути сумнівний»...⁶⁶ Прихильники падаючого режиму не вірили в його «ненарушальність», готові на поступки, наскільки від них можна було чекати хвилих «користей». Їхні противники не допускали й думки про порушення своєї догми, хоч би якими «користями» вабила тактика опортунізму...

Справді, вислід боротьби не міг бути сумнівним!

Бо, як каже Ле Бон, «брутальна і сміла меншість все поведе за собою нерішучу і боязку більшість», бо «в борні між сильними і слабкими віруваннями успіх ніколи не буде на боці слабих»...

Я міг би ще пригадати боротьбу англійського Давида з французьким Голіафом, що тривала від 1688 аж до 1815 року, і скінчилася – лише завдяки залізній консеквентності Великої Британії її перемогою. В 1688 році Франція, найбогатша й наймогут-

64 GrabskiSt.,pr. Rewolucja, studjumspoleczno-psychologiczne. – Warszawa, 1921 (польськ.) – Грабський Ст., пр. Революція, суспільно-психологічне дослідження. – Варшава, 1921. – Ред.

65 Taine H. Die Entstehung d. modernen Frankreichs. – II B. – S. 342 (нім.) – Тен І. Походження сучасної Франції. – Т.ІІ. – С.342. – Ред.

66 Brunetiere F. Histiore et literature. II. – Paris, 1891(франц.) – Брюнет'єр Ф. Історія і література. – II. – Париж, 1891. – Ред.

нійша держава континенту, числила понад 19,000.000 людности, тоді як бідна Англія ледве 6,500.000. І навіть у момент перемоги мала Англія 12,500.000 проти 30,000.000 французів, але в той час, як один противник Наполеона по другім клав зброю, Англія продовжала боротьбу з подиву гідною упертістю і витривалістю, змагаючи до одної мети, не вірячи в жадні компроміси з своїм небезпечним противником.

Сею «принципіальністю» британської політики пояснюють і самі німці свою поразку в останній війні. «Бо в політичнім життю ніщо не має такої великої ціни, ніщо так не винагороджується, як завзята, непохитна, завше до одної цілі спрямована воля. І сю уперту, витривалу волю мали в сій війні англійці і французи, а не німці, і сим наша доля була припечатана... Як бульдог, що затопив зуби у противника, провадила Англія війну, незважаючи на всякі жертви, аж поки не осягла своєї мети». Сій своїй «принципіальности», «односторонности», «простолінійности», якої бракувало німецькій політиці, і завдячують англійці, що вийшли переможно в світовій війні.⁶⁷

Я міг би ще пригадати сербський національний рух, коли в глухі часи кінця XIX віку Микола Пашич поставив собі фантастичну, як на той час, задачу – розгром Габсбурзької монархії – ще перед утворенням Антанти, ще під час гегемонії Німеччини в Європі, під час неподільних австрійських впливів у Сербії, де на троні сидів габсбурзький васал Обренович. Але Пашич вичув «логіку подій» і не скорився перед «фактами», лише сміливо й не перебираючи в засобах повів свій нарід до упрягненої мети...⁶⁸

Я міг би пригадати чехів і Масарика. Ще перед оголошенням маніфесту цісаря Карла про перетворення монархії в союз автономних націй проголошує він незалежність Чехії. І то в час, коли ніхто з держав Антанти (хіба опроч Італії) й не думав про поділ Австро-Угорщини! Коли Масарик прибув до Америки, Вілсон ще був «австрофілом» і в його славнозвісних 14 пунктах не було жодної спрямованої проти інтегральности Наддунайської імперії. Але Масариківська агітація, влучно приноровлена до понять і духу американського народу, робить на Вільсона велике враження, і не без її впливу відкидає президент З'єдинених Держав австро-угорську ноту, яка без застережень приймала його 14 пунктів. Доля чорно-жовтої монархії була вирішена... У часи, коли шойно розпочалося велике змагання в листопаді 1914 р., Масарик казав, що чехи мусять виступити проти Австрії, «хоч би що сталося». Він не відкидав можливости поразки Антанти, але се не була ще причина, щоб сидіти безчинно⁶⁹.

Я міг би ще навести приклад фашистського руху, який переміг проти пануючої в країні думки і проти партій; прикладів можна було б навести ще багато, але зробімо вже підсумки.

А сі підсумки будуть такі. Методи принципіальної політики можуть бути різні, легальні, так само, як нелегальні, петиції, парламентська і вівоча трибуна, професійні

67 Eisenhardt W. Beharrlichkeit und Ausdauer in der Politik // Neue Preußische Kreuzzeitung. – 1922. – 24.XII. – Айзенгарт В. Наполегливість і завзятість у політиці // Нова пруська християнська газета. – 1922. – 24.XII. – Ред.

68 Fay S.B. Serbias Responsibility of the World War (Current History Mag., N.Y.) (англ.) – Феї С.Б. Відповідальність Сербії за світову війну («Журн. актуальної історії», Н.-Й.). – Ред.

69 Спогади Т. Масарика і Е. Бенеша про чеську політику під час великої війни 1914-1918 р. і мирних переговорів.

спілки, освітні товариства, революція, так само, як і дипломатичні закулісні заходи чи інтриги, – але за духом її впізнаєте її. Політика принципова ставить собі велику й далеку мету і їй підпорядковує боротьбу за так звані реальні здобутки. Вона ніколи не схиляється перед ситуацією, лише завше стремить змінити її. Ніколи не принижується до даного стану народної свідомости, лише хоче її активно розвинути. Не зважає на dokonані акти, лише на внутрішні процеси, що дозрівають у товщі життя, на тенденцію майбутнього, яку старається вичути в сучаснім. Нарешті принципіальна політика завше ставить питання руба, у формі дилеми – «або – або», свідомо неприєднаної суперечности своєї ідеї з ідеєю, яку поборює.

Ся її велика ідея – се є те «велике дійсне», яке Кромвелл протиставля «формальному»; те «майбутнє», яке накидали сучасному – минулому монтаньяри (Оляр); та «тенденція епохи», «укрита логіка подій», та «сильна віра», сила «одного великого принципу», яким була вагітна епоха і якими перемагали всі великі суспільні рухи.

Так, як писав про се Наполеон: «Нарід можна вести за собою тільки тоді, коли покажете йому майбутнє... Станьте на чолі ідей вашого віку, і сі ідеї підуть за вами, підтримуючи вас. Ідїть за ними слідом, і вони потягнуть вас за собою. Виступіть проти них – і вони зіб'ють вас з ніг». Власне тому й перемогли ті рухи, про які я згадував, що знайшли в собі сміливість стати на чолі даного руху, вичути дух свого часу. Власне тому й упали ті, що хотіли годити старе з новим, що не зрозуміли сього духу і хотіли йому опиратися. Власне через те й змели крайні течії якоїсь ідеї течії опортуністичні, що останні хилилися то вправо, то вліво, що давали себе вести подіям, замість стати на їх чолі, що дурили себе надією погодити непогодиме, злучити незлучиме, перемогти без боротьби, здобути без ризику... Так упав «довгий парламент» в Англії, впали прихильники угоди в Америці, посунулися в тїнь противники О'Конела, зійшли зі сцени Обреновичі, якобінцям поступилися місцем жирондисти, які думали перемогти чужу інвазію без фанатизму, здавити партії, ворожі революції, без терору, вигодувати армію – без примусової такси на хліб.

Певно, без О'Конела Ірландія не була б тепер у тїм стані, як спочатку XIX в., але без нього не було б шин-фейнерів, не було б Кезмента, де Валера і Колінза, не було б і ірландської Вільної Держави. Хоч би й перемогли опортуністи тоді, як рішалася доля північноамериканських колоній Великої Британії, ясно, що становище сих колоній не було б тепер подібне до Корей; певно вони являли б собою хїба другу, лише більшу, Канаду, зіпхнуту на інший шлях розвитку нерішучістю провідників, цвинтарище великих невикористаних можливостей, без блиску, величі й богатства велетенської заокеанської республіки. Коли б були взяли гору у Франції жирондисти, темп революції був би сповільнений, ворожі революції партії стали б на ноги, напір європейської коаліції не був би зломаний, а Франція, – може, поділена, як у той самий час Польща.

Правда, історія знає рухи, які виписували на своїм прапорі нібито далекосяглі принципіальні гасла і все ж зазнавали поразки. Але се бувало там, де сим рухам не могла вже допомогти жодна принципіальність. Се ставалось або тому, що той рух був останній вогник героїзму засудженої на смерть справи, як роялістського руху у Вандей, або «білого» на Україні. Або сим сплескам волі бракувало відповідного завзяття, духу безкомпромісовости й безоглядної віри в свою справу. Або, нареш-

ті, се ставалося, коли сама ідея була абсурдна, як, напр., ідея Бабефа у Франції 1795, або Паризька Комуна 1871, або запровадження комунізму в напівазійській, аграрній країні в 1917. Боротьбою з царатом більшевизм підхопив «дух епохи», але в своїм розгоні понісся до абсурдної цілі, що й заводить його в сліпу вулицю, відбираючи збанкрутованій ідеї потрібний патос.

Коли ж ідея була живою ідеєю, її поразки були лише етапами до остаточного тріумфу, і ті, хто відважувався на ризик невдачі, спричинявся до сього тріумфу, а не ті, що в ім'я «реальної політики» боялися рушити пальцем для зміни існуючого. Не міряймо нашим обмеженим оком життєвість або нежиттєвість якоїсь ідеї, лише виховуймо в собі волю до її здійснення. Повстання 1793, 1832 і 1863 рр. у Польщі задушено, але їм, а не Вельопольським, Абрагамовичам і Мейштовичам завдячує своє воскресіння Польща. Без десятиліть бунтів, терористичних актів, страйків, які здушувано, але які відроджувалися наново, без боротьби з царатом усіх уярмлених народів, тримався б він і досі, з Родзянками й Мілюковими чи без них – все одно.

«Будьте певні, громадяни, – говорив Марат, – без сеї славної, але кривавої борні, в якій ми бачили, як гинули найлютіші вороги народу разом з його найшляхетнішими оборонцями, ми досягнули б хіба лише тінь свободи!»⁷⁰ Чи повстання італійські були таким вже безпотрібним божевіллям, чи неминучим етапом на історичнім шляху народу, що прагне здобути незалежність? З'єднання Італії йшло через самі поразки. Всі італійські повстання кінчилися фіяском і в 1820/21, і 1830, і в 1844, в 1848/9 рр., а, однак, власне ці поразки кричали на цілий світ, що є італійський нарід, який хоче стати вільним. Чи не були абсурдом болгарські або грецькі повстання проти Туреччини, затоплені в морі крові, але на сій крові стоять тепер незалежні народи.

Певно, бувають часи упадку, зневіри, розгрому. Тоді, принципіальну політику, політику далекої мети, доводиться вести іншими методами, але її треба вести тим, хто сеї мети не зрікається. Хто ж приймає status quo⁷¹ за щось дефінітивне, хто приймає малі реформи, вірикаючись великих і виступаючи проти них, як проти утопій, – той є не політик, лиш аферист. Хто навіть у часи упадку, замість показувати нації непримиримість її ідеї з противною, старається погодити обидві для «реальних здобутків» дня, той в ім'я марної сучасності продає велике майбутнє. Хто будує міст між психікою народу і його страшною теперішністю замість із його ідеалом, той затримує хвилину відродження. Хто твердить, що треба залишити романтику великих кличів, бо час на їх здійснення ще не наспів, той працює над духовою кастрацією народу, той несе відповідальність за те, що в час, коли стагнація мине, нація встане приспана й безсила. Що нарід може бути неприготований для моментального здійснення великого кличу, се само собою розуміється. Але се не заважає мені, тобі, вам, жменьці сей клич популяризувати! Чи ж сам факт, що він родиться в голові одиниці, жменьки, групи, не є доказом, що його зродила наша доба? Що ним насичене повітря?

⁷⁰ *Les Pamphlets de Marat. – Paris: E. Fasquelle, 1911. Памфлети Марата. – Париж: Вид-во «Fasquelle», 1911. (франц.). – Ред.*

⁷¹ *Тановище, що існувало або існує в якийсь визначений момент (лат.).*

А тепер до іншого, до найважливішого, до справ, що обходять нас безпосередньо. Множаться голоси, які нашу, нібито принципіальність, наш нібито політичний максималізм роблять відповідальним за нашу катастрофу.

– Чому не були розсудними, чому були анархістами, чому не простягнули руки до згоди? – сичать опортуністи, що повилазили з усіх шкалубин. Нащо поривалися з мотикою на сонце? Ліпше було б не рипатись. А так що маєте? Зрештою, що дивного, що під час революції перемагають... революційні, крайні партії? Буде революція, будуть і революціонери. Так же ж усе буває...

Ні, не все буває так!

Революції не падають з неба, вони не робляться самі, їх робить меншість, мобілізуючи пристрасті мас. Не тому перемагала принципіальна тактика революціонерів, що була революція, а тому наставала революція, що, використовуючи обставини, допроваджували до неї крайні партії, тому, що не мали запалу догматиків оборонці старого. Зміни в думках і установах часто настають спонтанно вибухово, але ніде не сказано, що ця спонтанність незалежна від людського зусилля і волі. Революція – се не сила, а процес, у яким порушуваними силами є людські енергії, енергії одиниць і груп, «одержимих» ідеєю, здійснення якої вимагає час; які мають дар вчувати за- вдання своєї доби, які вбирають в ясну формулу те, що маса відчувала лиш інстинктивно. Що з того, що час не наспів? Коли маси ще не годні прийняти нового світла, се не значить, щоб ми, для яких воно вже світить, мали гасити його в наших серцях, щоб ми, прихильники нової ідеї, діяли якраз так, як діяли б її противники. «Люди, які егоїстично шукають тільки насолоди й комфорту, який можуть знайти за існуючого ладу, з розпачливим девізом «після нас хоч потоп», не згірші від тих, що приймають світ таким, яким він є, в божевільній надії, що після нас та прийде ж уселюдське щастя. Ті, що не роблять жодних жертв стримати потоп і ті, що не стараються активно наблизити своє вселюдське щастя, перебувають у стані того самого морального занепаду. Факт, що інші не поділяють ще нашої думки, є лише причина для нашої акції. Ми зможемо переконати тамтих тільки витривалістю в наших засадах. Історія успіху – повторення сього ніколи не є зачaste – є історією меншостей. А забувати про свої засади задля потреб години – значить жертвувати більшим благом для меншого лише з тої причини, що се останнє є ближче. Ліпше в такім разі ждати і відкласти здійснення нашої ідеї, аж заки ми зможемо здійснити її цілу, аніж знищити майбутнє, скалічивши нашу велику ідею задля її частинного моментального тріумфу»⁷² в добу стагнації.

Власне, в нас багато кричать про добу стагнації. Не для неї, мовляв, великі кличі! Але доба стагнації не заважала ППС голосити активно програму незалежності в російській займанщині, серед страшної апатії суспільности й під страшним режимом царату, ані карбонарам – підготовляти відродження Італії під суворою долонею Габсбургів. Змушені обставинами, йшли російські соціалісти до царської Думи, а О'Конел і Парнел – до англійського парламенту; користаючи з усіх легальних можливостей, боролися навіть за так звані часткові малі реформи. Але все підпорядковуючи ті малі реформи великій, як О'Конел справу емансипації

⁷² Morly, John. *On Compromis.* – London, 1891 (англ.) – Морлі Джон. *Про компроміс.* – Лондон, 1891. – Ред.

католиків – справі «відродження Ірландії», все маючи на оці організування нації довкола своєї великої ідеї, кристалізацію сеї неприми- римої ідеї в масах.

Ся політика, як небо від землі, різнилася від політики тих аферистів, які, прикриваючись «добою стагнації», поклали все на торги в передпокоях, а до маси зверталися лише тоді, коли треба було за наказом інсценізувати заяву лояльності або «зажадати» направи локальної колійки чи приділення кількох вагонів збіжжя за ціну виречення національного ідеалу, або оплювання своїх компатріотів перед своїми хлібодавцями.

Певно, компроміси часом неминучі. Але є компроміс і компроміс! Коли по знищенню ірландської автономії (1800) посол Гуд казав: «Я знаю, що нарід мусить тепер скоритися, бо не може чинити опору 120000 озброєних, але час прийде, коли Англія... буде в небезпеці, а Ірландія настільки міцна, щоб здобути назад втрачені права», і, коли ірландські політики зачали підготовляти націю на сю сподівану хвилину, – се був компроміс...

Але коли один із провідників українства протягував руку згоди Раковському «через трупи і кров земляків», як він казав, коли він запевняв щасливих переможців: «Ми відкидаємо боротьбу з совітською Росією, явну і тайну. Ми мусимо большевикам пробачити не одне з того, що нам боком вилазить»⁷³, – се теж був компроміс, але зовсім інший. Один – компроміс принципіальних політиків, який казав нації зціпити зуби і приготовлятися до моменту обрахунку, другий – компроміс угодовця з природи, що провадив до духової демобілізації і деморалізації народу.

Коли ірландський агітатор по забороні однієї своєї «Ліги», лояльно розпускає її, засновуючи іншу, в якій наново пропагує свою далеку мету, розірвання унії, – се був компроміс. Але коли говориться, що «стале підкреслення максимальної програми недоцільне і часто шкідливе», що треба служити тим, під чиєю владою опинилися ми по волі Божій, – се теж компроміс, тільки зовсім інший. Компроміс політичного борця і політичного гешефтяря, політика-спекулянта...

Так, треба числитися з подіями, яких не можна перебороти. О'Конел, не бачачи сил, які могли б привести до сепарації Ірландії, повів боротьбу за емансипацію католиків; але, ведучи її, він знехтував опінією папи, кардинала і єпископату та пасивністю маси, накидаючи всім їм свою нелюдську енергію, свій план і свою ідею, не занехуючи пропаганди кінцевої мети. Се значило числитися з подіями. Але ніхто не посміє за те докоряти великому трибунові.

Так само, коли ціла міжнародна Haute Finance⁷⁴34 під час війни стреміла до рятуння Австро-Угорщини від розпаду, коли за утриманням монархії були Франція і навіть Росія, коли, достроюючись до сього, цісар Карло (з Клям Мартініцом і Черніном) вернув до федералістичної думки Франца- Фердинанда, радикально змінюючи курс чеської політики, – чеські політики «числилися з подіями» й ужили всіх своїх впливів, аби зломити австрофільський настрій «могутніх, а часто й рішачючих чинників» і поставити на своєму⁷⁵.

⁷³ Проф. М. Грушевський («Борітеся – Поборете». – Відень, 1920. – IX. – С. 48.).

⁷⁴ Букв. «Високі фінанси»; «Великі фінансові операції» (компанія) (франц.).

⁷⁵ Benesch B. Aus meinen Erinnerungen // Neue Freie Presse (нім.) – Бенеш В. З моїх спогадів // «Нова Вільна Преса». – Ред.

Але коли д-р В. Панейко радив нам закинути ідеал самостійної України через те, що програма ся «не може числити на поміч» великих націй, які, мовляв, не бажуть собі «пульверизації європейського сходу»;⁷⁶ коли, д-р М. Лозинський каже нам «кинути ідею самостійної України, бо міжнародні сили не зацікавлені в українській державі настільки, щоб за всяких умов обороняти її»,⁷⁷ то се вже зовсім інше «числення подійми», се політика боягуза, що дає себе вести кожній силі, дійсній чи уявній...

Очевидно, не всякий момент придатний для акції, але придатний момент треба вміти використати! Коли варшавський сойм 1832 р. проголосив детронізацію дому Романових у Польщі і аж потім розіслав висланців до інших держав з проханням допомоги, се був акт людей, які працювали для майбутнього. Так само, коли конгрес північноамериканських британських колоній випустив «Декларацію незалежності», а тоді щойно постановив просити допомоги чужі держави – се був акт волі народу, що хоче і може бути суверенним. Але коли Центральна Рада проголосила суверенність щойно тоді, коли обставини «нас змусили до того»; коли «видатний політик український, так рекламований недавно в чужій пресі, хвалить австрійських слов'ян за те, що ті нібито не скоріше проголосили свою самостійність, аж коли «мали в кишені гарантії «Антанти»⁷⁸, то се була політика тих хлопів, які в 1847 році взялися різати своїх панів... за наказом Метерніха. Коли, розпочинаючи боротьбу з Великою Британією, ірландський посол Ґратам радив своїм землякам відкинути почуття лояльності до корони, бо, хоч який се є шляхетний принцип, то «в сій країні лояльність без свободи є не лояльність, а корупція» – се був чин відповідального політика західної міри, для якого визволення його країни – найвищий закон. Але коли хлібороб-«державник» В. Липинський захвалює як взірць лояльності тих російських генералів «із малорософ», які в ім'я нібито української «політичної традиції «служили вірою і правдою державі російській», аж поки цар, що зрікся трону, не звільнив їх від присяги, аж тоді вважаючи себе в праві піти «за голосом любови до своєї землі»⁷⁹, – то ся «любов» була любов'ю невільника, а «лояльність» – татарською лояльністю раба, а не лояльністю вільної людини Заходу...

В однім випадку – активне втручання в біг подій, у другім – боягузливе підпорядкування їм; вміння скористати з рішучою хвилини і страх, щоб вона не прийшла. Ґратам і Вашингтон могли спочатку навіть і не думати про державний сепаратизм, а хлібороби-державники – носитися з «державністю», як хтось із писаною торбою, але перші були принципіальні й революційні політики, а другі – угодовці до шпиків. В цілій духовості великих ірландських і американських патріотів, як у насінню дерево, містилася їхня незалежницька програма, може, й не оформлена, але як непогамовна, спрямована до сеї форми потенціально енергія. Сеї енергії бракує, власне, опортуністам, і тому які пишні левові плащі державництва й не вдягали б вони на себе, в слушний час усе вилізуть наверх довгі вуха угодовця...

76 Др. Панейко В. *З'єдинені держави Східної Європи*.

77 Пр. Др. М. Лозинський. *Уваги про українську Державність*. – Прага, 1927.

78 Знаний реферат д-ра В. Б-го на з'їзді УНДО.

79 В. Липинський. *З приводу статті ген. Залеського (Хліборобська)*. Україна. Кн. V. – Відень – 1924–1925.).

За духом їхнім пізнаєте їх!

Дух безкомпромісовости – ось демаркаційна лінія між принципіальною й угодовою політикою. Ставлення на перший план своєї волі. Балканські народи приготували війну проти Туреччини 1912 року, а серби – світову, серед глибокого миру. Китай спершу в 1900, а потім зараз по Версалі і Локарно виступив проти «білих чортів» також серед глибокого миру. І се була політика вільних народів, які хочуть жити і не знають закону над своєю волею до життя. Але коли нації радять «сидіти тихо» і «ждати спокійно» тому, що «світ хоче миру», як се радить цитований уже наш «видатний політик, – то се політика людей, яким стільки віків вбивали в голову догмат нижчости їхньої раси, що вони самі в нього повірили.

Скажуть, але ж 1832 рік, який ви згадуєте, скінчився поразкою тих, що «використали моменту, отже, чи не мали б тоді рації «реальні політики»? Чи вони не осягли б більшого? Не повторятиму сказаного про се вгорі, тут лиш зауважу на прикладі, ближчим нам, що не угодовству завдячуємо ми поступки, з мусу зроблені Україні Московією; що коли там, за Збручем, існує тінь української держави, то се є тінь Тризуба, се квітка, яка зросла на крові «принципіялістів», що накладали за неї головою, на крові «фантастів» і «Дон Кіхотів», а не на мудрості угодових «Санчо Пансів», що, як молодий Коцюбинський, помагали москалям бомбардувати Київ, або, як сменовіхівці, вислугуюються своїм хлібодавцям.

Наведу два приклади. Самойлович-Басок-Меленевський, той самий, що розслав як член «Союзу визволення України» вірнопіддані депеші Вільгельмові II, коли той був цісарем, а большевиків гноїли в царських тюрмах, і по упадку царату депешував Ленінові і Троцькому, сей самий Меленевський говорив як делегат «Спілки» на Стокгольмськiм зїзді РСДРП: «Український пролетаріят цілковито змосковщився, а тому й існування його осiбної організації не має жодного глузду». Другий спілчанин, Тучапський, заявляв, що «оскільки Україна живе культурним життям, вона живе ро- сійським життям. Поки українська культура не існує, я не бачу жодної користи від знищення національного гніту на Україні». А знаний В. Чубар сам оповідав про себе, як то він уже по вибуху революції обстоював думку, що на Україні «більшість не тільки робітників, але й селян добре розуміє російську мову» та що тому й партійну роботу треба провадити по-московськи; «що ж стосується до національної культури, то царат не давав їй розвинутися, а революція відсунула питання культури на другий план»⁸⁰, одним словом – українського питання не існує. Так відповідав він на запит Леніна.

Сі люди або їхні однодумці сидять тепер у Харківськiм уряді, і чи ви думаєте, що сі опортуністи українські, яким було наплювати і на українську культуру, і на знищення національного гніту, і які були добрим зряддям усякої русифікації, що се вони, московські грамофони, пхнули Україну на шлях національного визволення своєю опортуністичною тактикою прислужування сильним? Що се вони змусили до поступок?! Я гадаю, таке питання смішно навіть ставити. Не вони, а ті, які проти волі сих попихачів і проти волі їхніх панів працювали над здійсненням своєї великої цілі; які йшли проти всіх і вся, наражаючи себе на поразки і невдачі в ім'я своїх фанта-

⁸⁰ Чубар В. *Из встреч с В. И. Лениным // Летопись революции. – 1925. – № 1. Риз А. Очерки по истории «Спілки» // Ibidem. – № 2.*

стичних мрій. Направду, коли під реальною політикою розуміти досягнення реальних наслідків, сі фантасти, а не тамті лакеї були реальними політиками!

Ще важливішою різницею між принципіяльною та опортуністичною політикою є те, що принципіяльна політика завше дивиться на суть, на дійсний стан речі, свідомо неприєднаної суперечности двох ідей: своєї і чужої. Опортуніст не має сеї свідомости ніколи, теліпаючись між двома бігунами, завше даючи себе звести гарним фразам, обіцянкам, фантому угоди.

Коли цитований уже американський політик закликав земляків не вірити улесливим словам англійських міністрів ані їхнім обіцянкам, лише казав, що коли Англія посилає гармати і військо до колоній, то хіба на те, щоб уярмити їх, то се була політика принципіяліста, який дивився просто у вічі грізним фактам. Але коли в нас вистачало «декларації з'їзду московських совітів про самостійність УСРР», «наказу Троцького московським червоним військам на Україні», «чуток із Києва про зменшення терору», щоб цілі партії (УСР, УСФ, УСС, ХД, Українські народні республіканці і Галицька трудова партія) підписували декларацію, в якій заявляли, що «не будуть брати більше участі у збройній боротьбі з совітською владою на Україні»;⁸¹ коли вистачило кількох фортелів спритних демагогів, щоб приспати чуйність сих політиків, то се була політика, яка дивилася не на факти (затоплення України ворожим військом), а на улесливі слова, яка навіть в обличчю грізної дійсности вірила в можливість угоди, політика людей, яких, як слушно казав той американець, сирена угоди перемінила на бездумну худобину...

В однім випадку суворий реалізм, політика тих, що ведуть за собою, в другім – політика юрби, яку потягне на мотузку всякий демагог своїми «деклараціями», «наказами», спритно розсіваними «чутками» і провокаціями – юдиними поцілунками.

«Люди, – писав Мак'явеллі, – судять очима, а не руками (після позорів, не після дійсного стану – Д. Д.). Кожний бо вміє бачити, але мало хто – діткнутися, кожний бачить, ким ти показуєшся, але рідко хто знає, ким ти насправду є... Простак все звер- тає увагу лише на позори».⁸²

Сими «простакими» і є, звичайно, угодові політики, що хилять голову перед кож- ною хвилевою силою.

Принципіяльна політика буде на прихованих тенденціях руху, на вибуховій силі ідеї, в яку вірить. Опортуністична – не вірить в ніщо, а бачить лише факти і сили на поверхні, до них лиш пристосовуючись. Коли, заглядаючи в непевне майбутнє, казали американські незалежники «дайте мені свободу, або дайте мені смерть», се була політика принципіялістів, які бачили грізну силу, на чолі якої стали і яка мала змести все зі своєї дороги. Коли ж ціла низка українських організацій тільки через те, що в Україні з'явився метеор Денікін, просили генерала в лояльній «заяві» не забороняти українське слово і не сіяти «між двома рідними народами антагонізму, який... став джерелом ідеї самостійництва» і допровадив до «непотрібної і неба-

81 Вільна Спілка. – Львів. – 1921. – С. 92.

82 Machiavelli N. *Le Prince*. Ch. XVIII. (итал.) – Мак'явеллі. «Державець» (в інших перекладах – «Князь», «Володар»). – Розд. XVIII. – Ред.

жаної боротьби народних мас за втрачені права»⁸³, – то се була політика людей, що для хвилевої констеляції зраджували і свій ідеал, і нарід, що за сей ідеал борвся; що цілу надію покладали не на приховану силу ідеї, а на ласку сильнішого; політика, яка числить не на динаміку руху, лише на моментний уклад сил. Подібним опортунізмом найнижчої марки відзначалася і політика гетьманського уряду, що його поява французького «консула» Ено в Одесі спонукала до проголошення федералістичного маніфесту 15 листопада 1918 року.

Принципіальна політика ставить абстрактне майбутнє над конкретним і сучасним. Американці говорили: «Чи життя є таке дороге, чи сей мир такий солодкий, що його треба купувати за ціну кайданів і неволі? Війна коштуватиме крові і багатств, але мета є варта засобів». І се був взір принципіальної політики. А наші під час погрози громадянської війни на Україні писали: «При теперішніх обставинах в СССР наслідки тієї війни були б катастрофальні... передовсім для господарчого відродження СССР, яке, безперечно, помітно зростає... Зокрема ж, уся наша земля стала б знову ареною страшних подій, що сіяли б на ній руїну, смерть, терор і дали б почин новому лихоліттю» – чи ж не ліпше відкласти порахунок на колись?⁸⁴ І се була політика опортунізму, який передовсім леліє свій спокій, затулюючи очі на небезпеки, а в найліпшій разі перекидає їх на наступні покоління. Там – ідея, тут – хоч найпідліша дійсність, яку для самоодурення перемальовують у рожеві кольори. Там – ідеал свободи, тут – спокою. Там бажання змінити, хоч би ціною страшного лихоліття, неміле сучасне, тут – апотеоза сучасного зі страху перед можливими пертурбаціями. Політика провідників, що думають про націю в теперішнім і в майбутнім, і політика політичного міщанина, для якого пересунення одного мебля в покою є катастрофою. Особливо ж тим відрізняється політика принципіальна від опортуністичної, що перша стремить не до матеріяльних вигід, не в першій лінії до класово-соціяльних здобутків, лише до захоплення влади партією чи суспільною групою (нацією) в переконанні, що ніякі соціяльні чи культурні здобутки не втримаються без захоплення влади. Тому ірландці домагалися відкликання унії (з Англією), а на всі проєкти зарадити земельному голодові ірландського села за умови залишення влади в руках англійців відповідали, що лише політичне визволення, лише здобуття влади усуне всі недомагання країни. І се була політика нації, свідомої своєї мети. А в нас писав голова партії есерів: «Щоб не розійтися з українськими масами, українська інтелігенція повинна відповідно зложити свою програму і тактику так, щоб політичні національні домагання... являлися побічним завданням при розв'язанню соціяльно-економічної проблеми».⁸⁵ І се була політика не нації, а плебсу, який за оману соціяльного визволення продає право політичного первородства, право на владу в країні. Ідучи за сею політикою, спекулюючи лише на соціяльному визволенні чужими руками, ми приймали всі наслідки політичного чужовладства: закріпачення селянства Катериною II (яка «визволила» мужиків від

83 Меморіал по вопросу об укр. [аинской]. школе, поданный укр. [аинскими]. учит[ельскими]. и просв[едительскими]. организациями Главкомандующему вооруж[енными]. силаминаюге России (Доценко О. Літопис укр. [аїнської] револ[юції]. – Львів, 1923. – II. – Кн. 4. – С. 179 і наст.).

84 «Діло» 1926. – 7. VIII.

85 Слова М. Грушевського («Борітеся – Поборете»). – Відень. – 1920. – IX. – С. 7.).

українського панства), визволення селянства Александром II – з конфіскацією на користь російських поміщиків половини землі, що була в посіданню українського селянства, нарешті – большевицьку соціалізацію з усіма її абсурдами, з винищенням продукційних сил села, з новою панщиною на користь міста, з жидівською колонізацією... До сього допровадила наша політика опортунізму (нехтування моментом власновладства), до сього ж стремить і квазіпринципіальна політика КПЗУ, яка вірить, що «єдиною запорукою соціального та національного визволення» українських мас є боротьба за «робітничо-селянський уряд у Польщі».

Большевики вважали за своє «головне завдання» на Україні «завоювання державної влади», і се була політика принципіальна. Але коли Винниченко, всупереч напорів мас, проголошував на 2-му військовому з'їзді, що «в даний момент (момент най- сильнішого розгону революції) не можемо вимагати більшого, ніж автономію»; що «захоплювати владу ми не хочемо»,⁸⁶ то се була політика опортунізму. Таким самим опортунізмом віяло від мирової політики Центральної Ради, яка відклала справу замирення до утворення загальноросійського «уряду», який користав би з довір'я всіх народів Росії», або її земельна чи державна політика загалом, яка відтягала проголошення незалежності країни аж до загальноросійських установчих зборів.

Большевики остаточно погодилися і зі столипінівським «старательним крестьянином» і з куркулем взамін за визнання ним над собою влади совітів, і се була політика принципіальна. Коли ж наші соціалісти годилися на владу російських совітів взамін за демагогічні обіцянки соціальних полегш для села, які не настали, – се була політика нужденного опортунізму. Російські терористи вбивали Александра II і Столипіна за те, що вони робили їхнє червоне діло білими руками і виривали з-під їхнього впливу маси, і се була політика принципіальна. Але коли наші соціалісти годилися на червону диктатуру в надії, що вона закріпить перемогу їхньої синьо-жовтої програми («українізація»), то се був найгіршого сорту опортунізм, який робив здійснення наших ідеалів залежним від доброї волі чужинця.

У розквіті своєї політичної кар'єри Бісмарк писав: «З огляду на конечність у боротьбі з потужною перевагою закордону вдатися за потреби навіть до революційних засобів, я ні одну мить не надумувався вийти з найсильнішого з вільнолюбних атутів – з загального виборчого права і запровадив його, бо «запровадження загального виборчого права була для мене зброя в боротьбі з Австрією та іншими державами, а рівночасно грозьба остаточними заходами в боротьбі з коаліцією».⁸⁷ Се була принципіальна політика, яка засвоювала немилу собі догму для рятування сили і потуги колективу, в ім'я якого ся політика велася. Коли ж у нас сходилися в спілку з найгіршими ворогами національного колективу (з большевиками під час повстання проти гетьмана і з російськими добровольцями проти повстанців), то се була політика опортуністів, яким залежало на соціальних привілеях своєї верстви, а не на незалежності колективу. В політиці Бісмарка бачимо компроміс з чужою соціальною доктриною, з демократією для збереження цілості колективу. В політиці україн-

⁸⁶ *Робіт[нича].Газ[ета].1917. Цит. за «Летопись революции».* – 1926. – № 1. – С. 5.

⁸⁷ *Bismark O. v. Gedanken u. Erinnerungen.* – Bd. II. – S. 78 (нім.) – Бісмарк, Отто фон. *Думки і спогади.* – Т. II. – С. 78. – Ред.

ській—компроміс із ворожим колективом для рятування своєї соціальної доктрини. Політика державницька і політика гайдамацько-махнівська – все одно, хто її провадив, Винниченко чи гетьман Скоропадський.

Коли компартія Росії (а перед тим РСД) спершу заперечувала всякі права України, а потім, проголосивши право України на самовизначення аж до відділення, прилучила її проти волі до Московщини, се була політика принципіальна, хоч не на словах, та на ділі. Але коли один член високої Директорії, що виголошував тости за незалежну «єдину і неподільну Україну», по однорічній еміграції, в серпні 1919 року, заявив, що репрезентована ним «західна закордонна група українських комуністів відокремилася від сепаратистичної («самостійницької») позиції УКП і доручила мені рішучо і послідовно боронити позиції, на які стала РКП в своїй програмі по національному питанню»,⁸⁸ то се був акт капітуляції безсилого. В однім випадку – резигнація з власної паперової програми і використання чужого гасла для скріплення своєї влади, в другім – резигнація і з власного гасла, і зі стремління до влади.

Большевики годилися на «українізацію» з умови затримання влади у власних руках, і се була політика принципіальна, бо забезпечувала їм повний вплив на обсяг і характер сеї українізації. Коли ж Винниченко «об’являв себе сторонником совітської влади на Україні, говорячи, що хоче опертися на неї, ставлячи лише услів’ям, щоби йому дали повну свободу щодо переведення українізації»,⁸⁹ то се була політика, яка для заспокоєння потреб хвилі жертвує великими інтересами нації, політика опортунізму. В першім випадку – жертвувалося дрібницями для принципу, в другім – принципом для дрібниць!

Плеханов говорив на партійнім з’їзді в 1903 році, що коли переможна революція дасть корисні для партії установчі збори, то треба буде спертися на них, коли ж некорисні, то їх розігнати, бо інтереси революції є вищими від канонів демократії, і то була політика, якій залежало на тріумфі справи, а не абстрактних засад. Коли наші соціялісти заявляли, що мусять «всяко оминати конфлікт» з большевизмом, «хоч його політика й боком нам вилазить», тільки «шануючи загальнолюдську вагу соціялістичної революції, котру веде він»,⁹⁰ то се була політика, для якої назви треба, мабуть, шукати в підручнику психопатології. Коли большевики самі визнали, що Центральна Рада спочатку була революційною силою, і то одинокою організованою в Україні, і вирішили... валити її – в повній свідомості, що інтереси двох різних країн не можуть бути однакові, то се була далекозора політика людей, що шанують свої принципи. Коли ж провідник української соціал-демократії і змінівіхівства закликав до підтримки совітської партії на Україні через те, що се була одинока зорганізована соціялістична революційна сила в країні, се була політика опортуніста⁹¹, що згори визнає всякі сили і всякі dokonані факти, а числиться не з силою маси свого народу, лише з силою кожночасного пана ситуації.

Так, часом потрібна є «дрібна робота», але коли ірландці йшли до англійського парламенту, щоб вибороти власний, – се було одно. А коли наші змінівіхівці ра-

⁸⁸ Вільна Україна. Львів. – 1921. – Ч.1-2. – С. 144.

⁸⁹ Раковський Ильч и Украина // «Летопись революции». – 1925. – № 2.

⁹⁰ Грушевський М. «Боротися-Поборете». – Відень. – 1920. – X. – С.13.

⁹¹ Винниченко В. Поворот на Україну.

дять іти в совіти для ухвалювання здертих із напівголодного селянина мільйонів для китайських Сам-П'ю-Чаїв, на боротьбу з Чемберленом, який Україні ніякого лиха не заподіяв, або для виділення з України Криму і Донбасу – се вже щось інше.

Ірландські революціонери, борючись за частинні реформи, рівночасно вживали всю енергію, щоб довести народові, що се лиш паліятиви, що не буде щастя на зеленім острові, поки Ірландія не буде зовсім вільна, – і се був компроміс. Але коли наші опортуністи висловлюють свою лояльність чужим кольорам, жебраючи за це таких «реформ», як довготермінові кредити, направу громадських доріг, заплати воєнних відшкодувань, «трінкгельд» якійс виставі чи там поборювання пошестей серед се-лян, – то се не компроміс, а лакейство.

Один із головних діячів визволеної Італії, Кавур, писав: «Зрештою, про що нам ходить? Про поконання Австрії? Отже, одніє з наймогутніших держав Европи? Ну, то й що! До сього треба тільки союзників і війська!»⁹². Се була політика, що не лякалася неможливого, політика, що всі факти нагинала до свого принципу. Але коли в розпалі боротьби з большевицькою Росією пише знаний провідник великої с.-р. партії: «Я допускав і допускаю можливість збройної боротьби (з большевизмом) за визволення народу, але не дуже вірю в її практичні наслідки, бо Московщина, як більша і дужча, завше розіб'є нас»,⁹³ коли таке писав провідник сильної партії, що була в уряді, то се була політика соціалістичних філістерів, що нагинала свої «принципи» до кожного факту. Політика типового опортунізму, який не знає, на яку ногу стати навіть у момент остаточного рішення, який хоче і своїй ідеї служити, і з чужою не зірвати, і осягнути щось, і бійки не зачати; або практично, як се було цілий час нашої революції, який хоче і миру, і війни, і самостійности, і федерації, і великої України, і великої Росії, і совітів, і парламентаризму.

Небезпека від такої політики більша, ніж на перший погляд здається. Бо маса ніколи не піде за ідеєю, коли їй не окреслять її яскраво й сильно. Ніколи не піде проти якоїсь ідеї, коли їй виразно не доведуть її ворожість. В Олара читали ми: «Через те, що народній масі не була видна зрада короля, маса оставалася роялістською» (пригадується мак'явеллівський «простак», який розуміє лиш те, що «видів очима»). Але коли якобінці «відкрили» масам «помилки» короля, які доводили його ворожість народу, наряд пішов проти короля за якобінцями. У сім «відкриттю», в пропаганді, в агітації – ціла суть, а без нього – найгірші «помилки» режиму не піднесуть проти нього народного гніву. Французький поет Тристан Дерем каже, що «ніякий факт не є правдивий, поки він не є знаний великому числу. Коли б ніхто не знав, що Колумб відкрив Америку, Америки не було б. Бо кілька разів відкривали її вже перед Колумбом, та ніхто про те не знав».⁹⁴

У нас маса Америк лишається невідкритими через те, що про них нічого не говориться масам. Спритно підгледіли французькі революціонери помилки своєї монархії, а російські – царату і витлумачили масам, що сей режим, як ворожий їм, мусить щезнути, і маси пішли за ними. В нас такі помилки і в совітській Україні,

92 *Paleologue M. Un grand realiste Cavour. – Paris, 1926 (франц.) – Палеолог М. Великий реаліст Кавур. – Париж, 1926. – Ред.*

93 *Лист п. Григорієва // «Вільна Спілка». – Львів, 1921. – Ч. 1. – С. 115.*

94 *Nouvelles Littéraires. – 1925. – 17. X.*

і деінде робляться владою щодня (згадати хоч би примусову колонізацію України жидами, відібрання у нас Криму, Чернігівщини, упослідження селянства на виборах у совіти, скасування закордонного представництва України, Ризький трактат й ин.). Але в нас, замість використовувати ці «помилки» влади для мобілізації проти неї нації, замов-чують або навіть затушовують їх для більшого прославлення існуючого режиму. Так наша національна Америка залишається й досі країною утопії.

Монтаньяри не зразилися несвідомістю французької маси і не нахилили до її рівня своїх постулатів, лише відкриванням «помилко», відкриванням Америк для сеї маси втягнули її у вир політичної боротьби, розвиваючи її політичну свідомість. І се була політика принципіялістів. Те саме робив О'Конел, підносячи агітацією проти Англії політичну свідомість свого народу. Але в нас інакше. У нас ідеолог хліборобів пише, що українська інтелігенція повинна була прийняти гетьманську федерацію через те, що «гетьманство уявляло з себе максимум того, що наша національно не-свідома і пасивна маса могла з українського руху восприяти».⁹⁵

В однім випадку – підтягання до нашого ідеалу несвідомої маси, в другім – при-ниження сього ідеалу до даної свідомости темної юрби. О'Конел створив ірландсько-англійський антагонізм, і се була його найміцніша зброя, але наш хлібороб про-кламує, що «не можна концентрувати того, чого ще нема, утопією є хотіти будувати державу при помочі націоналізму, для якого в свідомості українських мас ніякого ґрунту немає»... А Винниченко казав капітулювати перед совітською Росією, бо «стихія, мовляв, українська ще не оформлена як слід масовою свідомістю».⁹⁶ В однім випадку – активне втручання у рух стихії, в другім – пасивне плентання в її хвості. В однім – скріплення фундаменту, на яким стоїть, в другім – числення з фактом, якого бояться змінити. Опертя на себе й опертя на чужу й ворожу силу. Мобілізація народної стихії і неминуча дорога закулісових переговорів і торгів з силою, яка нашу стихію «осідлала». Там – відкриття антагонізму між двома ідеями і його роз'ятрення, а тут – затушування сього антагонізму. Там – ясна формула, тут – страх перед нею, хитання між одним і другим.

Ось вам типове розумування угодовця: «з-за кордону лунає гомінкий поклик: «Борімося за диктатуру працюючих, бо остання є диктатура української нації на своїх землях». І хоч ми є визнавцями демократичних принципів, та не завагаємося повторити сей клич, не завагаємося визнати невідкличну кваліть демократії, якщо справді виявиться, що в українській державі диктатура всіх працюючих є диктатурою української нації на своїх землях»...⁹⁷ Вони, отже, не хочуть ні диктатури, ні демократії, а зглядно хочуть і одного, і другого – лиш наразі не знають, чого саме, поки їм того хтось не вияснить.

І до того Хтося, очевидно, мусять відсилати і маси, коли ті підійдуть до них з сим грізним питанням.

Се є той психологічний стан, коли, – каже Фіхте, – «man zugleich auch nicht will, wass man will, und zugleich auch will, was man nicht will»⁹⁸. Справедливо каже про

⁹⁵ Липинський В. Листи до братів-хліборобів (Хл. Укр. кн. V, 1924-1925., ст. 117).

⁹⁶ «Поворот на Україну».

⁹⁷ «Діло». – 1923. – 13. XI.

⁹⁸ Також не хочеться, чого хочеться, й одночасно хочеться, чого не хочеться (нім.).

таких політиків великий німець, що за такими людьми «йде біда за плечима, і куди б вони не вступали, приносять вони її з собою»...⁹⁹

Уявіть собі Робесп'єра, який готовий стати монархістом, якщо «справді виявиться», що в монархії є рятунок для революції. Уявіть собі Леніна, який готовий стати демократом у душі Керенського, «якщо справді виявиться», що в демократії рятунок пролетаріату, і ви оціните цілу бездонну безпорадність опортунізму, що бездумний швендяється між одним і другим гаслом, не пристаючи ні до одного, ні до другого, не накидаючи масі, яку має претензії за собою вести, ні одної, ні другої ідеї, аж поки кінчить тим, що приймає ту, про яку спасенність його переконають – доконані факти!

Сей момент прив'язання до певної визначеної своєї ідеї, який є характеристичним для принципіального політика, завше сполучений з моментом гострої і безумовної негачії ідеї чужої, негачії, якої знову-таки не знає опортуніст. У своїх листах до німецької молоді ось що пише про сей негативний момент О.Шпенглер: «Здатність ненавидіти... Хто не вмів ненавидіти», не є мужчина, а історію роблять мужчини. Її постанови суворі і жорстокі, і хто гадає оминати їх порозумінням і зрозумінням, той не створений для політики... Що ми, як німці, нарешті навчилися ненавидіти, се один із небагатьох наслідків сеї епохи, яка забезпечує нам наше майбутнє».¹⁰⁰

На сю саму тему каже Г. Зимель: «Є доцільно ненавидіти противника, з яким – з якої б то не було причини – боретесь. (Es ist zweckmässig, den Gegner, mit dem man... kämpft, auch zu hassen)», інакше потрапите у внутрішній розбрат, що паралізує чин».¹⁰¹

Вагу сього чинника чудово розуміли Марат і О'Конел. Чудово розуміють його і більшовики, які стараються не допустити «штучного антагонізму» націй, підбитих Росією, до метрополії, підсичуючи в той самий час штучну ненависть сих націй до Європи. Прекрасно оцінюють вагу сього чинника і російські монархісти. «Найголовніше, – пише оден з них, В. Шульгін, – у так званім українськім питанню не форма співжиття з Росією; головне – утримати південно-московське (себо українське. – Д. Д.) населення в свідомості своєї московськості, решта – додасться. Без тої свідомості всяка «федерація» є омана і мильний пухир... Але вбийте ж у голову народу, рівному числом народам французькому й англійському, що він зовсім відрубний нарід, то сей нарід врешті-решт підійме страшне повстання»¹⁰². Прекрасні слова! І вони, м. и., відкривають цілу шкідливість, цілий опортунізм пропаганди хліборобів і сменовіхівців. Що з того, що в них у кождім рядку приходить слово «держава», коли вони безперестанно протестують проти сіяння ненависти поміж «братніми народами», співають про триєдину Русь і про Москву, з

99 Fichte I.G. *Machiavellis Politik* (нім.) – Фіхте І. Мак'явеллівська політика. – Ред.

100 Spengler O. *Politische Pflichten d. deutschen Jugend*. – München, 1924. – Шпенглер О. Політичні обов'язки німецької молоді. – Мюнхен, 1924. – Ред.

101 *Kölner Vierteljahrshefte für Soziologie*. – 1927. – Heft 4. (нім.) – Кельнський кварталник соціології. – 1927. – Зошит 4. – Ред.

102 Шульгін В. *Ненависть или примирение? // «Возрождение»*. – Париж. – 1927. – 13. 1.

якою нам повсякчас жити у братнім союзі, хоч би не одно з того, що вона робить, нам боком вилазило...

Ся пропаганда є пропагандою ретроградів, які бояться отворити очі народів на те, з чим він повинен боротися, не дає сформуватися яскравій ідеї визволення, гальмує кристалізацію коло неї мільйонів воль, вириває з рук національного проводу одинокую зброю – народний гнів, якою перемогли ірландські, польські, італійські та інші революціонери.

«Видатний політик український», про якого я вже згадував, цитував слова Бісмарка полякам: «Свої цілі можете досягнути тільки через нещасну війну. Коли прийде до сеї війни, то й так, панове, з неї скористаєте, а тим часом можете лояльно служити пруській державі» – і, додав від себе, пропагувати єдність інтересів братніх народів, як роблять хлібороби, соціалісти і зміновіхівці.

Ні, видатний політик видатно помиляється... «І так» се не ніде. Бо така народнобратерська пропаганда присипляє вразливість нації на замаху на її права, вона є причиною того, чому в критичний момент спаціфізована нація не в стані виконати свого обов'язку перед історією і перед наступними поколіннями. А коли поляки дочекалися свого воскресіння, то тільки тому, що більше вірили собі, ніж Бісмарку.

Ось що пише учасник нашої революції, підбиваючи підсумки її невдач: «Національна революція набула» титанічного розмаху. Вона зовсім не хотіла рахуватися з майбутньою долею Росії. Мартівські українці з фанатизмом неофітів чекали моменту, коли можна буде затопити ножа не в спину революції, а в серце Росії. Інстинктивно відчували вони, що се треба зробити. Але, незважаючи на майже вулканічний характер їх ненависти, вибуху не сталося... Бо ми послушно йшли за нашими провідниками, а наші провідники любили Росію. Що то була за любов? Чи любов освоєного звірята до дзвоників на ярмі, чи любов лакея до свого пана, але факт був фактом, що в наших провідників була таємнича, може, підсвідома любов до Росії... У такі моменти здавалося, що маси розтопчуть усе і всіх на своєму шляху до свободи, стихійно кинуться на ворога і вже в самій боротьбі знайдуть собі нових вождів... Але так не сталося. І наша революція зазнала фіяско»¹⁰³. Зазнала поразки через те саме, через що зазнала, на думку Бокля, поразки фронда XVII ст. – через невикорінення почуття лоялізму до ідеї, яку треба було валити.

Сей брак засадничого протиставлення своєї ідеї ідеї чужій – основна прикмета опортунізму фатально відбився на нашій революції. Наш бунт, хоч «кров'ю писав» свої «глаголи» на степах України, та, «вагаючись, писав непевною рукою»... Ні! Ні Бісмарк, ні наш «видатний політик» не мали рації: «і так» нічого на світі не стається.

Ірландці поглиблювали національний антагонізм до Англії, і тому їхня країна у відповідну хвилину не була духово здемобілізована. У нас ненависть до сильнішого плямувалася ім'ям «шовінізм», і тому на зеленому острові св. Патрика постав «фрістейт оф Аерланд», а на Україні – велика руїна...

Шукайте і знайдете! Хто шукає, як О'Конел, Вашингтон, Марат, Мадзині, знищити ворожий світ, – нищить його. Хто ж шукає з ним компромісу, знаходить його

103 Юртик В. 2-ий всеукраїнський військовий з'їзд // ЛНВ. – 1923. – IV.

і не має чого нарікати, коли се є компроміс вовка з ягням, коли він більше подібний не на компроміс, а на компромітацію. Volenti non fit injuria!¹⁰⁴ Або по-українськи: бачили очі, що купували.

«Все про се думати і ніколи про се не говорити!» – ось як означає Гамбета по 1871 р. ставлення французів до ідеї відплати, до відзискання втраченого. Але най нам не тичуть сих слів в очі прихильники «реальної політики» і погодження з фактами. Вони, сі слова, говорять якраз проти них. Бо тільки через те, що французи не забували про ганьбу 1871 року, що в цілих поколіннях виховувало волю зміни, могли вони гідно стрінати рік 1914.

У сім є суть принципіальної політики. У сім її різниця від політики опортунізму. Не приймати доконаного факту за остаточний; не пристосовуватися до даного стану свідомости народної стихії, лише її поглиблювати; не ставити мале над великим; не прагнути шляхом компромісу з чужою ідеєю забезпечити частинні соціальні вигоди класу, верстви, лише стреміти до реалізування власновладних ідеалів, не підпорядковувати мету засобам, лише засоби – меті. Не лагодити, а поглиблювати антагонізм ворожих ідей, не трактувати так званих реальних здобутків як самоціль, лише використовувати їх для осягнення і для пропаганди остаточного ідеалу. Приймати все, що скріплює відпорну силу нації і не перешкоджає її духовній демобілізації, відкидати все, всякі здобутки, які ведуть до сеї демобілізації, – ось що є та принципіальна політика, яка кожній великій ідеї приносить перемогу і яка – хоч різна в методах, але одна духом, що її оживляє, – у критичні і в органічні епохи, і в мирі, і в час війни.

Коли сим духом буде овіяна наша політика, ніякі удари нам не будуть страшні. Коли ж позбудемося її животворного духу, всякі «здобутки» підуть марно – вони будуть тими грудями землі, що спадатимуть на труну нації.

Сей дух безкомпромісовости хоронить нації від зледащіння і резигнації в хвилини упадку. Він же сталить її мозок і волю в переломові моменти.

Бо, повтарюю, в борні між сильними і слабкими віруваннями успіх ніколи не буде на стороні слабких, бо остаточно завше і всюди перемагає не опортунізм, а принципіальність.

Пристосовуватись до сильних – ось клич опортунізму. Стати самому сильним – ось клич принципіальної політики.

¹⁰⁴ Те, на що людина згодна, не може вважатися кривою (несправедливістю) (лат.).

ДО СТАРИХ БОГІВ!

(З нагоди студентського з'їзду)

*Воскресають лиш там, де є могили
(Nur wo die Graber sind,
geht es Aufer-
stehungen).*
Ф. Ніцше

Моральна криза нашої інтелігенції буде ще довго злобою для українського громадського життя. Шукати її причин – не тема сеї статті. Тут хочу лише з нагоди студентського з'їзду звернути увагу ростучої генерації на самоті, що, на мою думку, є тепер на потребу тій молоді, що має змогу вчитися. Перестерегти її, щоб не йшла слідами попереднього, недужого думкою і хворого душею покоління, що, вирішивши в темнім льоху неволі, даремно силкується розпізнати підсліпуватими очима правдивий шлях. Спершу його бачили в можливім порозумінні, одні зі «щасливою Австрією», другі – з російською державністю, далі – в єдинім революційнім Фронті, нарешті в світовій революції, себто концепціях, що під маскою універсалізму брали за свій національний ідеал чужий нарід. Одні обмежували політ своєї фантазії Сяном з одної, Збручем із другої сторони. Інші – з широким розмахом думки – не хотіли лишити і клаптика нашої землі поза кордонами... Росії. Сим чужим або неправдивим богам кланялася наша інтелігенція, в їхнє ім'я нищила себе взаємно, як римські гладіатори, і, як ті самі гладіатори, навіть діставши засуд смерті, не забували послати свому панові «Ave, Caesar, morituri te salutant¹⁰⁵», як се робили наші прочани до Москви, або ті, що складали свій «голд» надвіслянській столиці – навіть по Ризи. Люди сього покоління апатично пересувалися по історичній арені, «bez pragnień jutra, bez wspomnień wczora¹⁰⁶», як казав один польський поет.

А головне – без «споминів вчора», без тих споминів про діла батьків, що омолоджують душу, немов старе вино, без морального зв'язку з ними, без традицій.

На се я й хочу звернути тут увагу. Про традиції не сміє забувати жоден нарід, що хоче жити. Особливо той, що відроджується до нового життя. Бо правдиво сказав Ніцше, що лише там можливе воскресіння, де є могили; що вдихнути живу душу можна лише в уже готовий, хоч хвилево завмерлий організм, що завтра має лише той, хто мав учора; що встати може лише нація, що має традицію. Деінде ту традицію шанувалося. В Англії вона була всім у публічнім, як і товариському, життю. Споминами «про стару Англію» та про «славу революцію» 1688 року живуть усі британці, а одним із найважливіших аргументів, якими англійське робітництво поборювало доктрину большевизму, був той, що ся доктрина «не відповідала традиціям їхньої країни». Республіканська Франція продовжує не одне діло своїх

¹⁰⁵ «Живи, Цезарю, роковані на страту тебе вітають!». Такими словами гладіатори, виходячи на арену, вітали римського імператора (лат.).

¹⁰⁶ Без бажань завтра, без спогадів учора (польськ.).

королів, а серед оборонців ідеї традиціоналізму здибуємо там такі імена, як Тен, Бальзак, Бурже, Вогое, Морас. Нова Польща хитається між старими традиціями 1613 і 1667 р. І навіть у Росії, сій типово безтрадиційній (бо некультурній) країні, теперішній, ворожий демократії та Європі порядок є традиційним продовженням старого, а державницька ідеологія Леніна з її бюрократизмом і зв'язаністю особистої та суспільної ініціативи – марним плагіатом царату та його апологетів – Леонтєва, Данілевського, Тютчева, Ухтомського. Студіюючи сих авторів, студіюючи політику царату, ми скоріше зрозуміємо большевизм, як перекидуючи картки «Комуністичного маніфесту», так само як француз, що простудіював епоху Ришельє, ліпше зрозуміє завдання національної політики своєї країни, ніж той, що зачитувався ослабляючо-пацифістичними проповідями Жореса; так само, як англієць скоріше розбереться в завданнях континентальної політики свого острова, переглядаючи історію Кромвела або Пітів, аніж углиблюючись у твори Велса, Беллами та інших маньяків утопії. Подібно, коли схочемо зорієнтуватися в цілях польської політики, волимо читати пам'ятники XVII–XVIII віків, ніж модерну публіцистику, прим., проф. Бодуена де Куртене.

Нація – се щось більше, як ті, що хочуть сьогодні робити її історію. Се велика спільнота тих, що живуть, і тих, що жили. Сі останні – далеко численніші від перших і не все від них дурніші. Вони не щезли навіки з нашого життя. Сходячи з історичної арени, вони заповіли дітям й онукам свої погляди, ідеї і цілі, які здійснюються, звичайно, не одною генерацією. Борючись і вмираючи за національний ідеал, як вони його розуміли, вони, сі мерці, лишили нащадкам велику кількість мрій, поривів, змагань, спогадів слави і приречень помсти, величезну силу колись активної народної енергії, що, може, й помацки, але вперто простувала до досягнення національної мети, цілу симфонію ідей, в яких вразливе вухо знайде свій сенс: низку відірваних натяків, з яких думаючий політик випровадить ідеал нації, як математик із незрозумілих ляї-кові знаків – ясне для всіх рішення задачі.

Виходячи з конкретних фактів, а передовсім із незмінних географічних обставин, щоденних інтересів нації, сі великі мерці, хоч інтуїтивно, але часто-густо влучно вгадували суть національного ідеалу, снуючи нитку традиції: антитурецької у балканських слов'ян, антиросійської або антинімецької у поляків, антиєвропейської у москалів.

Вловити сю нитку традиції, що зачали снувати наші предки, засвоїти собі їхній досвід, сконденсованний у переказах і чинах, і на сій підставі знайти формулу національного ідеалу – ось яке завдання поставила перед нашою інтелігенцією доля п'ять років тому, але розв'язки сього завдання ми чекаємо й досі; бо тяжко знайти иншу країну, де б наряд був більше прив'язаний до її традиції, а інтелігенція менше. Остання мала перед сими традиціями, мабуть, не більше пошани, ніж перед гробом Господнім вартуючі його жовніри султана. Про національні святощі в нас не писалося инакше, як беручи се слово в знаки наведення, а пануюча соціалістична доктрина вважала за лихий тон усяку аргументацію від історії. Що може бути спільного, здавалося їм, між св. Володимиром і забезпеченням робітництва від нещасних випадків? Між «Словом о полку Ігоревім» і соціалізацією землі? Між Гонтою і «культурно-національною автономією? Між синьо-жовтим

прапором і кличем «Пролетарі всіх країн, єднайтеся»? Між Шевченком і Першим Травня? Такі сумніви закрадалися в несміливу душу українського інтелігента, а що Шевченка він усе-таки шанував, то він і зачав, прийшовши до влади, розв'язувати квадратуру кола, себто лучити те, що не давалося лучити. Вийти мусило, розуміється, фіяско або фарс. Бо коли Директорія, якій ми завдячуємо большевцьку декларацію, розпочала свою еру всенародним молебнем на Софійській площі, то се був фарс, се була офенбахівщина. Коли гетьман, віддаючи данину часу, іменував свого першого прем'єра «отаманом Міністрів» – се була також карикатура, лише в другий бік. Карикатурою було співати «Ще не вмерла» і вимахувати червоною хусткою, як і фарсом було називати іменами давних гетьманів полки, в яких запроваджувалося «совдепи». А накидати «соціалізацію» землі селянинові, що спійманого конокрада закопував живим у землю за порушення своєї приватної власності, се було щось більше: се відгонило вже психологією гоголівського Поприщіна, коли він зачав датувати свої записки 35-им мартобря. Менше сього фарсу було в Галичині, де витали ще над живими «тіні забутих предків», але однобокою була її традиція, що прославляла Хмельницького не тільки за те, як він почав, але й за те, як він скінчив; що знала лише його похід під Львів і союз із царем, а не хотіла знати його пізнішого укладу зі Швецією – сеї прелюдії мазепинщини, яку, на жаль, через смерть старого гетьмана не дограно до краю.

Кінця сьому замішанню понять поки що не передбачується, а причина його лежить власне в тім, що навіть на політичній сцені мусить бути гармонія між текстом і музикою. Наші предки сю гармонію дотримували. Коли Іван Мазепа щедро обдаровував наші церкви, се не був фальш, рівно ж як його заклик боротися за «Україну нашу Малороссійську». Але Директорія коло св. Софії – се фальш. Визволяти рідний край з «Інтернаціоналом» на устах – се фальш. Робити з великого співця Залізняка – комуніста – се профанація, а добирати до Шевченкових «Гайдамаків» мелодію робітничої «Марсельсьзи» – се просто какофонія. Компонуючи її в нас, забували, що кожна велика історична акція мусить мати ідеологію, що впливає з самої її суті. Тому й не могла сотворити наша інтелігенція сеї ідеології, що шукала її початків не там, де вони були: не в національній, проскрибованій у нас традиції. Чехи виводили свій новий визвольний рух від Жижки і Гуса. Поляки – від 1832 р. і 1863 років. Французи тільки й могли розвинути подиву гідні завзяття в останній війні через те, що кожний з них не міг переболіти ганьби з 1871 року, мріючи про реванш. Оповідують, що під час Франко-пруської війни, коли династія вже впала, на здивоване запитання Тьєра, з ким, властиво, німці ще воюють, Бісмарк відповів: «З Людвіком XIV». Він знав, що республіканська, як і цісарська Франція, – обидві жили традиціями сього короля, як і те, що їх треба було знищити, коли Німеччина хотіла вийти переможницею у війні. В Англії тільки тому вдалася так блискуче мобілізація 1914 р., що всі там знали, про що йде; що традиції боротьби з Голландією, Іспанією і Наполеоном відповідали кожному британцеві, що він мав робити з огляду на непомірний зріст нового суперника – Німеччини. Власне, завдяки могутості своєї традиції могла Англія, як і за часів Нельсона, бути певною, що в слушний час кожний виконає свій обов'язок. Чому Сполучені Держави могли так скоро покласти кінець гостинним виступам Вільсона в Європі? Лише завдяки

закоренілим традиціям, що в формі доктрини Монро міцно сиділи в кожного янкі, не дозволяючи йому жертвувати інтересами краю примхам кабінетного вченого. У Львові, повторюю, ся, хоч і однобока, традиція ще живе, і там статуя Я. Собеського на валах гетьманських є такою самою живою істотою, як був для Бісмарка Людовік XIV. Але на Великій Україні майже ніхто не думав, що герої, які впали під Крутами, поклали голови властиво в боротьбі з Петром I і Катериною II...

Сі накази минулого хотіли в нас заступити абстрактними «загальнолюдськими ідеями» і так нищили націю. Бо коли аргументуємо наше право на землю не тим, що на ній сиділи наші батьки, а тільки правом того, «хто на ній працює» (знане соціалістичне гасло!), то відкриваємо до неї дорогу зайдам учорашнім і нинішнім, хоч і з «трудового народу», нищимо права нації. Бо коли аргументуємо право на «власну хату» не тим, що дістали його від батьків, а лише правом сучасників на «самоозначення», то ледве, чи зможемо відперти чужі претензії до північної Чернігівщини або до Холмщини. Бо коли правила політики для нації хочемо привести в згоду лише з абстрактними ідеями справедливості («не убий» та інші засади міжнародного пацифізму), то матимемо замість нації громаду сектярів, якій все одно, де вона живе, яка не прив'язана до жодної території і яка, подібно до німецьких колоністів-менонітів, що їм віра не дозволяє вживати зброї, однаково добре чується і в себе вдома, і на чужих їй українських степах. Такі сектярі, для яких власний закон був вищий від законів дідів, є на найліпшій дорозі зрадити свою націю, як се робили французькі гугеноти, що збройно боролися проти свого краю в рядах протестантських військ, або наші «інтернаціоналісти». Навпаки, лише тоді може нація утриматись, коли черпає тиме правила свого життя не з сектярських заповідей, а з понять та ідей, що постали в безнастанній боротьбі поколінь за збереження предківської землі і роду. Лише там, де сю останню заповідь ставиться понад усі інші засади «права» і «справедливості», постане нація.

Нація є те, що протиставляє себе географічно, історично і політично своїм сусідам. І тому власне старалися сі останні знищити в нас поняття про нашу географічну відрубність (Малоросія, Малопольща), спомини про власне історичне минуле, про переказані дідами власні політичні змагання. Бо коли ми позбавлені сього, коли перетяті вузли, що лучать нас із минулим, різниці між нами й сусідами затерті; коли наша територія є їхня територія, наша історія – їхня історія, ми опускаємося до ролі американських іммігрантів, людей з традицією, забутою за океаном, людей, з яких можуть постати рівноправні горожани нової, придбаної вітчизни, але ніколи нація з власними політичними змаганнями; може постати подібна до жидівської «національна меншість», що відрізняється від пануючого народу лише вірою, мовою і звичаями, але – не нарід, свідомий своїх одрубних державно-політичних змагань. Бо для забезпечення сих прав (віри etc.) нація не потребує ні власної території, ні держави – не потребує бути нацією. Що більше! Не можучи обійтися без традицій, нарід, що губить власні, засвоює чужі. Так стається з американськими іммігрантами, лояльними горожанами Сполучених Держав. Так стається і з нашими «інтернаціоналістами», що стають лояльними горожанами Росії.

Коли росіяни вивозять на Сибір родини розстріляних в українських містечках, аби пам'ять про екзекуцію не дійшла до нащадків, коли вони систематично виголюджують і вилюднюють Запоріжжя – найсильніше вогнище протесту проти чужої влади, то вони знають, що роблять! Знають вони також, що вони роблять, коли зачинають виводити право нації до життя з засад абстрактної справедливості, які можна (не так, як вікові традиції!) тлумачити так, завтра інакше. Так само, коли по сей бік Збруча стараються вбити клин між нарід та його інтелігенцію, роблять се тільки для того, щоб забрати у мас пам'ять про їхнє минуле, ту пам'ять, яка живе в освіченій верстві нації та на якій може одинокоснувати свої права нація. Наші приятелі ліпше від нас розуміють значення традиції, полишаючи нам вірити у «загальнолюдські» ідеї «вічної справедливості». І навіть тоді, коли наші борці за нарід відкидають засади загальнолюдські, а керуються лише інтересами нації, справа не кращає, коли вони спускаються лише на силу власної діялектики, нехтуючи діялектику предків, які, повторюю, не все були дурніші за нас. З ними трапляється тоді те саме, що з протестантами, які коментують св. Письмо, як хто хоче, і не приймають його (як католики!) як традицію, переказану, бережену і тлумачену Церквою. В результаті – там одна міцна громада віруючих, тут – скільки голів, стільки й умів. Скільки сього політичного протестантизму розвинулося у нас через незнання і нехтування власною традицією!

Її у нас ні тепер, ні передше не плекалося. Хіба були в нас історики, що тим займалися? Хіба плекали ті традиції Костомаров, присяжний оборонець фатальної переяславської помилки? Або Куліш, сей глибокий, недооцінений, але звихнений розум, що, хоч мав державницький інстинкт, але не вірив у сили власного народу і писав блискучі романи на доказ, що Україна не доросла до самостійного життя? Або, може, останній, найбільше знаний з живучих наших істориків, який наші національні традиції бачить не в князях і не в тих масах, що тепер борються за самостійність, лише в «татарських» і «московських людях», що руйнували нашу державу в XIII і в XX віках? Яку традицію могли вони у нас виховати? А ті, хто се міг би зробити, відслоняючи нам національні ідеали народу, як Лазаревський, Єфименкова, Липинський (говорю не про його політичні твори), хто їх із нашої інтелігенції читав? Бісмарк нищив у французів дух «короля сонця», бо той був для Франції цілою політичною програмою, а чим був для нас Мазепа? Мертве ім'я! В передреволюційні часи патріоти українські сходилися на нелегальні роковини Шевченка, але чи десь, колись якийсь гурток обходив жалобою сумної пам'яті день полтавського погрому? Навіть коли росіяни так, як Бісмарк Тьера, старалися нас переконати, що, закриваючи «Просвіти», вони борються з мазепинством (що було святою правдою), наша інтелігенція протестувала проти «негідних наклепів». Наша нехить до традицій, що підносили маси, була так велика, що ми не могли навіть використати героїчної боротьби холмських уніятів проти православ'я, так що одну з блискучих сторін нашої історії забрали в нас поляки. Традицію Почаївської Матері Божої, про яку чудові легенди склав наш нарід, забрали москалі, роблячи з неї знаряддя своєї агітації в Галичині.

Усе, що пахло національною традицією, всі великі, масові пориви до самостійності плямувалися у нас як «полонофільство» (мазепинщина!), як «вагиканська

інтрига» (боротьба унії з православ'єм аж до 1863 р.), як «буржуазні вибрики» (протибольшевицьке повстання), всякі спроби створення національної ідеології плямувалося як шовінізм. Всякі хотіння засипати провалля між обома відломами нації і створити правдиву, оперту на традиціях соборницької ідеології, що не знає уступок ні в один, ні в другий бік, нищилися і досі нищать злочинною рукою чужих наймитів. Під отруйним подихом нашої громадської опінії могли цвісти лише течії та настрої сентиментального українофільства, імпотентної опозиції, «самотверженого малоросіяинства» і сяно-збручанського партикуляризму. І навіть тепер, коли, на щастя, наново нав'язуються в постійних змаганнях нитки перерваної традиції, хочуть у нас знову її перетяти, проклинаючи т. зв. *Kriegshetzer'ib*¹⁰⁷ і співаючи стару пісню про братні народи. Так, і вони, противники нашої традиції, теж розривають старі могили, але не для того, для чого Ісус відслоняв віко Лазаревої домовини, лише як гієни, щоб знищити те, що пощадив час. Де за таких обставин було шукати нашої інтелігенції споминів, що служили б їй дороговказом у її боротьбі? Чим можна було зігрівати упадаючі від зневіри серця? Де було взяти той ентузіазм, з яким клали своє життя на вівтарі рідного краю борці Вердена або німецькі добровольці? Жменька повних посвяти безумців, яких імена все вимовлятимуться з непокритою головою, знайшлася і в нас, але що сказати про масу інтелігенції, яка й досі хитається між запорозьким оселедцем і «ка-піталом» Маркса, між рідним краєм і «социалистическим отечеством», між Києвом і Москвою, між «Ділом» і «Прикарпатською Руссю»? Вона, ся маса, ще не знайшла свого Бога, і перед її безвір'ям хочеться перестерегти молоде покоління. Нехай воно, перебираючи із знесилених рук прапор боротьби за визволення нації, більше шанує, більше пізнає сю націю, більше в неї вірить. Хай закличе «на пораду» тіні своїх великих предків, як се робив у хвилині натхнення Шевченко, нехай заглибиться в їхню історію, нехай з їхніх учинків постарається схопити ідею, що, може, й напівсвідомо присвічувала їм, як, наприклад, ідея державного опанування чорноморських берегів і Криму, що, певно, присвічувала козакам, коли вони шарпали прибережні турецькі містечка, або як ідея великого валу від Балтики до Дніпрового гирла, що присвічувала Хмелеві, який пактував із Карлом X, або Мазепі, що накладав із Карлом XII. Нехай студіює наша молодь «повідіть временних літ», а може, ясніше видається їй, яким абсурдом для нашої нації, яким запереченням її найбільш життєвих інтересів є спроби надати нашої політиці лише національний або соціальний, а не державницький характер. Може, скоріше дістане відповідь на прокляте питання – куди йти? Перегля-даючи стару історію, вона зобачила б, що ідея української незалежності існувала в політичній свідомості майже всіх європейських держав, що активним ангажуванням в українській справі підкреслював її зв'язок з одною із найважливіших ідей європейських політиків ідеєю політичної рівноваги. Вона довідалася б, що політичні цілі наших найближчих сусідів, у т.ч. і їхня експансія на Україну, диктувалися їхнім стратегічно-географічним становищем, а не формою уряду. Вона побачила б, що нації постають і живуть не пацифізмом, а війною, що воля нації до життя кпить собі і з браку «природних

¹⁰⁷ *Палій війни* (нім.).

кордонів», і з так званих «історичних конечностей». Коли б ота наша генерація більше нишпорила в старих фоліянтах, вона заощадила б собі і безліч непотрібних понижень перед сусідами, і дитинячу віру в кожночасну зміну режими, і пуританську встидливість вступати в союзи з «антантським імперіялізмом» чи з «пруською реакцією», і раптового, немов у пропасниці, кидання від одної орієнтації до іншої, заощадила б безнастанного хитання між ентузіазмом і прострацією, між великим і смішним, між героїзмом і перекинчицтвом.

Я говорю про історію. Не менше варто вглибитися в етнографічні та соціологічні дослідження над нашим народом, щоб зрозуміти його душу, щоб ліпше відгадати лінії нашої внутрішньої і зовнішньої політики. Москалі мали свого генія, що, освітлюючи душу російського мужика, немов рентгенівськими променями, відкрив нам його світогляд. Се був Гліб Успенський. Ми ще не дочекалися того, хто запровадив би нас у тайни селянської філософії. Геніяльні спроби у Стефаніка, кілька натяків у Черемшини, Коцюбинського і Франка – от і все. Але зате тим більше маємо ми сього матеріялу в різних етнографічних збірниках і в устах народу, що в сі страшні чотири роки збагатив свій життєвий досвід і філософію не одною новою мудрістю, що лаконізмом форми і точністю виразу, а головне – самою сентенцією потрапить іти на випередки з не одною партійною мудрістю нашої інтелігенції. Коли б ся остання хотіла більше пізнати село та його соціяльні й політичні ідеали з перших джерел, а не з творів Бакуніна і Маркса, не одного облизня заощадила б вона собі, не одну і не дві компрометації і не потребувала б тепер оплакувати, надробляючи біду міною, руїну своїх демагогічних затій, як оплакували її французькі якобінці по 18 брюмера. Що сказано тут про історію і народну філософію, можна сказати й про національну культуру та Церкву. Коли б ми дійсно знали про традиції нашої Церкви, не висловлював би один із найвидніших наших соціялістичних політиків свого здивування, що «червона Москва може до сеї пори терпіти (sic!) головою Церкви такого монархіста, як патріярх Тихон» (див. «Громадський Вістник», ч. 89), бо такої рабської залежності від держави, яку захвалює згаданий соціяліст, наша вільна Церква ніколи не знала, бо таких рабських понять про ставлення Церкви до держави в нас не було.

З сим хитанням мусимо раз на все скінчити, мусимо вибрати: або «Свята Свѣта», або «релігія – опій для народу»; або рідний край, або пролетаріят, що «не знає вітчизни»; або власна держава, або «социалистическое отечество», що не терпить кордонів; або Мазепа, або Кочубей; або Хмельницький, або Кисіль; або «громадівство», або націоналізм; або зречення з самостійної політичної ідеї, або власна державність; або Драгоманов, або національна невіддільність; або безнастанне оглядання на засади «гуманности» і «справедливости», або безоглядний хід уперед; або нібито інтернаціоналізм, що є лише покришкою для чужого націоналізму, ворожого нам суттю і формами, або власна національна ідеологія.

Нарід, його минуле і теперішність у вияві його волі, думки і почування мусять стати предметом дослідів ростучого покоління, коли воно хоче відчутти і зрозуміти колективний ідеал нації, коли хоче дійти до кінця дороги, на яку вступили попередні генерації, що освітлюють нам шлях.

Нехай бодай та частина молоді, якій химерна доля дозволяє на те, візьметься до сеї тяжкої, до сеї утяжливої праці студіювання національної традиції, нитку якої надаремно хоче перервати купка безвідповідальних маньяків, що за Львовом не бачать Києва, або тих, що загіпнотизовані, як сновида місяцем, блискучими московськими банями. Нехай вчиться розкопувати великі могили, в яких напевно знайде більше інтелектуальних і моральних скарбів, ніж у копійкових брошурах мартівських егалітаристів, більше ясної постанови цілей і методів їх реалізацій. Може, тоді переста- немо бути нарешті нацією без голови. Може, тоді зникне прірва між національним ідеалом і людьми, що мають його здійснити. Може, тоді титанічні зусилля народу перестануть бути безсильним бориканням і дістануть свою ясну форму і мету. Може, тоді зникне нарешті та диспропорція між генієм нації та її мозком, що завжди була прокляттям нашої історії.

І не треба боятися стягти на себе наклеп реакційности. Бо лише те нове є тривале, що міцно коріниться в старому. З французької революції перемогло не те нове, що хотіли запровадити своїми утопіями Робесп'єр або Бабеф, а те старе, що перейшло до нового кодексу Наполеона. З усіх большевицьких експериментів останеться і вже остається лише стара ідея селянської власности, а не комуністичні утопії.

Таким мені видається завдання нашої молодшої інтелігенції за кордоном, їй се зробити легше, бо свою провесну вона зустрічала в гаморі боротьби, а не в покорі; бо в її пам'яті немає спогадів десятків років ганьби, що спідлюють душу і характер. За сю працю треба взятися кожному, хто вірить у воскресіння нації, бо, повторюю, національний ідеал виробляється низкою поколінь; бо навіть останні зусилля – се лише синтеза попередніх: бо, незважаючи на поставлені предками дороговкази, зіб'ємося з дороги, як се й справді сталося; бо нація, що не має і не шанує вчора, ніколи не матиме завтра.

Бо «воскресають лише там, де є могили» і де шанують старих богів.

BELLUA SINE CAPITE¹⁰⁸

(3 нагоди п'ятилітніх роковин проголошення незалежності України)

«Бестія без голови» – так охрестив козацьку націю колись київський воєвода Адам Кисіль, влучаючи в саме ядро української проблеми. Кожний нарід має свою болячку: французи – вилюднення, москалі – потульність і некультурність, німці – партикуляризм. Нашою болячкою було і є «безголов'я» – слово, яке так добре схоплювало різочу диспропорцію між рухливим, відважним, як бестія, генієм нації та її хаотичним мозком, між масою та її інтелігенцією, або, як тепер кажуть, «аристократією».

«Брак проводу», «невиразність ідеалу», «політична незрілість» – ось назви недуги, відкритої вже літ майже триста одним із людей, які найбільше причинилися до того, що Україна стала «нацією без голови».

Ся Киселева діагноза приходиться на пам'ять особливо тепер, під час кризи нашого націоналізму і кризи тої демократії, на якій сей націоналізм хотів опертися. Говорю тут про кризу великоукраїнського націоналізму, але, звичайно, ся справа обходить в однаковій мірі і галичан. Бо всупереч, може, *communis opinio doctorum*¹⁰⁹, тривале заспокоєння національних аспірацій Галичини, Буковини й Підкарпатської України неможливе без розв'язання справи Києва. Доводить се історія, доводить се й приклад тих видатних галичан, починаючи від Сагайдачного, а кінчаючи діячами 1917–1921 рр., які переносили осередок своєї діяльності на велику Україну свідомі того, що, служачи їй, служать тим самим і своєму краєві.

Отже, криза українського націоналізму і демократії... Що сучасна демократія переходить у цілім світі тяжкі часи, свідчить про се низка фактів, як перемога «національного блоку» на французьких виборах, а консерватистів на англійських, поразка Вілсона і його політики в Сполучених Державах, великі удари, що їх зазнала демократія в Росії (большевізм!) і в Італії (фашизм!), зміцнення консервативних груп у Баварії, Пруссії та Австрії й Угорщині, де їм удалося навіть захопити владу (Зайнел, Горті!). Се позначки якоїсь тяжкої недуги, яку переходять «великі принципи 1789 року» скрізь, де їх іще недавно ставили понад усе. Гетьманщина – ся, на жаль, безуспішна спроба «гортизму», і «отаманщина» – ся невдала спроба наполеонізму в нас, показали, що реакція проти демократії зачалася на Україні. Як спадок по сих двох спробах залишилася в нас боротьба двох ідеологій (третю, українсько-совітську, лишаю тут на боці), з яких кожна претендує на провідну роль в українськiм націоналізмі. Вульгарно висловлюючись, їх можна назвати правицею і лівицею. Перша – се націоналісти і «хлібороби» різних кольорів, до другої належить майже вся решта наших «партій», соціалістичних і несоціалістичних, що творять один т. зв. демократичний табір. Для обох течій настав тепер час зведення загальних підсумків їхніх зусиль, час «переоцінки цінностей». Дуже

¹⁰⁸ Потвора (тварина) без голови (лат.)

¹⁰⁹ Спільна думка докторів (лат.).

продуктивною ся переоцінка поки що не є, а обставина, що кожна говорить *in causa sua*¹¹⁰, приховує від них справжню причину їхньої дотеперішньої безсилости. Ся причина лежить у тім, що до критичних моментів, до яких належить і наш, від року 1914, ні монархізм, ні демократія не пристосовані. Нерозуміння сього факту нашими активістами, правими й лівими, і призвело до невдачі перших спроб національної консолідації по війні. Деінде, в найважливіших краях Антанти (опріч Італії), ся консолідація досі йшла легальним шляхом, у напрямку консервативної демократії. Але приклад сих країн не може бути прикладом для нас, що пережили велику соціально-економічну кризу, якої не пережили вони. Що ж до країв переможених і деяких зруйнованих переможців, становище яких певною мірою аналогічне з нашим, то там процес зміцнення розхитаного державного авторитету йшов зовсім відмінною дорогою. Найцікавішою в Росії та Італії. Перша – з усіх переможених найбільше потерпіла наслідком війни, друга – найбільш діткнута нею серед переможців¹¹¹; обидві спостигнуті великою економічною кризою, обидві підміновані революцією, успішною в березні 17 року в Росії, не дійшлою в 20 році в Італії, під час невдалої окупації робітниками фабрик і майстерень, отже, в становищі, подібнім до нашого. Які ж форми прийняв тут авторитарний відрух? Відрух, що мав скріпити розхитану державну машину? Сі форми, дуже подібні одна до одної, були дуже цікаві. Як большевизм, так і фашизм, були, по перше, рухами проти демократії. Таким був большевизм, що зачав від розгону вибраних цілою нацією Установчих Зборів, а скінчив на диктатурі невеличкої, хоч і добре зорганізованої партії. Таким є і фашизм: його провідник першим ділом казав собі дати повноважність аж до 1924 р., незалежну від настроїв палати та її довір'я, а парламент у його очах – «забавка для народу».

І большевизм, і фашизм у своїх початках були, хоч і антидемократичні, але народні рухи. Ленін вплив угору на гребені революційної хвилі як вибранець мас. Мусоліні вступив до Риму майже проти волі короля, що схаменувся аж в останній момент. Він вступив до завойованого міста не як Денікін на чолі безсловесної, примусово затягнутої армії, а на чолі десятків тисяч добровольців, які тільки тому не зробилися республіканцями, що король став фашистом. Се був, отже, революційний рух народних мас, хоч і антидемократичний у своїй ідеології.

По-третє, обидва рухи були рухами ініціативної меншости, що накинула свою волю землякам. Фашисти не переговорювали з провідниками політичних партій у парламенті, старалися лише здобути армію і маси. Подібно й большевики. Перед жовтневим переворотом, що дав їм владу, не шукали вони порозуміння ні з кадетами, ні з есерами, ні з меншовиками не робили жодних коаліцій: не шукали середньої лінії, щоб з'єднати на ній різні групи. Вони діяли инакше, вважаючи, що їхній план акції (негайний мир і дике вивласнення посілости) найбільше відповідає бажанню мас, і зачали переводити в життя свою програму, навіть заки прийшли до влади, мало журячись тим, чи сю програму поділяють Мілюков, Ке-

¹¹⁰ У своїм інтересі (лат.)

¹¹¹ З усіх великих держав Антанти Італія має найгіршу валюту, найбільше загрожений торговельний баланс і найменші запаси сировини (гл. Schultze E, dr. Die Zerrütung der Weltwirtschaft. – Stuttgart, 1922 (нім.) – Шульце Е. д-р. Розлад світової економіки. – Штуттарт, 1922.).

ренський чи Рубанович. Були тої гадки, що, притягаючи до себе слабкі і нерішучі елементи, слабнеш сам; що велике можна доконати лише з вибраними партійцями, готовими на все, певними перемоги. Факти визнали їм рацію. Перед безоглядною волею сих людей, що, не перебираючи в засобах, уміли йти до визначеної мети, замовкла всяка опозиція, припинився всякий опір. Своєю безумною сміливістю і готовістю все поставити на карту зігнули вони тих, які не знали, що то є ризик, і які відразу зрозуміли, що від них жадається не конверсації, а послуху.

Не роблю тут реклами ні фашизмові, ні большевизмові: чим скінчить один, не знаю, що другий скінчив повним банкрутством – очевидно. Але мені тут ідеться не про їхню внутрішню політику, а про методи захоплення державного апарату і його зміцнення (се ж завдання стоїть перед нами!), а в сім сенсі і фашизм, і большевизм і досі лишаються класичними прикладами того, як се треба робити.

Четвертою прикметою сих рухів є їхня безкомпромісовість, непримиренність. У сім таємниці їхнього успіху. Бо в революційні часи маси прагнуть абсолютної ідеї, ясного об'єкта своєї обудженої ненависти, легенди про близькість остаточної катастрофи сього грішного світу, перспективи неминучого останнього бою. Лише такі легенди підтримують неослабну масову енергію, що рветься назверх, запалюють імагінацію жадної чину юрби, а не кореговані досвідом і розумом, переполовинені водою посібілізму ідеї демократичної справедливості для всіх. Ті, кого ще Марат з глумом прозвав *des hommes raisonnables*¹¹², нейтралісти, що займають золоту середину між правими й лівими, не могли притягти до себе мас, як не порушує і не притягає залізних трісок «нейтральна» частина магнету. Се роблять лише його крайні кінці... Маса розуміє тільки абсолютні, прості і скрайні кличі і лише за тими йде, хто їх голосить. Ось чому пішла вона за Леніним, а не за Керенським, за Мусоліні, а не за Фактою і Джоліті, за тими, що показали їм: один – марево соціалістичного раю, другий – привид давнього Риму.

Отже, причиною успіху обох рухів були їхня народність, уміння порушити найглибші інстинкти маси, їхня непримиренність, бойовість. Що ж до протидемократичності їхніх програми (антипарламентаризм) і тактики (не коаліція, а *coup d'Etat*¹¹³), то вони сьому успіху щонайменше не зашкодили, а за ближчого розгляду, може, й допомогли; адже опинилися їхні супротивники не на возі, а під возом, мимо демократичності їхніх програми й тактики...¹¹⁴

Сказаного вистане, щоб указати на головні причини поразки нашого націоналізму в обох його формах. Демократія наша скрахувала тому, що була занадто демократична і замало революційна. Правда, демократичне українство було народним рухом, маси винесли його на своїх плечах. Але воно було безсиле порушити й розбухати народну стихію до дна; безсиле дати їй яскраву, не затемнену жодними компромісами мету-легенду, рівну своєю величчю легенді світової революції,

¹¹² Розумні люди (франц.).

¹¹³ Державний переворот (франц.).

¹¹⁴ Німеччина, яка хоч програла війну, але яка не зазнала чужої інвазії, безнастанно хитається між різними шляхами привернення державного авторитету: між італійсько-московським і французько-англійським, між Лібкнехтом і Капом, з одного боку, та політикою коаліційного парламентаризму і репарацій «до меж можливості» (Ерцбергер, Ратенав) – з другого.

що принесла нам на багнетах своїх найманців Москва. Наша демократія не дала масам образу «останнього бою», що, як не смертельна поема Шевченка, миготів би пурпуром, кров'ю і золотом пожеж, фасцинуючи уяву, пориваючи душу до великих діл і жертв. У неї бракло на те ідеї, а ті, які мала, були тримані в виполовілих жовто-блакитних тонах, невиразні й бліді, як мова офіційного бесідника на щорічній святі, здатні викликати захоплення розчуленого до сліз філістера, але не понурій ентузіязм героїв «Гай- дамаків», не ентузіязм того, хто грає *va banque*¹¹⁵.

Прихильники Москви знайшли й кинули в маси своє гасло. «Смерть буржуям!» – така була брутальна формула, що дала розбудженим інстинктам збунтованої юрби страшну спонукальну силу. Що могло протиставити сій формулі демократичне українство? Також «Смерть буржуям»? Воно се пробувало зробити, але, саме вийшло з буржуазії, з селянства, не могло надати сьому ключеві того абсолютного значення, що ідеологи московського робітництва. По-друге, сей клич все ж таки суперечив «демократичним засадам». А їх понад усе шанувала наша демократія. Опріч того, як можна було нищити всіх «буржуїв», коли деякі з них були такими щирими народовцями, видавали «Кіевскую Старину» і писали українські брошури про «пощесті на рогатій худобі», які створили все те, чим жили й новітні українські Робесп'єри? Вони, сі останні, могли викинути прапор боротьби з «комуною», як вони се нарешті й зробили, спонукані до того масою, на жаль, трохи zu spät...¹¹⁶ Але самі взяти ініціативу боротьби з комунізмом і вести її консеквентно, вони не могли: се ж була віра російського «братнього» пролетаріяту, се ж значило робити «контрреволюцію»!

Вони могли, нарешті, дати народові блискучу легенду боротьби за національне визволення, що, дійсно, могло би захопити широкі верстви. Але як? Голосити відверто: «Геть з Москвою!», «Геть чужинців!» – се ж заносило явним «шовінізмом!» Мобілізувати маси *contra*¹¹⁷ Москви – сеж значило ломити «єдиний революційний фронт» за Керенського і розбивати «солідарність міжнародного пролетаріяту» за Леніна! А зрештою, проводирі української демократії, виховані на «Громадській Думці», «Новій Раді» і «Украинской Жизни», знали, що «демократія – се ж мир!», що демократія є пацифістична, що вона є завжди проти «реакції»! Якже ж могла вона роздмухувати пожежу війни проти «революційної» Москви?!

Вони висунули (змушені до того) клич самостійності, але причепили до нього різні «але», що затемнювали ясність гасла і його вербувальну силу. «Самостійність, але...оскільки се не приведе до конфлікту з московською демократією... Самостійність, але... «не отделяясь оть остальной Россіи!» Український нарід має стати паном на своїй землі, але... Бесарабія й Крим можуть іти, куди хочуть, а жиди – творити державу в державі! Геть чужинців, але «з виїмком Франції, коли вона нам допоможе проти Совітів, або з виїмком Росії, коли допоможе нам проти Франції». Ідеї, за які, справді, не варто було ні жити, ні вмирати, і коли все ж таки за українською демократією пішли маси, то хіба ведені не ліхтаркою в руках сліпих провідників, а тою ясною звіздою, яка ввижалася сим масам. Москва проголосила

¹¹⁵ *Ва-банк, великий ризик (франц.).*

¹¹⁶ *Запізно (нім.)*

¹¹⁷ *Проти (лат.)*

свободу націй «вплоть до отделенія» від Росії, але рівночасно призначила себе адвокатом революційної справи скрізь, навіть у чужих державах. Тим внесла баламутство в настрої малоросійських політиків, а для себе здобула «титул» втручатися у внутрішні справи «самостійних» націй і касувати сю самостійність, коли сього вимагали «інтереси пролетаріату». Українська демократія, навпаки, надала дійсні права своїм «окраїнам» – і втратила суверенність навіть над властивою Україною. Французька і московська революція нищили вогнем і мечем свої Вандеї і Тулони, українська – сама творила свої. Совіти йшли до своєї мети, ламаючи всякі демократичні принципи, в ім'я яких вони нібито повалили тимчасовий уряд, розігнали Установчі збори, принесли війну замість миру, перекинули демократичну Центральну Раду і УНР. Цілком, як колись революційна Франція, що зробила з народного представництва іграшку кількох тиранів, що залляла своїми арміями половину Європи і впровадила культ нової богині – «святої Гільйотини». Кривавий фантом присвічував обом маньякам – Максиміліянові Робесп'єрові і Володимирі Леніну, божевільна утопія, якій судилося в обох випадках бути скоригованою життям, але без якої неможлива ніяка революція, ніяка мобілізація мас. Українська демократія мала блискучу нагоду повторити приклад французької, проголосити селянську революцію в небезпеці, відкрити таку нагінку на чужинців, яку відкрив Париж, посилаючи «австріячку» Марію Антуанетту на ешафот, змобілізувати ксенофобні інстинкти селянства, взяти в свої руки ініціативу громадянської війни, війни села з містом, накинutoї нам і Совітами, і ходом подій, лиш значно пізніше, в негодних обставинах, розірвавши з пролетарською революцією і з Кремлем. Наша демократія могла би створити культ великої легенди, яку одну лише можна було протиставити мітові соціальної революції, розіграти до білоти той національний «шовінізм», який один лише своєю непримиренністю міг з'єднати маси і конкурувати з непримиримістю совітської ідеології, заініціювати, як конвент, «політику неможливого, теорію лютого божевілья, культ сліпої відваги»¹¹⁸... Се була б контракція, рівновартна до акції Совітів. Але сього не міг зробити демократичний Київ, не нищачи демократичних засад про конечність згоди з «братнім народом». Він не витримав першої вогневої проби через те, що зачасто оглядався на мертві «демократичні засади» і замало звертав увагу на єдиноспасенний революційний чин. Українській демократії ходило про вірність догми, а не про розврушення, не про зревольтовання мас блискучим маревом утопії; про компроміс, а не про абсолютну ідею. Совіти робили навпаки і тому наразі виграли.

Вони виграли наразі ще й через те, що офіційне українство хворувало не тільки на демократизм у програмі, а й у тактиці. Маси не пішли за українською демократією (так як се бажалося) не лиш через те, що та не мала виразної програми, але й через те, що не мала ясно виявленої волі перевести в життя хоч би й сю неясну програму. В критичні моменти нація, як юрба, охоплена панікою, іде за тими, хто вказує їй дорогу, чий голос не тремтить, чії очі не бігають на боки в шуканню рятунку; за тим, хто знає вихід і має відвагу повести або погнати до нього інших. Що значить «вести за собою маси»? Маршал Фош каже, що се значить «переда-

¹¹⁸ A. Tocqueville. *Mélanges*.

вати виконавцям ідею, яка надихає провід» (*la pensee qui anime la direction*). Він же відповідає на питання, хто може «вести маси», так: «Вища індивідуальність, жадна відповідальности!» (*nature superieure, avide de la responsabilite*). Сих головних передумов до опанування юрби наша демократія не виявила. Як уже зазначено, бракувало їй передовсім ясної ідеї, яку б могла передати масам. По-друге, вона зовсім не була «жадна відповідальности». Навпаки, все хотіла перекинути їй: одна партія на іншу, а всі разом – на «народ». «Вся власть советам!», «Вся власть фашистам!» – се було зрозуміло для всіх: одна партія, з маркантним, ясно окресленим обличчям, домагалася для себе повноти влади не в ім'я засади народоправства, лише в ім'я засади – *sic volo, sic iubeo*¹¹⁹! Там була енергія, за якою тужили маси, які хотіли, щоб їх повела сильна і певна рука. Сеї енергії не виявила наша демократія. Вона все хотіла поділити з кимсь свою владу, але не знала з ким. «Вся власть советам» – се їй, очевидно, не личило. «Установчим зборам» – також ні, бо анахронізм сього гасла в ті часи ставав очевидним для всіх. Отже, замість ініціативної меншости, видумали знову середину – «трудовий конгрес»: і не «буржуазний» парламент, і не «пролетарський» совет, «ніби щось, ніби нич», ні Богові свічка, ні чортові кочерга. Геніяльна формула, яка відштовхувала міщанство і не з'єднувала робітництво. Маси не тільки не відчували нагорі виразної волі керувати ними, але й вигляду влади не могли собі ясно уявити. В той час, коли треба було агітувати і командувати, коли все довкола горіло, й напівзбожеволілі люди шукали рятунку, наша демократія роздавала відозву, що взивала на нараду над «сучасним становищем». Вона хотіла передовсім шанувати «демократичні принципи» і тому улягла тим, хто сі принципи топтав ногами... У противність згаданим вище великим рухам, український національний рух 1917–21 р. був не стільки народно-революційний, як демократичний, або угодовий, або безкомпромісовий *malgré lui*¹²⁰, з інстинктом влади, отруєним у самім зародку різними «засадами» і опортунізмом. Звідти – всі наші невдачі.

В іншу крайність впадає наша правниця. Богато в ній здорового, і в кожному упорядкованім суспільстві, безперечно, була б вона чинником державотворчим (як доброю опозицією – наша демократія), але не в революційній суспільності. Коли демократія, хоч і однобоко (лише в соціяльній області), хоч часто-густо тільки в теорії, а все ж визнавала, що маса – се все, що вона має грати роль в історичних рухах, наші монархісти рішуче й засадничо се заперечують. Вони не визнають за масою навіть її руйнівної функції. Для них майже всякий революційний рух мас – се «бандитизм», з якого, з природи речі, не може вийти нічого творчого. На думку наших монархістів, наш селянин – се втілення консерватизму; його психології, мовляв, єдино відповідає консервативний монархічний устрій. Чи так це, чи ні – сього тут не розглядаємо, але монархісти думають, що їхні гадки слухні і для моменту, який ми переживаємо, а тут вони впадають, власне, в помилку, зазначену вище; бо для революційної доби монархія так само мало пристосована, як і демократія.

¹¹⁹ (Я) так хочу, так наказую; хай сповниться моя воля (лат.).

¹²⁰ Всупереч своїй волі (франц.).

Монархісти думають, що без монархії як організуючого осередку не постане українська держава. Без монархії і її підпори – «без морально здорових та до громадської роботи здатних останків як помосковленого, так і спольщеного українського дворянства»¹²¹. Се, на мою думку, і є головна помилка наших монархістів. Бо якраз «дворянський» режим царату і був тим, проти якого зачалася наша селянська революція, ще довго перед московською – в 1902 році. Бо «малоросійське дворянство», хоч і як заслужене для української культури¹²², все ж, поминаючи на боці деякі епізоди (мухановщина!), не знайшлося на височині моменту і як верства не змогло стати на чолі національної революції, як се зробили колись його предки. Наше «дворянство» не знайшло в собі дикої енергії «русичів»-хмельничан, що не лякалися запорозького мотлоху, що вміли і боронитися від нього, і його, як треба, провадити. Кров Немиричів, Виговських, Кричевських і Мещерських не пливла вже в жилах їхніх нащадків, виніжнених довгою добою особистого щастя «старосвітських поміщиків»; сі нащадки як верства в особах своїх «предводителів» і «земців» могли в найкращому разі відіграти роль цінних культурних робітників або навіть і ліберальної фронди, але не роль провідирів зревольшованої нації. Вони були лише «первенствующім сословієм», але щоб стати командним класом, їм бракувало багато... Аналогії між 17 і 20 віками не все можна перевести. В 20-му сторіччі сталася на Україні революція, звичайна, буржуазна, але все ж революція, а її організують звичайно ті, що з неї ви- йшли, а не ті, проти кого вона була звернена. Почасти се визнають і самі монархісти. Самі вони бачать трагедію України в тому, «що нею не правлять ті, що, володіючи засобами продукції і маючи власну силу, могли б правити, коли б тільки хотіли і вміли правити»... В дальшій викладі автор таке хотіння у «дворянства» знаходить (на мою думку, помилково, коли під «хотінням» розуміти інтенсивну волю до влади), але щодо вміння, то сам гадає, що його треба щойно здобувати¹²³... Чи не запізно? Бо се вміння – се ж ніщо інше, як здатність опанувати революційну стихію. А як се зроблять монархісти, коли вони загалом не допускають думки, щоб із революції могло вродитися щось нове, щось позитивне. Для них маси, що кидали плуг для самопала, були чинником анархістичним. І в сім була головна помилка правих, які не розуміли, що під певними умовами «бандитизм» може стати порядкуючим чинником. Се станеться тоді, коли зуміти його опанувати, зуміти надати йому провідну ідею, координувати його хаотичні зусилля, звернути революційну лавину до одної мети. Козацькі рухи колись також були звичайним «бандитизмом», безсистемним і безідейним плюндруванням побережних міст. Підпорядковані загальному планові й одній ідеї (за Мазепи, а пізніше за Катерини II) сі самі «бандитські рухи» вилилися в політичну акцію далекосяглого значення: підбиття Криму й опанування чорноморського побережжя. Розбійничий сибірський похід Єрмака, унятий в зручні руки царя Івана, поклав початок російській імперії в Азії. Чим була ціла шуанерія (селянські повстання Вандеї за першої республіки і консульства)? У своїх формах такою самою

121 «Хліборобська Україна». Збірн. II, III і IV, ст. 14 і 18.

122 Гл.[яди] цікаву й змістовну статтю Д.Дорошенка «Замітки до історії 1918р. на Україні» в «Хліборобській Україні». Збірн. V і VI. – Відень, 1921.

123 «Хліборобська Україна». Збірн. V і VI, ст. 73.

жакерією, як і наша махнівщина. Але кілька відважних аристократів, що почепили на її прапорі бурбонську білу лілію, зробили з жакерії свідомий політичний рух. Без Коллінза і де Валера ірландське повстання мало чим різнилося б від нашої «отаманщини», без хмельничан козацька нація, справді, лишилася б «бестією без голови». Великі потенційні можливості «бандитських» рухів визнають і наші праві, але тільки в минулому. Вони визнають, що завданням української політики в. було, як казав Бетлен-Габор, зробити так, «щоб сі неuki (козаки) навчилися слухати кращих людей та признавали на війні і в мирі тверді закони та засади»; признають, що без Хмеля цілий наряд козацький лишився б анархістичною «юрбою і зграсю»; з признанням цитують того самого Бетлена, що все ж називає козаків «хорообрими лицарями» і хвалить їх за «мужню поставу добитись волі або згинуті»¹²⁴, отже, визнають певне позитивне значення за «бандитською» стихією, але, на жаль, не за сучасною! Що нахабні монархісти не хочуть признати певної позитивної ролі за негативним революційним чинником і не стараються, подібно до Хмеля, опанувати революційну стихію і повести її за собою – в тім лежить причина безуспішності їхньої акції. В сім же ж треба шукати і причини нежиттєвості цілої монархічної концепції, бо на чім має триматися монархія, коли головна, на думку правих, підпора сеї монархії не має здібностей, потрібних для всякої правлячої верстви? Давніші способи виконання влади, які хочуть застосовувати праві, пережилися. Не можна вже апелювати до права правлячих командувати, ні до обов'язку підвладних – слухати. Не можна апелювати до передреволюційної психології мас, вона звихнута. Під час революції інакше усталюється контакт між масою горожан і владою. Тут послух базується на ентузіязмі маси для ідеї, яку, вона вірить, здійснює влада; а сила останньої не на традиції, а на невсипущій енергії правлячих, які, певні народного співчуття, поволі відновлюють розхитаний державний апарат на старих засадах безоглядного послуху. Сього не хочуть розуміти наші праві, і се прекрасно розуміли великі провідники революції, всі ті Кромвелі, Наполеони, Мусоліні, Кемалі, Монки, Леніни, Хмельницькі і Коллінзи...

Можуть сказати, що жоден із сих провідників, хоч би й той самий Наполеон, ніякої влади не організував; що він підібрав її, що валялась на вулиці, кинута там утомленою й вичерпаною нацією. Отже, чому й ми, українські монархісти, не могли б, мовляв, ждати, аж знеможена різнею нація не пішла до нас свого Гостомисла з проханням: «Прийдіть і володійте нами!» Але справа не така проста. Неправда передовсім, що буцімто Наполеон «підібрав» покинену владу. «Підбирання» сеї влади не йшло так легко, коли майбутній цісар упав, зомлілий, з коня в день 18 брюмера.

Опріч того, не можна говорити про втомленість нації, яка ще п'ятнадцять літ по тому обходила під цісарськими орлами цілу Європу – від Іллірії до Голландії, від Іспанії до Москви. Ні, нація йшла за своїм рятівником не з утоми, а тому, що він визнав її революцію і її зорганізував, бо не допустив до повороту невдах *Dei gratia*¹²⁵; бо створив для нації блискучу наполеонівську легенду, захопив її у великім революційнім піднесенні. І справді, війни, які він провадив, через те, що утвердили існування нової буржуазної Франції серед февдальної Європи, були революційним

124 В.Литинський. *Україна на переломі*. – Відень, 1920, ст. 150–151.

125 *З ласки Божої; дякувати Богові (лат.)*.

ділом, як і він сам революціонером, бо коли б так не було, не посилали б роялісти Кадудалю замордувати його і не розстріляв би він герцога Енгієнського, документуючи тим свою спорідненість із тою стихією, яка послала на ешафот другого Бурбона, Людовіка XVI-го. Сеї спорідненості з революційною стихією, сеї відваги, запалу, енергії, брутальності, свіжості й цинізму вибраних натур, які мав Наполеон і Хмельницький, всього того, що чудово існувало поруч із почуттям порядку й державницьким інстинктом, і чим вони опанували розгулюкану юрбу, – сього не мають наші «предводителі дворянства». І в сім їхня безсилість.

В однім лише вони мають рацію. Може надійти хвилинка, коли виснажена нерівним змаганням нація схилить коліна перед тим, хто схоче нею правити. Але нічого доброго се для наших правих не ворожило б! Де-інде в таких випадках могла б знайтися в середині самої нації сила, що перейняла б владу. В конкретних обставинах українського життя ся сила скоріше прийде ззовні. Навіть реставрація Людовіка XVIII-го і Франца-Йосифа в Угорщині 1849 р. не обійшлася без союзницької допомоги в одному, без московської – в другому разі. У нас ся допомога не була б лише переходною, і в нас чужа поміч повела б до того, до чого вона допровадила за Катерини II в Польщі, за сукцесорів Богдана в Гетьманщині... Ні, спекуляція на упадок революційної енергії ні до чого не допровадить. Українська державність не здійсниться без «махновщини» і «зеленівщини» так, як держава Хмельницького не була можлива без Гуні, Острияниці і Кривоноса, без тої дикої «зграї», яку треба було опанувати, без *bellua sine capite*, яка потребувала лише голови. Наші демократи бо- ялися остаточно спустити з ланцюга сю «бестію», граючи лише на її соціальних, а не також національних інстинктах, а в тім думали, що вся штука полягала на тому, щоб дати себе сею бестією вести. Се була махновщина *pure et simple*¹²⁶, яка ні до чого привести не могла. Монархисти думали, що «бестія» має перестати бути сама собою, стати вегетеріянкою, або, як дикі звірі в Колізею, виходити аж тоді, коли се треба було її тюремникам, коли її випускали з клітки. Але на те її треба було спершу туди загнати. Се не було заняття для монархістів. Вони визнавали значення «ініціативної меншости», але меншости *Dei gratia*, яка психологічно задалека від маси і забагато має з нею поррахунків, щоб якимсь блискучим маревом пхнути її до чину, а тоді привести під залізний закон порядку.

Інших метод історія не знає. Хто хоче виїздити якого коня, мусить якийсь час скакати з ним. У таких краях, як Україна, діткнутих великою економічною кризою і революцією, можна захопити владу лише методами, на які я вказав вище, – методами революційними. І тому власне наш націоналізм давно вже мав вступити на інший шлях, а не на той, який йому вказували демократи і праві. Одні і другі були занадто великі... легалісти для сього бурливого періоду, який ми переходимо: одні чіплялися своїх формулок і в наші дні величезних змін шукали взірців у режимах, що вже колись, десь існували; другі робили те саме, не попускаючи нічого зі своєї *Dei gratia*.

Сим новим шляхом може бути тільки шлях здорового, революційного націоналізму, який не рахується з ніякими формулами, з нічиїми правами. Націоналізм, що національним рухам надає вигляду та ідеології соціальних, а соціальним – цілі і роз-

¹²⁶ Чисто і подібно! (лат.).

мах національних. Коротко, нам потрібний не національний монархізм і не соціалістична революція, лише національна революція. Ся формула вилучає непридатну для моментів криз анархістичність демократії і контрреволюційність монархізму.

Україна переходить добу затяжної політичної і господарської кризи. Совітський режим не годен еволюціонувати, він може лише гнити. Ціла серія чужих інтервенцій за останні літа, повстань, запровадження непу, тертя в правлячій комуністичній партії, у війську, невгасаючий конфлікт влади з селом – ось позначки тої кризи, яка, дуже можливо, приведе до катастрофи російського уряду в Україні. Тоді ми станемо знову лицем до лица з масовим рухом (не знати лише, в яких формах) у краю, бо ні про психічну депресію, ні про моральну демобілізацію українського села – навіть за російськими даними – говорити не можна. Через те, що революція проти царсько- поміщицького ладу в нас скінчена, соціалістична не має жодного ґрунту, а конфлікт села з містом і України з Москвою триває далі – новий вибух в краю, коли до нього прийде, мусить носити виразно націоналістичний характер. Ні своєю ідеологією, ні своєю психологією угодовців не надаються наші демократи і монархісти на про- відників сього руху.

Розгорнути прапор сього консеквентного націоналізму не можуть обидві пануючі в нас течії. Обидві вони угодово налаштовані. Обидві ставлять клас понад нацією і готові шукати допомоги у Москви. Одні проти «реакції», другі проти «революції». Лівиця досі не може позбутися фраз про «братній російський народ», про «солідарність працюючих верств усіх народів». Так само і правиця. На її думку, «тісний союз з Москвою» є завдання, яке «стоїть знов сьогодні перед нами»¹²⁷, бо й тепер існують «спільні інтереси Росії і України»¹²⁸, а москалі є «нашими рідними братами по крові, духу і культурі» (sic!), є «братньою нацією»¹²⁹. Очевидно, що люди з такою психологією не можуть стати речниками національного визволення в наші часи. Жодна революція не відбувалася ще там, де не йшли в парі велика любов до своєї справи і велика ненависть до сили, яку треба збороти. Хто сю ненависть гасить, той гасить рівночасно й любов до справи¹³⁰. І се не є ніякий шовінізм, лише здорове відрухове почування кожної індивідуальної чи гуртової одиниці, яка шанує себе і яка прагне жити. Бо шовінізм – се перебільшене поняття про власний нарід і глумливо погордливе ставлення до чужого. Ненависть до чужої нації не має в собі сих елементів, отже, не має нічого спільного з шовінізмом. Вона є тільки конечною передумовою успіху в національній боротьбі. Що сказали б ми про Гарібальді, Масарика і Братіяну, про Корфанто, коли б вони, як се роблять наші демократи й монархісти, кликали нарід до визвольної боротьби, а рівночасно переконували б про свою любов і лояльність до австрійського, мадярського або німецького народу та про konieczність з ними «тісного союзу»?!

127 Хліборобська Україна. Збірник II, III і IV, ст. 33 і 167.

128 Хліборобська Україна. Збірник II, III і IV, ст. 33 і 167.

129 Ibid. Збір. V і VI, ст. 63.

130 Засаднича нехить нашої лівиці і правиці до «підсичування національної ненависти», як не можна краще, свідчить про те, що ціла їхня психологія пристосована до старих, передреволюційних, часів. У сі часи для акції проти неприятеля треба було тільки дати наказ згори про мобілізацію: армія мала тільки коритися наказам і ніякої особливої ненависти проти ворога не потребувала мати. В революційні моменти, коли наказів не слухаються, треба інших стимулів до зрушення мас.

Певно, й досі існували б обидві німецькі монархії, коли б мали таких культурних, нешовіністичних противників... «Інтернаціоналізм, як прекрасно зауважив в одній промові Муссоліні, се щось, як любов: потреба в нім задовольняється вдвох, інакше се безплідний онанізм»¹³¹. Власне, сим безплідним заняттям і займаються наші демократичні і праві... інтернаціоналісти. Заведені в своїй любові до «братніх народів», мусять вони шукати для заспокоєння своєї неподіленої пристрасти *les charmes de la solitude*¹³²...

Стати на чолі національного руху можуть лише нові люди. Смішно твердити, що для того, щоб зарадити кризі нашого націоналізму, потрібний лише «перегляд програми». Мовляв, знайти новий рецепт, і все буде гаразд. Сих рецептів мінялося вже досить. Соціялісти ставали денікінцями, погромці большевиків – «сменовехов-цями», самостійники – «федералістами», демократи – прихильниками «радянської системи» і т. д. Хто і що від сього виграв? Що змінилося від того, що вони міняли свої «програми»? Нічого, бо те, що нам потрібне, се не програми, а характери. А звідки вони могли в нас взятися у тої інтелігенції, що вибилася на чоло руху? Всі вони виховалися в поняттях бл. пам'яті «Нової Ради», коли вірилося, що визволення принесе не боротьба, а «поступ» і «знання»; не «око за око», але «гуманітаризм», не революція, а еволюція. Се були люди, яких тепер большевики називають «мягкотельними»; які на всі терпіння, на цілий гніт над нацією знали лише одну реакцію – безплідний жаль і сентиментальне співчуття, але ніколи активну помсту¹³³, які вважали, що великі світові проблеми полагоджуються «переконуванням» про-тивника; се були ті «ні холодні, ні горячі», про яких говорить св. Письмо, які були надто «культурні», аби признати, що й насильство буває іноді моральним. Ті, що виростили на суперечках із Валуєвським циркуляром, на обороні національних прав аргументами від «известнаго педагога Ушинскаго», на пропаганді «ковбасою та чаркою» і козакофільськими маскарадами, на поезії «вишневих садків», на соціяльній моралі «Хатки дядька Томи» та «Die Waffen nieder»¹³⁴ баронеси Зутнер. Се були ті, які по вибуху світової війни виступали з заявами лояльності супроти царату, які, як колись провідники суверенної України, зі сльозами вимовляли слова покути перед німецькими і большевицькими трибуналами. Як могли вони викресати в масах іскру протесту, якої самі не мали? Програми... Програма була для всіх сих філістерів від демократії «срунда», не програми лучили їх, а власне цілий той душевний склад маломістечкового *pater familias*'а, який був усім їм однаковий, незалежно від партій-ности, який лучив їх більше, як партійні відмінності ділили, який був такий далекий від понурого патосу великої епохи, серед якої їм довелось діяти, і від ентузіазму мас, що мусили зв'язати свою долю з ними. Від тої стихії, на чолі якої вони випадково стали, – зачіпної, відважної, ксенофобної, дикої й безкомпромісової та безпощадної. Чи могла – на довший

131 *Mussolini, Beniti. Discorsi politici. – Milano (итал.) – Муссоліні, Беніто. Політичні промови. – Мілан, 1921, ст. 24. – Ред.*

132 *Принади самотности (франц.).*

133 *Високою мірою характеристичні для сеї пасивної психології є вірші деяких наших поетів з приводу голоду на Україні, що з'явилися в щоденній пресі: образи біді, плакання над нею – і ні слова протесту проти того режиму, який є одинокою причиною голоду!*

134 *«Складіть зброю!» (нім.).*

час – признати в них своїх провідників маса, побачити в їхніх не договорених до краю ідеях ту блискучу феєрію «останнього бою», що підтримує невпинну волю до боротьби, в їхніх чинах – невгнуту волю, якій кориться юрба?

Криза нашого націоналізму не в тім, що нація «не дозріла», не в вадах «програми», лише в браку людей. Наша трагедія була в тім, що на чолі зревольтованої маси опинилися діячі з чисто мировим складом психіки, роз'їдені сумнівами щодо життєвої сили нації, нездатні ні на ризик, ні на широкий жест, наділені всіма вадами й чеснотами переконаного філістера і ні одною з тих, якими відзначаються ті, що ведуть маси. Не говорю тут про нижчі верстви ані про деякі виїмки, які і в нас були; говорю про загальний тон нашої правлячої «аристократії». А серед неї, дійсно, тяжко знайти хоч кілька маркантних індивідуальностей чи трохи оригінальних постатей, яких можна було б у сім сенсі поставити, наприклад, на одну дошку з такими, немов з мармуру вирізьбленими, фігурами, як Дзержинський і Ленін, не кажучи про інших.

Спир про «програми», «коаліції», «концентрації», «орієнтації», що ведеться сими людьми, ні до чого не допровадить. Се живі трупи, що забули вмрети. Їх привиди не мають заважати боротьбі живих. Їм не видумати більше ідеї, для якої люди йшли б убивати інших людей. Не створити біля себе тої виняткової вольової напруженості, яка притягає юрбу. Краєві потрібні не вони, ні їхні «лозунги» і «партії», ні їхні «принципи». Йому потрібні нові характери, які знають, чого хочуть, і які не мали б нічого з тої сентиментально-пацифістичної, інтернаціонально-невільничої психіки «колишніх людей».

Коли вони в нас з'являться (там, за Збручем, є їх уже чимало), тоді «бестія революції» діждеться не тільки голови, а й намордника. Коли ні – будемо приневолені визнати рацію блаженної пам'яті київському воєводі панові Адаму Киселю і знову інсценізувати нову Переяславщину з усім тим, що за нею іде.

СИМОН ПЕТЛЮРА

З усіх ворожих собі ідей жодної не ненавиділа Росія так, як українську. Сміхом, наклепом та тюрмою поборювала вона її перед великою війною; своїми білими і червоними арміями – під час революції; розкладом і провокацією – на вигнання, щоб скінчити індивідуальним терором, жертвою якого впав на паризькій бруку колишній голова Директорії і Головний Отаман військ УНР Симон Петлюра.

Нічого в сім трагічним факті не змінює обставина, що – ймовірно найнятий – убивця є жид: се не була помста за видумані і вибrehані «кривди» сильнішого над слабшим, се була репресія щасливих поки що переможців. Там се відбувається в льохах ЧеКа й під стінкою, тут – серед білого дня, на вулиці, в надії на безкарність серед занархізованої, дезорієнтованої і опанованої жидівською пресою «громадської думки» далекої Франції. Там Євгенії Бош, Держинські і Троцькі, тут – «пролетар» Шварцбарт, канонізований месник за терпіння пануючого в Україні на спілку з Москвою Ізраїля. За кордоном і в краю – інсценізація різна, але суть – та сама. Підкреслюють се однодушні похвали, якими большевицька і жидівська преса обсипує убивцю, ті відра помийв, якими вона обливає українську армію, нарід і його боротьбу за визволення, а нарешті – поспіх, з якими запропонували свої послуги Шварцбартові – Хр. Раковський і Блюм, большевицький агент у французькому парламенті.

Але чому насамперед Петлюру вибрали вони собі за жертву?

Нетяжко відповісти на се. Є моменти в життю нації, про які вона згадує, як про першу любов дорослий мужчина, як про перше бойове хрещення вояк; моменти, коли думається здобути цілий світ, коли в великім напняттю волі стає нарід свідомим себе і тої життєвої енергії, що хвилює в нім. Такий момент пережила Франція за Жанни д'Арк, Америка – під час боротьби за незалежність, коли з ударення ворожих сил спалахнула іскра національної свідомости, надихнула великою ідеєю розрізнені й приспані волі, злучила їх довкола спільного осередку, створила націю... Такий момент перейшла Україна в 1917–1921 роках, і в сих роках на чолі руху поставив себе Симон Петлюра. Сим сказано все, сим окреслена роль сеї людини в українських визвольних змаганнях, у сім і розгадка трагічної події в Латинському кварталі.

Не рівняємо його ні до Хмельницького, ні до Мазепи, ні до Орлика. Не можна рівняти нашої скаліченої сучасности до зріжничкованого й барвистого українства тих часів, не можна рівняти вихованих на вузькопровінційній російщині діячів останньої української революції з «тінями забутих предків», що діставали едукацію в Західній Європі, в її старій і міцній культурі. Але людина, про яку тут говорю, лиш вона одна зуміла зайняти в нашій бурхливій часи становище, подібне до становища тамтих. Що не мав він широкого розмаху в задумах, імпазантної сили у виконанні – се не зменшує факту, що на цілу голову переріс він своїх співпрацівників. Останні переплітали свою любов до справи дрібним амбітництвом і плитким інтриганством, він – з усіма своїми хибами – фанатично був

прив'язаний тільки до справи. Сей фанатизм пере- дався й масі, яка створила з нього свого героя, а з його імени – легенду, що її хотів убити Шльома Шварцбарт на бульварі Сен Мішель...

Серед хитрих Паньків, покутних адвокатів з претензіями на рідних Кавурів, комівожерів, що уважали себе за Орликів, будши звичайними воронами, серед закоханих у себе і чесних із собою політичних хамелеонів, невизнаних кандидатів на Муссоліні з душею старорежимного «унтерофіцера» і чеснотливих піпінерок з вусами в ролі прем'єра, не говорячи вже про цілу зграю аферистів, що присалася до УНР, – серед цілого свого оточення був він один, що глядів не на дрібнички, а на суть, на примару, що неподільно заволоділа ним і в ім'я якої взяв він у свої руки провід.

Від сеї хвилини і починається його трагедія. Логіка випадків поставила його на п'єдестал, на яким стали Ленін, Горті, Мусоліні, Примо де Ривера, Пангалос, або бодай домагалася від нього, щоб він собі створив п'єдестал одного з Кромвелів, якими все закінчується всяке санкюлотство. Але фатальне в нім було те, що він ані на санкюлотство не дивився як на санкюлотство, ані на себе як на диктатора. Він не бачив, ані на чім він стояв або повинен був стати, ані над чім поставила його химерна історія.

Він мусив витримати нагніт двох стихій: одної, серед якої виріс і яка витиснула на його дусі свою печать, – свого найближчого оточення, і другої – того матеріялу, якому мала надати форму його ідея. Перша стихія – се було українське інтелігентське народолюбство, друга – український нарід. Першу – мав він перебороти в собі, другій – себе накинути. Завдання було надзвичайно тяжке, і вже за саму спробу підняти його, варто на сю людину звернути увагу.

Його спроба не повелася. Не місце тут широко розбирати – чому. Ні на що не здадуться нарікання на «обставини» і на «ворогів». Треба передусім глядіти в причини неуспіху, які були в душі самих дійових осіб великої драми і яких вони не могли в собі поконати.

Середовище, в яким він виріс і якого був типовим представником, се було старе, виплекане на туманнім кирило-методіївстві і на драгоманівському всесвітянстві українство. Ідейне, але боязке й нерішуче у своїм характері; повне саможертви, закохане в ідеях «поступу», але й «постепеновщину» – в тактиці; націоналістичне, але обмежуюче свій націоналізм до значення чогось локального, провінційного – в програмі. Він, правда, належав до крайньої течії сього націоналізму, до РУП, до якого належало тоді все живе серед українства, але й ся течія була трохи затруєна «благонамеренністю і акуратністю» тодішнього українства. Заповідями сеї крайньої течії були: перша – «служеніє народу» і «меншому братові», що на практиці означало капітуляцію перед пасивною стихією і страх вибирати та наказувати; друга – «ідеї людяности і спільної для всіх справедливости», які на практиці веліли ховати своє національне обличчя, соромитися його, згори спихаючи цілий рух на оборонні позиції.

Диктатори, старі й нові, вміли перемогти в собі ту стихію, з якої вийшли: задивлені лише в ідею, вони легко усували зі шляху до неї найсвятіші засади. Він безперестанно на них оглядався, жертвуючи їм не раз самою ідеєю. В соціяльній політиці він усе шукав середини між соціялізмом і «куркулівством», у внутріш-

ній – між державництвом і «єдиним фронтом» із російською демократією, в зовнішній – між самостійністю і страхом розбити єдність європейського сходу. Тому аж до того моменту, коли самі події не лишили іншої лінії, він усе вагався між різними: з'єднував українських соціалістів і жидів, які були агентами російського большевизму, – для боротьби з ним; вагався проголошувати самостійність «захватним порядком»; до помочі ворожого Росії закордону звертався оглядно, з острахом, лише у крайній потребі. Хотів за всяку ціну уникати кроків, які можна було знеславити як зраду «ре- волюції», «соціалізму» і «демократії». Старі, вивітрілі, видумані чужими таблички остороги ще тяжіли над його мозком, загороджуючи шлях до власної рішучої політики. Пристосована до потреб часу і нації лінія української політики називалася на сих табличках: в області соціальної – контрреволюцією, в області внутрішньої політики загалом – шовінізмом, а зовнішньої – зрадництвом (мазепинством). Сих табу боявся Головний Отаман, правда, трохи менше як редактор «Украинской Жизни», але респекту перед ними не втратив аж до кінця. Так хитався він між большевицькою «Декларацією» (Директорії) 1919 і – по одеськім десанті Антанти – правим курсом Остапенка, між диктатурою і парламентаризмом, між спадщиною УСДРП і селянським націоналізмом.

Доведений своїми невблаганними противниками до становища, з якого не було двох виходів, він розпочав відверту боротьбу з Росією. В ній виявив велике завзяття, але цілої країни не міг захопити за своєю ідеєю. Селянство, якого, замість вести, безнастанно питали по різних «трудових» та інших конгресах, і «партії», яких скликали в різні «парламенти» і «ради республіки» для партійної гризні, замість простішими методами запрягти їх до спільної праці, – не чули в нім сили, що змушує до безоглядного послуху; соціалісти і місцеві большевики бачили в нім ворога, який салютує їхнім засадам, і хоч клянеться на тризуб, але – на червоному полі; жиди всякі його культурні автономії і жаргонових міністрів витлумачували за знак слабкості – ваду, за яку орієнтальна психіка сеї нації не лише ганить, але й за неї жорстоко карас... Лишалась армія. Він її створив, але в її формуванню занадто прислухався до «голосу громадянства», запроваджуючи інколи до війська «совдепи» або «демократичний принцип» (Волоховщина!), який невблаганно їй мстився.

Лише логіка подій, відруховий протест українських мас рівноважив певною мірою брак кермування згори, не даючи йому викривитися в небажану сторону. Розбурхані новою хвилею російського імперіалізму, маси самі мобілізувалися проти всього російського, незважаючи на те, чи їхній чин оцінювано як контрреволюцію, реакцію чи шовінізм. Сей настрої і використав він.

Але не зовсім. Він не опанував цілком розбурханої стихії, як і не здушив у собі духової спадщини старого українства. Правда, бувають моменти, коли найсильніша індивідуальність закінчує фіяском, бо не хочуть за нею йти маси, інертні або втомлені. Такий момент, наприклад, настав тепер для Росії, на думку одного з її знавців: проф. Саролеа пише в своїй книзі, що «в даних обставинах... навіть коли б Росія могла видати свого Мусоліні, він не повів би нації за собою, бо енергія народу вже зламана». Але в 1917–1921 роки енергія українського народу щойно наростала, і як наростала! Щоб налляти сю енергію в форми власного ідеалу, щоб викувати з неї потрібну для ідеї зброю, треба було її розпекти до білого: не лише

залізо мусить бути горяче, щоб його кувати. Се чудово знали всі великі ковалі історії – від Робесп'єра і Наполеона до Леніна. Але сього не знав він, а може, й знав, але боявся застосувати в житті, бо думав про ті табу, про які була мова вище. Голосити війну проти москаля – був шовінізм. Розігрівати ворожі почування проти цілого російського народу була зрада ідеалів демократії! Роздушити раз на все большевицьку гідру всередині країни – се значило «втопити ніж у спину революції!» Взяти ініціативу в розпочаттю громадянської війни з поміччю українських формацій царської армії – се значило йти на руку «німецькому імперіялізмові» і посадити на трон Гогенцоллерна замість Керенського!

Певно, він хотів опертися на стихію, але на стихію без ексцесів, себто на таку, якою вона не буває ніколи. Лорд-Протектор, який вогнем і мечем перейшов цілу Ірландію, Гош і Бонапарт, які в морі крові втопили повстання у французькій Вандеї, нарешті, большевики, що не вагалися змобілізувати маси для знищення всіх засад демократії, рівноправности народів і т.д. – перемогли в собі мертві таблички, аби досягнути суть, і опанували масу, допровадивши її до пароксизму шалу. Петлюра занадто оплутав свою совість мертвими засадами старого українства, аби затріюмуфувати над ним, і мав завеликий респект перед демократією, щоб хотіти допровадити її до такого стану, коли з нею можна робити все.

Він робив, очевидно, багато помилок. Лиш не там вони лежать, де їх звичайно бачать. Можуть засуджувати його польську політику, але ми не можемо назвати інакше, як шарлатанами таких прокураторів, що (як Севрюки, Борщаки та ин.) тільки тоді стали антипетлюрівцями, коли вичерпався скарб УНР, а наповнився скарб їхніх теперішніх хлібодавців, або тих «соборників», що за страх, за совість або за срібняки роблять роботу Москви на Україні... «Чи він був приятель Польщі? – питається краківський «Час» і відповідає: Тяжко збагнути людську душу, а особливо в твердих хвилях рішучої боротьби за свободу, коли збройну боротьбу часто треба при- крашати дипломатичними заходами». Я думаю, що він був не більшим приятелем Польщі, ніж був приятелем Росії Мазепа, коли, готуючись до Полтави, виголошував тости за «Його Царське Пресвітле Величество», ані більшим приятелем Польщі, як був приятелем Франції Кавур, що за поміч проти Австрії відступав Наполеону III Ніцу, в якій народився Гарібальді. Думаю, що в серці своїм Петлюра лишався вірнішим своїй ідеї, ніж маса крикунів, що ляляли помий на його пам'ять, готові віддатися всякому, хто лиш схотів кивнути на них пальцем. У кожному разі, він не вештався по передпокоях Маклакових. Ані не з'являвся на суд держави, з якою провадив війну, аби заявляти, що не читав документів, підписаних ним. Ані діставав «залізних листів» від Раковського, ані просив його за них... А в тім сама галицька преса (опріч тої, яка мусить слухати своїх панів) перекреслила свій дотеперішній погляд на сю людину, а однодушний відруховий протест, який викликала смерть його серед галичан, з яких стільки робили спільну з ним справу на відповідальних становищах (як др. Д. Левицький, Ю. Бачинський, С. Вітик, др. Я. Олесницький, др. М. Рудницький, П. Карманський, А. Мельник, Є. Коновалець та інші), свідчить, що хоч би які помилки він робив у своїй зовнішній політиці, він робив їх під примусом обставин, і своєї великої ідеї ніколи не поневіряв.

Інші закидають йому «погроми». Не підходимо до сеї проблеми з погляду міщанської моралі. Для нас перемога української ідеї важливіша від життя тисячів українців, а тим більше – від життя тисячів Шварцбартів і Бронштейнів. І коли б визволення України йшло через сі тисячі, я гадаю, що жодний український патріот

не зупинився б перед ними так само, як не зупинилися Леніни і Собельсони перед трупамися тисяч і соток тисяч українських селян, коли йшло про уярмлення України. Але такі жидівські гекатомби нам не були потрібні, і в них Петлюра не винен. Вони не були помилкою його політики.

Його помилка була в іншому: в тім, що він покликував непотрібно жидів до свого кабінету і давав їм всіякі автономії. Жидівство – се характеристичний випадок для цілої його політики: він думав з'єднати їх поступками тоді, коли єдиним завданням української політики супроти неї було зломити її потугу на Україні і змусити її до безоглядної лояльності супроти української ідеї. «Погроми» Петлюри в устах жидів – се те саме, що «буржуазність» Центральної Ради, якою виправдували своє втручання в українські справи большевики. Се претекст. Суть є – засаднича ворожість жидівства українській державности. Серед стосів того бруду, яким обкидало жидівство сю ідею, вибираю число «Жидівської Трибуни» (*La tribune Juife, Paris*) від 4 червня 1920 р. Стаття присвячена походів українських армій на Київ і називає сей похід «політикою зради», очевидно, Росії. «Більше якраз, – читаємо там, – виясняли ми на шпальтах «Жидівської Трибуни», чому російські жиди... заінтересовані у збереженні державної єдності Росії». Вони ганяють остро, що Петлюра вертає в Україну і «несе з собою отруту зради, а його ім'я віщує невблаганну боротьбу проти всього російського». Се зрада Росії і «українські жиди не хочуть і не можуть бути співзмовниками сеї зради...» «Нині, як і все, ми боремося за відновлення єдиної і демократичної Росії... Здійсненню сього ідеалу присвяtiamo ми всі наші сили. Ми переконані, що наше становище відповідає інтересам і стремлінням величезної більшости російських жидів...». Отже, справа проста, Євгенію Боші там, а Шварцбарти тут нищать українців не за погроми і ні за що инше, тільки за те, що вони українці, себто за те, що мають аспірації відірватися від укоханой жидами Росії. Не в стягненню на себе гніву інтернаціонального жидівства помилка Петлюри (він стягнув би його як український самостійник так чи сяк), його «помилка» була, що він посмів – в імени української нації – заперечити право панування на Україні Росії і жидам, яких ще Драгоманов називав «шкідливо-експлуататорським елементом» на Україні¹³⁵. І сей момент повинні оборонці українського імени на процесі проти убивці Петлюри під-креслити. Ми не маємо виправдуватися проти міжнародної шайки, що приплескує убивцеві тільки тому, що той діяв в інтенції російських і жидівських патріотів єдиної і неподільної Росії, ми повинні виступати не в ролі тих, що оправдуються, лише в ролі прокураторів перед громадською думкою Європи. Не як ті, що сидять на лаві оскаржених, лише як ті, що мають покликати на суд Європи банду злочинців, що називає себе російським урядом, і що вбивствами, розстрілами, економічною експлуатацією, відірванням від України її найцінніших територій, як Донбас і Крим, жидівською колонізацією, творенням на живім тілі нації молдавських, жидівських та інших автономних республік чинить наругу над найшляхетнішими стремліннями народу до незалежного життя.

Трагічна смерть Петлюри не має закривати нам правдивого вигляду речей. Се убивство є акт помсти агента російського імперіялізму над людиною, яка стала символом змагань нації проти її поневолення Росією. Справа не змінюється від того, що на цей раз агентом російського імперіялізму виступив жид. Зі стремлінням жидівства грати неналежну йому роль панів на Україні мусимо і – незважаючи ні на що – будемо боротися, але його силу зламаємо не скоріше, як зламаємо у себе

135 Евреи и поляки в Юго-западном крае // «Полит. Сочинения М. П. Драгоманова». Т. I. – Москва, 1908.

потугу Росії. Один із добрих знавців наших відносин писав колись про сю справу: «Червоне російське правительство використало для своїх національних цілей жидів у повній мірі. Ні одно правительство не взяло до себе на службу стільки жидів, як то зробив московський Совнарком. Можна було завчасу передбачити, коли росіяни, мов Пилати, умиють руки і скажуть пригнобленим націям: «В усьому винен жид...»¹³⁶ Сей прогноз дивно покривається з прогнозом проф. Саролеа, майже ідентичний з ним. Але ми не маємо забувати про суть справи. Жиди винні, страшенно винні, як ті, що допомагали закріпити на Україні російське панування, але не «в усьому винен жид». В усьому винен російський імперіалізм. Лиш коли впаде Росія на Україні, зможемо й ми впорядкувати в себе жидівське питання так, як се лежатиме в інтересі українського народу. Як воно впорядкується, не знати; в кожному разі, можна згори сказати, що по досвіді Петлюри, який за свою політику жидівських міністрів і автономій дістав сім куль і знущання над своєю пам'яттю цілого жидівського загалу, що по його досвіді ледве знайдеться ще український політик, який піде в жидівській справі його дорогою...

Отже, не польське і не жидівське питання були ті помилки, за які можна винити Петлюру. Його найважливішою «помилкою» були «жіночі якості його вдачі», як каже один з його біографів і прихильників¹³⁷. Сі його «якості» надхнули великою любов'ю до рідного краю його ідеал, але не дозволили дати йому виразний, яскравий вигляд, що вабив би маси і фасцинував їх. У його інтерпретації українська ідея не набрала сеї фасцинуючої ясности в практичній її застосуванню ані щодо російської демократії, ані до жидів, ні до соціалізму, ні до селянства, ні до большевиків. Їй бракувало яскравого відмежування від інших. У ній мало було безоглядности, властивої всім великим ідеям і епохам, а заобогато покори перед стихією, яку треба було опанувати. В сім була трагедія його і його покоління та причина, що величезний народний зрив не дав сподіваних наслідків. Коли б наступне покоління могло винести з сеї трагедії сувору поуку! Коли б могло зятямити, що не за негуманність, лише за слабкість мститься історія!

Але, повторюю, його чин був одним з етапів, якими йде нація не вділ, лише вгору, не назад, а вперед. Ми певні, що на сій кривавій дорозі націю вже ніщо не стримає, ні смерть тої чи іншої людини, ні нові чорні списки, ніщо.

¹³⁶ Юрко Тютюнник. Зимовий похід 1919–1920 рр. – Коломия–Київ, 1923.

¹³⁷ О. Доценко. Літопис української революції.

«ПАТРІОТИЗМ» І НАЦІОНАЛІЗМ

*Хто відчуває над собою цінності,
які він бере сто разів вище від добра
рідного краю, отже цінності інтернаціональні,
той є облудник, коли вдає з себе патріота.*

Ф. Ніцше

Минуло майже сім років від «замирення» східної Європи. Тисяча звихнених існувань, невідбудовані руїни, незалізані рани, «сменовеховство», яке потягло у свій вир навіть кількох наших «славних» і «знаних»...

Але – один позитивний (і несподіваний) наслідок. Виявилося, що ми, як цілість, не зі скла. Червоний і білий молоти, що торошили тверду хохлацьку голову, розбили тільки скорину з нікчемности й забобонів. Усередині ж показався міцний горіх із шляхетного металу, який, що більше товчеться, то більше гартується. Поволі дискредитувалися у нас старі чужі пісні, натомість поставали інші: недавні, а такі нові в нас думки націоналізму.

Та хутко ці думки стрілися з сильною реакцією космополітично налаштованого українства. З різних таборів ішла ся реакція: з табору українського монархічно настроєного «дворянства», яке щойно громи революції обудили до окремого політичного життя; з боку українських соціалістів з-за Збруча, нарешті, з боку старого галицького угодовства, яке тепер ховається під маскою «консерватизму» та церковности.

Стихийне пробудження нації? Великий революційний здвиг? Майбутнє народу на сім будувати? Се химера! Се лише анархія, некультурність, се чад і дим божевільної доби, – казали вони. Гнів народний, націоналістичні гасла, ксенофобія? Се п'яні випари п'яної епохи, маячення очманілих осібняків, які самі не знають, чого хочуть, і які нічого позитивного створити не вміють, – казали вони. Не анархія, а культура, не ненависть, а любов, не ксенофобія, а згода, не націоналізм, а патріотизм урятує нас!

Того нового «патріотизму» вчили вони нас, а за зброю витягали поживклі шпиргали з Драгоманова й Костомарова, другі – обеззубленого Маркса в спеціальному виданні для «неісторичних» націй, а треті – навіть св. Письмо. Шляхи їхні були різні, але не цілі. Спільною була в них інтернаціональність їхньої доктрини, спільним і ворог; одною й авдиторія, яку хотіли собі здобути: всі бо вони свою особливу увагу звертають на молодь, на нове покоління: в «Поступі» друкуються листи до молоді, Коряки торощать націоналізм у червоних «університетах», молодь хоче організувати й «Зоря».

Борючись із націоналізмом, не могли вони поминути й нашого журналу, розмалюючи націоналізм у найстрашніших барвах. Так, в очах монархіста націоналізм з'являється у формі апокаліптичного звіра, що веде до руїни: «Особливо цікаво описані знаки руїни в найтемнішій частині св. Письма, в «откровенії» св. Йоана, котрий згадує про чотири коні, що їхатимуть у час руїни світу: один з тих

коней... білий, другий – рудий, третій – карий, а четвертий – блідий... І я поглянув, і ось кінч блідий, а той, що сидів верх нього, ім'я йому смерть, а пекло слідом за ним і дана йому власть убивати... мечем і голодом, і смертю, і звірми земними». «Отеє місце святого Письма пригадалося нам (стоїть у «Поступі»), коли ми скінчили читати книгу д-ра Д. Донцова, що називається «Націоналізм», і дочитали ще деякі інші речі в ЛНВ-ку. Се він пускає головного коня націоналізму, котрий згодом убиватиме наш нарід у нутрі мечем роздору, і голодом, і смертю, і людей поробить звірами, як лише прийметься його пропаганда.»¹³⁸

Правда, як страшно? Ніколи не припускав, що журнальна проповідь націоналізму зробить таке потрясаюче враження на вразливе й кротке серце монархічного неофіта. Але не лише на його! У другім числі тої самої часописи читаємо: «Є в нас люди, що захоплюються фашизмом», а тим часом «се є поганська організація озвірілих шовіністів, організація, що свій нарід ставить вище від Бога». Сю течію треба поборювати всіма способами¹³⁹. Таке саме пише й християнська «Зоря», таке саме пишуть і емігрантські публіцисти з монархістичного табору. Кампанія проти націоналізму ведеться й у Великій Україні, на всяких з'їздах, у підцензурній пресі. З постанов Політбюро ЦК КП(б)У довідуємося, що націоналістична ідея, мимо цензури, продирається до совітської преси на Україні. «За кордоном радянської України, серед українських письменників фашистівсько-націоналістичного табору (мається на думці наш журнал) складається похід на літературному терені проти соціалістичної України»¹⁴⁰, до того ж «(націоналістичні) настрої через «Літературно-Науковий Вістник» знаходять собі відгук і на Україні»¹⁴¹. Аспірації на-ціоналістичного журналу, на думку совітських критиків, «широкі, всеукраїнські. Він закидає вудку і в радянську Україну. Ідеї «національної романтики» обраховані на українську інтелігенцію..., а передусім важить він на заможні шари нашого селянства. Бо столипінщина є, як говорив Тен, *idee maitresse*¹⁴² всієї «концепції» Донцова...»¹⁴³ Сей зріст націоналістичної думки по обидва боки кордону «накладає на нашу (большевицьку) партію обов'язок зміцнити боротьбу з ідеологією українського націоналізму..., не допустити поширитися сій ідеології в робітничих і селянських масах»¹⁴⁴.

Націоналізм – ось ворог для большевиків, для правої еміграції, для «автохтонної» «Зорі» і для ретроградного «Поступу», в яких пописуються ідеологи умерлої «Політики»... Що ж вони закидають націоналістичній доктрині? Що їй протиставляють? Націоналізм, кажуть вони, не має в собі нічого будуючого. Саму негацію. Ширення національної ворожнечі є отрутою для народної душі. «Нація українська постане лише тоді, коли всі місцеві під'юджувачі соціальної та національної ненависти бу-

138 Гл.: «Поступ». Ч. 5 – березень. Стаття одного з чоловічих діячів протигетьманського повстання, д-ра О. Назарука

139 *Ibidem*, ч. 6, мин. року.

140 Постанова Політбюро ЦК ККП(б)У., «Молодняк». Ч. 6–7 свого року.

141 «Перший всеукраїнський з'їзд пролетарських письменників», ст. 66.

142 Головна думка (франц.).

143 «Новий ідеологічний маніфест українського фашизму» // «Більшовик України». Ч. 2–8 мин. року

144 Заява ЦК КП(б)У до Виконкому Комінтерну // «Народний Учитель», 6. VII ep.

дуть посаджені у клітку»¹⁴⁵. «Націоналістична демагогія не спирається ніколи на організованим лученню суспільних верств в одно національне тіло, а спирається на розбиванню і цькуванню одних частей суспільности проти других»¹⁴⁶, на бунті проти «московфільських» чи «полонофільських» своїх панів, що заселяють спільну з нами територію і з якими треба би шукати порозуміння і «спільної мови». Правдивий націоналізм повинен бути «опертий на любові до своїх земляків, а не на ненависти до них за те, що вони не українські націоналісти»... Головною ж прикметою правдивої національної (не націоналістичної) думки є «любов до землі, батьківщини – патріотизм, що протиставляє себе... націоналізмові»¹⁴⁷.

Правда, що за розмах?! «Какой простор» – у думках! Але сей «простор» правих «патріотів» здається нам трохи підозрілим, коли заглянемо до «патріотизму» лівих ворогів націоналізму. Виявиться, що й у них знайдемо не тільки той самий розмах, але й той самий патріотизм! Так, без жартів, большевицькі противники націоналізму – теж патріоти. Вони теж висувають свій, світський, патріотизм проти «анархічного» українського націоналізму. Не вірите? Читайте промову Бухаріна на однім із безкочечних комуністичних соборів: се лише в імперіялістичну війну, – казав він – «отрицалась заццита атечества», але «для пролетарських республік оборона рідного краю є, навпаки, першим обов'язком пролетарських партій»¹⁴⁸. Отже, оборона patriae¹⁴⁹, що ж се є, як не чистісінький патріотизм? І знову такий, що протиставляється «анархічному» націоналізмові. Бо «націоналізм» прагне «інтервенції» й руїни, а червоний «патріотизм» – мирної відбудови рідного краю, не громадянської війни. Тут – «творчий» большевизм, що працює для рідної совітської України (патріотизм), там націоналізм – «чадний патос крови і меча», «розтлінна ненавистю психіка», «брутальна своєю класовою зненавистю» (що, як відомо, так шокує большевиків!), чужа всякій «любові до добра і правди»¹⁵⁰. Зовсім як у правих!

Та «патріотизм» неєєдинаспільнаприкметапротивниківнаціоналізму. Праві «патріоти» – проти національної ворожнечі в Україні, ліві – також! Вони – «за виявленням всіх творчих сил українського народу», але «не шляхом протиставлення української культури культурам іншихнародів» (читай: московській), не шляхом «боротьби двох культур». Вони навіть за самостійну Україну, лише «шляхом братнього співробітництва трудящих мас усіх національностей», а ніяк не шляхом боротьби тої «трудящої маси», що під возом, проти тої, що на возі¹⁵¹. Сам Ленін рек: Якщо українець «захопиться цілком законною й природною ненавистю до москалів, колишніх гнобителів, якщо він перенесе хоч би частину сеї ненависти» – на теперішних панів своєї країни, то буде вергнутий, або й сам «звалиться в болото буржуазного націоналізму»¹⁵² – сеї комуністичної геєнни вогненної. Отже, і в правих – «патріотизм», і в лівих – «патріотизм», протиставлюваний націоналізмові. І в

145 В. Липинський. *Листи до братів-хліборобів – Відень, 1926. Вступне слово.*

146 «Зоря». – 3. VII. сього року.

147 «Поступ». – Ч. 3–4 сього року, ст. 123.

148 «Правда». – 22.VI. сього року.

149 Вітчизни (род. відмінок) (лат.).

150 Прол. Правда, 5. і. с. р.

151 Тези ІД. К. К. П. (б) У. про підсумки українізації, Вісти ІВ. VI. м.р.

152 Тези ІД. К. К. П. (б) У. про підсумки українізації, Вісти ІВ. VI. м.р.

одних – спільна праця й «любов до своїх земляків» неукраїнської національності, і в других – мирне «співробітництво всіх трудящих усіх національностей»! І одні, і другі протестують проти ширення національної ворожнечі. Чи не забагато подібностей між «консервативними» та «лівими» противниками націоналізму? Чи не забагато облуди, за якою приховується старанно укривана, однакова для них мета?

Ся спільна мета в усіх отих угрупованнях, що воюють із «апокаліптичним коном» націоналізму, є! А випливає вона з того, що і «консерватисти», і «поступовці» (від «Поступу»), і большевики є інтернаціоналістами. Всі вони визнають над нацією якусь інтернаціональну доктрину і на її прокрустовім ложі прагнуть покласти сторозтерзану Україну. Для одних – сею надією є «християнство», на яке вони задивляються (як пізніше побачимо) через вузьку призму галицько-володимирського «П'ємонту». Для других – сею надією є «європейський Схід», «триєдина Русь», якої Україна є тільки частиною (як учили Іловайський і Липинський). Для третіх – се Інтернаціонал sans frases¹⁵³.

Сей власне інтернаціоналізм і заводить їх на найбільш несподівані стежки. Зачинають вони від «краєвості» (автохтонства): всі, хто населяє територію України, є українці, брати («земляки» правих, «трудящі» лівих), що мають між собою не різатися, а кохатися. Для правих із сього наказ: будуючи власну державу, треба йти рука в руку з місцевими «москалями» (відповідно «поляками»), бо (зовсім несподіваний висновок!) якраз вони й становлять «більшість активних державотворчих сил місцевого українського громадянства», а без них «будова української держави власними місцевими силами абсолютно неможлива»! Така бодай думка хліборобів-«державників»¹⁵⁴.

Ім втрорує «християнська» «Зоря». «Зорі» дуже залежить на боротьбі з «демагогією» в ім'я культури, опертої на «християнській вірі й етиці». Боротися ж із демагогією може тільки український консерватизм. Власне, «галицьке москвофільство було у своїм творчій та ідейній періоді виявом своєрідного галицького консерватизму», і «Зоря» страшенно жаліє, що те «ідейне москвофільство» не збереглося до наших часів¹⁵⁵. Був прегарний антидот українській гайдамаччині! (І чого свого часу не пома-гали спізнені неофіти консерватизму гальванізувати москвофільство – графові Андрієві Потоцькому і Казимиру Бадені!). Але не все ще втрачено, треба, отже, і тепер стреміти до консолідації всіх консервативних (у тім числі і москвофільських) елементів, се тільки й врятує галицьку Льодомерію від анархії. Всі «земляки» – разом! Як «Хліборобська Україна», як «Зоря», так і большевики. Кооперацію «трудових елементів» розуміють вони так само своєрідно, як кооперацію «земляків» праві. Для большевиків «місцеві» українські сили теж нічого не в змозі сотворити без московських варягів. Забагато «шатости» в проклятім хохлі; від Харкова, не від Києва, поближче до «матушки Волгі», треба зачинати будову України тим, хто давно вже вважає Москву за свою «другу вітчизну». Змосковщене дворянство давніше, змосковщений «пролетаріят» (партія) тепер – ось лиш хто збудує Україну!

¹⁵³ Нічого зайвого, стисло; букв. без фраз (франц.).

¹⁵⁴ «Хлібор. Україна». – Кн. 5. – 1924-5 р., ст. 367.

¹⁵⁵ «Зоря». 1. VII, с.р.

Боротися – за таких обставин – з нашими «ульстерцями», з патріотами далекої метрополії – се злочин, як на думку хліборобів, так і на думку большевиків. «Малороси» – єдино творчий елемент, і баста! Всі ж поза ними – анархісти, яких треба «посадити в клітку», як каже Липинський, «поставити під стінку» – як каже Сосюра. Така є їхня «краєвість». Але се ще пів біди. Бо зовсім вилучати ульстер від державної праці є, очевидно, абсурд, хоч ще більший – робити йому поступки на тлі державно-національним. Та якраз до сього і приходять наші «патріоти». Якби-то вони розуміли згоду з Ульстером (тут у значенні «внутрішньої Малоросії» – Ред.) на основі української державної ідеї! Але вони її розуміють на основі поступок державній ідеї метрополії і в своїх висновках не зупиняються перед жодним абсурдом. Большевики зачали від спільности інтересів «усіх трудящих» (автохтонів) на Україні: ні елліна, ні юдея. А скінчили каноном, що Росія,

«СССР є вітчизною всіх трудящих»¹⁵⁶, у тому числі й українських. А що «пролетар» має свою вітчизну боронити (як роз'яснив Бухарін), то й завданням пролетарської Української республіки є боронити Москву з таким самим завзяттям, як і Україну. Москва є «фортецею революції», а гасло «геть від Москви» є головна зрада, за яку нема пощади. Коротко і ясно, лише не знати, до чого тут український (хоч би й пролетарський) патріотизм, до чого автохтонство, до чого солідарність «усіх трудящих України»? Що за скок від «трудящих України» до «московської фортеці», яку мусиш або боронити, або дістанешся до неї під ключ?

Такий самий несподіваний висновок і з правого (консервативного) «патріотизму». Спершу – союз із «державнотворчими елементами українського громадянства», а на кінці – несподіваний союз «усіх трьох Русей» (або простіше: «волимо під царя восточного православного!»). Бо як такого «союзу» не підпишете, а зовсім незалежну державу схочете будувати, то всі «державнотворчі» елементи підуть з метрополією проти вас. Хоч верть-круть, хоч круть-верть, а й тут кінчиться на метропольній фортеці. Як бачимо, співпраця «державнотворчих елементів» і «солідарність пролетаріяту» приводять до несподіваних висновків! Звідки ж ці висновки?

У пальмерстонівським запалі хвалився недавно Сосюра:

«Нам росіяни помогли прогнати Петлюру з України».

Ось тут і закопана тасмниця «солідарности пролетаріяту». Не з місцевим пролетаріатом російським солідаризуються, а з метрополією. Метрополія в них – се не «між иншим», се «стовп і утвердження» їхнього ідеалу, се передусім держава, батіг, який шпурне навколішки український націоналізм, над яким самим Сосюрам в Україні ніколи не запанувати. Подібно й для хліборобів. Безсилі самі собою в краю, вони накликають поміч «європейського Сходу» (Москви), який єдино врятує їх («Україну») проти «брудної лапи облесливої і розкладової... західної демократії», як тамтих від «Петлюри»¹⁵⁷. Демократія західна тут, очевидно, ні до чого, не в ній суть. Суть у тім, що праві, як і ліві, «патріоти» – жменька в краю, і без помочі метрополії ніколи панування над країною та її «демократією» не затримують. Звідси їхня програма – чинної підтримки Москви проти місцевого націоналізму («Союз советських і т. д.» і «Союз трудових монархій»), а всередині

156 Декларація опозиції підписана Троцьким, Зінов'євим, Каменєвим та ин. 8. VIII сього року.

157 Хліборобська Україна. – 1922 – 1923. – 36ір. VII і VIII. – ст. 185, прим.

краю – опертя на місцевих агентах метрополії, на «державнотворчих елементах» – на Скрипниках або на генералах Залеських. Ось куди веде їхній «патріотизм!» Спершу – солідарність «автохтонів» («земляків», відповідно – «трудящих»), потім – гегемонія «державнотворчих» москвофілів над анархічними хохлами, а нарешті – або «Москва – наша родина», або «кузькіна мати!»

Ся відданість метрополії досягає в них того ступеня, що ніхто з цих «патріотів» і не мислить України рівнорядним народом серед інших. Се – провінція Москви, «європейського Сходу», (СРСР), злучена з нею долею й недолею, одне з нею ціле, вогненным колом відокремлене від «гнилої Європи». Нищити сю Европу – давній російський клич, а засліпленість наших патріотів СРСР або «європейського Сходу» така велика, що вони беруть історичну ціль Москви за свою, її патріотизм – за власний. Большевики давно вже замінили клич боротьби з «європейською буржуазією» на клич боротьби з «буржуазною Европою», а потім – просто з Европою, нарешті потрапивши в річище політики своїх попередників у кремлівських палатах. З ентузіазмом підхопили сю тезу й наші Коряки, а тепер і «державнотворчі елементи» з правого табору (на еміграції). Для Коряків – Европу треба знищити, зруйнувати і піском посипати. А ось як думає один із хліборобських «державних елементів»:

«Маси «відсталих» народів, серед яких і ми займаємо не останнє місце, досі скорис-тували від неї (європейської культури) дуже мало, а при дальшому її «нормальному» розвитку (тобто такому, якого бажають «передові» капіталістичні країни) скоріше програють, ніж виграють. І коли ся культура затріщить під ударами соціальної революції – не нам битися і жалкувати за нею, – соціальна революція нищитиме не нас... і сим може дати нам необхідну «передишку»¹⁵⁸.

Правда, прекрасно? І сю неграмотну тираду про культуру, якої азбуки він не знає, пише не скручений лєнінським талмудом пирятинський «большевик», а «культурна» людина, учений із старої української родини, один із стовпів партії хліборобів-державників, монархіст і «консерватист». Від українського «автохтонства» до російського месіанства, як бачимо, невеличкий крок.

Бо не із заходу, а з сходу Вітри історії гудуть! – ось спільне credo¹⁵⁹ не лише комуністичних наших «державників», але як виявляється, – і хліборобських. Бідна українська patria¹⁶⁰!

Прихильники «світової пожежі», оскільки він звертається проти Європи, наші «патріоти», одначе, рішучо повстають проти таких «некультурних» методів, як тільки справа зайде про їхню кохану метрополію, їхню надію і протектора. Спосіб, яким всі нації вибивалися на самостійний шлях, спосіб активного подолання перешкод, що на сім шляху лежали, для наших «патріотів» цілком неприпустенний. «Як чинник, призначений на ослаблення Русі» (себто Росії плюс – jako додаток – України і Білої Русі) – Україна є ніщо і такої ролі не повинна підійматися. «Нам» треба не ослаблювати, а скріплювати московську Русь»¹⁶¹. Україна як незалежна нація або згине, або піде не проти, а в братерським союзі з Москвою. Італійці, сер-

158 Хліб. Україна. – Збір. I. – 1920. – С. 98.

159 Вір(у)ю; слово набуло значення символу віри, основ світогляду, переконань (лат.).

160 Вітчизна (лат.).

161 Ibidem. – Збір. VII – VIII. – 1921 – 1923. – С. 185.

би, чехи й угорці воювали проти Австрії? Ірландці – проти Англії? Поляки – проти Росії, балканські слов'яни проти Туреччини? Можливо, але наших істориків усе се нічого не обходить. «Війна проти Москви розбиває українське громадянство на дві взаємно себе побороючі частини», отже, призводить тільки до анархії. Ліпше виректися всякого сепаратизму, а тоді Росія, очевидно, дасть нам усе... Так розумували кабі-нетні українофіли минулого віку, так розумують тепер наші консервативні «патріоти», і широкий загал навіть не бачить, скільки в них є від Квітки-Основ'яненка, від В. Антоновича та інших могикианів нашого відродження, коли ми ще були тільки «літературною нацією!»

Не треба думати, зрештою, що наші «патріоти» лише москалів на Україні вважають за «державнотворчий» елемент. Тут, у Галичині, таким елементом для «патріотів» є поляки. Ми маємо «рішуче шукати порозуміння з місцевими, у нас осілими...«поляками» і «росіянами»... Пам'ятайте, що сі місцеві «польські дідичі» прив'язані до рідної землі не менше, ніж ви. Коли їх викурюють, вони будуть і мусять боронитися (а коли не «викурюють», то тоді як?). Не маючи змоги боронитися українськими способами, одні спроваджують мазурів, а другі шукають між українцями Ількових. І доки «українці» будуть із них підпалами робити «поляків», доти вони з таким самим успіхом робитимуть із «українців» Ількових»¹⁶². Отже, порозуміння там, порозуміння – тут! Коли ні – анархія, від якої нас рятує, Боже! Там – порозуміння з «державнотворчими» ульстерцями привело до порозуміння з Москвою, тут воно має привести до порозуміння з Варшавою. І власне сю частину дволяльної ідеології хліборобів-«державників» і старалися розвивати покійна «Політика» і др. В. Бачинський (завзятий прихильник хліборобів), а тепер – поки що дуже обачно – «християнська» «Зоря». Завданням сього органу є «піднімати народну душу» та «виеліминувати все, що підриває мораль». Очевидно, треба про народну справу дбати; «інтерес національності є добром, а все, що її поменшує, є злом. Та публічний лад є добром, далеко ще вищим, якому мусять піддатися всі інші поняття добра. Отже, публічного ладу невільно порушувати. Насильство навіть тоді, коли служить добрій справі, є шкідливим прикладом»...¹⁶³ Sapienti sat¹⁶⁴ і без пояснень. Тому не дурно і «Слово Польське» (20. 8.) похвалило «Зорю» і зачислило її (найвищий гонор!) – до табору УНСа. Для послідовності ті самі високі ідеї про лад і порядок розводить у тій самій «Зорі» головний менер збанкрутованої «Політики» і в стосунку до большевицької Росії. Мир чи війна? – питається він, і відповідає: мир! Бо війна з совітською Росією допровадить лише «до стократ гіршого пекла, голоду й нужди, ніж се було в Росії в добу воєнного комунізму»¹⁶⁵. Зрештою, – каже він, – для війни потрібен «ум і гріш», гроша «ми» не маємо, а того першого – теж Біг дасть, отже, й пощо бажати змін? Може, й так обійдеться, а коли ні, то займемося наразі високим завданням «ушляхетнювати серця і душі» молоді.

Куди се «ушляхетнення» заведе, коли ним займатимуться люди, для яких патріотизм – те саме, що інтернаціоналізм, які плутають Київ із Москвою чи Варшавою,

¹⁶² «Поступ». – Ч. 5 і 6 сього року. – С. 141.

¹⁶³ «Зоря», 27 НІ. с. р.

¹⁶⁴ (розумному) досить (лат.).

¹⁶⁵ «Зоря». – Ч. 10 с. р.

сьому цікаво приглянутися! Колись Гоголь писав до Максимовича: «Дякую тобі за все... Уяви собі, я теж так думав: туди, туди! В Київ, в давній чарівний Київ! Він наш, він не їхній, хіба ж не правда?... Що ж – їдеш чи ні? Залюбився ж у ту стару товсту бабу Москву, від якої, крім ще й і матерщини, нічого не почувеш!» Він розділяв: тут – Київ, там – Москва... І яким же ж архаїзмом мусять звучати ці слова нашим новітнім «патріотам»! Для них (для червоних) «Москва – центр і мозок робітничого діла всього світу; се є наша Москва», – пише Шумський. А Поліщуки пишуть «наш Ленін». А проф. Багалій у розвідці про Сковороду називає його українським і в той же час російським філософом. А в Харкові з наказу Малоросійської колегії твориться «єдина українська література, хоч би й різними мовами», закладається союз пролетарських письменників України, незалежно від мови їхньої творчости». «Очі Леніна і Маркса нам протинають тьму віків», – пише український «патріот» і запевняє, що «якби жив Тарас тепер, він був би членом ВКП(б)» – російської компартії!¹⁶⁶.

Є від чого впасти в захват прихильникам братерського порозуміння всіх «державотворчих елементів»! Є від чого возликувати ворогам анархічного націоналізму, що сіє розбрат між народами! Хто б думав, що аж на десятім році революції плідюча земля українська видасть такі буйні квіти «любови до добра і правди», як казав Я. Савченко!

Таке саме культурне «ушляхетнювання сердець молоді» йде і в правім таборі. В офіційнім органі хліборобів, у «Поступі», і в «Зорі», а особливо в «Хліборобській Україні». Передусім підносяться на належну височінь народні традиції. Правда, не традиції гайдамаччини й руїни, або мазепинства (на се не дав ще свого благословення всеросійський патріарх!), а здорові, не надихані духом ненависти, – от як традиції Тарговиці, Кисіля, вірних слуг царату – традиції шумовиння, що викинуло колись на берег розбурхане українське море і що його тепер визбирують «патріотичні» архівісти для молоді, як приклад гідний наслідування!

Щоб бути послідовними, сягнули вони й по Шевченка, який ані руш не хотів визнавати «державотворчої» ролі приятелів наших «патріотів», який ніяк не міг переконатися, що «насильство, навіть коли служить добрій справі, є злим прикладом», а про «союз» трьох Русей навіть чути в своїй тупій голові не хотів. І тому політики з покійної «Політики» (теперішні співробітники «Зорі») розвінчують Шевченка, щоб довести, що час скінчити з його культом, що нічого будуючого нації він не дає; що непотрібно лише роздмухує той полум'я гніву національного, який всякими способами гасять «патріоти» порозуміння направо і наліво.

Найбільше ж про «підняття народної душі» думає «Поступ». Спершу складається маленький індекс книжок, «котрі для молоді або не відповідні або не надаються», а до якого потрапляють: «новели атеїста Мериме», твори Опільського, бо «ширять зоологічну ненависть національну», Чайковського – «Корнієнко», Каченка – «Оповідання про військо запорозьке», Мордовця «Гетьман Петро Сагайдачний», Стороженька – «Марко Проклятий», бо «некорисно освітлюють нашу церкву, відповідно – її установи». Також «не надаються для дітей і молоді», «Оповідання»

¹⁶⁶ «Молодняк». – Ч. 12. х. р, Черв. Шлях, ч. б. с. р.

Кіплінга та «Оповідання південного моря» (обожання так зв. природного стану) Лондона¹⁶⁷. Лише пересиченням редактора треба пояснити, що на сей індекс не потрапили твори Лесі Українки, Франка, Куліша, Шевченка та інших, бо багато з тих самих гріхів проти «Поступу» можна закинути і їм. І се називається «підняттям народної душі»!

Хоч, прошу вибачення, про «підняття» теж дбається. Патріоти – ненаціоналісти і не живуть самою негацією. Замість «невідповідного» Стороженка і Кіплінга вони радять читати... «Pod znakiem Marji»¹⁶⁸, спеціально число 5-е, де стверджується «з радістю високий позем» журналу «Поступ»¹⁶⁹.

Думаю, що сей «позем» польський журнал визнає би ще вищим, коли б «Поступ» умістив на індексі цілу українську літературу. На разі він того не робить, але подає список рефератів, виголошених на засіданню «релігійного гуртка (ЛУМ)» у Стрию, з яких подаємо заголовки: «Про заведення християнства на островах Гомбїр», «Про долю мощів св. Йосафата», «Про сучасну недолю невільників в Африці» та ін.¹⁷⁰. Ми не вороги Церкви, а тим менше католицизму! Признаємо його велику, ще зовсім не скінчену роль в історії людськості, виховне значення Церкви. Але чи не відповідало б то більше християнській науці, коли б нашу молодь, замість справою африканських невільників, зайняли, наприклад, справою інших, що живуть не так далеко? Чи не спричинилися б ми більше ушляхетненню нашого юнацтва, коли б говорили йому не про запровадження християнства на островах Гомбїр, а, скажімо, про завдання християнської місії на ближчих до нас теренах? Але се, певно, завело б нас на манівці «хижого націоналізму» і було б не так небезпечно...

Така наука наших «патріотів», що воюють із націоналізмом, таке є те позитивне, що вони несуть нашій молоді!

Се є повернення до традицій, – кажуть вони. Можливо, але до традицій тих «державотворчих» слуг метрополії, як Кисіль, у якого, казали сучасники, українські кістки чужим м'ясом обросли; не до традицій тих, що разом із Мазепою й Орликом перед цілим світом оскаржували Москву за «насильства, ярмо і неволю», які та принесла на Україну; не до традиції тих, яким не «рідна по крони і духу» Москва шлях політичний показувала, лише *deus iniuriarum vindex* (Бог, що мстить за кривди), які носили свій патріотизм не на язичі, а в серці.¹⁷¹

Се є повернення до духу «краєвості», територіяльності, – кажуть вони. Ні, се повернення до тих часів, коли в роздвоєній душі українця жило два патріотизми – один «краєвий», другий – «ширший», «общеросійській» або *ogólnopolski*¹⁷², повернення до часів, коли вільно було *gente*¹⁷³ належати до одних, а *natione*¹⁷⁴ до інших, коли ще не стрічалися сміхом твердження, ніби «народ український пе-

167 «Поступ». – Ч. 5–6 сього року. – С. 178 і 179.

168 «Під знаком Марії» (польськ.).

169 «Поступ». – Ч. 6. мин. року. – С. 3 оклад, і 96.

170 «Поступ». – Ч. 6. мин. року. – С. 3 оклад, і 96.

171 *Pacta et Constitutiones Legum. Libertatumque exercitus zaporo-viensis.* – Lausanne, 1916. – С. 2.

172 Загальнопольський (польськ.).

173 (за) родом (лат.).

174 (за) національністю (лат.).

ребує в такому самому національному стосунку до народу московського», «як баварці до прусаків», а не як, наприклад, «чехи до німців, поляки до росіян»...¹⁷⁵

Се повернення до правдивого патріотизму, – кажуть вони, територіяльно-політичного, а не культурно-віровизнаннєвого. Байки! У патріота (в політичних справах) стоїть на першому місці patria, а в них – абстрактна інтернаціональна ідея, «європейський Схід», Комінтерн або доволіно інтерпретований ідеал християнства, що, дивним дивом, покривається в них з ідеалом світського «публічного ладу» за всяку ціну, хоч би в ньому і панувало зло. Се не ідеї, що випливають із потреб певної землі, лише імпортовані, екстериторіяльні, а коли й патріотичні, то патріотизмом чужої вітчизни.

Вони є українські патріоти, кажуть вони, і ставлять на індекс Стороженка і Мордовця, і протестують проти культу Шевченка, а вводять натомість культ Леніна або «байстрюків Єкатерини»...

Вони нібито «ушляхетнюють душу» молоді, а впроваджують ніде не чуваний базарний тон у полеміку і вчать, що «лад» суспільний стоїть над честю нації, спокій теперішнього покоління над ідеалом, вигода над вічним зусиллям...

Ні, се не є патріотизм, се є старий наш провінціалізм, підмальований шмінкою з модних «державницьких» фраз. Се маска, позичена на час, яку відкладають по вжиттю. Коли бачиш отсих «патріотів», в пам'яті встають інші, напів забуті обличчя.

Коли я читаю «Зорю» з заклик до згоди і порядку, мені згадується промова о. А. Могильницького на першій галицькій соймі до другої нації: «Покажіть, що сьєте браття, що сьєте щирі други... А тоді всіх обивателєй облобизаєм – чи ляхів, чи русинів». Коли я читаю про «нашу Москву» або «Схід Європи», нашу спільну вітчизну, про конечність порозуміння (хоч би шляхом поступок) з місцевими «поляками» і «москалями», коли я читаю про «дідичного гетьмана» під крилами московського монарха, мені згадується Кулішеве «Ляхів гудьмо, та з ляхами будьмо», нагадуються його гімни Катерині і Петрові, згадується Квітка... Згадується покоління занепаду по Полтаві аж до революції, лояльні до всіх, добровільні жертви й знаряддя всяких інтернаціоналізмів: «голодні пси, юрба калік», як вирвалося Я. Савченкові у хвилину натхнення:

Колись сонцями брикне чудо,
Але кривавим криком...
Але прокльонами – ні разу,
Роздуті щелепи й роти...
Ми тільки сунемося плазом
На власний ешафот, і тільки жебраємо сонця
Устами в'ялими не раз...

Ось який образ встає мені перед очима, коли вглиблююся в єлейну лектуру «патріотів»...

Чи подібну «ешафотну» психіку знайдемо і в інших сильних націй? Чи й там знайдемо явище, паралельне до того, що Гоголь назвав «залюбленням у ту стару, товсту бабу Москву»? Знайдемо, але знову лише в часи занепаду. В Німеччині, по Люневілю і по Єні, коли над нею тяжіла тінь великого корсиканського завойовника,

175 «Хліборобська Україна». – Кн. V. – 1924–1925. – С. 331.

були Гумбольдт і Шиллер, які теж, як у нас тепер, мріяли про «ушляхетнення душі», *sittliche Grosse*¹⁷⁶ німецького народу, полишаючи британцям погоню за скарбами, а французам – за славою... Був Штайн і Гнайзенау, які бачили рятунок розтерзаної країни своєї у ... британському протектораті. Коли зростала по Садовій Німеччина і настав декаданс другої імперії, перед 1870 р., Ренан (а з ним багато французів) ширив культ Німеччини, яка має відродити духово латинську расу своїм «ідеалізмом» (Фіхте), «вірою в людскість» (Гердер), «почуттям обов'язку» (Кант), яка була головним чинником поступу у світі так само, як для наших «патріотів» Москва. Подібну, на щастя, коротку, хвилю московського «інтернаціоналізму» пережила знову й по-версальська Німеччина. Як свідчить Еміль Людвік (*Nouvelles Litteraires*¹⁷⁷), «по війні ми мали російську епоху, фазу de Г humanite за всяку ціну».

Але так бувало лише в часи падіння, поки нація знову не протверезувалась від «інтернаціоналістичного» дурману. А тоді ставало зовсім инакше! Тоді сі нації вертали до «апокаліптичного» націоналізму, від якого верне нашим патріотам, що з «роздутими щелепами» «жебрають сонця» й донині.

Ось чехи... Бенеш, який у 1915 році, коли вислід війни був дуже сумнівний, пише книгу, в якій стоїть «*ceterum autem senso*¹⁷⁸, Австро-Угорщина має бути поділена!», бо се є держава «варварська, злочинна і насильницька», держава, що має «зникнути з мапи Європи»...¹⁷⁹ З такими настроями вступали чехи у велику війну, і чи таке «шовіністичне» їхнє ставлення до своєї метрополії допомгло чи пошкодило здійсненню їхньої програми?

Чи недовірливе ставлення Франції до культури «d'outr Rhin¹⁸⁰» не допомгло їй організувати перемогу 1918? І чи не були б німці на Сені, замість Франція на Рейні, коли б у ній досі панував ренанівський ентузіазм до Німеччини? Чи уявлення Маркса і Енгельса про вищість німецької нації, особливо над слов'янами, не спричинилося до однодушності, з якою всі німці пішли в 1914 р. під прапори?

«Є три речі, – казав під час війни з Наполеоном своїм лейтенантам адмірал Нельсон, – які ви стало мусите мати в голові. Перше, ви мусите точно виконувати накази. Друге, мусите вважати кожного за вашого ворога, хто зле говорить про вашого короля, третє – ви мусите ненавидіти француза, «як того люципера».¹⁸¹ Хто знає Англію й англійців, той знає, що устами Нельсона говорила ціла велика нація, яка не входила в компроміси з ворогами, поки не клала їх на обидві лопатки. І чи се «ширення міжна-родної ненависти», сей «зоологічний націоналізм» допоміг чи перешкодив здвигненню Британської імперії? Наші «патріоти» скажуть, що сеж було під час війни! Але ж «Хліборобська Україна» говорила про «союз трьох Русей» і про «братній наряд російський» також тоді, коли Україна була у війні з ним!

176 *Моральна велич* (нім.).

177 «Літературні новини» (франц.).

178 *Але я думаю* (лат.).

179 *Detruisez l'Autrich-Hongrie! Par E. Benes* (франц.) – Бенеш Е. *Знищити Австро-Угорщину!* – Париж. 1916. – Ред.

180 *За Райном* (франц.).

181 *The Life of Nelson by R. Southey*. – Bielefeld u. Leipzig, 1908. – Р. 24 – *Сауті Р. Життя Нельсона*. – Білефельдт – Ляйпциг, 1908. – С. 24. – Ред.

Погляньте на американців. На сю «ясношкіру, блакитнооку і непохитну націю», як їх характеризує Д. Лондон, «правдиве втілення вічного неспокою її раси», що «кладе свою тяжку руку на цілий світ і топче ногами всі народи». Читайте промови «пацифіста» Вілсона, між иншим, відповідь Німеччині в Балтиморі 6 квітня 1918 р.: «сила, сила до кінця має бути сею відповіддю, – казав він, – без меж і застережень, тріумфуюча сила, яка зробить із права закон!» Що тут говорить його устами – толерантний «патріотизм» чи «апокаліптичний» націоналізм? І нащо стремите ви показати сей останній чимось страшним, а не здоровим виявом здорової душі народу, який не хоче гинути ані давати командувати собою?

Познайомтеся з імміграційною політикою Сполучених Держав і Канади, які за ніщо не хочуть допускати до себе жовту расу ані гіндусів. Читайте їхню аргументацію! Вони хочуть утримати white Canada, білу Канаду, її погляди на життя, її культуру і не допустити до їх занечищення чужим і ворожим окцидентальній культурі елементом; вони слушно рішають, що коли б Господь Бог хотів, щоб жовта й біла раса жили на однім континенті, не поклав би між ними великого океану. Хочете знати, чим утрималася при життю велика заокеанська нація там, де се не вдалося навіть французам? Вам Токвіль оповість про се. «Довго думали, – писав Людовіку XIV, канадський губернатор 1685 р., – що треба зблизитися з дикими, щоб їх офранцузити; тепер переконалися ми, що се була помилка. Ті, що наблизилися до нас, не стали французами, а французи, що приставали до них, зробилися дикими». «Англієць, – зауважує Токвіль, – навпаки, живе прив'язаний уперто до своїх традицій і до найдрібніших при звичаєнь своїх батьків, він залишився на американській самотині тим самим, ким він був серед європейських міст, отже, не побажав нав'язати жодного контакту з дикунами, якими гордив, дбайливо уникаючи змішувти свою кров з варварською»^{182, 45} Завдяки сим своїм прикметам англійці опанували новий континент. Подібні «ексклюзивні» й «шовіністичні» прикмети мають наші селяни там, де сти- каються з росіянами, і, мабуть, тому назагал зберегли свою думку від впливів російської «культури». Наші ж патріоти не вміють відсепаруватися – не кажу вже фізично, але й духово від чужої й ворожої культури, стаючи, мов ті канадійські французи, духовими метисами, приступними на впливи чужої інтернаціональної ідеї, ніколи не в стані розрізняти своєї patria від чужої.

Таке є у инших ставлення до своєї землі і до чужинців, з якими борються вони, такий є їхній патріотизм, – націй здорових і гордих. Таке ж і їхнє ставлення до своїх ульстерців, до тих, що не хочуть визнавати найвищого ідеалу нації, ведучи з ним, як наші «державотворчі» москвофіли, боротьбу. Наші «патріоти» кажуть: «Війна проти Москви розбиває українське громадянство на дві взаємно себе побо- рюючі частини», призводить до анархії, – отже, залишмо сю ворожнечу і шукаймо компромісу. Але де ж війна не розбивала національного табору на ворожі частини? Може, в Італії (Д'Аннунціо – Джолітті)? Може, у Франції (Клемансо і Кайо)? Може, під час Столітньої війни не було у Франції ульстерців, що накладали з Англією? Може, в Ірландії не перешкождали її боротьбі з Англією ульстерці? Може, місцеві німці не опирались повстанню балтійських держав? Скрізь, коли нація

¹⁸² *De la démocratie en Amérique, par A. de Toqueville (франц.) – Токвіль А. Демократія в Америці. – Ред.*

боролася за свій найвищий ідеал, були ті, що також в ім'я інтересів країни, наказували спокій, поміркованість – і улеглість переможцям. Але народи, свідомі своєї сили і свого післанництва, не зважали на сі голоси, не ставили пам'ятників своїм мертвим Кисілям і не шукали порозумінь з живими, з тою ідеєю, якій служили сі національні перекинчики. У сих народів се було не патріотизмом, а зрадництвом.

Свою нездатність до акції наші праві і ліві патріоти оправдували ідеєю «солідарности» народів – «трудящих» пролетарів або «трудових» монархів, в обох випадках – «тръох Русей». Галицьке крило «консерватистів» ховається за католицизм.

Але велика наука католицизму в нічому тут не повинна! «Інтереси національности є добром, а все, що її поменшує, – злом, – кажуть наші «католики» і додають: та публічний лад є добром, далеко ще вищим... Публічного ладу не вільно порушувати. Насильство навіть тоді, коли служить добрій справі, є шкідливим прикладом». Так розв'язує конфлікт між вигодою одиниці, а добром загалу «Зоря», а ось що пише респектований у цілім католицьким і загалом християнським світі, відзначений папою, князь церкви: «Інтереси родини, класу, партії, тілесне життя одиниці (отже, «публічний лад») лежать на шаблях вартостей під патріотичним ідеалом, бо сей ідеал є Право, яке є абсолютне».

Наші зоряні «патріоти» пишуть: не дай, Боже, якихось революційних замішок у Росії або війни з нею, бо се принесе «пекло, голод і нужду»... Мовляв, і за ціну визволення не хочемо сього! А ось що пише той самий князь церкви: «Війна для війни є злочин... Але прагнути миру для миру, мира за всяку ціну – се значить прийняти однаково байдужо право і безправство, правду й брехню; се було б боягузтво і безбожність»...¹⁸³ Так усе наші доморослі інтернаціоналісти, хоч би до якої ширшої ідеї прийшли – зближення народів, католицької, пролетарської, – завше засвоюють ту її сторону, яка сприяє їх квієтизму, яка ростить пасивність, інерцію й улеглість... Скрізь у світі в муках іде народження нових ідеалів, здорові нації випльовують отруту, зажитку в минулім віці, на нових основах іде виховання нового покоління. В яким дусі йде воно у великих європейських народах, можна собі уявити з кількох променів, якими ми вгорі спробували освітити ментальність сих народів. Але й у ближчих наших сусідів іде бунт проти «гуманного» братолюбства, яким ослаблювалася відпорність народу на чужі впливи. В Польщі йде ревізія «жеромщини» з її культом пасивного терпіння і неприкритих до народу інтернаціональних кличів. У Росії йде ревізія «безвольности» старої літератури. Комунізм поволі вироджується, стихія, що винесла на своїм хребті большевизм, переходить цікаву метаморфозу, червоні барди творять напружену й пристрасну поезію – не Комінтерну, а Росії – «Месії грядущого дня». Всюди йде ліквідація духового «всесвітняства», тільки нас воно чіпляється, мов реп'ях кожуха! Скрізь в Європі йде реакція проти російського духу, проти культури, що не знає розуміння ні людської гідности, ні почуття прав і обов'язку; культури, соціальним ідеалом якої є казарма і кнут, яку характеризує повний брак духової рівноваги і витривалости, безмежна сентиментальність у чуттю і безмежне варварство в чині. Лише ми мусимо репетувати про «братній по крові,

183 Lettres de S.E. le Cardinal Mercier au cours du martyre de la Belgique 1914–1918. – Brujelle (франц.) – Листи до Його Високопреосвященства кардинала Мерсьє в мучеництві Бельгії від 1914 – до 1918 р. – Брюссель. – Ред.

духу і культурі» (?!)¹⁸⁴ нарід російський, даючи себе стягнути разом з ним у провалля «ізгоїв», паріїв серед народів. Лише ми плямуємо ім'ям шовінізму все, що, ведене здоровим інстинктом і традиціями нашого минулого, прагне увільнитися від згубного впливу сеї культури. Лише ми приєднання до сеї «культури» сміємо називати українським патріотизмом! Лиш ми, замість проти неї, перестерігаємо нашу молодь проти «атеїста Мериме» і Стороженка!

Ще одним аргументом прикриваються наші «патріоти». Вони, мовляв, не ширять (як їхні вороги – націоналісти) руїницького «культурно-віроповідного патріотизму», лише «територіяльно-політичний», що об'єднує всіх мешканців української землі за об'єктивною, а не суб'єктивною ознакою. Але й се є облуда, яка тільки через нашу легковірність і залюблення у фразах може набрати вигляду правди. Коли я думаю про ці два патріотизми, мені все пригадується старий Адольф Вагнер, учений світової слави, якого я чув у 1914 році на одному диспуті в Берліні, присвяченім балтійським краям. Старому професорові, що сам був балт, дрижав голос зі зворушення, і він мусив перепинити промову, щоб здушити сльози. Він їх проливав на саму лиш згадку, що може залишитися в російських чи в латвійських руках сеї «прекрасний німецький край», де кожна кірха, кожна ратуша, кожна миза лицарська нагадує безлік праці, вкладеної німцями для культивування країни. Він покликався, отже, на історію і працю минулих поколінь і, на перший погляд, очевидно, був щирим патріотом-автохтоном. Але ж щирими патріотами-автохтонами були й латвійці, які відмовлялися німецьким балтам говорити від імени їхнього краю! Хто ж із них мав рацію, чії претензії були більше оправдані? Що таке автохтонство?

Адольф Вагнер, певно, міг би сказати латвійським «анархістам» так само, як кажуть українським нащадки Кисілів, що вони «прив'язані до рідної землі не менше, ніж ви»¹⁸⁵, але річ у тім, що автохтони на кшталт А. Вагнера були прив'язані не тільки до «рідної землі», але ще й до своєї «ширшої вітчизни», до Берліна, з яким вони наза-вше хотіли злучити, як звиклу провінцію, Балтику. А латвійці, якраз навпаки, хотіли зробити з нього незалежну націю. Цілком так чинять і наші «автохтони» – хлібороби чи комуністи. Так, багато з них народилися в Україні, навіть їхні предки. Так, вони дуже прив'язані до «своєї землі», але ще більше до коханої метрополії (одної чи другої), якої лише додатком мислять вони собі Україну. Певно, що вони є патріоти українські. Таким патріотом був і Богдан Залеський, патріотом «Малої Русі» є і київський Шульгін. Але нам тепер сього патріотизму вже не вистачає! У часи, коли Кухаренко «не за Україну, а за ката її» проливав свою кров, коли головним заняттям українства було «іздание общеполезных книг на малорусском языке», можна було ще в своїй совісті погодити два «прив'язання» – до «своєї землі» і до метрополії, як по-годжував Містраль свою любов до солодкого Провансу з любов'ю до ще солодшої Франції. Але тепер, коли «своя земля» прагне стати власним політичним осередком, «автохтони» на кшталт А. Вагнера або змодернізованих тарговичан стрінуть у нації рішучу відсіч.

184 «Хліборобська Україна». Кн. V і VI. С. 69.

185 Поступ. – Ч. 5-6 сього року. – С. 141.

Не українські «анархісти», а такі ноторичні консерватисти, як редактори крамаржівських «Narodni Listy»¹⁸⁶ у Празі, писали: «автохтон – се не той, хто вродився в країні, а той, хто хоче визнати її географічну єдність, не підлеглу іншим, не дати заволодіти нею чужим»¹⁸⁷. Поки він того не визнає, він є колоніст, хоч би й не знати як любив «свою землю». Тому противиться орган Крамаржа визнати автохтонами тих чеських німців, які тяжуть політично не до Праги, а до Берліна. Власне, на сій позиції і стоїть націоналізм, називаючи український «патріотизм» Залеських і Кисілів (а балтійський – Вагнера) правдивим його ім'ям – провансальством.

Важливо не те, хто де родився (прикмета пасивна), лише чи він хоче (активна прикмета!) здійснити категоричний імператив країни, що прагне жити сама для себе. Чи, може, сей ідеал незалежності вважають наші «автохтони» штучним, який не впливає з потреб і духу тої землі, де поховані мільйони тих, що за сей «категоричний імператив» умирали? Тоді ми не маємо навіть спільної платформи для полеміки.

Чи се значить, що націоналізм цілком негативно ставиться до українців іншої культури? Ні, він визнає їхню велику культурну і соціальну вагу, лише хоче, щоб вони стали справді автохтонами, щоб перестали думати про «ширшу вітчизну» та про гумористичні «сходи Європи», щоб не вигрібали з політичного шпіхліра ідеї про «трі руські народності», щоб не гасили в нації того ентузіазму до справи, який горить у творах Шевченка і який єдино забезпечить тій справі перемогу. Не маючи за собою сього «ентузіазму», нічого не вдіє в Україні жодний «трудоий монарх»: його усунуть або так, як у грудні 1918 р., або з Москви – так, як Микиту Черногорського усунув його сербський колега Петро, або «трудящих» Чубарів за наказом Кремля. Нас цілий час хочуть переконати, що для нас «мусить бути ближчий український москвофіл чи полонофіл (отсей малорос і «русин»), хоч би вони й не були «українськими націоналістами», ніж чужинець, що допомагає нашій справі»¹⁸⁸. Певно, що вони є нам близькими, як довго їхня несвідомість (яку треба розсіяти) каже їм бачити їхній ідеал поза межами краю. Але коли сей «ідеал» є їхнім свідомо вибраним і горячо бороненим ідеалом, то тут і «спільної мови» з ними не може бути.

Нам кажуть, що ми не є територіялісти. Але ось як сформулював я ставлення до наших «малоросів» майже десять років тому: «Мусимо згуртувати всі творчі сили краю під синьо-жовтим прапором, пам'ятаючи, що жид, поляк або москаль, що твердо стоять на ґрунті української державності, є її ліпшою підпорою, як українці, що марять про федерацію»¹⁸⁹. Чи говорити так – значить заперечувати територіяльно-політичний патріотизм? І чи не виглядає вже скорше на «культурно-віроісповідний» ваш патріотизм, що ділить «земляків» на чистих і нечистих не за їхнім прив'язанням до «своєї землі» та її ідеалу, лише до інтернаціональних доктрин «союзу трьох Русей» чи «Союзу Східських республік»? І чи, справді, не сміємо ми вважати більшим патріотом України чужинця (шотландця) Кривоноса, ніж «українця» Адама Кисіля, чужинця Кенігсека, славного товариша Мазепи й оборонця Батурина, ніж українця Кочубея, чужинця Синклера, ніж українців За-

186 «Національний часотис» (чеськ.).

187 Narodni Listy. – 5.VI. сього року.

188 «Поступ». – Ч. 1–2, сього року. – С. 15.

189 Д. Донцов. Міжнародне положення України і Росія. Київ, 1918. ст.20.

тонського, Лизогуба чи Дзедушицького? Досить сі питання поставити, аби на них відповісти, аби показати абсурдність вашої «автохтонської» теорії.

«Патріоти» зліва скажуть, що наш націоналізм є «буржуазний», «куркульський», класовий. Ми слів не злякаємося. Самі ж ви признаєте, що, доки суспільство поділене на класи, існує завжди лише «частинно-людське», а ніколи «загальнолюдське»¹⁹⁰. Між нами різниця, отже, тільки та, що ваше «частиннолюдське», яке ви хочете зробити «загальнолюдським», є імпортоване і в Україні абсурдне. Наше ж, ви самі визнаєте, є суто українське, таке, що може стати колективним ідеалом нації.

Певно, що ідеал нації виростає з землі, на якій вона живе, але без сього колективного ідеалу нема ніякої нації, ні її єдності, ні сили. Підняти ж сей власний колективний ідеал запозиченими з Півночі чи ще звідки є безглуздя. Скажете, якже тоді український націоналізм сей колективний ідеал усталить, знайде його? Не бійтеся, знайде його і через голови прихильників большевицької Москви, і монархічного Петербурга так, як знайшли його Італія, Сербія, Чехія, Угорщина, з яких жодна не йшла шляхом, вказуваним вами.

Коли хочете, сей наш патріотизм трохи нагадає американський, що витворений був на спілку «батьками-прочанами» та їхніми нащадками, і новими колоністами зі старого світу. Нащадків перших в'язало до купи почуття солідарності з мертвими, любов до рідної землі, землі батьків. Нащадки других (як наші колонізатори Слобо-жанщини й чорноморських степів) лишили могили батьків далеко за собою, і патріотизм, що витворився в них, мав трохи відмінний характер. Американський учений, що займається сим предметом, пише, що повсталий з сеї амальгами почувань «патріотизм, або, ліпше, націоналізм, американський треба розглядати скоріше як факт моральний, аніж чуттєвий»; се є солідарність людей різних рас, що живуть на одній землі, які стали американцями англійської культури, але які пов'язані спільним «життєвим ідеалом» американізму; се є «акт віри», «нове соціальне евангеліє», нова «концепція життя», «нова релігія»¹⁹¹. Такою новою релігією є й український націоналізм, опертий на традиціях нашої землі, релігією, яка не допускає атеїстів.

Що є сей націоналізм? Се є власна політична ідея, не «союзняська» чи федеративна»; се з'єднання для своєї ідеї всіх мешканців України, але не шляхом підтягування українців до малоросів, а навпаки; се традиціоналізм, лише не «малоросійський» і не «руський», а український; се любов до рідної землі, але як самостійного політичного осередку без яких-будь інших над собою; се консерватизм, оскільки він поборює всякий «інтернаціоналізм», всяку абстрактну доктрину – білу чи червону; се здисциплінована держава, все одно, яка в ній форма правління панує; се пошана до Церкви, від якої ми не домагаємося, щоб вона вважала «Боже» нижче від «кесаревого», але до якої маємо скромне побажання, щоб вона в дусі своєї науки ставила вічне над дочасним, ідеал – над вигодою і «ладом» та натхнула б свою паству вірою в ліпше майбутнє, вірою, яка «без діл мертва єсть»; се привернення рівноваги між нашою захитаною національною думкою та інстинктом мас.

¹⁹⁰ Черв. Шлях. – Ч. 5 с. р.

¹⁹¹ Chinard G., prof. de l'Université de Californie. La doctrine de l'Americanisme (франц.) – Шинар Ж., проф. Каліфорнійського університету. Доктрина американізму. – Ред.

В ім'я сього ідеалу хоче український націоналізм з'єднати нарід в одне ціле, щоб він міг вирватися з усяких «східних Європ», як чехи та серби вирвалися з «Mitteleurop-и», як ірландці прагнуть вирватися з Британської імперії. Можете називати се ширенням ненависти і зоологічним шовінізмом, але лише він дає силу націям, що мислять про майбутнє, не про вчорашнє або нинішнє. Не сей «шовінізм» вбиває нарід «мечем роздору», як кажете ви, а розпуста думки; не те страшне, що він робить нарід «звірами», а те, що ви робите його вівцями. Всі знаки на небі вказують, що сей націоналізм росте, скріплений подіями останніх років, які, замість зробити з них традицію, очорнюєте ви. Ми ще не можемо дихати вільним повітрям сього майбутнього, але можемо бодай чути його, як недалеко від моря, ще не бачачи його, можемо ловити його свіжий, солоний запах.

Наприкінці всіх тих, що сумніваються, а особливо молодь, яку хочуть здеморалізувати наші «патріоти», хочу відіслати до гарної книги Фіхте про Мак'явеллі, де він всяку політику, иншу від римської, британської, від політики великого флорентинця, називає «плоскою, хирлявою і нужденною, яка за найвище добро вважає якусь гуманність, лібералізм, скрізь указуючи шлях золотієї середини («патріотизмом» звете ви його!), себто згладження всіх суперечностей в один темний хаос; яка, закохана з вічним мирі, є ворогом всього сильного, всякої послідовности, всякого ентузіазму («чорною демагогією» звете ви його!), всякої великої думки і рішення»¹⁹².

А великі проблеми вимагають великих рішень.

192 Fichte. *Machiavellis Politik*, Reclam. Leipzig. – S. 48.

ЩО ТАКЕ НАЦІОНАЛІЗМ?

Націоналізм – течія, що називає себе якраз сим ім'ям, є нова течія в Україні. Бо всі інші напрямки нашої громадської думки від сеї назви та її змісту досі старанно відхрещувалися.

Що ж таке націоналізм?

«На вершинах суспільности так само, як у глибині провінції, в області моральности і в сфері матеріяльній, у світі комерційнім, промисловім і хліборобським і аж до верстатів робітницьких нас затрує чужинець, неначе той паразит»¹⁹³.

Так писав один з найвизначніших французьких мислителів нашого часу, даючи яскраву формулу націоналістичної доктрини, метою якої є боротьба з чужим в ім'я свого. Сю формулу може прийняти всякий, у тім і український націоналізм. З тою лише різницею, що головними противниками нашої доктрини всередині нації є, з одного боку, імпортований соціалізм, лише не німецький (як у Барреса), а російський, з другого – не фінансові барони (як у Барреса), а донедавна ще сильне феодалне монархічне дворянство. Назовні нашим противником, як і для французького націоналіста, є завойовницький імперіялізм з півночі: там його інвазії датуються ще з галльських часів, у нас – від XII віку. Опріч півночі, zagrożені ми й з інших сторін, але, як у Франції, не на Італію й Англію, так і в нас – не на захід була зосереджена оборонна енергія нації в останні часи. Розуміється, ся енергія скеровувалася також і проти Заходу, але по Хмельниччині Захід є для нас тим, чим Англія для Франції по Столітній війні; частина нашої програми, але не її суть, тим менше її цінність.

Отже, всередині соціалізм і монархізм.

Ми не є людодіди. Ми не є анархісти. Не фанатики класократії і ніколи не стояли за бунт для бунту. Але ми не є фанатиками тої чи тої форми правління, ми стоїмо лише за «примат зовнішньої політики над внутрішньою», який винайшов не, як думають монархісти, «один із найбільш галасливих представників українського інтелігентського націоналізму», лише незнаний українським історикам німецький історик Ранке, який внутрішній устрій держави підпорядковував вищій цілі – утримання державної незалежності. Про се пише найвидатніший з новочасних істориків Німеччини Герман Онкен: «Політична організація внутрішніх сил мусить підлягати зовнішньому наказові життя, не навпаки. Се відрізняє її (сю засаду) від усіх доктринерів певної форми правління, які не зважають ні на особливості становища нації назовні, ні на географічне становище або на оточуючий світ сусідів, ні на вплив усіх цих чинників»¹⁹⁴.

Монархія з чужим принцом при існуванню сеї системи в Середній Європі могла б кілька літ тому ще бути запорукою незалежності України, тепер монархія з українського роду, що вже присягнув на вірність державі російській, такої запоруки не дає, і тому ми проти неї...

¹⁹³ Maurice Barrès – *Scénjpt dortrines du Nationalisme*. – Т. II. – С. 160, 161.

¹⁹⁴ Oncken. *Über die Zusammenhänge zwischen äusserer und innerer Politik* (нім.) – Енкен. *Про зв'язки між зовнішньою і внутрішньою політикою*. – 1918. – С. 16. – Ред.

Ми ніколи б не виступали проти класу, який, претендуючи на провід в національній життю, довів би свою корисність для нації, яка, як італійська аристократія, що гинула по Шпільбергах та інших мордовнях, боролася б за незалежність нації, яка, маючи своїх Пушкарів, як Георга Дожу, що підняв повстання проти «панів», коли Угорщина вела тяжку боротьбу за незалежність, здавила б і се повстання, і зовнішнього ворога; яка, як Орлик, клялася б спершу «боронити інтегральність території» України, а тоді вже – «свобод війська Запорізького», яка спершу думала б про «patria», а потім еге про «libertates¹⁹⁵» свого стану»¹⁹⁶. Але чи наша аристократія має з сею щось спільного? Аристократія, яка ставить інтереси стану над інтереси держави, яка братається з тюремниками наших Шпільбергів, яка лиш уміє нарікати на невдячність «чорні», замість гартом і мудрістю здобути її і незалежність країни своєї? Чи всі сі колись «жадною толпою стоящі у трона» наїзники, які ледве маленьку іскорку давньої величі видобули з себе в 1918 році, аби за першої небезпеки її згасити, є кандидати на провідників, перед якими могли б ми схилитися?

З почуттям болю і жалю відповідаємо: ні, тисячу разів ні! Вони є мертві для нації, і лише як одиниці можуть служити їй. У масі ж затрують душу народу ідеологією Переяславщини в її найгіршій інтерпретації.

Чи ми їх уважаємо за чужинців? Ні! Як Кисіль, вони кість від кости нашої, лиш, як і в тамтого, їхні кістки українські обросли в них чужим м'ясом, а найголовніше – душа їхня стала чужою нам і краєві. Боремося з ними, як із тими, що стоять на дорозі державного визволення країни, і маємо право й обов'язок робити се, як ті французи, що в Столітню війну боролися з шляхтичами, які склали присягу англійському королеві.

Соціалізм? Ми не є «реакціонери», і ніхто б більше за нас не тішився, коли б робітництво наше досягло чисельної і моральної сили, напр., англійського робітництва, придбало собі його політичний змісл і активність. Але наш соціалізм – се соціалізм Сходу, се бунт невільника, який прагне нового «доброго пана». Се соціалізм фелаків, що вже не мають відваги сказати, що нація – се нісенітниця, але ще не мають відваги проголосити, що «нація – се я», се мій клас. Для того повстають вони проти всякої держави своєї, і тому не можуть вони ніколи створити власної. Тому їхньою доктриною є туманний космополітизм, тому слабка їхня відпорна сила, тому їхня програма – не аксіома, а теорема, що її треба довести, тому, замість віри, мають вони хиткий розум, що відступає перед силою аргументу, підпертого аргументом сили. Тому їхнім ідеалом є не нація, велика та дужа, сильна всередині і назовні, упоєна власною працею й енергією, лише – плем'я, лише рівний поділ «благ», і пан, все одно – свій чи чужий, який сей поділ забезпечить. Тому є вони експонентами чужинців і їхньої науки, тому затрують вони душу нації розслабляючою наукою міжнаціонального братерства.

Тому обидві сі науки – монархізм і соціалізм – є так безсилі, і тому обидві зиркають поза межі держави. Перші – заслабкі, аби зорганізувати плебс, і тому шукають, як умираюча Австрія в 1849 році проти мадярів, чужої помочі проти збунто-

¹⁹⁵ *Вольности (лат.)*.

¹⁹⁶ *Pacta et Constitutiones legum libertatum Gekique exercitus zaporoviensis. – Lausanne (лат.) – Пакти і Конституція прав і вольностей Війська Запорізького. – Лозанна. – 1916. – С. 19. – Ред.*

ваної «черні». Другі – се гайдамаки, без політичного ідеалу і тому також спрагнені чужої організуючої сили. Як у давній Польщі, де «найясніша імператорова» була прибіжищем шляхти проти хлопства і хлопства проти шляхти. І одні, і другі все готові кидати чужому Цезареві кожного визнавця нової національної релігії, що голосить месіянство власного народу.

І одні, і другі тому так люблять «європейський схід» з його аморфністю, де добре себе чують лише раби татарського монархізму або татарського колективізму.

Гаслом соціалістів є «земля і воля», в старовину говорили *panem et circenses*¹⁹⁷, все одно, який цісар їх дасть. Гаслом монархістів є «порядок», символ – ліктор з різками. Кличем націоналізму натомість є «земля» (супроти монархістів) і «власна влада» супроти «волі» під чужим пануванням – соціалістів.

Чи се значить, що націоналізм висить у повітрі, що він безкласовий? Ні, лише ми тримаємося погляду Шпенглера на націю: «*jeder Stand erlbt den Rest der Nation nur in Bezug auf sich selbst*»¹⁹⁸. Колись аристократія – се була нація, потім стала буржуазія, тепер у Росії – «пролетаріят». І ми б прийняли і одну, і другу, коли б сі наші класи схотіли нею зістати. Але вони того не хочуть, бо нація – се не Інтернаціонал, і не мітичний європейський Схід. Коли за сей ідеал не хочуть стати ні шляхта, ні робіт-ництво, то взяти його реалізацію на свої плечі мусить селянство – той клас, який ніс, починаючи від 1917 року, тягар боротьби за визволення країни, який веде перед у продукції країни і який переповнений стихійним, щойно обудженим патріотизмом. Воно, селянство (уживаючи мови Шпенглера), є в нас тим станом, у яким відбувається пробудження свідомости нації; станом, душа якого найсильніша і яка всі інші «*durch die Macht ihres Erlebnisses im Banne hält*»¹⁹⁹.

Чи ми є фанатиками села? Ані крихітки, і вважаємо абсурдом замикатися в його вузькі рамки, але почин перетворення України з нації-каліки на модерну націю вийде з села, національна стихія якого засимілює чуже почасти місто і дасть керунок його політиці як політиці цілої нації, як се сталося у селянській Франції, у фермерській колись Америці, в Сербії, в Болгарії та ін.

Провід у сім русі, у сформуванню класу в націю мусять узяти націоналісти різних станів, як провідниками національних рухів XIX віку були німецькі студенти й ремісники, італійські змовники, польські офіцери та інтелігенти балканських народів. Помагати їм буде спільна традиція, мова та спомини спільних терпінь і спільних зусиль.

Се що до нашого *quid*. Ще важливіше ділить нас наше *quo-modo* від інших українських ідеологій. Соціалісти стоять за соціальну революцію, монархісти – за соціальний порядок, за національну еволюцію. Ми – за національну революцію, протиставляючи першим наш націоналізм, а другим – нашу революційність. (Думки про національну революцію я спершу розвинув у «Нашім голосі», Львів, листопад 1910 р., у статті: Д. Закопанець. Новий революц[ійний] фактор і соціал-демократія) (Д. Закопанець – це псевдо Д. Донцова. – Ред.). У сім є засаднича різниця в нашій програмі назовні. На нас нападають за «контра» в нашій програмі, за його «негативізм». Так, се контра є, і не випадково!

197 Хліба і видовищ (лат.).

198 Кожен стан ставиться до решти нації тільки у стосунку до самого себе (нім.).

199 Силою свого пережитого тримас в очаруванні (нім.).

«Та сама мова, спільні легенди, каже Баррес, ось що становить націю. Появилася чеська, ірландська та інші нації... Як самоутвердилися вони? Через ненависть до сусідів. Погляньте на всі сі народи, що вийшли з-під турецького ярма. Що роблять вони спершу? Серби, греки, болгари: вони переслідують себе взаємно»²⁰⁰. Про сю ненависть говорить і Шпенглер, і Данте, і Мак'явеллі, живе вона в творця модерної Німеччини Бісмарка, який сильніше ненавидів своїх противників, аніж любив своїх компатріотів, у Лассаля, який дужче ненавидів третій стан, аніж любив четвертий. Ся ненависть є порушуюча сила, яка в огню боротьби творить нації, яка створила голландську націю з ненависти до Іспанії, французьку – з ненависти до Англії, чеську і малярську – з ненависти до німців, італійську – з ненависти до Австрії, українську – з ненависти колись до Польщі, а тепер творить її з ненависти до Москви... Культ сеї ненависти – се ніщо інше, як усвідомлений досвід поколінь, що боролися за своє визволення, се формулювання його прагнень, се капіталізований досвід віків, який хоронить націю від злиття з чужинцем, створюючи конечну передумову всякої здорової і дійсно незалежної нації. Се відворотний бік патріотизму, що безплідний і нездатний без неї. І тому кожний, хто старається перекреслити сей досвід поколінь, хто забиває сей сентимент у душі нації, працює над її духовим, а потім політичним уярмленням. Бо лише з сього сентименту родиться той патос боротьби, який веде націю по дорозі до визволення... Забивати се «contra» може лише доктрина, яка проповідує наднаціональний патріотизм („Інтернаціонал європейського Сходу”), бо сю доктрину таке «contra» лише ослаблює. А доктрина націоналізму черпає в ній світогляд боротьби, який веде націю по дорозі до визволення.

Сим моментом різниться націоналістична ідеологія від третьої течії в українській політичній думці – від „провансальства”, від тої анемічної ідеології, яка закляттями, переконаннями, з мусу лише підносила прапор боротьби з цілою ворожою нацією, вважаючи і сю ненависть за шкідливу, а боротьбу – за небажану. Як в отамана Сірка, в сім українстві жило дві душі, мирнокосмополітична і націоналістична. Се українство, як Сірко, приймало раду „Хай першая твоя душа напише:

Їм кров'ю те, чого так прагне друга,
Тоді вже зрозуміє всяк твої
Нові глаголи.
Сірко відповідає, що:
Все життя писав
Їх кров'ю людською, а врешті що?
і дістає репліку:
Вагаючись, писав... Непевною рукою...”²⁰¹

Се вагання і ся непевна рука – се те, що різнить наше провансальство від націоналізму, який іде до своєї мети, не знаючи ваги, ні сумнівів, переконаний у тім, що лише закон боротьби панує в світі, і що се є добре.

Наші «історики» доводять, що од своєї метрополії одділилися сполучені держави Півн[ічної] Америки «не під гаслом націоналізму (бий англійців»)...., а під гаслом політичним: творімо, всі мешканці Америки, ... свою власну ... державу». Але се

200 Barrés. – *Ibid.* – С. 203.

201 С. Черкасенко. *Про що турса шелестіла.*

історична неправда! Ідея власної державності в головах провідників постала щойно в процесі боротьби, і то досить пізно (як у Богдана Хмельницького). Стимулом же розпочатої боротьби було, власне, «бий англійців!». Мова, віра чи рідна земля – це були смолоскипи, кидані націоналістами в маси, аби полум'ям ненависти запалити душі і аби (часто несвідома мета) в сім полум'ю зродилась душа нової нації.

Така є наша доктрина. Вона ставить патріа понад клас, а революцію проти чужої нації вважає за єдиний і конечний шлях до звільнення країни. Вона вважає, що збудження національного патосу і скерування його в два русла: любови до краю і ненависти до чужини – єдиний шлях для нашої нації. Вона думає, що лише власна незалежність, лише максимальний вияв сил нації забезпечить найкраще розв'язання соціального питання. Що лише вільна нація знайде вірну дорогу до своєї експансії назовні. Що лише вільна нація знайде найліпшу форму своєї внутрішньої організації. Вона вірить, що, як по упадку панства на Заході, так і по упадку російського це заропалізму, процес дальшої дезуніфікації Східної Європи йтиме лише під гаслом воюючого націоналізму.

Що без нього, з накинутим чужинцями ідеалом в області культурної, соціальної і політичної творчості, нація звиродніє і знидіє. Звідси відмежовуємося ми від соціалізму, від монархізму і від демократичного провансальства, як від доктрин, які не хоронять націю від отруйних впливів чужої віри і, зменшуючи її відпорну силу назовні, гальмують кристалізацію окремого осередка національної волі на Україні.

Момент, що тепер настає на Україні, вимагає консолідації всіх сил, що можуть віддати себе на послугу новій ідеї націоналізму. Не про єдиний фронт антиподів говорю тут. Говорю про консолідацію всіх людей однаково настроєних, людей одного темпераменту. Від нашого – героїчного в масі, але хирлявого на верхах – провансальства відколюється певний заступ людей, перейнятих націоналістичною ідеєю, але збриджених протухлим духом кволого лібералізму, що запанував в офіційному синьо-жовтій українстві. По тамтім боці відколюється група людей, що давно відвернулася від жовто-блакитництва, але патос якої не вміщається вже в умираючій комуністичній доктрині, шукаючи за новою дорогою. До консолідації цих елементів повинен стреміти націоналізм. Усім їм бридкий ветхий монархізм, усім бридке мляве офіційне самостійництво, і в усіх них живе ще дух революції. Дати їхній енергії одну програму, одну ціль і одне стремління – ось найшляхетніше завдання модерного націоналізму!

Лише під сим гаслом може перемогти нація, під ним – вийти переможно з хаосу нашої доби, зі звалищ поламаних програм, знищених настроїв і моря пролятої крові.

KEEP SMILES! (УСМІХНИСЬ!)

Оповідать, що на всіх американських двірцях, на підземних дорогах, в бюрах кидається вам напис: Keep smiles – усміхнися! І це зовсім не є такий дурний клич. Ви чули, мабуть, про методу Кує? Це метода автосугестії. Коли ви заслабли, повторюйте лиш собі щодня: «мені йде чим раз ліпше» – і за кілька днів недуги – як не бувало.

Це є спосіб лікування фізичних хвороб, вигаданий ідеалістичним французом. «Матеріялістичні американці винайшли методу лікування моральних недуг теж автосугестією. І спосіб добрий, бо неможливо, щоб людина, що змусила себе глядіти на все усміхаючись, щоб вона заразилася шопенгаверівським песимізмом, скінчила, як молодий Вертер, або стала українським ліриком чи фейлетоністом.

Тому я пропоную застосувати американський винахід в нашій життю. У нас він страшенно потрібний, бо я не здибував такої понурої нації, як українська. Подумати тільки, що Остап Вишня – одинокий наш гуморист на цілу Україну від «Кирпатих гір» (як він каже) аж до Дону! Як на сорок мільйонів, трохи замало...

А колись було инакше. На наших степах, які майже не знають суворих гір, ні понурих лісів, смішному не було де просто сховатися. І тому в нас колись сміялися всі і з усіх, а особливо запорожці. Цісарський посол Ерих Лясота називав їх ritterliche und freudige Gesellschaft (лицарське й веселе товариство), а Куліш казав, що «веселість була до певної міри обов'язкова для запорожця, як противига «унинію», смуткові й тузі, які низове братство мало гірш, як за гріх». Не дурно й співало воно: «Дай же Боже, щоб козаки пили та гуляли, Та веселії мисли мали, Та ворогів воювали!»

Спершу «веселії мисли мали», а потім «ворогів воювали», не навпаки. Бо братчики тямали добре, що з сумними гадками ворога не звоювати. Правда, перед тим вони «пили та гуляли» (чого я не думаю поручати тепер), але в ті часи не було доктора Кує «і запорозький» спосіб був, може, одиноким способом прийти до «веселих мислей»... З цими веселими мислями, бадьоро й зі сміхом брали (й віддавали) своє життя запорожці. Вони глузували з усього і ніщо їм не імпонувало: ні місяць, ні зорі, ні султан турецький, а на добрий дотеп не забував січовик ніколи – чи коли сидів із вудкою в руці, чи на коні, чи... на палі. Мав помисли, яким позаздрили б Бостер Кітон і Чаплін, а із смерти робив собі саме стільки, скільки французький маркіз на ешафоті. Цей сміх ще грав відгомном в «жовтоводських» дотепях Хмельницького, від яких мороз проходив поза шкірою; блистів ще трохи у творах Котляревського, Ру-данського і Стороженка, а потім нагло вмер. Так ніби його й ніколи не було. Так ніби нас усіх хтось всадив до темного льоху або темні окуляри на ніс вложив.

Настали інші часи, ми стали страшно поважно брати життя, а з усього робити трагедію. З веселого старчика – Сковороди, – в роді горківського Луки, зробили ми «мандрованого філософа» (Багалій). З гуцульського Бокачо – Черемшини – «співця народнього горя», а зі Стефаніка... (Я Стефаніка инакше собі не уявлю, як він кричить, коли пише і гримає кулаком по столу), з нього зробили Марка Вовчка в споднях. Хотів я якось инакше, «веселіше» підійти до Шевченка, і зараз же повчили мене, що не «зло», «чорт», «злая доля» і т. д. характеристичні Шевченкові, а плач...

Повчили, що «ніякий поет не навчив нас так плакати... як Шевченко» («Український Студент», ч. 9. – 10. з 1926 р.). А там, де плач, який же там може бути гумор?

Гадаю, через вроджений нахил до плачу нема в нас і гумористів. Поминаючи того самого Вишню, решта то, так би мовити, гумористи поважні й обачні (щоб когось, крий Боже, не образити). Як захоче висміяти приятеля, то зараз вийде «дружній шарж», цебто жарт з перепросинами, млявий і нудний, без перцю. Або, сміх з усіх, опріч хлібодавця; насмішка – в парі з простацько-«демократичним» компліментом у бік редакції, в якій цю «гумореску» уміщується...

А коли «здавить життя тягота», ну, то тут уже пиши пропало! Жах і смерть сіяло модерне місто, а яку життєрадісну й веселу симфонію з його зусиль і праці дав нам Вергарн! А наша симфонія праці? Це безрадісне й понуре цокання песимістичного каменяря. Заломлені руки і сціплені уста... Про який тут сміх може бути мова?!

Так само в політиці! Найголовніше, що бракує нашим політикам, так це почуття комічного. Чи в нас за цілий час існування східних і західних українських республік, (чи «трудова монархія» Скоропадського), хоч з одної канцелярії вийшла нота, що своїм гумором зрівнялася б з нотою запорожців до султана? Ані одної! А так часом потрібно було... І нема що заслонятися «дипломатичними звичаями», прийнятими «в цивілізованих країнах». Погляньте-но, якими нотами обмінювались Керзон або Чем- берлен з Чичеріним. Аж заздрісно стає, скільки дотепу мали ці політики, а внаслідок того – скільки охоти до життя, а в нас? Плакати хочеться, слухаючи ті «ноти», немов би їх визбирали з «Ой, не ходи Грицю».

Або, чи бачили ви фотографію Черчила? Це ж Фаті – «грубашек» з екрану, вічно усміхнений, «вічний парубчак», як його називають його веселі земляки... А тим часом – це той самий, що зробив колись чолову атаку на Дарданели, при якій марно згинули тисячі англійських вояків... А він вічно усміхнений, тепер і тоді. Наші ж політики не здолали б так сміятися навіть, коли б їм вдалось взяти Дарданели або знов дістати високе запрошення на канапки.

Сумний нарід! Ні дотепу, ні оптимізму!

Або візьміть гоголівського Пацюка, якому летіли самі в рот галушки, як він лиш уста отворив (та ще й у сметані самі замачалися). Тип безсмертний на Україні. До такого типу, здавалося б, неможливо підійти з трагічної точки погляду. А в нас підходять! Треба лиш у нас з'явитися такому Пацюкові, що мріє (або дістає) посаду, де має лиш уста озорити, аби вареники ковтати, а в нас говорять не про його шлунок, а про його... «орієнтацію»: нападають, боронять, злостяться і впадають у песимізм.

Чи є в цьому якийсь глузд?

Або, скажім, з'явиться якийсь «лікар поневоли», або той Поприщин, якому заманеться, що він еспанський король Фердинанд VIII, і зараз його беруть поважно, а титулюють не інакше, як «пан міністр», або головний отаман, і ніхто не бачить комізму ситуації. У нас навіть заснувалося спеціальне мандрівне товариство, яке раз є кабінетом міністрів, раз «гроном професорським» (в залежності від обставин), порхаючи, мов горобчики, з одного стовпчика на другий, і всі дивляться на маскараду, мов теля на нові ворота, хай хтось спробує з тих «лікарів поневоли» поглузувати, як Мольєр – зацитькають умлівіч!

Понура нація...

Давніше, як от козак Байда, навіть на гаку висячи, лаяли «віру чужу погану», не даючи собі дрібничками псувати настрою; або просили себе вище на шибениці підтягнути, щоб легше було катові останню шану козакові віддати... Був гумор! А тепер? Тепер і на гак не треба вішати: за два келишки можуть свою лояльність засвідчити.

Давніше «пили й гуляли», але й «веселії мисли мали», а тепер, навіть коли г'ють та гуляють, то мов з хреста зняті. Я не знаю інструменту, цікавішого від саксофону, ані танцю, гарнішого від чарльстону, ніде не є відданий так гарно безжурно-одчайдушний ритм нашої божевільної доби. А з якими поважними мінами танцюють у нас цей танець? Мов ціпом молотять... «Каменярі».

Наша молодь, здається, трохи соромиться бути веселою. Але колишні бурсаки цього не соромилися. А їхня веселість не була ознакою занепаду нації, навпаки. Це ж були ті «спудеї», що крадькома тікали до табору хмельничан. А пригадайте німецьких «буршів» (хоч би з «Alt-Heidelberg²⁰²»), це ж ті самі, що бились з Блюхером під Ляйпцигом і Ватерлоо. І так самісінько в приватнім життю. З усього роблять трагедію. Давніше, наприклад, до прекрасної частини роду людського ставилися з розмахом. Або цілі Речі Посполиті задля цього переверталася (як гетьман Богдан), або й так себе потішали, мовляв: «не буде Галі, буде другая...» або «цього цвіту по всьому світу». А тепер? – Тепер ані Речі Посполиті через жіноцтво не розлітаються (лиш мішані хори), ані нового «цвіту» по світу не шукається, лише відразу йдеться на Високий Замок і стріляється собі в лоб. Трагедія й ані тіні дотепу, навіть в посмертній записці.

Або й тая смерть. Неприємна це річ. Але чого ж уже сумувати? Тут так: або когось ховають, хто й по смерті не вмере, ну, то тоді скріпленими духом і бадьорими повинні ми вертатися з цвинтарища. Або ховаємо такого, кого вже перед смертю поховали (приятелі на ювілею), ну, то тоді й поготів уже нема причини до смутку.

Я не знаю, але для мене нема взнесліших хвилин, як тюпати за труною безсмертного мерця, що «смертю смерть поправ»: відкриті голови, закреповані чорні бубни й ліхтарні, і бетговенівський марш... Міцніше самої смерті чується тоді людина. А в нас? Я був колись на похороні одного нашого діяча коло Львова, де «наш знаний поет» не виголосив, а заголосив таку промову, що не тільки він сам, але й дооколишні баби-крикливиці ревіли, мов на весіллю. Чи такі церемонії кріплять серце, сталять душу? Волю таки старих запорожців: червона китайка – для мертвих, малиновий стяг – для живих, без великої різниці, без непотрібного смутку...

У нас роблять трагедію з усього. З політичної поразки, з нестравлення жолудка, з «матеріальної нужди» якогось великого діяча-жебрака, з хрестин і народжень, з кохання й зі смерті, з поезії і з прози, з політичних пацюків і з раутів, з похоронних промов і з чарльстонів, з усього! Мов змора, тяжить над нами життя, мов намордником, заціпило нам уста, що жодна усмішка не може їх розколоти, що вже й сміятися вміємо лише на кутні.

Невже це нормально, невже це здорово, невже так повинно бути і невже так є в інших?

Ні, в інших зовсім инакше. Там «саморадість» – ідеал Німеччини, нової і старої, 1914-го і 1871-го, Гінденбурга і Ніцше. Це ж сей останній каже: «Саморадість геть

від себе жене все, що трусливе. Гідним погорди здається їй той, хто все журиться, зідхає і квилить». А чи ви можете собі представити, щоб йовіальний президент німецької республіки (пок. Гінденбург), наприклад, плакав? Певно, що ні, щоб сміявся, скільки хочете. Таким веселим і йовіальним виглядав він, мабуть, і під Таненбергом, як Черчил під Дарданелами. Удача чи невдача – все одно.

А ось що говорить Емерсон: «Велика воля не понижується до того, щоб брати щось поважно; все мусить бути веселе, мов спів канарка, чи це буде будова міста, чи руйнування змиршвілих церков чи народів»... А другий англосакс, Б. Шов, твердить, що «поступ людськості може обійтися без похоронної музики, що й без чудернацьких урочистостей, безрадісних мін можна вдряпатися на найвищі шпилі і спуститися в найтемніші глибини душі, лише через непогамовану веселість духа»...

А ось що думає автомобілевий король Генрі Форд про одного свого приятеля і про смерть: «Джон Борофс ніколи не був старим. Учився і ріс до останньої хвилини.

Хто так засох, що вже не міняється, той вже не живе, його похорон – тільки дрібна деталь... У смерті Джона Борофса не було нічого сумного. Коли збіжжя лежить золоте і дозріле на сонячнім світлі в час жнив, а жінці в'яжуть його в снопи, нема в тім смутку. Дозріло й виповнило свій час так само ж, як Джон Борофс дозрів до жнив, але не до розкладу. Працював майже до кінця, а плани його сягали поза його життя»... Зрештою, не мав часу сумувати. Ціллю життя для Форда є розрід, а тоді «треба щоранку будитися наново і бути розбудженим цілий день»... Поховзнешся, то й це не причина до смутку: «нема сорому в невдачі, сором є боятися невдачі. Невдача – це тільки нагода, щоб розпочати мудріше наново»...

Розпочати із сміхом, як всі американці, як Форд, як Ліндберг. Ви думаєте, що робив Ліндберг, як прилетів до Парижу? Їв? Ні! Пив? Ні, він антиалкоголік.. Він сміявся! А разом з ним й усі інші: сміялася юрба, сміявся посол Герик, сміявся принц Вельський.

...Я гадаю, що з народом, що вміє так сміятися, нічого не зроблять тисяча Троцьких і Леніних разом!

У поетичну форму уйняв цю філософію Жан Мореас:

Хай спадають листки, Мерзне плесо ріки,

– Я сміюсь, я сміюсь! Хай утихне танець, Прийде скрипці кінець,

– Я сміюсь, я сміюсь! Хай все щастя устане, А все зло гіршим стане,

– Я сміюсь, я сміюсь!

І вони дійсно сміялися, ці французи, від Генриха IV до Наполеона, від Клемансо до Фоша. Це, мабуть, і була причина їхніх політичних успіхів. Серйозно виглядали тільки Робесп'єр і Кайо, тому то їм і видерли задалегідь керму держави з рук: не мала Франція довір'я до сумних постатей, як Цезар – до щуплих.

Що ж є ця «саморадість» Заратустри? Це життєва мудрість, яку колись мали й ми, але яку загубили. Це добра міна при кепській грі. Це виклик, це кпини з окруження. Це бути над працею, а не щоб праця була над нами; бути над терпінням, над смертю. Це сміхом заперечувати владу чужого над собою. Це заперечення всякої втоми й песимізму. Це насолода змаганням, незалежна від його висліду. Це дитяча безжурність і дитяча жорстокість, первісна радість життя, яку нам вкрали вічні

нарікайли, політичні неврастеніки, літературно-кретинічні Тартюфи і зрабіндрачені малоросійські філософи...

Без сміху – життя нудне, як наші засідання; мляве, як ювілейні концерти; одна- нітне, як комуністична газета, безбарвне, як галерея наших політичних діячів. Сміх з ворожого оточення забиває його в нашім серці, сміх з себе забиває брак самокритики, так потрібний нам. Мов хрест мучеників Колізея, боронить нас сміх, коли й не від бестій, то від того, щоб ми схилили перед ними коліна. Сміхом можемо плюнути погорду до тих, що хочуть зробити з нас таких самих каналій, як вони. Без сміху нема оптимізму, без оптимізму нема праці і змагання, без змагання нема перемоги. Сміх дає гарт нашим м'язам, а нервам – міць...

Тепер, коли в паскудну розквась обернули «обставини» не одного в нас, мо- лодь бодай повинна устерегтися від понурої філософії песимізму і всеоправдання. Бодай вона повинна принести нам освободжуючий сміх і «веселії мисли», як ті запорожці і для тих самих цілей...

Keep smiles!

ПРОБЛЕМА ПОКОЛІНЬ

*On ne sert son temps qu'en le devancant.
(Лиш той своєму часові служить, хто
його випереджує).*

Josef Caillaux

Націоналізм є рішучо в моді. Щось, як соціалізм у другій половині минулого віку, а особливо по революції на Україні, коли, крім соціал-демократів, з'явилися соціялісти-революціонери, соціялісти-самостійники, соціялісти-федералісти! Для повноти образу бракувало тільки соціал-хліборобів і соціал-анархістів...

І до цього, мабуть, прийшло б, коли б не «планетарний» експеримент большевизму. Він зіпсував орієнтацію на соціалізм через його *reductio ad absurdum*²⁰³, а «ленінізм» викликав «фашизм»: це прізвисько причепили до нового націоналістичного руху, який почався задовго перед 1917 роком і якого захлеснула була на мить хвиля соціальної революції.

Націоналізм став, отже, в моді. Кожда з партій і груп, які недавно соромилися з ним всякої спільности, зачала до нього признаватися і зрікатися соціалізму: «есефи» (соціялісти-федератісти) знову прозвалися «радикалами-демократами» (жодних «ес»!), соціялісти-самостійники не пристали до жодного Інтернаціоналу, «трудовики» стали знову націонал-демократами. А різні крайові та емігрантські угруповання заходилися брати протекторат над тою чи тою організацією молодих націоналістів, що постали у Львові, в Перемишлі, Кракові, Гданську, в Празі, у Варшаві... Партії і групи, яким не вдалося націоналізму задушити або зігнувати, більше воліли вже мати його під собою, як проти себе. Зачалися спроби створення освоєного, тепличного, оскленого, манікюрованого націоналізму. Всі, не виключаючи соціал-демократів, нагло «переконалися», що націоналізм – се може бути не зла навіть річ, лише під одною умовою: коли він зречеться права самостійної організації, візьме щось з Маркса або з Єфремова і піде під булаву соціялістів, демократів або хліборобів. Навіть сі останні визнали, що за націоналізмом є сила і майбутнє, але тільки за умови, що він дасть провадити себе тим, за ким є слабкість і минуле. І навіть нових «тироль-ців Сходу» (з «кресів») убрали в націоналістичну чамарку.

Той самий процес відбувається на Великій Україні. Спотворений, несвідомий самого себе націоналізм, мов вогонь, згашений в однім місці, набухав в іншій. Центральна Рада втекла, але вернула знов. Її розігнано, але натомість прийшла українська гетьманщина. Коли вона зачала тяжіти до Росії, прийшла Директорія. Большевицький «ухил» останньої викликав появу своєрідного українського бонапартизму («головноотаманства»); впав він – з'явилися боротьбісти й укапісти, знітилися вони – повстав «хвильовізм» в області культурній, «шумськізм» – там і тут – в області політичній, нарешті «волобуєвщина» – в області економічній; кі все на наш редут», – скаржиться Москва, всі «неблагополучні

203 Доведення до абсурду (лат.).

по націоналізму!»! Ба, навіть ціла КП(б)У мусить боронитися проти закиду в шовінізмі, який їй роблять Зінов'єв і Ларін!

І знову так самісінько, як і по цей бік кордону (тільки в ширшому розмірі), множаться націоналісти, множаться й спроби існуючих угруповань на Великій Україні освоїти, знешкідливити, звалашити український націоналізм. Комінтерн бере його в опіку, стає його «одиноким представником», хоче запрягти «бандитизм» (як цариця Катерина гайдамаччину) до московського возу: здвиг величезної ваги! Давніше українські націоналісти («ер-упісти» та інші), щоб дістатися до мас, убирали маску соціалізму. Тепер соціалісти, щоб дістатися до мас, убирають маску націоналізму! І треба, дійсно, не мати ніякого почуття гумору, щоб не сміятися, як жид Каганович виступає в ролі Тараса Бульби, що гукає Остапові своє «Чую!»), або як москвофіл Вальницький боронить з соймової трибуни права... української мови!

Ці явища – зріст і націоналізму, і залицянь до нього ненаціоналістів – явища цікаві. Але вони, особливо останнє, приховують у собі небезпеку. Отже, в інтересі здорового розвитку націоналістичного руху, який непокликані опікуни стягають на манівці, – наступних кілька слів.

Постають групи націоналістичної молоді, і це добре. Перед її запалом і захопленням новими ідеями – повний респект. Приємно бачити, як молодь поволі позбувається набридлої жуйки старих фраз про «право нації» (навіть нікчемної) на самостійне існування, про «суспільну еволюцію», яка, мов та ракета фон Оппеля, шпурне нас у царство свободи – тоді, як ми лише за поручні триматимемося. Приємно, що розмови про «право сили» (не про «силу права») вже не стрічаються з реготом демократичної «гальорки»; що ніякі знизування плечима ліберальних професорів і большевицьких «начотчиків» не змушують уже нас соромитися слова «шовінізм» або «зоологічний націоналізм». Приємно, що замість анонімового «історичного процесу» ми поставили наше творче «Я», що слово «хочу» зачали в нас вимовляти без страху навіть тоді, коли за ним не стояло жодної «наукової» санкції. Приємно, що й на Великій Україні через туман чужого фразерства, через «інтернаціоналістичний» дурман проривається в душах молоді «Україна гострореальна, чуттям і бурлінням мільйонів жива». Все це відрадні ознаки, але...

Але цього мало! Це лише половина роботи. Мало знати, куди йти, треба знати – з ким іти, а з ким – ніколи. Маємо різні політичні групи і кожна тягне до себе. Чи націоналісти виробили до них своє ставлення? Маємо безліч питань практичного життя, і кожне домагається розв'язання навіть тоді, коли ходить лише про вироблення нової ідеології. Чи такі розв'язання націоналісти шукають? У нас визнали нарешті, що націоналізм – це новий світогляд, нове психічне наставлення – чи ж воно може жити, не реагуючи на старе? Націоналізм – це ясність замість недоговорености, це «однобічність» замість еkleктизму, це «гострореальна» дійсність замість старомодного доктринерства, це пристосування до себе замість пристосування себе... Як же ж може він не прагнути очистити труйливе повітря боягузливого крутіїства, яким нам доводиться дихати? Як може він обмежитися деклараціями замість розворушити трухлявину самого життя, замість зайняти становище супроти тої не- порушної сили філістерства, яке лишилося собою попри війну, революцію, попри всі здвиги і катастрофи? Скрізь зродився новітній націоналізм

у тяжкій боротьбі з силами вчорашнього дня – так прийшов до життя кемалізм, муссолінізм, «санация». Жодний націоналізм не думав дійти до мети, не усуваючи набік найтяжчих ворогів поступу в лоні власної суспільності. Чому ж у нас це не робиться? Чому, замість відмежуватися від мертвих, у нас, навпаки, простягають їм руку згоди? Навіть тим, що стримують розвій націоналізму?

Чому лише наш «націоналізм» проголошує, що не є його цілком обмежувати діяльність існуючих організацій, але тільки впливати на правильний її напрямок». Тільки впливати! Далеко б зайшли кемалісти, якби вони обмежилися лише бажанням «впливати» на свого «законного монарха», на Демад Фериду та Алі Різу-пашу, якби вони здумали увільняти рідний край від англійців, не увільняючи його рівночасно від англійських агентів. Багато б зробив Мусоліні «впливанням» на Джоліті! Добре б вийшов Гарібальді, коли б «впливав» на неаполітанського короля, замість вигнати його з столиці, замість очистити «справжнє багно, повне гнилі і зародків смерті», як звав патер Гавацці протиґарібальдійську Італію, замість пустити в неї «свіжу течію, якою стала італійська національна ідея».

У нас ці приклади без ваги, у нас цього сепарування не спостерігається, у нас течія, яка хоче представляти новий світогляд, вагається виповісти війну представникам старого. Часом це, правда, робиться, але так, як прийнято в цім краю: гострі виступи, але проти якоїсь особи, ніколи проти групи, проти течії. Очевидно, що така «боротьба», позбавлена всякого засадничого підложжя, ані на волос не змінює загального настановлення – «впливати» на те, що має бути знищене, не дивно, що така «боротьба» лишається без відгону і без значення...

Не дивно, що таким націоналістам, які тримаються здалека від конкретних проблем дійсного життя, грозить небезпека впасти в порожнє фразерство, в тромтадацію на тему «Ми молоді! До нас належить світ!» Ми є «динамікою нинішнього дня, відблиском майбутнього... Ми є буйним веселим потоком весняним!»...

Молодечість є гарна річ, ще ліпша – певність себе і запал до нової великої ідеї, але нова ідея, звичайно, народжується серед таких мук і болю, що їй і не в голові славити себе і пишатися собою на базарі. Вона думає про самоутвердження, не про саморекламу... Ось чому тромпети нових націоналістів свідчать або про їхню крайню молодість, або про неперетравлений запал неофіта, не в муках роджений, а мов квітка готова, зірваний, що навіть перших півнів не потребуватиме – для апостазії... Абстрактне без конкретного, про без contra, фраза без змісту не створять націо-налізму. Націоналізм – се інтегральна ідея, це свіжа ідея. Вона потребує для пропаганди голосної зали, не напханої старими меблями, що вбивають звук. Націоналізм – новий світогляд, а новий світогляд має вчити ходити інших, а не спиратися на чужі костурі.

Культурна нація шанує свої авторитети! – лунає клич. «Незгода руйнує, згода будує», залишімо вже раз отой анархізм та «отаманію», шануймо традиції!

Таке гукають до молоді (бо переважно серед неї рекрутуються націоналісти) наші безавторитетні авторитети, забуваючи, що авторитет визнання не жебрає, що авторитет, скажу по-французьки, не se propose²⁰⁴, він s'impose²⁰⁵, часом проти волі

²⁰⁴ Пропонує (франц.).

²⁰⁵ Бере на себе; є нагально потрібна (франц.).

підбитих. У нас забувають, що «довліє днєві злѡба його», що кожна епоха має свої завдання. Не пам'ятають, що нове вино не вливається в старі міхи, що тим менший авторитет мають страхопуди на баштані, чим довшим ювілеєм своєї «праці» можуть виказатися. Пошанівок до таких «авторитетів» грозить націоналістичному рухові іншою небезпекою – одеревінням, зіштивненням, може, паралічем.

Чи Хмельницький шанував авторитет Кисіля? Він убрав його в кайданки, бо сам новим авторитетом хотів стати. Він рідні авторитети посилав у Крим разом із тими чужими.

Ось перші українофіли й Володимир Антонович... Чи він шанував свої авторитети? Він виповів їм війну, він дав їм прізвисьце «колоністів і плантаторів», він висунув гасло апостазії від старих авторитетів, і без цього гасла не було б модерного українського руху...

Ось Шевченко. Втілення авторитету – громада, була для нього «капуста голова-та», одинокє його становище супроти неї було становище «наплювательне» («А на громаду хоч наплюй»). А в головнім авторитеті – в кумирі цілої демократії – народі – бачив Шевченко в хвилини злоти лише «мільйони свинопасів». Не дурно символ його ідеалу для нього ніколи не був «народ» (сучасне, дане), лише Україна, край (вимріяне, майбутнє). Він чувся людиною майбутнього, а з авторитетів вчорашнього визнавав тільки тих, що приготувляли прихід сього майбутнього, не всіх!

Поминаю проблематичну постать Куліша, поминаю Грінченка, поминаю Франка – за всієї їх різнорідности, яку пошану перед авторитетами свого часу мали вони? Але ось нові часи. Міхновський, політичний рух, з якого народилося ціле нове українство. Чи він не проголошував війни традиціям доби занепаду? Чи в «Самостійній Україні», в цім маніфесті войовничого націоналізму, не стоїть, що «між молодію Україною та українофілами немає ніяких зв'язків»? Чи він, сягаючи думкою в добу державної Русі, не переходив до порядку над авторитетами свого часу? Так усе було, так усе бути повинно. Нову епоху повинен творити націоналізм? Ну, то нову епоху творить лише той, хто стоїть у відкритій боротьбі зі своїм часом, хто змагається за здійснення майбутнього, проти дійсности. І тому, коли молоді представники українського націоналізму цураються самоорганізації (хоч би ідейної), шукають опіки, «впливів» (часом просто посад) у старих угруповань, стираючи для їхньої догоди свої «канти» і спилуючи пазурі, то роблять безнадійну річ. Нищить вона і їх самих, і справу, яка нібито є дорога для них. Революціонери все розбивали старі таблиці, ті ж, хто «краще» їх інтерпретувати *ex cathedra*²⁰⁶ заходився, це були направлячі старого, вороги нового. В останніх часах зачинають в органах націоналістичної молоді визна- вати цілу недогідність злуки зі старими групами, але, мовляв, так треба було в минулім робити, іншого виходу не було. Така постанова питання свідчить про нещирість, бо хто не хоче визнати старих помилок, виправдуючи все «обставинами», для того такі «обставини» знайдуться ще не раз, а слова залишаться словами... Просто тепер свої «маси» піднесли голос, треба їм дати якусь сатисфакцію: політиканство і нещирість не гідні націоналіста, який має не повзти «демократично» за масами, а вести їх за своєю гадкою. А

втім, і це найважливіше, як виглядають ті авторитети, які добиваються признання молодого покоління? Коли приглянемося до них ближче, побачимо й ту третю, найбільшу, небезпеку, що загрожує націоналістичному рухові. Я вже згадував 1917 рік: скільки тоді знайшлося в нас соціялістів! Скільки Санчо Пансів хопилося Дон Кіхотового списа і пересіли з осла на Росинанту! Скільки відразу стало державниками, з тих, що, коли ця ідея дозрівала, з корінням її виривали з рідного поля навипередки з представниками «братнього народу»! І це мали б бути ті, що випереджують свій час? Але нехай! Постараймося бути зрозумілими і виправдати те, чого не можна виправдати. Але ж націоналізм має свої завдання, інші! Чого ж шукати має він у цих групах? Що, врешті, є ці групи?

Є вони різні... Одні, зв'язані старими зобов'язаннями, не хочуть (нехай не можуть!) досі зірвати їх, мусять виступати під ослоною не одного, а двох прапорів. Повторюю, припустимо, що вони інакше не можуть, але чого в них має шукати націоналізм?

Ось другі – ведуть корисну роботу – «Просвіти», кооперація, боротьба за свою Церкву, університетські катедри й ин. Але чи ж не тим самим займалися наші просвітяни від 1905 року і чи не відхрещувалося від них тодішнє молоде українство? Подостатком є і таких націоналістів, що крім того ще вигукують проти большевизму як проти єдиного ворога народу. Все це прекрасно, але чи не грають вони ролі членів «Союза русскаво народа», що трясли кулаком проти Австрії, яка «угнетала русскіх братьев»? Чи не воюють (мовляв Драгоманов) з «турками зовнішніми», забуваючи про «турків внутрішніх»? А втім, чи в цій групі нема і ще «скрайніших», чи нема таких, які про свято є в національній справі в офензиві, а на будень – у дефензиві? І що з тим усім має спільного націоналізм?

Є й інші, які стоять на ґрунті парламентаризму. Читали, що сказав недавно в соймі один справді авторитетний представник нинішнього часу? «Завдання часу, – говорив він, – знайдення форм для усталення в конституції тих речей, які досягнули ми в життю», і що це усталення доведеться перепроводити з соймом або й без нього». І Лассаль у своїй розправі про конституцію не висловлюється ясніше! Виходить, отже, що до фактів пристосовується й конституція, а не факти змінюються, що конституції перечать. А власне та група, про яку тепер мова, якраз думає, навпаки, лише застосувати конституцію. Можливо, що її, сеї групи, віра дуже щира, можливо, що вона спирається на традиції, йдучи шляхом українського клубу в Думі чи в Райхсраті. Можливо, що для сеї групи, дійсно, святі прекрасні засади, що «головою муру не проб'єш» або що треба «вдоволитися скромною роботою, бо факти показують, що з революційної фрази нічого не виходить». Нехай роблять своє. Але що спільного, до чорта, з тим усім має націоналізм?!

Дехто з «націоналістів» дуриє себе надією, що, вступаючи до інших українських груп, «ми їх переробимо». Як ви їх переробите, коли життя їх не здолало переробити? Що може випростувати горбатого? На словах вони погодяться з вами, приймуть вашу програму, але незабаром вилізуть різні «але». Ось «безпринципні лицеміри» від комунізму, як їх звать їхні ж товариші. Вони теж державники, се ж вони збудували українську державу! Але запитані про останнє слово, вони відповідать приблизно так, як відповів мені один автор із «Більшовика України»: «Коли він (я) говорить про українську соціялістичну державу, він бачить у ній

тільки сурогат держави, забуваючи, що потреба економічної і політичної боротьби з капіталістичним оточенням робить спілку з Росією єдиною державною формою, де пролетаріят і селянство мають вигляд на перемогу». Яка ж це форма? Це така, де «суверенність окремих республік зливається в колективній суверенності Союзу, подібно, як в умовах нашої громадянськості інтереси особи тонуть в інтересах колективу». Одним словом, «небывалие форми между гасударственных атнашений»²⁰⁷. Справді, небували!

Таке саме почуте від хліборобів. Зачнеться жовто-блакитно, а скінчиться червоно або трикольорово; зачнеться самостійністю, а зійдеться на Леніна, на графа Келлера, або на Віктора Чернова, як у наших есерів. Запитайтеся в них, і вони громитимуть разом із вами большевицьких окупантів, а тут же вмовляють вас, що «непорозуміння» між нами і братніми народами «легко могли б бути розсіяні», коли сісти до спільного столу; що національний протест – це «хвороба», яку треба нищити; що «національно-державне самовизначення зовсім не вимагає не лише господарського і культурного відокремлення, але навіть і повного політичного сепаратизму окремих держав»; що час подумати про «підготовку психологічного порозуміння між народами, що тепер ворогують між собою», та що «будувати самостійність на принципі ворожості і війни з Росією народи не можуть і не повинні»²⁰⁸.

І всі отсі комуністи, соціялісти і хлібороби – всі вони «державники», а коли хочете, то майже націоналісти! Їх переробити? Як ви переробите їх, якщо по роках війни – громадянської, національної і світової, по роках революції – з'являються перед аудиторією в старомодних лахах із часів прекраснодушного минулого, з часів «Кіевской Старини» і «Тирольців Сходу»? Це могикани, які добре зробили б, коли б політично хутчій умерли. Але хіба Пілсудський ставив «поза нацією» тих своїх співробітників, що колись ставили пам'ятник Катерині? – питаються могикани. Певно, що ні! Не ставлять поза нацією своїх цареславців і націоналісти (так роблять зі своїми противниками тільки хлібороби і більшовики), лише... відповімо теж питанням: не тоді, як Польща постала, а перед тим – чи й тоді Пілсудський ішов разом із тими, що царевій прабабці шану складали?

Традиція – велика річ, але зась до неї тим, які «чесноти», набуті нами у віках неволи й упідлення, намагаються піднести до значення національних традицій!

Ми перейшли незвичайні часи, а йдемо назустріч ще надзвичайнішим. Усі поняття, звичні досі, перемішалися, зі старими бусолями вже нікуди не заїдеш. Аристократія тепер діє через маси, маси закінчують диктаторством. Большевизм і фашизм, замість ідеї народної суверенності, висунули ідею суверенності держави. З'явилися демократичні автократії (Англія) і автократичні демократії (Росія), а могикани, що претендують на провід націоналізмом, найважливішою річчю вважають суперечку про форми правління...

Усе змінилося і в економіці: конкуренційний капіталізм перемінюється на «зв'язане господарство» (*gebundene Wirtschaft*), видихається марксівська догма; з акумуляцією капіталу не настає жодне зубожіння мас, є це зубожіння якраз там, де,

207 Більшовик України. – 1927. – Ч. 2–3, 1925.

208 Вестник Социалистической Лиги Нового Востока. – Ч. 1. – Прага, статті М. Шаповала, редакційна та ин.

як у Росії, нема жодної акумуляції; «закон» пауперизації перестав бути законом. Але є в нас могикани, які й досі оперують старими марксівськими категоріями про «соціалізм» і «капіталізм», самі гаразд не знаючи, про що ведуть мову.

Ніколи так, як за наших часів, не виступала назверх яскрава роль проводу в історії, ніколи не було так ясно, що старі провідники не усуваються масою, лише – новими провідниками. Але могикани, замість плекати в собі чесноти нової еліти, й досі нарікають (демократи так само, як хлібороби) на «невдячну» масу, що не оцінила їх. Страх перед «громадською думкою» замість страху перед власним сумлінням; хистке «народовольство» замість доцільного провідництва...

Непомітно підійшов новий 1848 рік. По мадярах, італійцях і німцях прийшла пора сербів, чехів, румунів – і України. Але могикани вчать, що наш націоналізм – це, власне, той зперед року 1914: не надхнена загальнішою метою боротьба за «Просвіти» і «Союзи для збуту худоби» або за право видавати в Держвидавві Марка Вовчка...

А коли навіть дехто з могикан і пристає нібито до націоналізму, то не є це в нього вимучена і переборена нова релігія, лише безсиле прийняття нового факту. А пристаючи до нового руху, приносить він до нього старе маловірство, страх розбивати голову об мур, боягузливе зиркання набоки... за новими фактами.

У добу боротьби рас і націй витягають вони легенду про доброго «царя» і злих «гайдукив» або про лиху «буржуазію» і добрий «нарид» (з яким ми порозуміємося).

У добу, коли, може, ніколи так не правила світом засада Гобса *homo homini lupus est*²⁰⁹, нас перестерігають перед звірячим націоналізмом салоніві соціал-демократичні ватажки *in partibus*, і захвалюють братерство народів празькі соціалісти-революціонери.

У добу «бандитів» Кемалья, Радославова, Радича, гр. Бетлена, Авереску та інших нам говорять про прив'язаність до своїх традицій ті, які не мають навіть два цятилітнього задавнення. За досвідом останніх літ нам говорять про поступ, який знищить сvari.

Громи можуть валитися над цими людьми, а вони залишаться вірними собі: згадують минуле і нарікають на нові часи, як ті бабусі, що впадають в істеріку від чарлстону, а над усіх модерних поетів воліють милого Чернявського або «Шляхом туги» та інші старомодні романи. Могикани свого часу зробили своє, і шана їм за се та місце в пантеоні. Ритм новітніх часів – чужий їм. У змаганнях, бажаннях, болях і муках сучасного вчувають вони лише переражаючу какофонію джаз-бенду, не вловлюючи нової незнаої мелодії, що з нього разом із цілим нашим світом рветься наперед. Порив до свободи нового століття, що народилося під гамір перевероту 1914 р., є для дітей вчорашнього дикою екстраваганцією, як для оборонців моральності – короткі спідниці й чуприна жінок. Нові форми життя, світовідчуження, нові форми виявлення людської енергії – у політиці, в культурі, в мистецтві – все це явища ин-шої, недоступної їхньому повільному мозкові, швидкості...

І до них має йти націоналізм у науку? Націоналізм, що претендує переродити психіку нації для будови нового?

Учімся від чужинців! Польща і Росія створили нове. Санатори і більшовики в момент повного розквіту демократично-парламентарних ідей снули свою гадку: одні про травневий режим, другі – про совіти. Вони були в боротьбі з сучасним, бо

²⁰⁹ Людина людині вовк (лат.).

хотіли втілити в нього свої несучасні ідеї. Вони були «неактуальні», «не на часі», мали відвагу, казав Драгоманов, бути непопулярними, не сучасними. А все ж не вони перед сучасністю, а вона перед ними потилицю зігнула! Вони не тільки в теорії були *contra* своїх позавчорашніх «сучасників», вони і в акції виразно від них відмежувалися. Як яacobінці відмежувалися від жирондистів, як большевики – від меншовиків, як «перша бригада» – від націонал-демократів. У ці епохи намножилося стільки «патріотів» (як по 1917 р. – «соціалістів» і «державників»), що, аби врятувати справу, мало створитися міцне ядро справжніх патріотів. Тільки через те, власне, що в ці епохи знайшлися люди, що гордили «єдиним фронтом» манекенів, будуючи свій єдиний фронт людей, що знали, чого вони хочуть, тільки через те перемогли ті національні рухи. Тільки через це переміг фашизм в Італії. І навіть уже по перемозі бачимо, як заздрісно бережуть чистість своєї організації фашисти і большевики. У большевиків бачимо «піонерів» і «комсомольців», які по довгих іспитах пригтовляються до вступу у партію. У фашистів є *Vabila* і *Avanguardia*, які новаків вправляють до вступу в партію. Азія – скажуть наші легітимісти і демократи. Росія – може, а Італія? А коли вам мало цих прикладів, погляньте на Америку – на велику демократію Заходу. Як фашисти гомогенність партії, так Америка пильно стереже гомогенність нації. В ній ще досі живе дух старих *frontiersmen*²¹⁰, кордонників («запорожців»), що в боротьбі з природою і червоношкірими вилікували від зайвої перечулености свою душу. В Америці дбають про «стандарт», про те, щоб інтузи не знизили моральний рівень нації, роблячи її нездатною до боротьби. З сею метою для чужинців закладаються школи, де їх учать американського способу – їсти, вдягатися, жити. Свою молодь методом проф. Дюї вчать *likemindedness* (однотумства), гарту, характеру і спільної моралі. Кожний організм, партійний і національний, оточений ворожими силами, має замкнутися і створити в собі міцне ядро однотумців, споених одною карністю і одною мораллю...

Такий ідеал має присвячувати націоналізмові; і не тільки не повинен він вступати до чужих груп, але й нікого з чужих груп впускати до себе. Особливо з нашою слов'янською безхарактерністю, перекінचितвом, громадським боягузтвом і кар'єризмством...

Фашизм заборонив членам партії бути масонами, щоб зберегти гомогенність організації. Але наші «фашисти» не тільки що не творять свого власного ядра, але й свідомо чи ні толерують чужі «ком'ячєйки» (не конче комуністичні!) у своїй організації!

Коли націоналістичні організації хочуть виконати велику роль, про яку говорять, мають раз на все зірвати не лиш ідейно, але й організаційно з усякими чужими групами і заборонити належати до себе різним «ком'ячєйкам», патріотам чужих організацій, які нині тримають у руках націоналістичні групи, а завтра – з не знаних нікому, крім них, мотивів їх можуть розпустити або погнати до угодової акції, ворожій всякому націоналізмові. Ця небезпека велика! І коли її завчасу не позбутися, націоналізм виродиться у фразерство, розводниться ідейно, пересякне ворожими елементами, втратить свою вербувальну силу...

Підводячи підсумки Х з'їзду КП(б)У, «Большовик України» писав: «Партія Леніна лишається і буде ленінською партією, монолітною партією, скріпленою кістя-

210 Люди прикордоння, першовідкривачі, піонери, дослідники (англ.).

ком старого більшовицького ядра, що круг нього ростуть... молоді большевицькі кадри. Так розв'язується проблема поколінь у партії. До партії йдуть нові тисячі найкращих робітників, підсилюючи її міць»...²¹¹

Так хотіли б розв'язати проблему поколінь большевики та КП(б)У, втягаючи на дорогу угодовства, супроти Росії ростучу генерацію на Україні, беручи під свої опікунчі крила збуджений націоналізм. Так хотіли би розв'язати проблему поколінь і тут, у краю, і на еміграції старі і перестарілі могикани, еднаючи «коло старого (дуже старого!) ядра» молодняк, каструючи його націоналізм, роблячи з нього *canis famiiiaris*²¹² свого пана...

Але так проблема поколінь розв'язується лише в фантазії сього «ядра». Життя потребує іншого її розв'язання! Все, що молоде, все, що сильне, що не захоплюється сопухом поваплених гробів, у яких спочивають за життя поховані «авторитети», має піти на інший шлях.

Націоналізм у моді, по сей і по той бік Збруча. Різні групи хочуть його «осідлати». Та націоналістична молодь не має дати себе звабити улесливим голосам: ні вступати до інших груп, ні служити їм, ні терпіти в себе їхніх висланців. Націоналізм приготує нову епоху, а нову епоху творять ті, що борються зі своїм часом. Дух нової епохи робиться в боротьбі з актуальним, не на службі йому, а в злуці з ідеєю, що перемагає, не з могиканами старих ідей, а в злуці з завтрашньою, не з нинішньою більшістю.

Самоорганізація, групова винятковість, турбота про цілковиту ідейну гомогенність свого гурту, – ось гасло, під яким переможе націоналізм.

Бо лиш той свому часові служить, хто його випереджує, а не схиляє голову перед *moriturus*²¹³-ами.

Лише так й має бути для нас розв'язана проблема поколінь!

211 Підсумки з їзду КП(б)У // «Більшовик України», 1927, 14.

212 Сімейний собака (лат.).

213 Той, що помирає (лат.).

ЄДИНЕ, ЩО Є НА ПОТРЕБУ

(Новорічні рефлексії)

Тема «найвищого ідеалу» нації та доріг, якими до нього йдеться, – така оклепана, як жодна інша.

Хочу підійти до неї з боку, з якого у нас не люблять до неї підходити. Сю нову позицію підходу має собі засвоїти особливо молодь, першим кличем якої – навіть у неполітичних організаціях (як, наприклад, у Пласті) – є вірність своїй країні.

Державницька ідея тепер у всіх на устах. Навіть у тих, що за неї у Києві під стінку ставлять, або у тих, що пропонують свої послуги для її побороювання. Але й від чесних прихильників тої ідеї чує молодь не раз: «Шануємо ваш запал і посвяту, але не розбивайте шиб і сідайте за книжку!» А далі – літанія: «Учись, трезвись, молись, а решта анархія»...

Не знаю більш облудної науки. Бо є одна річ, одне «щось», без якого жодна освіта не допоможе; ніяке освідомлення не врятує, ані запал, ні посвята... Сим «щось», сею найважливішою силою є характер. Нема поняття, більш несхопного від поняття «характер»; з ним, як із душею: хто скаже, що є душа? Але подібно, як кожний з нас відрізняє мертвого від живого, так і того, хто має характер, від того, хто заступає його фразою.

Моторами історії, які здвигають і валять народи, є одиниці, за якими тягнеться маса. У мирні часи і в критичні, в монархіях і в республіках. А тою чудодійною силою, яка ті одиниці підносить угору, даючи їм владу над числом, є їхня сила характеру. Командує над іншими не завше найінтелігентніший, не завше найдужчий, але все найзавзятіший, той, що виявляє найтвердішу вдачу.

Упертість, моральна відвага, всі риси, що складаються на поняття «характер», є невідкличні для всякого, хто прагне вести інших в ім'я якоїсь справи. Мойсей, Магомет, Олександр, Тамерлан, Атила, Цезар, Ришельє, Піт, Бісмарк, Кромвел, Наполеон – усі відзначилися небуденною силою характеру. Амбіція, навіть геніяльність – ніщо, де нема характеру. Амбіція може зайти на манівці, розум – заплутатися в сумнівах, тільки незломний, мов віра, залишається характер²¹⁴ І.

Що ж се є характер?

Се – передусім витривалість. Коли одного літнього дня 1918 р. донесли Клемансо, що Німеччина питає про умови капітуляції, повний зворушення, старий тигр промовив: «Сорок сім літ чекав я на сей день!» Се була витривалість! Бо він не лише чекав, він протягом майже пів віку активно працював над тим, щоб приспішити сей час, щоб помститися за зневажену Францію: наражаючи себе на прізвисько «англійського запроданця» (бо знав, що без Англії Франція не переможе), на безнастанні поєдинки з противниками, які, мов зграя псів, обступали його, для яких ідея реваншу була святковою кокардою, припинаною у свято і викидуваною на брук по святі, а не, як для нього, першою й останньою любов'ю.

²¹⁴ A. Secil, *De la Dictature* (франц.).

І все се витримав той «небезпечний вар'ят» (як його звали противники), не міняючи віх по одній чи другій невдачі (як робиться у нас), не видумуючи – для заспокоєння совісти – теорій про «невикональність завдання», про «несприятливі обставини» і т. п. А коли від реву «грубої Берти» бряжчали вже шибки паризьких будівель, коли уряд утік до Бордо і паніка готова була перекинутися з запілля на фронт, тоді прийшов його час. Тоді очі Франції звернулися на «небезпечного вар'ята», який від 1871 витримав в одній ідеї, в одній вірі, в одній пристрасті, об яку остаточно розбився *furor teutonicus*²¹⁵.

Що є сила характеру?

Се є певність себе, певність вибраної лінії, думки. Се – уміння знайти свою мету наосліп, не даючи себе звести вбік болотяним вогням, се знати, чого хочеш і дуже сього хотіти. Се – вміти в рішальну хвилину сказати «так» чи «ні», стати з одної або з другої сторони барикади. Се вміти вибрати, а не вмерти від сумніву, мов той віслук Буриданів, який сконав, хитаючись між жолобами з сіном і вівсом, як ми між соціалізмом і капіталізмом, між республікою і монархією, між совітофільством і самостійністю, принциповістю і капітуляцією. Певність себе – се смілість Давида перед Голіафом, голландців перед Іспанією в XVI в., ірландців перед Альбіоном. Певність себе – се вміти вкладати голову в пащу живого лева, а не тягнути за хвіст мертвого. Бо не є героїзмом плазувати перед якоюсь силою, коли вона лежить, пристосовуючи чи відповідно до того свої «програми» і «тактику»...

Коли хочете знати, що то є певність себе, познайомтеся з історією відкриття планети Нептун. До 1846 р. ніхто не підозрівав її існування. Але англійський астроном Джон Адамс, обсервуючи збочення в русі Урана, дійшов висновку, що причиною їх є якась незнана нам планета. Його не слухали, але, певний своєї ідеї, він не дав себе спантеличити, хоч досі заобсервовані факти були проти нього. Нарешті, спираючись на обчислення Адамса, знайдено нову планету та її місце у Всесвіті. Своєю ідеєю довів він брехню «фактів», не «факти» – його ідеї... Як часто «реальні політики» відраджують шукати незнані зірки лише тому, що їхній підсліпуватий зір їх недобачає, лише тому, що не люблять гонити за новим, що вірять «фактам», усталеним іншими, а не мрії, зродженій у власній душі.

Ось що таке певність себе, без якої не зробиться жодного діла ні для одиниці, ні для спільноти.

Що є сила характеру?

Се вірність переконанням, се вірність ідеї. Се готовість іти з нею до слави й до загину, як кажуть німці, зв'язатися з нею *auf Gedeih und Verderb*²¹⁶. Се готовість трактувати, мов свого неприятеля, ворога своєї справи. Се значить зробити собі з переконань догму віри. Вірність ідеї – се не безхарактерне стрибання справа наліво і навпаки під маскою «ідейного шукання»; се не дискутування про те, чи має право на рід жити, чи ні, чи вовк у бабусинім очіпку є вовк чи бабуся; се не стримування себе від реакції на зневагу ідеї під позором, що се було б «не на часі» або що «не знати ще, що з того вийде».

²¹⁵ *Тевтонська лютя, наступ (лат.).*

²¹⁶ *За будь-яких обставин; на віки вічні, до могили (нім.).*

Коли я роздумую над філософією «не можна знати», над диспутами з Ефіяльтами, мені пригадуються епізоди з єгипетського походу Бонапарта. Він взяв із собою вчених, які викопували скарби фараонів, і ослів, які везли ті скарби й амуніцію. Коли бедуїни атакували французький загін, він вишикувався в каре, і тоді розлягалась команда: «Осли і вчені – до середини!» Щоб не заважали тим, що б'ються... Лише провідники, які не толерували в своїх рядах учених диспутантів у критичний момент, залишали слід в історії, не безхарактерні скептики, які в рішальні хвилини давали себе збити кожному розумовому аргументові; які кидалися від одної думки до протилежної, неначе від «етапу» до «етапу», немов отой багатонадійний поет, що проголошував:

Етап не страшний жодний,
Коли за ним ще інші є етапи.
Мандруй, аж поки є етапів!
...Етап ніколи не страшний,
Коли він не останній.²¹⁷

Поетів від літератури і політики, коли й беруть у похід, то тільки на те, щоб у рішальний момент замкнути до середини разом з їхніми пегасами. Звеличання перманентного перекинництва не сміє відбуватися безкарно...

Про того ж Клемансо недавно писав Лойд-Джордж: «Ненависть Клемансо до Німеччини була повна такого скупченого й дикого завзяття, якого я не бачив навіть у найгірших англійських германофобів. У тих ворожість до Німеччини все виглядала трохи вираховано й театральню; ненависть Клемансо лежала в крові. Він був один страшний вулкан особистого, національного й релігійного ненависництва».²¹⁸

Ось те почування ворожости до іншої ідеї, яке є тільки відвотною стороною сліпого прив'язання до своєї. Се і є, між іншим, та відданість, яка вимагається супроти своєї країни, начальників і родичів від пластуна, яка жадає від нього звертатися без намислу проти кожного, хто зле про них відгукується. Ся відданість справі є одною з головних сил характеру. Хто без неї служить своєму колективу, будує будинок на піску.

Що є сила характеру?

Се є замилювання в пригодах, в незнанім, у новім; потяг до непевних шляхів. Се сила, яка гонила англійських пуританів за океан, у казкову Америку, на власний ризик і страх. Се сила, що пульсувала в серцях каліфорнійських шукачів золота, що пхала до їхнього чину Лівінгстона і Ліндберга. Се шукання нових земель, нових овидів, нових досягнень; се замилювання в атмосфері конфліктів і поборюваних перешкод людей, яких манить блискуче марево в пустині, які не задовольняються сірим світом повсякденщини, яких гнітить щастя пса на ланцюгу. Се рушійні сили життя й основні прикмети великих характерів. Коли б Клемансо або Фош програли у 1918. р., напевно, перейшли б до історії як непередбачувані авантюристи. Біля колиски кожного великого народу завше стояв якийсь «небезпечний вар'ят».

Що є сила характеру?

217 «Вікна». – Ч. 11. – С. 8.

218 «Neue Freie Presse» (нім.) – «Нова вільна преса». – 27. XI. 29. – Ред.

Се ніколи не зражатися невдачею. «Паде лиш той, хто не хоче зачинати наново, – каже один англійський пластовий письменник. – Коли ви часом і послизнетесь, нічого не вадить; на ноги – і зачинайте знову... Тільки завше зачинати знову і ніколи не визнавати себе за поконаного... Таким має бути провідник»²¹⁹б.

Такими були угорці, що «зачали знову» по Вільягошу, таким був Орлик, що «зачав знову» по Полтаві.

Що є сила характеру?

Се – культ успіху. «Великі папи, каже Шпенглер, головачі партій англійських, доки керували справами, давали себе вести тим самим засадам, що й завойовники і бунтівники всіх часів... Катехизм успіху! Без нього не було б ані церков, ані англійських колоній, ані великих американських фортун, ні звитяжних звершень..., ні щасливих народів»²²⁰.

Культ успіху – се не вірити у різні Хо, се не нарікати: «Ах, якже ж можна без при-родних кордонів, без «союзу»! Ах, факти проти нас! Ах, чи не завернути ще перед стартом, бо така далека мета, а бігти так трудно». Бо чи ж менші труднощі лежали перед тими, про яких говорив Шпенглер? Але, певна своєї вищости й покликання цивілізувати кольорові народи, запанувала англійська нація в далекій Африці, в Індії, в Єгипті, хоч була се задалека мета, хоч «факти» географічні її до того зовсім не управнювали, хоч імовірніше було б, коли б над тими землями лопотіла не корогва Альбіону, віддаленого від них на десятки тисяч миль, а, наприклад, Туреччини чи Росії, що майже сусідували з тими країнами чудес, лише що не мали того твердого характеру, не сповідували того «катехизму успіху», не мали «певности себе» британської раси.

«Аби моє зверху було» – ось засада великих характерів, коли за нею ховається не дрібна амбіційка, а велика амбіція, не похопливість, істерія й розчарування, а вперта праця. Чи знаєте ви, наприклад, що над своїми діялогами Платон працював вісімнадцять літ? Коперник над своїми «Революціонес» – тридцять шість? Лютер над коментарем «Катехизису» – десять? Що аби лиш відписати твори Гете, потрібно шістдесят літ одного копіста? Що геніяльність Наполеона полягала на вмінню спати п'ять годин на добу, на дріб'язковім перестудіюванні незчисленних щоденних ра-портів, на вмінні виконати працю останнього вояка, на пам'яті, яка не забувала про останню дурну гармату в віддаленім гарнізоні, якої могло не бути в рапорті, але яка завше була в його голові?

Культ успіху – се культ великої амбіції і великої праці, не дрібних амбіційок, не дбання про Schein²²¹ замість про Sein²²², не поширений у нас культ фасаду, не турбота, замість про внутрішню культуру, про наліплена ззовні офіційальну відзнаку («редактор», «т-во людей з вищою освітою», «член академії», «посол» і т.ин.).

219 *Pow Wows for Wolf Cubs*, by N.D.Power (англ.) – Павер Н.Д. Паввав для вовченят. Паввав – індійське слово, яке означає традиційні зустрічі разом, аби взяти участь у танцях, співах, побачити старих друзів, набутти нових. Це засіб збереження культури індіанців, їхніх історичних традицій, 1922. – Ред.

220 «*Untergang d. Abendlandes*». – II, 553.

221 Ілюзія, видимість; зовнішній вигляд, зовнішність. Тут наявна алюзія до фраземи *Schein und Sein* – ілюзія і дійсність (див. слово *Sein*) (нім.).

222 Бути, існувати, відбуватися (нім.).

Культ успіху – се не хвилеве захоплення з переходом до моментальної зневіри людей, які хотіли за рік вивчитися на Шекспіра, а за два – збудувати «власну хату». Культ успіху – се прикмета, якої у нас нема, се бажання по кожнім падінні зриватися на ноги, to try again (пробувати знову), бо хто боїться невдач і розчарувань, той згори програв свою життєву ставку, будь се одиниця чи нарід.

Що є сила характеру?

Се почуття чести. У пластовім правильнику стоїть: коли пластун під словом чести каже «се є так», то се є так! Се значить, що коли ви комуніст (відповідно – націоналіст), то не маєте писати під своїм ім'ям у газеті комуністичній, а під прибраним у націоналістичній. Се значить мати почуття відповідальності і говорити те, що робиш, а робити те, що говориш. Се значить тлумити серед себе «ніяких», бо ніякі – се всякі, ні теплі, ні холодні, вічно готові перекинутися від одних до других. Се значить, коли ви кажете, що щось, на вашу думку, є так, то се мусить бути так.

Що таке сила характеру?

Се є завше бути готовим виконати свій обов'язок. Що значить бути готовим? Ось приклад. Перед війною першим лордом британського адміралтейства був Вінстон Черчил. У час незакаламученого миру, довго перед 1914 роком, Черчил готувався до нього. У воєнній палаті адміралтейства він мав величезну мапу, на якій кожного дня зазначалося розташування головних одиниць німецької флоту. І Черчил залюбки заскочував своїх підвладних старшин несподіваним питанням: «Що треба робити, коли сеї ночі вибухне війна з Німеччиною?» Не дивниця, що коли ся війна дійсно вибухла, Велика Британія була нею найменше заскочена. Мобілізація морських резервів, заряджена Черчилем 1-го серпня 1914, без уповноваження кабінету, дозволила Великій Британії виступити зараз по зрванню дипломатичних відносин з цілою своєю збройною морською силою в її повній бойовій готовості.²²³

Що значить бути готовим сповнити свій обов'язок? Читайте про місіонерську діяльність єзуїтів по заснуванню Ордену. Папа Григорій XIII віддав їм церкву Санто Стефано Ротондо, і єзуїти оздобили її чудовими фресками, що зображали жакливі сцени катувань мучеників за віру. А кардинал Палеоті писав, що «не треба боятися малювати страждання християн у цілім їх страхіттю... Тим способом хоче Церква не тільки звеличити відвагу мучеників, а й запалити вогнем душу своїх синів». У такий спосіб учила Церква своїх місіонарів завше бути готовими до мучеництва за ідею, формувала героїчні душі. В заокеанських краях єзуїти, «завше готові», чулися «во-яками» великої армії, що йде на боротьбу і смерть, підлеглими своєму «генерало-ві», які не сміли дезертувати. Коли в Бразилії впали місіонери жертвою кальвіністів, вони були приготовані на се, а патер Годой перед масакрою захочував їх словами: «Не зраджуйте прапора!»²²⁴

Виховати й підтримати у мирні часи готовість на найстрашніше – ось що значить «бути готовим» виконати свій обов'язок. Без сього не варті нічого жодна релігія, жодна одиниця, жодний нарід.

Що таке сила характеру?

223 Churchill W. *The World crisis* (англ.) – Черчил В. *Світова криза*. – Ред.

224 Mâle, Émil. *Le Martyre dans l'art de la Contre-Réforme* // "Revue de Paris" (франц.) – Еміль Маль. *Мучеництво в мистецтві Контрреформації* // «Паризький огляд» – 15. II. 29. – Ред.

Се значить дбати за справу, не за себе. За те, щоб дати мата, а не щоб стратити найменше «хлопців». Коли лордові Кіченерові донесли, що посланий для розсадження одної гори транспорт динаміту вилетів у повітря разом із поручником, що його провадив, Кіченер запитався: кілька, отже, матеріялу потребуєте ви ще? Він зареагував инакше, ніж реагувала донедавна ще наша преса на червоний терор за Збручем; для якої безумством був навіть протест проти терору, бо стільки хат піде ще з димом, стільки буде нових жертв. «Гуманність, – казав Айнзидель, – не коштує нічого, а звільняє нас від усіх тяжких зобов'язань думки і чину».²²⁵ Гуманність – се оправдання для лінивства думки, для безхарактерности. Наскільки знаю, нею не збу- довано досі жодної держави.

Що є сила характеру?

Се уміння володіти собою. Хто читав колись про кораблі-пастки під час великої війни, той знає, що значить панувати над собою. Той знає про се, хто читав про подвиги «Farnborough», військового корабля, замаскованого під прапором торговельного, завданням якого було підставляти свої боки торпедам німецьких «У-ботів», аби, звабивши їх до себе, затопити схованими гарматами... Той знає, скільки нелюдськи-зимної крові треба мати, аби зі знищеним мотором, полаганими щоглами, на- півперебитою залогою ждати безчинно підходу ворога, чекаючи його, або смерти, коли одна денервація коштує життя... Панувати над собою – се не як варвар, з якого сміявся Демостен і який у бійці лише хапається за ударене місце, не здатний «вчитити загрозовий удар із очей противника, не здатний заслонитися задалегідь від нападу». Се з зимною кров'ю вміти орієнтуватися, звідки прийде найближчий удар, се вміти передбачати рухи противника і їм запобігти, як японці в ніч початку війни в Порт-Артурським рейді, як Нельсон під Копенгагеном. А всі вони, особливо англійці, могли доконати сього тому, що змалку тренувалися в силі характеру, вчилися розраховувати далекосяглість своїх вчинків, силу своїх рухів та прецизійність, передусім у спорті і в змаганнях.

Що є сила характеру?

Се, нарешті, уміти дивитися на життя, як на гру, не бути по-хамськи втішеним по перемозі і по хамськи пригнобленим по поразці, завше всяку небезпеку зустрічати сміхом... Прикладом сього мужнього ставлення до сваволі долі служить упокорена, але сильна духом Німеччина. Недавно в Стокгольмі відбулася урочистість вручення Нобелівської нагороди останньому лавреатові – німецькому письменникові Томасові Манові. У своїй відповіді дякував Ман за відзначення не своє, а в його особі – генія німецького народу. Його мовчазний героїзм, що не скаржиться і не просить ласки, символізує Ман у постатті Св. Севастіяна, юнака, прив'язаного до стовпа, прострошеного списами й мечами – і усміненого. «Німеччина, – говорив Ман, – через свою повоєнну поезію... зберегла свою честь: політично, бо не запалася в анархію терпіння, бо зберегла свою державу, і духово, бо здолала східну засаду терпіння сполучити з західною засадою форми, знаходячи в самім болю красу!²²⁶ 13 Красу, скажу я, глузу над даремними зусиллями протівника, красу афірмації життя, незважаючи ні на що, красу піднесення ідеї над тваринним

225 *Einsiedel W.v. Metamorphose des Bürgers (нім.) – Айнзидель В. ф[он]. Метаморфози бюргера. – Ред. 226 Berliner Tagesblatt. – 1929, № 591.*

бодем, красу вірності своєму Богові до кінця. З Євангелії знаємо, що ся вірність перетерпіння до кінця є запорука воскресіння... Не тільки одиниць, а й народів.

Що є сила характеру?

Се є наставлення душі, оспіване в одному із віршів Ред'ярда Кіплінга, який я, не поет, передаю прозою:

«Коли ти можеш бачити зруйноване діло цілого свого життя і без слів взятися будувати його наново

Або за одним ударом – втратити перемогу в сотках партій Без жодного порушення і без одного зітхання...

Коли ти можеш бути коханком, не шаліючи з любови,

Коли ти можеш бути сильним, не перестаючи бути ніжним...

Коли ти можеш любити всіх приятелів, як братів, але так, щоб ніхто з них не був усім для тебе,

Коли ти вмієш розважати, спостерігати й пізнавати,

Не стаючи ніколи скептиком або руїнником, Мріяти, та не даючи твоїй мрії стати твоїм паном...

Коли ти можеш бути суворим, не впадаючи ніколи в лють,

Коли ти вмієш бути відважним, але ніколи безрозсудним,

Коли ти вмієш бути добрим, коли ти вмієш бути мудрим,

Не будучи моралізатором, ні педантом,

Якщо ти вмієш зберегти свою відвагу і не втратити голови, коли всі інші довкола тратять її, – Тоді князі, боги, щастя і перемога, стануть навіки твоїми вірними рабами, Тоді ти станеш людиною...»

А з людей, а не з ганчірок чи опудал складається нація. Хто не виховає людини, не виховає народу. Твори Кіплінга, каже французький критик Бріон, більше помогли в затяганню до провалля до британської армії в Індії, ніж обіцянки вербункових капралів. Бо не капрала, не зовнішня принука, не мус викували англійську націю, лише Кіплінги, які прищеплювали молоді смак пригод, життя, повного небезпек на далеких шляхах, за далекими морями. Хто виховував характер британця, творив Велику Британію.

Хто викаже силу характеру в дрібному, викаже її й у великому. Витривалий у щоденнім життю, буде витривалим і тоді, коли доля поставить його в становище Клемансо... Хто вміє «бути готовим» у щоденнім життю, той буде ним і тоді, коли стане Черчилем. Хто в малих справах ставить на своєму, той не злякається перешкод і в великих, як Лютер, який готовий був їхати на диспут з противниками, хоч рідко ті диспути кінчалися в його часи, хоч би, казав він, стріли його там стільки тисяч чортів, скільки було черепиць на дахах у Вормсі... Твердо йти своєю життєвою дорогою може тільки нація людей великих характерів. Суспільність безхарактерна навіть за сприятливих обставин, навіть з чужою допомогою не створить нічого. За- вше перекидатиметься від захвату до розпачу, тратитиме голову по перших невда- чях, перецінюватиме силу перешкоди, а не довірятиме власній, хоч би як «свідома» була свого «ідеалу»... Вашингтон, О' Конел не мали спершу сеї «свідомости»: обидва були довший час патріотами метрополії. Але їхній характер, витривалість іти раз обраним шляхом до найдалших консеквен-

цій, почуття честі, впертість допомогли їм довершити їхнє діло (про яке спершу навіть не думали) у становищі, у якому «свідомі» відразу свого «ідеалу» безхарактерники стараються його вихитрувати, ви-жебрати, вичарувати або вимолити, щоб наприкінці зрадити. Сама «свідомість» не допоможе, ні сам запал. Великі речі стоять у сім світі твердими характерами, бо й світ сей не є м'який.

Говорять не раз у нас про «гармонію» у вихованню: мовляв, треба «гармонійно» розвивати всі здібності, не лише характер, але й свідомість, силу волі, знання й ин. Але казати таке – значить казати загато – і нічого: *Qui trop embrasse, mal etreint* (хто забагато обіймає – мало стискає). Бо казати, що треба розвивати всі здібності душі – се програма для нас, для наших онуків і для прадідів, се – загальник. Нам же треба звернути увагу на те, що – в даній хвилині історичній – є на потребу. А сим, безперечно, є передусім виховання твердих характерів. Розум може керувати нашою енергією, але не творити її. Життя динамічне. Робимо його доцільним, даючи ідеальний напрямок його енергіям, але сама енергія є ірраціональна і жодним знанням не покликати її до життя. Коли ви занадто загналися в один бік, тільки наглий і сильний зворот в інший бік поставить вас на належний шлях, не шукання «гармонії»...

Коли я над сею темою думаю, спеціально згадую Пласт. Бо чи ж перелічені тут усі складові частини поняття «характер», чи їх плекає Пласт – вірність ідеї і країні, витривалість, певність себе, внутрішню дисципліну, вміння завше бути готовим, почуття честі, катехизм успіху, замилювання до просторів, шукання пригод і сміх в обличчю небезпеки? Се ж і є те наставлення душі, без якого немає великих характерів, ні великих спільнот, ні великих задумів. Власне, сей душевний гарт скорше, ніж книжкою, набувається фізичними вправами і вихованням. На початку XIX в. жив і діяв в Англії Томас Арнолд, піонер спортивного руху і фізичної культури. Його спершу поборювали і викпивали, дітей забирали з коледжів, де не вчилися, лише спортувати. Та хутко започаткований ним рух поширився в Англії і на континенті, а один француз писав про Арнолда, що він мав величезний вплив на зріст і силу характеру англійця? Ні – британської імперії²²⁷.

Хто гартує тіло, гартує душу, а моральний гарт і характерність – се фундамент сильної нації. Паскаль казав: «Спершу вправляйтеся, а віра прийде сама собою», а Гнат Лойола вважав зовнішні вправи за засіб для збудження відповідних почувань... Є анекдот про славного журналіста Жирардена, який мав візит одного політичного противника, що прийшов із наміром допроводити справу до поединку. Але Жирарден по тому, як убив другого свого противника, Кареля, постановив більше не поединкувати. Бачачи подраження гостя, він відмовився говорити з ним, поки той не сів у запропонований йому вигідний м'який фотель. Коли се сталося, розмова прийняла лагідний перебіг і скінчилася добре. Чи ж можна було гніватися, втопившись у м'якому фотелі? Був би се завеликий контраст між станом душі і положенням, несприятливим для виявлення гвалтовних почувань! Такий контраст суперечить людській вдачі... А навів я сей анекдот на те, щоб збудити рефлексії: чи не винна в наших життєвих невдачах обставина, що занадто при звичаювали ми досі молодь до м'яких фотелів, до теплих посад і вигідного

227 *A propos de la reforme scolaire, George Ferre, Matin, K 16.678.*

життя, до м'якого, кімнатного виховання, не сприятливого для виявлення сильних почувань, і – кажу просто – до формування сильних характерів? Чи не виховає сі характери скорше Пласт (за належного проводу), який вириває молодь із душного покою, який сталить зір, кріпить м'язи, гартує волю!

Скажуть, чи ж не є в сім щось зневажливе для душі, викликати чисто механічними штучними способами бажаний стан душі? Ні! Бо є глибший зміст у таким вихованню. Воно вказує, що нове наставлення душі не вичитується лише з книжок, що, аби засвоїти ідеї нового морального гарту, треба ними жити цілим еством, мати їх у кожному фібрі тіла, в крові. Лише тоді будуть вони не чужорідним тілом, що випаде за першого стрясення, а органічною частиною нашого «Я».

Та чи ж се не є утопія? – прицепити отой моральний гарт нашій нації? Ми ж такі ніжні, такі чулі, такі бідні... Чи не читали ми недавно в однім емігрантським журналі, що претендує на виняткове право оборони нашої ідеї, нарікання, що шириться, мовляв, у нас думка, «ніби істерію роблять сильні одиниці, які вміють сильно хотіти, а те, чого хочуть, запроваджують, не оглядаючись на способи запровадження... Помилковість сих думок наявна... З двох воць сильніша є та, що вміє зробити по-своєму без насильства. Найкращі бажання, доконані насильством, є злом»... Навів я сі слова не на те, щоб з ними полемізувати, лиш, щоб показати, скільки є ще серед нас сих «фотельних» людей, яких ніколи ніщо нічого не навчить, сих теплярних діячів, вихованих у кабінетах царських канцелярій, сих «футлярних» людей з психікою вічного «есефа» (сафандули), ні теплих, ні горячих, мандрівних духів запалої в безвість доби. Щоб показати, як тяжка ще буде боротьба з одиченою безхарактерністю.

Але не безнадійна!

Одні навички можна замінити на інші, не раз протягом одної лиш генерації. Чому б се не було можливе серед людей, коли се можливе в природі? Знана річ, напр., що в Новій Зеландії водяться папуги, які з вегетаріанців стали споживачами баранячого сала від того часу, як до Австралії спроваджено овець з Європи. Знані експерименти, коли вихований змалку в товаристві крука голуб ставав м'ясожером. Там, де на заваді не стоять фізіологічні причини, такі метаморфози може довершити свідомо людська воля. Досвід показує, що деякі птахи не родяться з готовим почуванням ворожості до гатунку (*homo sapiens*²²⁸), який витереблює їхній рід, що ся ворожість прищеплюється їм шойно вихованням, родичами, які передають молодим нагромадженій мільйонами літ досвід незчисленних поколінь далеких предків, передають емоції, інстинкт створинь – диких і вільних, що гордять хоч би золотою кліткою.²²⁹

Довгі століття знищили у нас не один здоровий інстинкт, зробили з колишних степових піратів кліткових цвірінкайлів, які ревуть та стогнуть і ридають над своєю долею безталанною та, як той фотельний есеф, над тим, що в життю треба вміти хотіти. Довгі віки зробили з колишньої хижацької Варяжчини травоїдів, які забули навіть про інстинкт елементарної самоохорони, зі степових торпанів – коной циркових, уїжджуваних блазнями.

²²⁸ Людина розумна (як найвищий вид живих істот) (лат.).

²²⁹ *The science of power*, by Benj. Kidd, London.

І щойно недавно зачали ми знову думати про часи, коли було инакше; про добу безжурного завзяття, стоїчного гумору і вдач, які ломилися, та не гнулися; про добу, коли не стали ще загальноприйнятими чеснотами чесноти пса в буді; коли панували інші – ті, які я обняв словом «характер». Коли тверді були люди в замірах, тверді в думках, тверді в поступованню, тверді у вірі, в почуванні, в чині.

Лише запах далеких тих часів, мов гострий запах моря, ударив нам в голову. Але він вистане, аби на віки п'яна стала ним наша душа. Ті інстинкти свідомо плекатти, в їхньому вогні перетопити схирлявілу душу, аби зробити її відпорною, – ось завдання нинішньої доби.

Хто виховає в собі силу характеру – той виховає те, що є єдине на потребу, бо решта докладеться! Хто сеї сили не виховає, тому програми і чужі костурі допоможуть, як мертвому кадило.

МАСА І ПРОВІД

Heute gehen die aristokratischen Strömungen insgesamt durch die Massen, und enden die demokratischen insgesamt im Führertum. Die Führer weichen niemals der «Masse», sondern immer nur anderen, neuen Führern²³⁰.

(Нині всі аристократичні течії проходять через маси, а всі демократичні закінчуються в провідництві. Провідники ніколи не уступають масі, а завше тільки іншим, новим провідникам).

I. Маса і провід

Маса і провід! Довкола сих понять крутиться ціла проблематика нашого життя. Ся проблема сушила голови Шевченкові і Кулішеві. Вона ж поділила тепер громадянство на різні табори. Кардинальне питання нашого життя десять років тому, ще важливіше тепер; ще грізніше – завтра.

Від того, як у нас се питання буде вирішене, залежить наше все. Куліш бачив у нашій масі, у козацтві лише «завзяття дике безхатнього птаства», «руїницькі духи «хижого бурлацтва», з якого нічого путнього не могло вийти. Наслідники Куліша – сучасні монархісти – тої самої думки. Для них наш визвольний рух був тільки «рев і доколінний шлик», демагогія і брехня, злоба і зажерливість; ненависть розгуканої голоти, сила не творча, лише руїницька. І для демократів у наших невдачах, опріч оклепаних «обставин», знову ж таки були винні маси, не досить свідомі, аби карно йти за своїм прекрасним проводом. А в унісон з нашими «рідними» голосами лунають голоси сусідських публіцистів, які в історичних змаганнях наших бачать звичайний бандитизм.

Чи справді воно так було? Чи справді український рух був сліпим борсанням голоти? Чи через се не дав він назовні нічого позитивного? Чи з двох чинників всякого руху – проводу і маси справді маса, а не провід спричиняє невдачу руху?

Хочу тут довести, що надавати першорядну вагу масі в суспільнім життю є нісенітниця. Хочу показати, по-перше, що так званий руїницький дух маси має своє визначне місце в історії майже всіх народів, не лише нашого, по-друге – що не створив той руїний дух у нас нічого, відповідає за се не маса, лише хто інший. Той, кого звать проводом нації, її «елітою».

Уже Куліш, засновник нашого «антигайдамацтва» не був такий певний своєї теорії. Вже у нього можна знайти думки, що хоч наш нарід «тільки й думає про руй- нування, пишається ним, співає про нього в поетичних піснях своїх, але в

230 Michels R. Zeitschrift für Politik. – 1927. – Н. 5 (нім.) – «Політичний журнал». – 1927. – Зош. 5. – Ред.

його варязькій, необачній задиркуватості... все ж живе ідея створення чогось нового», живе «гарячий темперамент давніх русичів» – будівничих великої держави²³¹.

А втім, нехай і так, нехай було в нашій історії заобого ненависти, заобого гайдамаччини, а тому нібито і заобого руїни. Та чому ж деінде не допровадила до руїни ота гайдамаччина? Та ж «завзяття дике» не лише над Дніпром бенкетувало. Чи «отаманія» не бушувала ще недавно, напр., в Ірландії? Але там з неї вийшло щось зовсім іншого. А чим, як не збираниною жабраків, були фландрські гези, які йшли проти Пилипа Еспанського? А вояки Кромвела? Гадаєте, се не були бандити? Найзвичайнісінькі! Бо навіть найліпший свій полк (Гемпдена) називав Кромвел «бандою паливодів і конюхів». А одначе, оті паливоди і горлорізи здвигнули підмурівок но- вітнього Риму.

Отже, саме в собі «завзяття хижого бурлацтва» не спроваджує ще народу на шлях руїни. А бодай не завше. Не завше робить з народу голоту. Мусить бути на те якась інша причина.

«Націю, казав Наполеон, творить народна маса. Коли голота бере гору (над паноучим класом), тоді вона змінює ім'я і зветься вже народом. Коли її перемагають, тоді вішають кількох бідаків, а решту прозивають «розбійниками» і «бунтівниками». Такий вже є світ: голота, розбійники, бунтарі, або герої відповідно до висліду боротьби». Ось проста й геніяльна формула, з якої виходить, що не через те якийсь рух перемагають, що був він руїницький, лише тому хрестять його руїницьким, що його перемагають. А коли так, коли не «руїнний дух» стихії спричинює катастрофу руху, то де ж її причини? За яких обставин «руїнний дух» перемагає, а за яких ні? Коли він стає творчим і будуочим, а коли лишається руйнуючим? Іншими словами, коли голота лишається голотою, а коли стає нацією?

Відповідь (радше натяк на неї) маємо в того самого автора «Історії возсоединенія Руси». Вже для нього причиною нашої історичної руїни було наше «невміння згуртувати довкола одної справи дикі елементи суспільности з елементами культурними», наше «невміння правити розбишацьким елементом». Все, що робив сей «розбишацький елемент» – війни, боротьба за Чорне море, було «класично сміливе, одчайдушне і поетичне, але безнаслідне». Бо козаки-нетяги «не розуміли свого діла», не видали з себе когось, хто б вищою ідеєю надхнув їх героїчне шамотання²³². Ось чому навіть геніяльний Хмельницький лишився в пам'яті нащадків, як його назвав Кромвел, *terror nobilitatis et persecutor judaeorum*²³³, як козацький ватажок, а не як основник нової нації, яким в суті речі був. І то якраз тому, що наступники його не виявили того вміння правити «розбишацьким елементом», яке виявили Богдан і Кромвел. Про се «вміння» і розходиться якраз. А є воно суттєвою функцією проводу. Ось тут ми й стрічаємося віч-на-віч з проблемою маси і проводу.

Мабуть, не помилюся, коли скажу, що «еліти» народу в правдивім значенні слова по упадку козацької гетьманщини в кінці XVIII в. ми не витворили. Верства, яка пізніше, напр., у Чехії та деінде створила з себе сю «еліту» (інтелігенція), у нас була

231 Куліш П. *Історія возсоединенія Руси. II.* – С. 211.

232 Куліш П. *Історія возсоединенія Руси. Т. III.* – С. 324; Т. II. – С. 393. *От паденія Малороссіи.* – Т. I. – С. 151; Т. II. – С. 237; Т. III. – С. 132; Т. II. – С. 237.

233 *Жах шляхти і переслідувач юдеїв (лат.).*

і досі є заклоа, особливо якістю, щоби прикласти до неї, в цілім його значенню, ім'я еліти народу. А якраз вона, та еліта, є мотором, який впроваджує в рух машину. Якраз вона дає мету і розгонову енергію масі. Вона є силою, що зв'язує розпорошену юрбу в дисципліновані кадри надхнутої одною ідеєю армії, робить з голоти націю.

І коли ми звернемося до провідників або до провідних груп інших народів, то побачимо, що всі вони еднали в собі три прикмети: перше – вони самі були насичені тою електричною енергією, що й маси, були рідні їй «температурою»; друге – свою амбіцію добачали не в тім, щоб за масою шкандибати, лише щоб її вести, щоб рішати часом проти волі пасивного загалу; третє – неясні стремління юрби уймали вони в яскраву формулу, освічували її підсвідомі бажання сліпучим блиском своєї ідеї, позитивною візією нового порядку, візією дійсности, що настає, що приходить на зміну існуючій²³⁴. Сі три прикмети мали провідники національних рухів на Заході, почасти в Росії, і майже жодної з них не мала наша еліта, а коли мала, то зовсім в неvistачальній мірі.

Ось син революції, Наполеон, та її оборонець, який стримав навалу на Францію армій монархістичного Інтернаціоналу, а потім розгромив їх; який вигнав з Тюльрі вісімнадцятого Людовіка. Його сила була в переконанню маси, що він був її прав-дивим провідником, виразником її ідеалів навіть тоді, коли десяткував свій нарід конскрипціями. Коронований папою, був він дитиною революції. Коли на св. Єлені його питалися, який день у своїм життю вважає він за найщасливішній, він відповів: «Той, коли його, 27-літнього переможця, вітав італійський нарід криком «Verte! Iiberatore!»²³⁵» Його яскравою ідеєю, яку приніс народіві, була одідичена по революції ідея визволення Франції від пут феодалізму – в праві, в політиці, в соціяльнім устрою; ідеєю, яка мусила його пхнути у 20-літню війну з цілою феодальною Європою. Ось чому існує досі у Франції культ Наполеона. Ось чому сугерувала ся постать Гете, Гайне і Ніцше. Бо хоч він і скінчив життя в'язнем, але без його воєнного генія Франція вийшла б із революції такою ж обкраяною і запльованою, як большевицька Росія.

Що був він «насилньником»? Був, але в його насильстві був глибший зміст. Таким вийшов він з-під пера Й. Махара (перекл. О. Луцького). Коли оргій революцій було вже заобогато всім, то

Всевидючість, що кермує строго
Порядком споконвіку непорушним,
Моргнула грізно оком.
І фельдшер низький зі сталевим зором,
В три гори шапку на античний череп
І дужі руки ззаду заложивши,
Прийшов до мас недужих,
Встромив відважно зимногострий ніж свій
До жил, що аж пашіли від горячки, –
І кров зіпсута бухнула фонтаном...

²³⁴ Поминаю тут конечно всякій еліті вимогу заспокоювати потреби загалу, бо тут обговорюю лише психічні прикмети «еліти».

²³⁵ «Хай живе визволитель!» (італ.).

А грубий фельдшер помири́в францу́зів з Богом,
 І з пеклом, й з небом, зі всіма святими, і людність
 Покірно шию вгнула...
 у той споконвічний порядок життя.

Не є вада провідника, що часом мусить він пустити кров гнилу, (сю операцію поручав, напр., і Шевченко), і таких «фердшалів» знає історія більше. Лише, що робили вони своє діло не для самої штуки, без плану і мети (тоді – се було б гайдамацтво), лише щоб привернути – нехай у нових формах – «порядок споконвічний», оснований на авторитеті; щоб змусити розгукану стихію «покірно шию вгнути» в ярмо вічних законів організованої суспільності. Бо хто бореться проти примусових норм, що порядкують громадою, програє боротьбу, коли на місце збу-рених не ставить нових, але в суті – таких самих примусових норм. Вміти повести маси проти одних і підпорядкувати іншим нормам – ось у чім полягає прикмета провідника – того, що вміє командувати.

Револуціонер Наполеон не цурався маси, але мав одну лише пристрасть – командувати нею. У становищі, де треба було просити або переконувати, був він безрадний. Жадоба панування, оперта на моральній відвазі, на фасцинуючій силі характеру, була його пасія. В нім містився ніби фокус владчої енергії, ніби хвилі непохитної волі промінювали від нього, заливали інших і уярмлювали. Пересвідчення в спасенності його місії, моральна сила давали йому силу фасцинувати інших, командувати ними, а їх змушувало коритися йому без озву.

Його душа не тратила свого магнетизму навіть в упадку. Коли «Беллерофон» з полоненим цісарем кинув якір у Плімуті, довкола, на набережній, на кораблях і човнах, тиснулися тисячі народу, які 20 літ училися ненавидіти ту «потвору». Але ось цісар входить на поклад, і стається надзвичайне. На всіх човнах, на набережній тисячі голів нагло оголюються. В цілім порті, де лиш сягає зір Наполеона, ані одного капелюха, самі відкриті голови. Сила доптера, який з ціпком у руці змушує дику бестію скакати через обруч²³⁶.

Ось другий провідник – страшної пам'яті для України, Ленін. У листі до Троцького писав про нього Йюффе: «Брак вам всім тої незломности, тої певности себе Леніна, його рішучости іти самому по шляху, визнаному ним за добрий»²³⁷. «Поступ» назвав якось большевицьку стихію «жорстокою стихією нищення». Але «залізна карність комуністичної доктрини уговкала її і взяла її в карби по слуху». Ось по чім пізнається провідника!

Уміти йти самому проти всіх, проти існуючої дійсности в ім'я тої, що настає, віра в своє післанництво – ось прикмети провідника,

Бачимо сю рису і в антиподі Леніна – в Мусоліні. Ще в 1916 р. як незнаний капрал писав він з окопів: «Той стан духу, який обіймаємо терміном «мораль», є основний коефіцієнт перемоги. Той виграє, хто хоче виграти. Той виграє, хто має більші запаси вольової психічної енергії». Не сам Мусоліні був тої думки, що національну єдність Італії можна врятувати, тільки знищивши соціяльний радикалізм. Але ніхто, крім нього, не був готовий хопитися нелегальних заходів. Він один відважився на марш

236 Ludwig, Emil. Napoleon (нім.) – Людвіг Еміль. Наполеон.

237 "Chwila". – 1927. – 31.XII. – (Передрук із «Bulletin Cammuniste»).

на Рим, він один насмілився заатакувати роз'юшеного кому-ністичного бика, хоч і був зі своїми прихильниками в меншості, хоч плив проти течії. Він один був рішений продовжувати війну по укладенню миру, війну проти освяченої традицією демоліберальної системи – в ім'я своєї, не знаної нікому і всім чужої.

Інші політики – Джоліті, Факта, Ніті – були лише парламентарними тактиками і не знали, що то значить іти проти більшості, що значить наказувати. Знали лише свої програми і кулуарні шахерки. А тим часом здатність командувати була важливою за всі їхні програми. У 1922 р. казав Муссоліні: «З усіх сторін питають мене про програму. Але, на жаль, не програми бракує італійцям – їм бракує людей і волі впровадити програму в життя. Всі проблеми італійського життя, всі були вже розв'язані на папері, але бракувало волі, щоб замінити їх на чин».

Змалку допомагав диктатор батькові-ковалеві згинати на ковадлі розпечене залізо. «Тепер, – казав він в одній промові, – маю тяжче завдання – згинання людських душ, опановування мозку і серця нації». Се й була його пасія. Пояснення своєї програми закінчив він словами: «Оце моя програма... Хто за нею – хай стає з нами до спільної праці. Хто противиться – того поборюватимемо. Хто є її ворогом, хто свідомо діє на шкоду народу, – буде покараний. Бо революція має свої права. А революційний уряд фашистський править для всіх, понад усіми, а як треба – проти всіх». Проти всіх, коли той або інший суспільний клас протиставляє свої кастові інтереси інтересам цілості. Се була мова диктатора. Але й коли він ним ще не був, чинив Муссоліні не інакше. Фашистська партія перед захопленням влади рішуче відкидала всякі пропозиції виборчих блоків (а що більше – політичних) з іншими партіями. Фашизм погордив кількома зайвими мандатами, щоб здобути ціле королівство: самовідречення, яке у нас назвали б абсурдом... Коли зачинав, було їх кілька загорільців (ардіті), а в 1919 р. число фашистів у цілій Італії не досягало 10000. Але сі десять тисяч «були готові, коли ходить про рідний край і про фашизм, не тільки віддати свою виборчу картку, але й завдати смерть і самим її понести». У закон числа, у всемудрість маси Муссоліні не вірив. На його думку, великі історичні рухи були епілогом волі одиниць, не компромісу. Треба бути або за, або проти – або за фашизм, або проти фашизму. Хто не з нами, той проти нас²³⁸.

Промови диктатора перед фронтом чорних сорочок закінчувалися звичайно короткими й тяжкими гаслами.

- Хто є паном Риму? – питався диктатор.
- Ми! – гукала чорна згряя.
- Хто є паном Італії?
- Ми!
- Чи готові пролити кров, коли затрубить сурма?
- Готові!
- А коли наново доведеться розпочинати змагання, чи почнете?
- Почнемо!

У містах Італії не знайдете нині площі, де б не були на мурах вириті оті пантан-ня і відповіді, що складаються на фашистський катехизм творчої сили. Ся

238 Winner, Percy. Mussolini, a character sketch // Current History. – N.Y. – 1928. – July (англ.) – Віннер, Персі. Муссоліні. Нарис характеру // «Актуальна історія». – Н.-Й., 1928. – Липень. – Ред.

творча сила, оперта на великій вірі і посвяті, ся спрага кожної хвилини накинута свою волю купі інтриганів, що видавала себе за демократію, або байдужій чи одуреній масі – ось що було маркантною рисою фашистської еліти. Ось що привело її до тріумфу.

Тою самою таємничою силою опанував французьку націю й Клемансо – правдивий диктатор Франції 1918 року. «Він гадав, що тріюмував завдяки своїм ідеям тоді, як часто тріюмував він лише через те, що на службі його ідей стояла його сила примусу, його запал, його відвага, його переконаність... Він здобув собі демократію своєю сміливістю і відвагою. Він довший час лишився на її чолі, бо вона відчувала в нім людину командування»²³⁹.

І чи не так само чинила та еліта, яка в травні 1926 р. прийшла до влади в Польщі? Слова Словацького напутили її:

Lecz tym, co idą nie przez czarnoksiężstwa, Ale przez Wiarę, – dam, co Bóg sam daje:
W usta ich włożę komendę zwycięstwa,

A w oczy wzrok ten, co zdobywa kraje²⁴⁰.

Се були, отже, здобувці, які вміли командувати. Але ці здобувці, знову-таки, мусили йти пробоем крізь загальну байдужість, щойно здобувати собі симпатії народу, для якого боролися. Коли Варшава в 1915 р. була звільнена від москалів і до неї вступили слідом за німцями польські легіонери, писав у «Wiadom[ościach]. Polskich²⁴¹12» теперішній соймовий маршал Гнат Латинський: «Kiedy w sierpniowy ranek opadały z Ciebie, Warszawo, kajdany rosyjskie, drżały serca polskie oczekiwaniem słowa Twego... Napróžno! Szarpały się ku Tobie, Warszawo, serca Legionistów. W obozach dziatwy twojej czekano na głos twój, Stolico nasza... Napróžno I Gasło złączenia dwóch dawnych zaborów wypowiedział N. K. N. Warszawo hasła tego nie przyjęła, ani nie odrzuciła. I znowu czeka naród cały napróžno²⁴²,²⁴³».

Так була серед власного народу осамітнена його еліта. А проте не зражалася. Як говорив на легіоновім святі на Польській Горі 15 липня 1928 р. ген[ерал] Ридз Смігли, йшли вони до своєї мети, «не оглядаючись на тих, які противилися їхньому ділу... Жовнір легіоновий знав, що мусить щойно здобувати собі визнання народу, який так смертельно довго надумувався, не хочючи признати своїми тих своїх синів». Звідки ж у тої еліти, у тої жменьки, взялася моральна сила? «Отже, – говорив Смігли, – проти всіх і всього вірили ми, що Польща мусить бути незалежною... Проти всіх і всього... Ми свідомо протиставляли себе суспільству. З віри у справу

239 Martet J. *Qui était G. Clrmenceau?* (франц.) – Марте Ж. *Ким був Ж.Клемансо?* // «Паризький огляд». – 1929. – № 24. – Ред.

240 А тим, що йдуть не через чорнокнижництво, а через віру, дам, що сам Бог дає: / в їхні уста вклада команду перемоги, / а в очі – погляд той, що здобуває країни (польськ.).

241 «Wiadomości Polskie» (польськ.).

242 «Коли серпневим ранком спадали з тебе, Варшаво, російські кайдани, тремтіли польські серця очікуванням твого слова... Даремно! Рвалися до тебе, Варшаво, серця легіонерів. У таборах твоєї дітвори чекали на твій голос, столице наша... Даремно! Гасло об'єднання двох давніх окупацій висловив НКН (Національний комітет незалежності). Варшава це гасло не прийняла ні не відкинула. І знову ціла нація чекає даремно» (польськ.).

243 Цит. в ст. Д. Д. // Шляхи. – 1915. – С. 212.

виросла у нас віра у власні сили, яка стала могутнім рушієм, що виважив Польщу до непідлеглих-ти. Та сила мусить витиснути свою пляму на душі народу»...

Ось як думали й відчували люди, які знали, чого хотіли, які вміли поривати за собою інертну юрбу, які вміли наказувати, які подиктували свою волю Кракову, Варшаві, Вільні, Львову і Луцьку.

Щоб поставити всі крапки над і, останній приклад.

Карлайл питається: чому шотландські роялісти довший час били залізні бригади пуританів, які в Англії, під проводом Кромвела, йшли від перемоги до перемоги? І відповідає: «Шотландська нація була теж майже ціла пуританська. Але серед неї не було Кромвела, а натомість – нужденні, вічно хитливі, вічно дипломатизуючі страхополохи... Пуританська Шотландія не мала провідника, тим часом як розбита партія кавалерів мала його. Був ним граф де Монтроз – лицар і великий пан. З одного боку, отже, – підданці без володаря, з другого – володар без підданців. Підданцям без володаря не вдалося зробити нічого, володареві без підданців – удалося. Монтроз, зі зменькою ірландських та верховинських дикунів, з яких небогато мали з собою рушницю, кидається на випробовану пуританську армію і розбиває її разпораз в п'ятьох битвах. На короткий час стає він паном цілої країни, аж поки на Шотландію не впала тінь Кромвела. Аж поки й пуритани не отримали провідника»²⁴⁴...

Ні, не інертна і хаотична стихія винна, коли не є творча, коли з її зусиль нічого не виходить, лише завше провід.

А тепер читачеві, мабуть, стає поволі ясним, чому «руїнницький дух» стихії або її байдужість перешкодили нашій еліті створити щось тривале, а не перешкодили Наполеонові, ні Ленінові, ні Мусоліні, ні Кромвелові, ні легіонерам. Бо ж і вони мали до діла з отою «розгуканою» стихією, лише вони знали, як її вести. А сього вміння бракувало нам. Бракувало власних Монтрозів.

Не «завзяття дике», не «бешкетування» були тут причиною неуспіху (бо скрізь діяв сей чинник), лише брак сили, яка оте «бурлацтво» здолала б звести і повести. Звести ідеєю і темпераментом, повести волею і вмінням командувати. Брак того, що зветься аристократією народу.

Скажуть: добрий вибрали приклад! Нам, «демократичній нації» і т. д., і т. п., говорити про релігію насильства? Та ж іще Старицький писав:

Ми тільки за наше лягали кістками, Коли нам чинилися шкоди,

Ніколи не гралися ми кайданами, Чужої не гнули свободи.

Шкода, відповім я сим демократам. Повиино б було бути инакше. Бо все так є і бувало в історії, що в однім серці жили одночасно душа героя і тирана, як казав Маколей. Хто не мав в собі інстинкту володаря, не мав й інстинкту Прометея. Хто не вмів командувати, не вмів і визволятися з-під чужої команди. Хто скидав ідолів, мусив уміти інших спонукати поклонитися новим. Немає сенсу розбивати скрижалі, коли не хочете поставити на їхнє місце нових... Читаємо у Маколей: «Спартанець, який б'є й катує гелота, збуджує несмак. Але той самий спартанець, який, жартуючи, старанно зачісує чуприну в день, який, він добре знав, буде його останнім днем у щілині Тернопільській, – на нього не можемо дивитися без поди-

²⁴⁴ Carlyle Th. Die Helden u. das Heldentum in d. Geschichte (нім.) – Карлайл Т. Герої і героїзм в історії. – Ред.

ву. Для поверхового спостерігача дивно виглядає, що стільки зла і стільки добра зібрано вкупі. Та в дійсності добро і зло, що їх, на перший погляд ніяк не можна злучити, тісно зв'язані межи собою і мають спільне походження. Бо саме тому, що спартанця навчили шанувати в собі члена панівної нації і глядіти згори на кожного, хто не був спартанцем, як на меншевартну породу, саме тому, що не мав він співчуття для рабів, що плазували перед ним, саме тому ніколи, ні в крайній потребі навіть через голову спартанцеві не переходила думка, що він може схилитися перед чужим паном або впасти перед ворогом на коліна».

Щось із тої самої вдачі, зауважує Маколей, – «мішанину тирана і героя знаходимо в кожній нації, що панувала над іншими. З якою зневагою дивилася правляча меншість на підвладну більшість в Ірландії! Одначе годі заперечити, що англійські колоністи (в Ірландії) посідали разом з багатьма хибами всі найшляхетніші чесноти володарної касты...»²⁴⁵. Те саме говорив Едмунд Берк про янкi в час їхнього повстання проти метрополії: «Американці повні воєнного духу, вільного, помимо невольництва. У Вірджинії і в Каролінах мешканці володіють невольниками; але де панує невольництво, там усі люди вільні є з усіх вільних найгордовитіші і в своїй свободі найбільш розкохані. Нарід у південних плантаторських колоніях сильніше прив'язаний до свободи, його тяжче приборкати. Такими були всі старовинні республіки. У таких народів пиха панування єднається з духом свободолюбства, зміцнює його й робить непоборним... З таких причин зродився в Америці твердий дух негідлеглости»²⁴⁶.

Очевидно, не кожна аристократія, що панує над іншими верствами, перейнята тим гордим духом. Сього духу незалежності не буде мати аристократія, що – як, наприклад, російська перед 1917, сама була в рабстві у свого володаря. Не хочу рівно ж сказати, що кожна вільна нація мусить мати своїх гелотів або що гноблення інших є легітимацією до прийняття в сім'ю незалежних народів. Хочу лише підкреслити, що непокірний дух, який каже сильним народам підбивати нездібних до власного життя гельотів, є той самий, що не дозволяє їм зносити чужої опіки над собою. Хочу сказати, що нарід або його провідна верства, які не вмюють угинати своїй волі ворожі чи байдужі до себе сили так, як спартанці, британці чи янкi, ніколи не виплекають у собі свободолюбного духу, не здолають змагатися з чужою тиранією. Всяка нова аристократія все має нових гелотів, всякий новий порядок – прихильників старого (або старий – нового), яких тримати в послуху може лише тоді, коли єднає в своїй душі обидві – на позір протилежні – чесноти, про які говорить Маколей. Коли б німецька соціал-демократія мала лише самих Бебелів або Бернштайнів, а не мала такого Носке, якого большевики прозвали «кривавим псом» за те, що зробив з ними те, що вони хотіли зробити з ним, – німецька демократична республіка давно була б у могилі.

Почуття своєї вищости, віра в свою місію надає кожній правлячій верстві незвичайної сили. Все добре в ній – звичка командувати, бравура, погорда небезпеки – впливає в простій лінії з тої певности себе, з почуття своєї вищости і права

²⁴⁵ Macauley Th.B. *The History of England*. – Tauchnitz – Ed. – Ch. XII. – P. 194 (англ.) – Маколей Т.Б. *Історія Англії*. – Таухніц – Вид[ання]. – Розд. XII. – С.194. – Ред.

²⁴⁶ Цит. з "Myśl Narodowa". – 1926. – № 29.

вести інших. Се почуття спільне і тим, які підбивають гелотів, і тим гелотам, які прагнуть стати народом. У сім почуттю вищости «аристократія черпає обов'язок бути гідною високої ціни, якою себе оцінює. Аристократія, каже П'єрфе, є сильна лише тоді, коли впадає в гріх гордості»²⁴⁷.

Певно, ся риса є наскрізь «імперіялістична», але без цього духа імперіялізму не поставало нічого тривалого на сій планеті. Німецький соціолог пише з приводу сього: «Свідомість своєї вищости, гегемонії або післанництва у людських груп майже нероздільна від усіх форм, у яких об'являється імперіялізм, хоч і виступає в найрізномордніших шатах: як володарське почуття еспанського ідальго або колонізуючого Сибір козака, як потяг до здобуття нових джерел для витворення товарів у вірджинського осадника, як віра в себе як у знаряддя для ширення правдивої віри у французького ченця в Канаді»... Конкретний зміст стремлінь сих завойовницьких груп і одиниць є різний, але «в своїх мотивах і наслідках є се константний феномен»..., оте почуття своєї вищости і права вести інших, без якого нема жодної еліти»²⁴⁸.

Бо кожна еліта, яка хоче здобути масу, конкурує, звичайно, з іншою, яка вже сю масу здобула або щойно хоче здобути, яка, отже, супроти першої є силою опірною, яку треба зломити. Так було, напр., у нас під час змагання з денікінцями чи з большевиками. Крім того, має така еліта ворохобний елемент у своїй же таки масі, яка не приймає сеї еліти, ні її ідеї, як, напр., жидівська чи москвофільська меншість на Україні. Тому еліта, що бореться за загальне узнання в своїм середовищі, повинна мати волю і відвагу зломити опір тих ворохобних елементів, як зломив опір парламентаризму Кромвел, опір Установчих зборів Ленін, зломив апатію власної суспільности – легіонери, опір демолібералів – Мусоліні. Кожна така еліта мусить в собі мати щось із героя, але й із тирана.

Вільфредо Парето, м. и., учитель теперішнього диктатора Італії, формулює се так «Від часів завалення Римської імперії і аж до упадку монархії французької завше тій правлячій верстві, яка не вмiла або не могла застосувати силу, відбиралася влада іншою верствою, яка вмiла і могла ту силу застосувати. Людовік XVI упав через те, що не хотів, не вмiв або не міг послужитися силою, а затріумфували над ним революціонери тому, що хотіли, вмiли і могли послужитися силою»²⁴⁹. Хто має сю волю *se servir de la force*²⁵⁰, той натхне живим духом усяку програму, всякій надасть активного змісту. Так російська еліта надала активний зміст і царатові, а коли він заломився – і большевизмові, так польська еліта надала активний зміст і ягеллонській ідеї, й ідеї «Польщі людової». Де сеї волі немає, мертвою лишилась там всяка доктрина, змиршавілою й хворою, як мертвими лишилися в нас всякі ліві і праві доктрини.

247 *Pierrefeu, Jean de. L'Anti-Plutarque. – Paris: Les Edit de Français (франц.) – П'єрфо, Жан де. Анти-Плутарх. – Париж: Французьке видавництво, 1925. – Ред*

248 *Schmidt R. Die Zukunft d. modernen Imperialismus // Zeitschrift f. Politik. – 1928. – Н.6 (нім.) – Шміт Р. Майбутнє сучасного імперіялізму // «Політичний журнал». – 1928. – Зош. 6. – Ред.*

249 *Pareto V. Traite de Sociologie Générale (франц.) – В. Парето. Трактат із загальної соціології.*

250 *Послугуватися силою (франц.).*

Символічною постаттю в тім відношенні є Винниченко. Коли він був поміркованим соціалістом – годився з Керенським, коли став комуністом – годився з російськими совітами. Завше годився, завше схиляючись перед іншою силою. Бо, як сам писав у своїм «Відродженні нації», «ніколи не припускав, що нам силою доведеться здобувати свої права».

Ота безсила політика наших верхів пояснює цілий наш 1917 рік, коли ці верхи всіляко гамували народну енергію, всякий самочинний рух маси, всяку її спробу захопним правом розв'язати проблему Київ-Москва. Самі, не вірячи в силу, не любили наші верхи її вияву і в інших. Леся Українка малює такий портрет апостола переслідуваного християнства:

В його листах, у кождім слові,
Загонисту вояцьку вдачу видко.
Він словом бив, немов вояк мечем,
Дарма, що про любов умів балакати.
Він бешкети чинив за справу віри,
Немов преторіянець за образу
Орла імперії... Єдина зміна,
Що знак ягняти став замість меча.

Се був правдивий дух християнства, «переформованого фавстівською людиною», як говорив Шпенглер, яке було не «пасивно-духове» («Хто має вуха, най слухає!»), лише «наказуюче» («befehlende»²⁵¹). Сим ото преторіянським духом і перемогло християнство роз'їдене толеранційністю поганство. Апелюючи до гуманних кличів визволення, брало воно собі за емблему ягня, але не символ терпіння (в душі Старицького), лише як символ месника потоптаної справедливості, як він приходить в Апокаліпсис. Емблема інша, але той самий агресивний патос, що її одушевлює.

Так було, так є, так буде. Ніби ілюструючи думку Маколея, пише Парето: «У той час, як Лютер мусив критися, ховаючись перед помстою Римської церкви, він закликав німців палити синагоги... Протестанти, які нарікали на драгонади Лувуа, переслідували тими самими драконадами католиків в Англії, в Шотландії та Ірландії»²⁵².

Жанна д'Арк виступала проти одної своєї конкурентки з такою ж затятістю, як проти неї самої її вороги. В душі кожного героя, що бореться проти чужої «тиранії», кильчить зернятко майбутнього «тирана», бо того вимагає охорона нового, вимрія- ного порядку, який несе «герой».

Власне, той «преторіянський дух», та «загониста вояцька вдача», «готовість бешкети чинить за справи (своєї) віри», «жадность» і «дерзость сили», мовляв Куліш²⁵³, – ось прикмети, що визначали і Кромвела, і Наполеона, і Леніна, і провідника фашизму, і американських борців за визволення, і колишніх колонізаторів придніпровських. Бажання вести інших, «згинати людські душі» на ковадлі свого ідеалу, «протиставляти суспільности віру у власні сили», «витискати свою печать на душі народу», «не оглядатися на тих, які проти їх діла, наказувати, зводити, командувати, перетворювати укриту енергію мас у кінетичну – в напрямі до майбут-

251 Spengler O. *Untergang d. Abendlandes*. – München, 1920. – I. – S. 468 u 9.

252 Pareto V. *On.cit.* – § 1. – 1275.

253 Куліш П. *Отпаденіє Малоросієі*. – I. – С. 40-41.

ньої Італії (l'Italia di domani²⁵⁴), до «світової революції» або до власної великодержавности, до Паневропи, скутої в одно корсиканською шаблею, – ось психологічні прикмети еліти. Хто сих прикмет не має, не є жодним проводом.

Не обурювалися, отже, ті люди проводу, коли не виходила їхня справа. Не нарікали на «розбишацьку стихію», лише на хвилях розгуканої стихії злітали вгору, поролі її тіло човном, били його веслами. Не кляли на ошалілий вітер, лише робили так, щоб гонив їх до далекого берега, а не на скелі підводні, – так робили ті провідники. Всі вони були великими ворохобниками і великими тиранами, під кроком яких стогнала земля, руйніками і творцями. Бо не маса винна, коли борсається, а нічого з того не виходить. Нема чого винувати вітру, що перекинув човен, коли хто не вмів натягнути вітрил; бо не винні хвилі, що залляли нас, коли хто не знає веслувати; бо вершник винен сам, коли кінь скинув його з хребта, винен провід, коли не вмів «правити розбишацьким елементом», коли не вмів скувати його «залізною силою доктрини».

А тим часом? А тим часом і тепер ще нічим іншим не займається наша еліта, як безплідним наріканням на невдячність маси, замість пригадати власні гріхи. «Немає нічого легшого, як скинути батьків, – скаржаться наддніпрянські монархісти, – батьки скрізь і завше по своїй старості од синів слабші». Уважають монархісти масу за дич, за хама, але не словом острим його картають, лише моляться «за брата нашого, за рідного, за Хама, щоби Бог великий, милосердний освітив його милістю своєю, щоб післав йому в серце покору і любов» – до своєї здитинілої аристократії...²⁵⁵

Чи се є мова провідників народу? Клемансо, коли був «батьком» народу, був три рази від «дітей» старший, але його слухали. До чого, отже, тут старий вік, коли суть не в фізичній, а в духовій старості? Читаючи оту літанию, чи можемо собі уявити, щоб таким тоном говорив Хмельницький чи Бонапарт? Хмельницький голови булавою торощив киринникам, а ті, що з Богдана патрона свого зробили, благають непослушних «дітей» не покидати їх у біді... Чи можна поважно ставитися до претензій, аби хтось визнав їх за еліту нації?

Не іншої психології й речники демократичної групи наддніпрянської еміграції. На їхню думку, «в перші місяці революції... (в Росії) обставини, настрої і рівень свідомости мас не дозволяли ще просто і ясно заговорити про свою державність», хоч «інтелігенція українська твердо і непохитно стояла на ґрунті української державности»²⁵⁶. Се називається писати історію. Та ж головна прикмета провідника – се пристрасна жага відповідальности. Не спихає він її ні на нікого. Наша ж еліта якраз спихає ту відповідальність раз на обставини, раз на Богу духа винну масу. Одні винуватять її за те, що була зареволюційна, інші – що замало революційна, ті й ті – що не слухала їх. Чи до такої самооборони понизиться правдива еліта?

А зрештою, хай і так! Хай невідповідним для великих чинів був настрої мас. Але чи ж із сього виходить, що інтелігенції наддніпрянській треба було, як пише цитований уже паризький журнал, з тим «рахуватися і не дуже забігати наперед»? Та ж і фашистів мало було серед не дуже їм прихильної суспільности, так само, як і большевиків, але не принизили вони своїх цілей до позему смаку неvirобленої

²⁵⁴ *Італія завтра (італ.)*.

²⁵⁵ «Поступ».

²⁵⁶ «Тризуб».

більшості, а поривали її за собою широким розмахом своєї ідеї; вміли «послугуватися силою» супроти ворохобних елементів власної суспільності. Мусоліні без пардону нищив масонів і комуністів, большевики – всіх, крім себе, людей, партії і самі обставини угинаючи своїм бажанням. У 1917 і 1918 рр. большевики були переражені українським «міраклем», вони готові були завернути назад, віддаючи Україну (читайте їхній «Літопис Революції») в жертву «дрібнобуржуазній стихії», найвище хочаби відірвати від неї Донеччину. Але большевицькі ряди, що, знеохочені, завертали назад, пхнув знову наперед Ленін; сьому страшної пам'яті для нас чоловікові «завдячуємо» тим пеклом, яке тепер сміється в Україні... Але ті самі «обставини», які перелякали не одного з большевиків, вагалася використати наша еліта, бо бракло їй агресивного патосу перших. Нас учили здавна, що «єдиний герой історії – це нарід, народна маса, а мета історії – зрозуміти його бажання, його ідеал»²⁵⁷, а ніколи, крий, Боже, не накинути йому своїх... Психіка нашої еліти носила в собі, як сказав би Ніцше, «реакцію на Наполеонівські часи, коли не вірилося більше в героїв, у силу волі». Найбільше дбала наша еліта, щоб не стати «непопулярною» в масі, щоб перед кожним кроком сто разів визондувати «настрій мас», хвилеві зміни їх гумору, завше боячись впасти в конфлікт з тим, чого «хоче нарід», рідко коли сугеруючи йому своє хотіння, бо рідко таке мала, рідко беручи відповідальність за гострий і рішучий крок. Робила се лише тоді, коли здавалось їй, що за нею маса, гурт. Але, як каже прислів'я, в гурті й беззубий собака бреше.

Ще менше мав наш провід другу прикмету еліти – ідею. Фашизм завдячував свій успіх відвазі, з якою чуттєві імпондерабілія італійського народу одягнув у тіло і кров доктрини. Але як могла скристалізуватися у нашої еліти яскрава доктрина в тій атмосфері пасивної адорації маси, з якої випливала любов до всього невиразного, безформного, пасивно провадженого, безнапрямого? Чи могли мати притягальну силу ідеї автономії, соціалізації, федерації, «свобідної України в свобідній Росії» або УССР, в СССР, ідеї фратернізованя з народом Троцьких і Бражньових та інші, не ідеї, а ідейки, в які наша еліта хотіла вбрати підземну чуттєву енергію мас? Чи могли вони стати кристалізаційним пунктом для тих сил? Коли чужому праву не протиставлялося право своє, ні чужій ідеї – власна, лише – маленька поправка, а все ширше було скоком у незнане, може, в прірву, хто знає? Німецький поет Штром писав:

Der eine fragt was kommt darnach, Der andere was ist recht,
Und also unterscheidet sich Der Freie von dem Knecht...²⁵⁸

Ся психіка «кнехта» пояснює, чому не мала наша еліта третьої, може, найважливішої прикмети проводу. Не мала, як сказав би Ніцше, «das Jasagen zi Gegensatz und Krieg»²⁵⁹, свідомости, що лиш на звалищах старого будується нове. Навіть коли хитався і падав будинок російської імперії, шукали ми приткнути до потрісканої стіни нашу прибудову. Неправда, що інтелігенція наша випереджувала

257 Ст. Мочульського про І. Франка, «За сто літ», матеріяли з громад. і літер. життя України XIX і почат. XX в., за ред. ак. М. Грушевського. Т. III. – С. 237-238.

258 Один питає, що буде потім, другий – що є правильним, а саме цим відрізняється вільна людина від слуги (нім.).

259 Сказати так протестові і війні (нім.).

своїм безкомпромисовим настроєм настроїв мас. Річ малася якраз навпаки. Досить пригадати етапи чотирьох універсалів, паплюження сепаратистів ім'ям бандитів, страх зірвати з Петербургом, коли в краю клекотіло все навкруги, щоб упритомити собі, як малися речі насправді. Темпераментом своїм наша еліта тих часів була чужа широким масам, не була рідна їм. Провідник української революції висловлювався в Києві: «Жаль, що наші плани безкровної революції, без конфліктів і пертурбацій розбилися», що «революція пішла своїм революційним шляхом». Жаль, що не можна було робити революції без пертурбацій, війни без миру, самостійності без федерації, сваритися без сварки і негувати без притакування... І той настроїв перетривав усі бурі, зберігся і досі. Читаємо в органі одної нашої еліти: «Неправда, що історію роблять сильні оди- ниці, які вмють сильно хотіти, а те, чого хочуть, запроваджують, не оглядаючись на способи запровадження... З двох воля сильнішою є та, що вміє зробити по-своєму без насильства. Найкращі бажання, dokonані насильством, є злом»²⁶⁰31. Цікаво, як далеко б зайшов фашизм, большевизм, яacobінізм або царат, коли б Бог обдарував їхніх провідників оцею психологією духових кастратів? А коли зважити, що таке пише офіціоз групи, яка від 1917 р. старалася стати (і стояла) на чолі нашого національного руху, і пише в грудні 1929 року, то ясным стане, що наше «бешкетовання» й не могло інакше скінчитися, як скінчилося.

Провід народів, певних себе, завше старався приготувати ту силу, яка могла б стати на чолі народу. Але в нас думали інакше. В той час, як Троцький вже думав про зав'язок червоної армії, писав у 1917 р. Винниченко: «Чим же ж захиститися нам, що поставити проти (ворожого) штика? Розуміється, в горячі голови... перш усього кидається відповідь: проти ваших штиків ми поставимо наші штики... Тільки військо, тільки багнети врятують бідну неньку Україну... Ах, та проклята віра в багнети! Яка то поверховна думка. Не своєї армії нам треба, а знищення всякої постійної армії взагалі!»²⁶¹ Так розумувала наша відповідальна еліта майже в переддень візиту Муравйова до Києва. З такою психологією організувалася самооборона країни... Що, була тут винна маса? Вище я цитував Парето, що «завше правлячій верстві, яка не вміла або не могла застосувати силу, відбиралася влада іншою верствою, яка вміла і могла застосувати ту силу». Тут зауважу, що соціологічні закони однакові – за Це- заря, за Людовіка XIV і за Центральної Ради... «Порядок споконвічно непорушний», про який писав Макар, знайшов свого герольда у Франції в постаті Наполеона, який перевів революцію з її виключно негативних рейок на позитивні. Нашими Наполеонами були Винниченки, і тому за роль Наполеона у нас взялися, як уміли, Муравйови і Сталіни. Наша еліта негувала не даний порядок, а порядок загалом, не лише російську армію, поліцію, державу і провід, а всяку державу і всякий провід, всяку ієрархію. Тому дістала чужу...

До тої самої теми пара фактів-анекдотів з іншої області. Одного представника української влади переконували накласти грошову кару на жидівську крамницю за відмову приймати гривні. Представник влади відмовився, бо, казав, «немає на се

260 «Тризуб». – 1929. – Грудень.

261 «Робітничка газета». – 1917. – 18.IV.

параграфу)... Ілюстрація до того, чи вмiла наша еліта *se servir de la force*²⁶². Приклад другий (знов із сотки подібних): до одного колишнього старшини «добрих старих часів» прийшов представник тої ж влади і запропонував йому вступити до українського війська. Старшина відповів: «Коли ви влада, то пощо питається? Коли ні – то виноситься звідси». Ілюстрація до того, чи знала ота влада, що се значить «команду- вати».

Один мемуарист пише про одного отамана: «Чоловік, безперечно, чесний, дуже симпатичний, добрий, з вродженим розумом, але... був він страшний фаталіст, вірив, що не має щастя... Не було в ньому віри, що почате діло вдасться». Ілюстрація до того, поскільки панувала над нами наша ідея і почуття власного права.

Вище назвав я три головні прикмети еліти: «Das Jasagen zu Gegensatz²⁶³», амбіція провадити масу, нарешті – яскрава ідея. Наш провід сі прикмети мав у недостатній мірі. Біда була не в тім, що замало культурна була наша маса, замало аристократична, а в тім, що наша аристократія, інтелігенція була плебейська духом, з навичками гелотів.

«Настрої завше грали головну роль в історії, – пише Валерію Марку, – а до них допасовувалися ідеї й програми». Але кволі були наші настрої, а відповідно до них програми і бажання їх здійснити. «Ультраліві, ультраправі, комуністи й фашисти, мимо засадничої різниці в їхній філософії, реагують на існуючий світ однаковим основним настроєм». Але той настрої був і є чужий нашій інтелігенції. Два великі чинники знає історія – «die Gewalt²⁶⁴» і «der Mythos²⁶⁵» (в розумінню Сореля); сей останній зроджує героїзм, а перша – ідентична з «тиранією» Маколея. Бо «лише героїчне підноситься над землею, лише героїчне в стані формувати, лише хто бажает неможливого, може діяти», бо тільки «сила запалює енергії, створює шляхетні почування й розплутує движучі сили, бо лише міт, видиво, легенда, ідея охоплює несвідоме, стискає в своїй владі всі сили і всіх людей, мов вітер придорожній усе листя, й гонить одиниці вперед, до героїзму, до незнаних берегів грядучих речей»²⁶⁶.

Але сих прикмет не мала хвора душа нашої інтелігенції, несвідома навіть того, що не мала...

Чи ми стали того свідомі бодай тепер?

Не витикаючи пальцями, скажу, що свідомість правдивого стосунку між «масою» і «проводом» і досі не стала у нас загальною. Міцна спадщина минулого і тяжка з нею боротьба. Говорю тут про всіх і про нікого. Не про ту чи иншу групу, лише про провід, про інтелігенцію загалом. Чи ми відчуваємо, як той провід веде нас? Як тяжить над нашою думкою і волею? Чи відчуваємо десь присутність сильного осередку енергії, з якого падуть на нас, мов молот по квадлі, тяжкі кличі, яким ми опертися не в змозі? Чи не шириться у нас анархія в думках, перекинчицтво від ідеї до ідеї? Чи є відвага плисти проти течії, проти сугестії фактів, стати

262 *Послугуватися силою (франц.).*

263 *Сказати «так» протилежному (протестові) (нім.).*

264 *Влада; сила, могутність; насильство (нім.).*

265 *Mit (міф) (нім. з грецьк.).*

266 *Marcu, Valeriu. Mythos d. Diktatur (B. Tgb.). – Марку Валерію. Міт диктатури // «Берлінський щоденний листок» (нім.). – Ред.*

в ім'я ідеї проти байдужості або засліпленості власної суспільності, проти карання песимістів?

Де залишилася наша яскрава ідея? Чи не втопили її в багні сільробітства, зміновіховщини чи регіоналізму? В намулі спізненої монархоманії, підігрітого, але вже безпредметового австрійського парламентаризму або скарікатуризованої на вигнання уенерівщини? Де смілість виступати з думкою, яка б зверталася проти всіх і вся, коли сього треба? Де бажання вбивати, мов цвяхи в стінку, свої думки в людські голови?

Чи хоч на одне питання нашого життя виробив провід, наша інтелігенція одну виразну відповідь?

Ось питання засадниче, питання ідеалу. Що лиш не робиться у нас з відповідями на нього! Чи не проголошуються найскрайніші постулати, аби кілька днів по тім їх відкликати? Чи державницькі кличі не є на устах тих українців, яким шануючий себе українець не повинен подавати руки?

Чи у нас нема «проводирів», які за ідеал мають харківську «полусуверенність» або колоніальну залежність у «З'єдинених державах Східної Європи», з центром у Москві, рівночасно картаючи як зрадників усіх, які прагнуть не половини, а цілоти? Або питання тактики. То в нас говориться: «Наша тактика не може йти по лінії безпосередніх реальних здобутків...» Ми, мовляв, боремося за значно більше. А слідом за тим застерігаємося, що ми не є «негатори» і що мусимо провадити працю «по лінії речевих постулатів» і «конкретних внесків». Не вхожу тут у дискусію, що добре, а що зле. Лише питаю, чи хвалити й ганити майже водночас ту саму тактику, зглядно захвалювати водночас дві протилежні, – чи се значить формувати думку загалу, скеровувати його енергію в однім напрямку?

Або тактика парламентаризму. Парламентаризм переходить велику кризу. Не є він тим, чим був перед війною, коли на нім опирали народи Австрії свою тактику і політику. Отже, треба б зайняти до сеї кризи якесь становище! Але замість становища поручаємо староавстрійське Fortwursteln²⁶⁷ замість відповіді на грізну проблему – староавстрійське «Ach-Was-Stimmung» (по нашому «якось то буде»).

Так само, чи взяли ми виразну тактику супроти жидівства? Чи усталили певне ставлення до москвофілів, до Совітів, до сільробів, до ППС? Чи не маємо недавнього прикладу, коли діячі УСД не могли відповісти, з яким Інтернаціоналом властиво хочуть вони йти – з другим чи з третім? Завше уникнення ясної, імпонуючої масі відповіді на проблеми: битися чи миритися, парламентаризм чи антипарламентаризм, за соціалізацію чи проти неї, з жидами чи без них, з Совітами чи проти, з регіоналізмом чи проти (так, так – навіть се питання не стоїть зовсім ясно у нас!). Де свідомість цілі, невідклична для еліти, де бажання виховати масу в душі своєї ідеї, вести її? Де стремління незгашеними – в глупу ніч лихоліття – пронести смолоскипи ідеї, витиснути свою печать на народній душі? Де стремління угнути своїй правді спантелених, піврати нерішучих? Де чесноти, без яких провід не є жодним проводом?

Не дивно, що, не маючи сугестії проводу, суспільність попадає під сугестію фактів, обставин, чужої ініціативи. А провід – під сугестію вічно змінних настроїв

²⁶⁷ Тягнути ту саму волинку, зволікати (нім.).

утомленої й байдужої більшості, яка воліла б і се, і те, але нездатна чогось хотіти так, щоб з тим стояти або впасти... Тому й маємо замість ідей компіляцію найновіших чуток і пліток, замість слухання власного vox Dei²⁶⁸ – прислухування до змінного vox populi²⁶⁹ або попросту до голосу урядуючого претора. А як сурогат «командування» – нарікання на байдужість загалу, наради, паради, шопки, комісії, анкети й банкети, аби втікати від відповідальності за який-будь, але певний напрям; повний брак того, що Бісмарк звав Zivilcourage²⁷⁰, без якої жодний провід масі не заімponує...

Се буде, мабуть, так довго, доки не увільнимся від старих доктрин, від сутестії чужих думок, фактів або хитливої арифметичної більшості, від громадянського боягузства, від страху піти направо чи наліво – своїм шляхом. Доки не переглянемо утертих ідей про провід і масу, які засуджують нас на безсилля, доки не зірвемо з духовою спадщиною вчорашнього, не заб'ємо в собі духа неволі, що йде за всім і вся, крім за голосом власної думки, що спихає відповідальність на обставини і маси, що не хоче нічого накидати, лише все приймати; доки не скуємо всіх – залізною силою доктрини переконаних людей, бо кожна інтелігенція має таку масу, на яку заслужила (наша – навіть ліпшу). Бо голота стає нацією лише тоді, коли має провід.

Не нарікати, отже, на обставини (і деінде були вони не ліпші), ані на масу (вона зіпплена у нас з глини, з якої Господь творить вибрані народи), лише тямити, що треба небуденного творчого шалу, аби вдихнути в ту глину іскру життя. Не програмами виховуються і стоять еліти, лише характерами і духом, який ті мертві програми щойно одушевлює. Без радикального психічного переродження проводу з сеї глини нічого не вийде, бо, слушно сказав Міхеліс, ніколи провідники не уступають масі, тільки завше новим провідникам...

У нас замість того плекається (як усе там, де провід є пасивний) адорація маси. Про сю спеціальну хворобу проводу, зв'язану з кризою демократії, – в наступнім розділі.

II. Кількість чи якість?

(До кризи демократії).

Найхарактеристичнішим випадком кризи нашого провідництва є криза демократії. Разом із тим є се найактуальніше питання сучасної політики. Донедавна демократія була у великій шані. Донедавна поступ демократії був «залізним законом» суспільного життя, а культ маси, – може, єдиною релігією, що не знала атеїстів. Нашим завданням не було створення міцних індивідуальностей, сильного проводу; натомість – механічне зіпплення «єдиного фронту», звернення уваги не на якість, а на число, на кількість. Найяскравіші історичні приклади французької, англійської, російської революцій, коли об'єднаній у «єдиний фронт» коаліції ворогів переможно ставляла чоло знесилена внутрішньою горожанською війною

²⁶⁸ Голос Божий (лат.).

²⁶⁹ Голос народу (лат.).

²⁷⁰ Громадянська відвага (нім.).

меншість, – ці приклади нічого не говорили «єдинофронтовим» фанатикам, закон числа був для них панацеєю.

Треба було лише усвідомити масу, злучити одною думкою якнайбільше число – і світ належить нам. Усвідомлена маса, з'єднана для своєї «рідної» ідеї, була силою вже внаслідок механічного скупчення, незалежно від якості руки (проводу), в якій її трималося.

Думалося, що з упадком монархії мета, до якої мусила еволюціонувати суспільність, була демократія; що тільки монархія є ворогом демократії. Впадуть трони, і їх автоматично заступить народоправство, правління більшості. Тим часом сталося щось інше. В одній країні за другою зіпхнуто масу на другий план, а керму захопила нова аристократія. Не більшість, а меншість. На руїнах монархії постала нова олігархія в Росії, нове самовладство в Туреччині, угорське королівство без короля, загрожена фашизмом і комунізмом Австрія, Польща з її кризою парламентаризму, абсолютистична Югославія, захитані демократії в Італії, Іспанії, Греції.

Чи демократія є справді хвора? Не пересуджуючи відповіді на засадниче питання пережитості демократії, треба визнати, що перечислені явища свідчать про – виліковну чи ні, інша річ, – але поважну недугу демократії. Бо інакше якже ж могла би більшість угнутися перед напором хоч одчайдушних, але нечисленних груп?

Здається, нема країни на світі, де б культ демосу стояв так високо, як у ліберальній і соціалістичній Росії. В 1917 р. спали з російського народу кайдани. Міг показати, що вміє. Свобода преси, зборів, слова, партій, самовизначення, виборів до Установчих зборів, за якими була воля більшості. Здавалося чуда мала б була dokonати розкута демократія. А тим часом невеличка большевицька банда протягом пів годи- ни розганяє на чотири вітри Установчі збори суверенних представників суверенного народу. І то так, що навіть пес за ними «не гавкнув, не лайнув». Так наче б не було по їх боці ні мільйонів виборчих карток, ні волі народу, ані «залізного» закону більшості. Насильство? Не зовсім! Насильству улягли безборонні царські Думи, але, коли розганяли Установчі збори, большевицький режим не був ще скріплений, не мав ще в руках державного апарату; жовтневий переворот відбувався в атмосфері вільної конкуренції демократичної більшості з большевицькою меншістю. Кожна сторона могла агітувати й зброятися. Що більше, рештки державного апарату Тимчасового уряду були проти большевиків. А одначе гору взяла меншість, не демократія!

Подібне бачимо в Польщі. Противники санації дали себе відсунути на другий план політичного життя групі, що 1926. р. зовсім не була майже заступлена в соймі, та й тепер там представлена меншістю послів. Подібне в Італії, де партія, що представляє в парламенті малий відламок суспільності, хутко стає винятковим законодавцем тої суспільності, яка скоряється їй без озву, хоч спершу про неї знати нічого не хотіла, хоч проти себе мала цілий державний апарат. Подібну поразку, навіть більше – абдикацію, демократії бачимо у Франції, коли «лівий картель», хоч вийшов переможцем з виборів, добровільно віддав державну керму в руки свого противника, голови правиці Р. Пуанкаре для рятування захитаного франка, якого піднести не чу- лася на силі демократична більшість.

Ясно, що і Совіти, і фашизм, і санація як прийшли до влади, то захотіли змінити не вигідну їм демократичну виборчу арифметику на свою користь, змінюючи конституцію, але всі ті меншості з нерівними силами видали бій демократичній більшості, законні числа – і їх перемогли!

Якою зброєю? Яким закляттям? Та ж по боці демократії була свідомість, воля маси, виборчі картки. Чому ж при зударенні менша нібито сила розбила більшу? Чому скапітулювала демократія?

Зачну від Росії. Полемізуючи в *Times*'і з одним біографом Леніна, лорд Біркенгед, один з консервативних лідерів, писав: «Коли б Керенський посідав хоч би один грам державної відваги, ніколи б Совіти не загорнули собі «всієї влади, а Ленін не діждав би свого тріумфу»²⁷¹. Тверезий розум сього англійця знайшов дійсний момент, який спричинив перемогу одної ідеї (хоч за нею була меншість) над іншою (хоч за нею була більшість). Сим моментом була відвага, мужність. По боці противників большевизму було число, свідомість і, здавалося б, сила. Але тій силі бракувало ще чогось. Не надхнута отим «чимсь», животворчим моментом відваги і рішучості, сила противників большевизму, хоч і більша числом, виявилася слабшою. Керенський не важився заарештувати провідників большевизму, Ленін не вагався скінчити з Романовими, Колчакам і з тисячами інших. Керенський не важився розігнати петербурзький Совіт представників кількох лише тисяч робітників, Ленін не вагався розігнати Установчі збори 150-мільйонного народу. Мужність, якою була надхнута в 1917 р. большевицька меншість, і поклала на обидві лопатки нерішучу, демократичну череду, ентузіастичну, велемовну, запальну, але без мети й витривалості, без відваги і плану, з балакуном замість провідника.

Подібне було в Польщі. Не можна сказати, щоб партіям нац. демократії або ППС бракувало маси, числа членів, міцної внутрішньої консолідації або інтелігентських сил. Але коли згадаємо політику відступу соймової більшості, то побачимо, що і тут вирішив той самий момент, про який говорив лорд Біркенгед. Більшість не важилася піднести голови перед меншістю, яка відважилася виявити волю «будувати державу проти волі більшої чи меншої частини власної суспільності», «без лідерів соймових клубів (без представників демократії, отже), навіть за найгострішої з їхнього боку опозиції, порозумітися з масою суспільності понад їх голови»²⁷².

На ту саму недугу хворувала й італійська демократія, нею пояснюється і її капітуляція перед фашизмом. Ще в 1912 р., 23 лютого, коли (по італійсько-турецькій війні) ухвалила палата декрет про анексію Лібії, зайшов під час голосування такий випадок: соціялісти, як вороги «імперіялізму» й анексії, були проти анексії в Африці. Але коли в таснім голосуванні проти анексії заявився 38 послів, у явнім – лише 9. Соціал-демократія не мала відваги виявити свого справжнього обличчя, злякалася піти проти популярної течії. Її гарні програмові кличі показалися лиш фразами, за якими в рішучу хвилину не стала здетермінована на все воля; брак віри в слушність своєї справи відбився і на дальшій еволюції італійського соціалізму і лібералізму. «Бракувало соціялістам віри в слушність своєї справи, – пише німецький соціолог Міхеліс, – яка має величезне масово-психологічне значення і

271 Цит. із «За свободу». – 1929. – Ч. 58.

272 *Słowo Polskie* (польськ.) – «Слово польське» (часопис). – 1928. – 17.XII. – Ред.

для власного табору, підвищуючи його ударну силу, і для табору противника, паралізуючи його силу опору. Се переконання в справедливості власної справи дало в 1919-1921 рр. кільком неозброєним фашистам силу розганяти соціалістичні збори численністю в 50-60 людей», а згодом – ліквідувати ліберальну державу. Бо якість завше б'є кількість, хоч би що говорили демократи і драгоманівці.

Ся віра в свою силу колись допомогла демократії звалити феодальну аристократію. У Олара читаємо, що «після протироялістичної демонстрації 20 червня 1792, в Парижі по всій Франції перекотилася поворотна хвиля монархізму, 20000 петиціонерів і велике число департаментів протестували проти образи Величності. Але се монархії не врятувало. Для того замало було петицій, замало самого числа і доброї волі... Оборонцям трону бракувало тільки ще віри в свою силу, енергії і відваги впасти, боронячи свою справу»²⁷³. Ся хвороба тепер перейшла на демократію, яка скорилася в деяких країнах новій аристократії, новій меншості.

Що ж було рішальним моментом перемоги сеї меншості? Маса, число, більшість? Ми бачили, що ні. Усвідомлення? Не завше, не раз бо побита більшість виявляла незаперечене розуміння своїх інтересів через виборчу урну, в петиціях і т.ин. Гола сила? Також ні! Бо не раз улягала та сторона, що спиралася на зорганізований державний апарат: як у Росії 1917, в Польщі 1926, у Франції 1789, в Італії 1922. Отже, що? Рішальним моментом, що дав перемогу меншості, була власне ота «мужність» Біркенгеда, той психічний чинник, ті *imponderabilia*²⁷⁴. Вони, мов ті ультрафіолетові проміння, яких око не бачить, але яких не взяти під увагу – значить, лишити невиясненими багато явищ природи.

Я сказав, що ні маса, число, ні політичне усвідомлення одної з ворожих сторін не рішенняють про її остаточну перемогу. Але я скажу ще більше. Навіть близькість, «рідність» кличів якогось гурту до того колективу, який сей гурт хоче заступати, не забезпечить йому перемоги, коли брак йому тих «імponderабілій», того психічного Ікс, що не дається зважити.

Часто чужа ідея, навіть чужа походженням середовищу, вербує собі в нім прихильників, власне завдяки тому психічному чинникові, про який я згадав щойно. Коли «рідна» ідея хитка у вірі, незачіпна вдачею, легко її може виперти з терену чужа, але агресивна й певна себе. Зі світу природи знаємо, що навіть мінерали, під дані великому натискові ззовні, можуть кристалізуватися не за власними законами. Те само й з кристалізацією, з формуванням людських колективів.

Богато тому прикладів знає історія. Зупинімся лише на кількох. Часи від бургундських війн аж до битви під Мариньяно і до Реформації XVI. в. були найбільш блискучою добою в історії Швейцарії. Створили республіку властиво німецькі громади, *der alte grosse Bund in oberdeutschen Landen*²⁷⁵. Внаслідок того, внаслідок величезних політичних успіхів республіки, докочаних німцями, зачали в новім союзі цінити німецьку мову (*Schwiezerdietsch*²⁷⁶) як символ власної швейцарської

273 Pareto V. *Traité de Socialagie générale*. – § 2180.

274 Невловимі (невагомі, не означувані, непередбачувані) факти (сутності) (лат.).

275 *Старе велике об'єднання у південнонімецьких землях* (нім.).

276 *Schwizerdütsch* (*Schweizerdeutsch*), спільна назва алеманських діалектів німецької мови у Швейцарії (нім., діал.).

сили, як власні звичаї і герби. Швайцарське німецтво надало Швайцарії блиску, а через те стало символом швайцарськості. Коли, отже, наприклад, місто Фрибург та інші з їхнім романським населенням увійшли до швайцарської Спілки, то найліпшим для них способом задокументувати своє швайцарське серце стало плекання німецької мови. Бо хто не говорив по-німецьки, той не міг бути правдивим швайцарцем, правдивим «Eidgenosse²⁷⁷». А бути «спілчанином» було тоді для селян і дрібних міщухів рівнозначно з правом ставити себе на рівну ногу з папами, цісарями і королями. Так, у Фрибургу та інших французьких містах Швайцарії в XVI ст. урядовою, шкільною і церковною мовою, незважаючи не ромонську більшість людности, стала німецька. Навіть вуличні крамарі, що продавали часник і цибулю, вигукували назви своїх товарів по-німецьки; а міста й доколичні села перехрещували свої імена на німецькі. Завзята, свідомо своєї мети, державнотворча, войовнича меншість підбила собі культурно й уподібнила до себе навіть чужу собі національну більшість в тих округах, не будучи їй етнографічно «рідною»²⁷⁸.

Цікаве під тим самим оглядом маємо й свідoctво одної з рамітніших постатей повоєнної Польщі. В часі його молодости, – читаємо в його споминах, – «голосною була на цілім світі боротьба «Народної волі» російської з царатом. Відгомін тої боротьби, очевидно, доходив до Вільна, і героїзм її мусив імпонувати моїй романтичній голові. Заразом у Польщі тоді було тихо... В суспільстві польським, вичерпанім боротьбою 1863 р., було стільки страху, стільки чорної реакції, стільки ремствування на кожну живішу думку, що порівняння Росії з Польщею випадало тоді для мене завше на користь Росії. Я був тим просто упокорений і стояв на роздоріжжі... Інші русифікувалися або йшли до «Інтернаціоналу», м. и., як брат автора споминів, заарештований разом із братом Леніна в 1888 р., за приготування замаху на царя Александра III²⁷⁹.

Бачимо, що і в цім випадку чужа, національно ворожа, але «героїчна», з «живішою думкою» меншість вмiла імпонувати збайдужілій, іншій етнографічно і політично більшості, а навіть відривати від неї будь що будь небуденні одиниці. Досить згадати імена Держинського, Мархлевського, Радека, Косіора, Менжинського... Не пригадую де, але про те саме писав десь і Драгоманов, пояснюючи якраз браком «живішої думки» дезерцію найактивнішої молоді на Україні до тої самої «Народної волі» і загалом до російських революційних партій від затишних, «рідних», але задумних українофільських кабінетів. Подібно писав Драгоманов до Франка про російський нігілізм: «Його некультурність мені завше була противна, як і українофільське гайдамацтво, котре власне одного кореня з російським нігілізмом, тільки що не має його ширости, чесного запалу робити на ділі те, що думає чоловік і говорить язик»²⁸⁰ 51. «Народна воля» імпонувала українській і польській молоді тих часів через те, що була відважніша, жертвенніша, консеквентніша, з більшим розмахом, повна віри,

277 Побратим, товариш, соратник (що пов'язав себе клятвою); громадянин Швайцарської Конфедерації (нім.).

278 Weilermann, Her., Dr. Vom Sinn d. Nation // N. Zür. Ztit. – 1926. – 5/XI. – Blatt 5. (нім.) – Вайлерман Гер., д-р. Про значення нації. – Ред.

279 З автобіографії Ю.Пілсудського // Czas. – 1928. – 16.XI.

280 Рибаків І. Криза народництва і тероризм на Україні 1978-79 рр. // Прапор марксизму. – 1929. – 5.

запалу й агресії, імпонувала *mutatis mutandis*²⁸¹ тими самими прикметами, що й французам – яacobінци, росіянам – большевики, італійцям – фашисти, швайцарцям – німецькі «спілчани» XVI ст. Бо якість завше імпонує кількості.

Перед сими прикметами відступала боягузлива і охляла демократична більшість, якої не здолали вберегти від поразки ні число, ні «свідомість» її маси, ні навіть «рідність» («наськність») її програми чи походження. Ось де і корениться криза всякої більшості, одним із випадків якої є криза сучасної демократії. Попросту відлетів від неї живий дух зачіпний і сильний, відлетіла до інших її творча сила.

Пригляньмося ближче до цієї сили. Що се є ота творча сила? Оце бажання «йти впоперек волі більшості», ся «ідейна затятість», «бойовий дух», моральна «мужність», віра в своє право, «живіша думка, «героїзм» – що се є? Джерело сього лежить у світі емоцій – активних і сильних. Дальше зайде той, у кого сі емоції активніші, як за рівних мас далі зайде тіло, що розвинуло більшу швидкість, що дістало сильніший імпульс. Ідеї не правлять, ані не перевертають світом. Світ правиться і перевергається почуваннями, яким ідеї лише служать провідниками. Силу ідеям надає завше сила їх емоційного підкладу, якому ідеї служать лише шагами. Італійський патріот Мадзіні казав до своїх краян: «Що нам потрібно для запровадження нового ладу, так се – перевернути силою ту брутальну силу, яка протиставляється всяким спробам поступу». Мадзіні називав свій вимріяний лад «поступом», інші звали його «соціальною революцією», «найвищим ідеалом нації». Справа від того не мінялася: емоційним рушієм сих ідей було бажання певної ідеї, певного гурту поставити свою силу над силою іншою. Переможе та ідея, де се бажання сильніше. Ось на чім і полягає той моральний гарт, яким перемагає байдужу демократичну більшість героїчна автократична меншість, або, стисліше, яким перемагає одна еліта іншу. Криза ж сучасної демократії якраз і є в тім, що не може вона протиставити ворожій собі силі, її войовничому інстинктові сили рівновартної; що заволодів нею, замість духу агресії, дух комбінації, хитрування, гуманності, пристосування, мімікрії; що за її гарними словами не чулася відвага втілити їх у дійсність. Ось на чім полягає криза і нашої демократії. Спершу в час визвольних змагань, а потім і по них. З тою різницею, що у нашій суспільності досі не постав жодний антидотум на хворобу демократії. Внаслідок того сей антидотум, як за часів Драгоманова, черпаємо ми й досі в ідеях не своїх. Для багатьох сей наслідок є абсурдний... Та ж ми несли масі «рідну» її ідею, ми ж її «усвідомлювали», ми ж мали, нарешті, сю масу за собою. Та ж на виборах до Установчих зборів величезний відсоток виборців освідчився на Україні за українськими партіями. Звідки ж наші невдачі? Звідки могли запанувати на Україні російсько-жидівські зайти, які шойно тепер зачинають «українізуватися»? Звідки в Галичині відриваються від національної ідеї сельробівці, москвофіли та новошляхівці? Одні кажуть, се через нашу некультурність, другі – що забули про «єдиний фронт», треті – що програма наша була лиха («Якби ми відразу стали на совітській платформі» або «Якби ми гетьмана шанували» і т. д.).

Пусті слова. Не в тім причина слабкості нашої демократії, лише в тім, що брак їй було тих «імпондераблій», тої «мужности», без якої не pomoже ні найліпша,

²⁸¹ *Змінюючи те, що можна (належить) змінити (лат.).*

ні «найрідніша» програма, ні найчисленніші маси, ні найідеальніший «єдиний фронт». Фасцинуючий образ кволости нашої демократії і сугестії чужої дає нам Антоненко-Давидович у романі «Смерть»²⁸². Чим заїмпонувала нашому інтелігентові большевицька віра? Тим, що принесла вона з собою «своє рідне месіянство, що із звичайнісіньких людей... вона творить нове, цілком відмінне плем'я, большевицьку расу». А що протиставлялося отій расі з нашого боку? «Жменька свідомих українців, тих оперетково-вих людей з сентиментально-романтичною душею..., що в розквіті свого піднесення і патосу створили тільки «Просвіту», сей новий храм на руїнах українського Єрусалиму... Вони вміють тільки скаржитися і зітхати». І оті люди, «не годні на жадну акцію..., ці маленькі люди, що в крові своїй носять від віків анемію і зраду, і це вони ще гадали створити державу? Не маючи нічого за собою, крім сентиментальної туги та спорохнявілих національних святощів... вони ще хочуть, щоб до них прислухувалась влада? Влада тих, які кров'ю і муками розтерзаних на численних фронтах купили собі право на існування?». А ось збори партійного комітету (все в описі того самого безхребетного українського інтелігента). «Збори тривали вже четверту годину, але втоми не почувалося... Постаті (промовця) за чужими потилицями Горобенкові не видко було – тільки тулуб і френч і помахи рук злились у нестриманий вольовий рух, у якусь справді крицеву динаміку... Зникли сварки, а натомість росло щось одно-стайне, щось велике і незвичайне. Може, просто неминуче? Залізно неминуче? Це неважно. Головне те, що воно росте, чути фізично, як воно сповнює тебе всього, наливає мозок, наливає жили, пружить м'язи... Гартовані слова вабили..., примушували слухати... Хто він? Се таки, справді, якась инша раса!.. Відкіля се? Відкіля ся динамічна постать, палючий племін очей і гартовані, блискучі, як лезо кинджала, слова? З римської таверни, де сходяться на нараду гладіатори, чи з трибуналу інквізиції, чи з огнищ таборитів або, може, з підпілля «Народної волі»? Це були люди, що наперекір усьому дотеперішньому усталили звичку доводити діло до кінця. Вони мусять довести його або вмерти... Вони титани, сміливі, залізні конкістадори, що насмілились першими ступити на невідомі береги». Ось гарний і сильний образ, що малює дію на психіку одиниці «того, що не дасться зважити» якоїсь ідеології; що показує, що не так своїм інтелектуальним змістом здобуває ідеологія прозелітів, як своєю непогамованою емотивною силою...

Аналогічний образ дає нам Дудко в [творі] «Квіти і кров»: «І от я став на роздоріжжі. З одного боку смерч, який, змітаючи на своїм шляху прогнилі рештки старого ладу, захоплював у свій вир усе, що мріяло про нове майбутнє, з другого – тендітний захист картяного домика, напів склеєного з національного мрійництва і романтизму... З одного боку твердо закреслена лінія руху вперед, без хитань і компромісів..., з кам'яною вірою в переустрій життя на нових основах; з другої – хвиляста крива, що, беручи початок у вивітрілих з народної пам'яті... традиціях..., кінчалася в непевності... ефемерного жовто-блакитного новотвору». В цім новотворі герой не бачить нічого, крім «галушок, сахариново-медової пісні, брязкоту шабель і щирого кохання». Можливо, що в обох випадках занадто густо

282 «Життя і Революція».

накладені барви. Ані не всі больше-вики є «конквістадорами» (особливо тепер ні), ані активне українство не було таке кволе й безсильне. Але, порівнюючи обидві стихії, треба визнати, що фанатизму й безоглядності було рішучо більше по боці червоної автократичної Росії, ніж голубої демократичної України. Сей фанатизм і розторопив ту демократію. Розчавило її те щось «велике і незвичайне», «може, героїчне», що несла до нас Москва на нашу згубу; «гартовані слова», її завойовників, що «примушували слухати», «палючий племін» їхньої віри, «звичка доводити діло до кінця», їхня загониста негачія чужої ідеї, ті «імпондерабілія», напняття душі, те щось, яке так трудно означити словом, але яке є головною моторовою силою історії... Се є той неокреслений дух авантюриництва, який є акомпанементом кожної програмової пісні, який, як настрої, скоріше доконає чуда без мети, аніж мета без нього. Як се стоїть у поетки:

В нас не було мети. Було завзяття
Одвага, може, навіть героїзм,
І з нас було доволі. («Віче» Лесі Українки).

Се стремління є підставове джерело й усякої колективної акції. Англієць Стид, який розумівся на сих речах, писав, що самі ідеї, «саме розумування рідко коли порушує маси»; ідеї («мета») – се лиш «каналізація політичного інстинкту», вишукування шляху й напрямку для того «палючого племіння», про який говориться в «Смерті», або для «відваги» Лесі Українки, але самі в собі не мають ідеї динамічної сили без «емотивної атмосфери», що їх оточує. Сю атмосферу називає Лок «пристрастями», що живуть у серці одиниці, хоронячи її від усякої ворожої акції ззовні; озброєне цим інстинктом людське серце, ніби міцна гребля, противиться найсильнішим батареям противника, його найкращим аргументам, які з сими «пристрастями» колідують²⁸³. Англіїці, пише Стид, є створіннями інстинкту; вони не довіряють ідеям, лякаються логіки... Інстинкт, сильніший за розум, каже їм, що саме життя не є логічне, складаючись із часто сліпої енергії, пружина якої захована, як кажуть психологи, «на порозі свідомости». Сей інстинкт є «несвідома спадщина довгого досвіду» покоління, переказаний предками заповіт, вказаний ними шлях для збереження і збільшення потуги колективу, той емотивний підклад суб'єктивно-алогічного, а об'єктивно-логічного ряду зусиль, які винесли земляків Стида на вершок сили і значення у світі²⁸⁴; се та «кам'яна віра» в свій месіянізм большевиків і згалом росіян, яка прикривається різними логічними плащиками (слов'янофільство, комунізм), а яка, замість свідомої «мети», має несвідому, невиповіджену – збільшення сили і могутости власного колективу. Сила сього інстинкту в його силі відпору, в непроникливості для баців ззовні й у волі нищити тих, які вдерлися до власного організму. Читайте спомини того Стида, і ви зрозумієте, що я хочу сказати. Протягом десятків літ він і його при- ятелі нищили впливи германофілів на британську громадську думку, які прагнули забезпечити собі нейтральність Англії в близькім поррахунку з Францією; читайте історію Клемансо, як він десятками

283 Locke, John. *Über d. menschlichen Verstand. VI Buch. – 20 Kap. – § 12.* – Лок Джон. *Про людський розум.* – VI книга, 20 гл. – § 12. – Ред.

284 Stead, Henry Wikham. *Mes Souvenirs. – Paris. – 1927. – Ch. I, II, XII (франц.)* – Стид Генрі Вікгам. *Мої спогади.* – Париж. – Позд. I, II, XII. – Ред.

літ нищив впливи політиків, які згори капітулювали перед Німеччиною, замість готуватися до переможного з нею розрахунку. В сих і подібних випадках діяла не-свідома, але вірна основній ідеї свого колективу «пристрасть», вповідаючи війну вбраним у пишні шати логіки спробам чужої ідеї розкласти їхній колектив, змити основний напрямок його «інстинкту» і привести його до упадку; боронячи охоронну греблю «національних пересудів» перед ворожи-ми інтересам рідного колективу нападами чужої доктрини.

Ми не мали своїх Стидів, ні Клемансо, ні того настрою, який Стид зве «емотивною атмосферою» ідей. Звідси недавня поразка демократичного українства, звідси чезною була посвята тисяч безіменних героїв, що за тою ідеєю йшли. Не ввійшла в кров демократичної верхівки та ідея, не було аксіом, ослаб наш інстинкт. А там, де слабне інстинкт, там слабнуть ідеї і виринають тисячі «для чого?», відчиняючи настіж до нашої психіки двері чужим емоціям і думкам. Позбавлена своєї «кам'яної віри», демократична українська ідея не відмежовувала себе різко від чужих, тратила на сугестивній силі, на впливі на свою громаду вірних, знебарвлювалася. Коли деінде «чистка» й жива «спадщина досвіду поколінь» хоронила організм від «ухилів» і розкладу, наші колективні організми – групи, партії, товариства стають ноєвими ковчегами, де єднаються разом націоналісти й москвофіли, регіоналісти і новошляхівці, завдяки сумнозвісній «толеранції» і довгим вухам, легко приступним переко-нувальній силі чужих ідей. «Переконувальна сила (сих ідей), – каже Міхеліс, – має природну межу в соціальних відносинах. Там, де штука переконування звертається до народної маси, аби її намовити пристати до руху, корисного її власним інтересам, се іде легко. Але ся штука заломлюється там, де вона звертається до маси в намірі переконати її покинути вигідну економічну і соціальну позицію на свою некористь»²⁸⁵. Але для демократичних перевертнів не існує і ся межа: представників нашої демократичної еліти можна «переконати», що в наших інтересах є виселення українських селян на Зелений Клин, спровадження на Україну жидів; що відняття землі в селянина і ціла грабункова політика Сталіна іде теж на нашу користь. «Переконання» нашої еліти є «гадками», які можна обернути догори дном, не «пристрастями», які спалюють на попіл всяку ідею, що колідує з самозберігальним інстинктом нації.

Тої «пристрасти», якої нашій демократії бракувало при запровадженню порядку й однастайности у власних рядах проти перевертнів усередині агрегату, бракує й у відбиванню чужих бацил. Недавно група латвійських журналістів і малярів зав'язала спілку для латвійсько-російського зближення. І ось що на се написав Авед Берг, один з найвидатніших діячів нової Латвії, про сих адораторів Росії: «Проживши десять літ поза межами Росії, зауважили ці панове, що задалеко від неї віддалилися, і з тугою завертаються назад... Лише наївно з їхнього боку думати, що їх ніхто з їхньою місією ще не випередив. Се робили вже спершу російські фельдфебелі, потім у сорокових роках минулого віку російські священники,

285 Michels Rob. *Zur Sociologie d. Parteiwesens.* – Leipzig, 1925. – S. 306. (Повна назва праці: «*Zur Soziologie des Parteiwesens in der modernen Demokratie. Untersuchungen über die oligarchischen Tendenzen des Gruppenlebens*») (нім.) – Міхельс Роберт. *До соціології партійности в сучасній демократії. Дослідження олігархічних тенденцій групового життя.* – Ред.

а пізніше інспектори народних шкіл, які під час кожної візитації інформувалися, чи співають уже латиські матері московських колицьких пісень. Який старший латиш з інтелігенції, який латиський письменник не сидів у російській в'язниці? Ось які були російські спроби зближення. Інших заходів підійти до нашого народу з російського боку не було. Що ж дивного, що ми не маємо жодного бажання стиснути російську руку?»²⁸⁶.

Так думає інтелігенція народу, яка не забуває насильства, не закриває очі на небезпеку, рішена не допустити інвазії чужорідних бактерій до народного організму. Скажуть, стара пісня про ненависть між народами, пониження російської культури. Не ходить зовсім про російську чи іншу культуру, се лиш приклад. Йдеться про те присипляюче чуйність почуття приязні з готовим до скоку хижак, почуття, яке розкладає однолітність народної психіки та її відпорну силу. Але наша демократична інтелігенція, що має під тим оглядом досвід не згірший від латиської, в поті чола трудиться над прищепленням почуття приязні і любови до чужорідних бактерій (ми ж не шовіністи!), заповняючи наш галицький книжковий ринок ворожою макулатурою, засновує спеціальні часописи для плекання «приязні» з духовими наслідниками царських фельдфебелів і з піною у роті кидається на всякого, хто старається звести греблю проти сеї отрути, денунціюючи їх у чужій пресі як «шовіністів». А за Збручем управляє інтелігенція формальний культ Белінських і Пушкіних – тих самих українських двійників, яких вона б прокляла як негідних шовіністів, якби вони посміли відізватися про російщину так неінтелігентно і по-хуліганськи, як неінтелігентно і по-хуліганськи відзивався про українство Белінський.

Найстрашнішим «аргументом», яким підмивається «гребля» власних інстинктивних «пересудів» (Лок), є доктрина гуманітаризму. Ворожа певній громаді навіть невеличка група, – пише Парето, – може накинути їй свою волю, коли та громада «дає себе порушити гуманітарним почуванням». Так, це почуття гуманітарності погубило колись панівну верству феодальної Франції, бо доктрина гуманітаризму забороняла їй здушувати ворожі їй ідеї і групи. «Коли б французька шляхта не підпала у XVIII ст. під панування гуманітарних ідей, не приготувала б вона сама собі революції, фатальної для неї. Серед страчених у ті часи шляхтичів був не один, що свідомо, довго і терпеливо гострив ніж гільйотини, який пізніше відтяв йому голову»²⁸⁷. Так само, як не один із розстріляних чрезвычайкою українців (не виключаючи жертви Шварцбарта) відливав собі чужі кулі, хоронячи Україну від вибухів «хворобливого антисемітизму» і «звірячого шовінізму», пропагуючи згоду, проти якої обурювався латиш Авед Берг і яка вносила сумнів у слушність нашої ідеї, ослаблювала підсвідому силу опору чужим ідеям, квестіонувала законність найбільш оправданих методів боротьби з ідейною деморалізацією ззовні. Міхеліс зауважує, що з погляду історії ідеї Вольтера і Руссо, відриваючи ідейно частину французької шляхти і духовенства від їхньої верстви, деморалізували сю верству, підготовляючи її упадок²⁸⁸. Подібний деморалізаційний вплив мають серед українства ідеї гуманітаризму та інтернаціоналізму.

286 «Berliner Tagesblatt». – 1929. – № 45.

287 Pareto V. *Op.cit.* – § 2236.

288 Michelis P. *Op.cit.* – S. 394.

Сильні ідеї сеї слабкості не знають. Пригадується мені з сеї нагоди характеристична промова ксьондза Лютославського в соймі у відповідь на жалі представника жидівства д-ра Тона. «Д-р Тон, – казав Лютославський, – терпить внутрішньо і чується діткнутий, коли йому видається, що жидам робиться кривда... Чоловік той терпить, а я, що маю чуле серце, терпів теж із тої причини, що справляємо люди-ні журбу. Але не належить кермуватися сентиментами. Життя є тверде, а той, що терпить, все ж є моїм ворогом»²⁸⁹. Мужні слова, в яких відгомонам грає дух старого Риму, де засада *pro bono publico*²⁹⁰ стояла над особистою вразливістю і щастям одиниці. І скільки ж прикладів з нашого недавнього минулого можна приточити, щоб показати, як чуже терпіння, вдираючись у нашу розслаблену психіку, обезвладнювало її, заслоняючи особистим боєм терплячої одиниці недвозначні наміри її колективу! Ось два образки. Перший – одна з найвизначніших постатей повоєнної Польщі, дивлячись на своїх товаришів недолі – росіян на заслання в Сибіру, нотувала в своїй пам'яті: «Я не міг не думати, що батько сього або того може колись розстріляв або повісив мого дядька або стрія». А ось другий образок. Один галицький священик, о. Г., засланий під час російської інвазії на Сибір, оповідав мені: революція висіла в повітря, один з вартових оповів нам, що в Петербурзі постала змова, що незабаром вибухне революція та що цар буде страчений (той цар, в ім'я якого заслали о. Г. на Сибір!). Але гуманний отець і його товариші не думали, що чинили предки царя і сам цар з їхніми земляками і з ними самими, лише – першим відрухом – хотіли донести про загрозу революції місцевому губернаторові! А не зробили сього тільки тому, що їх поінформували, що – незалежно від справедливості доносу – вони перші повандрують до в'язниці... Вони кермувалися, мабуть, гасловами Драгоманівського славя:

Гей українець просить не много: Волі для рідної мови!

Но не лишає він ко всій Русі І к всім слав'янам любови!²⁹¹62

– гуманної любови навіть на сходах шибениці. У поляка образ терплячої людини не заслонював образу ворожого колективу. В українця образ національного ворога гинув перед образом людини, якій грозить небезпека. Перший думав інтересами свого колективу, другий – інтересами чужої людини, отже, чужого колективу. В цій різниці психології були вже зерна багатьох подій наступних років...

Позбавлена духу інстинктової репульсії, духу ворожості супроти чужих ідей, наша демократія не могла мати і тих «гартованих слів», того «палючого пломеня» віри, про який говорить автор «Смерти». Позбавлена емотивної «греблі» Лока, того нехлибного підсвідомого інстинкту, що вказує нехлибну дорогу поступовання, вона відкидала своє вічне «для чого?» лише тоді, коли або згори йшов сильний наказ, що просто механічно забороняв усякі сумніви, або коли був *placet*²⁹²63 виявляти свою демократичну «волю». Один священик на Волині, о. К., переконаний автокефаліст-українець, прихильник авторитету, запитаний мною, чи сильний серед нашого духовенства національно-церковний рух, відповів: «О, дуже! Якби

289 «Chwila». – 1924. – 14.ІІ.

290 Для загального добра (лат.).

291 Переписка М.Драгоманова з М.Бачинським 1971-1877, зладив М.Павлик. – Львів, 1910. – С. 103.

292 Згоден; подобається (лат.)

митро-полит зніс заборону уживання рідної мови в Богослуженню, всі священники її запровадили б!). Як се нагадує деяких «хліборобів», які прилучилися до ідеї самостійної України аж тоді, як їх революція «звільнила з присяги» цареві; або інших, які зачали відділятися від Росії тоді, коли її вже не стало. Або, як говорив мені один львівський комуніст-буржуа: «От, якби ми у Києві відразу стали на совітську платформу, все пішло б інакше, і тихо було б і при владі були б». Даремно я іронізував, що в тій завірюсі тяжко було наперед вгадати, на яку платформу стати, щоб себе рятувати, – на совітську, Керенського чи Денікіна. Моя іронія не трафляла до переконання червоного філістера. Незвикла вживати сили, накидати себе комусь, наша демократична думка відзначається передовсім браком того, що Бісмарк називав *Civilcourage*²⁹³64; а тому відсутність характеру, закорінених у крові переконань, емотивного підкладу наших засад не дозволяли нам вибирати між двома суперечним тезами. Коли наших демократів спитати про їхній підставовий принцип, спитати, чи вони за демократію, чи за диктатуру, то почуєте відповідь: «Хоч ми і є визнавці демократичних принципів, то не завагаємося повторити клич диктатури пролетаріяту, не завагаємося визнати невідкличну кволість демократії, якщо справді виявиться, що в українській радянській державі диктатура всіх працюючих є диктатурою української нації на своїх землях». Так писав один наш щоденник у 1923 р., в ч. 179. Ми, отже, демократи, але «впередь до особаго распоряженія», поки нас не переконують, що ми помиляємося. Хто переконає? Противник. Чим? Силою, «довершеним фактом». Скільки ж то наших демократичних груп і політиків далось «переконати» тій бруталній силі, званій на їхньому жаргоні «еволюцією» або «бігом подій», виправдуючи свій моральний параліч, брак усякої глибокої пристрасти, всякої віри, всякого бажання.

Ся демократія, яка кожної хвилини готова виректися своїх демократичних засад в обличчю нових «фактів», якже ж вона нагадує того жида, що кричав: «Наші вступають до міста!» – «А хто ж се – наші?» – «Ну, ті, що вступають до міста!».

Криза нашої демократії в тім, що її психіка є дефетистична, бо вона не реагує на бунт власних перекинчиків, бо отруєна гуманізмом, бо не має аксіом, бо роз'їдена сумнівами, бо не вмє боротися з наступом чужих впливів, бо «толерантна» до роз'їдаючих власний колектив чужих бацил. Бо ми є готовими здійснити свої засади демократами лише, доки нам, як тому волинському священникові, дозволить на се митрополит, доки нам дозволять опустити в урну виборчу картку, доки проти нашого жовто-блакитного демократизму не запротестує Шварцбарт або доки нам не здасться, що наш власний демос (збаламучений чужими) не є проти нашої ідеї. «Кам'яної віри» у свої засади – наперекір усім і вся, – непохитної «емотивної атмосфери», якою перемагають сильні доктрини, бракло нашої демократії. Ось через що наші Горобенки підпадали чарові чужого, сильнішого духу. Чужий молот, що з іншої душі кує залізо на мечі, розторощує наші на дрібні кавалки.

А головне – призводить до моральної демобілізації. Мак'явеллі каже, що політик має єднати в собі чесноти лева з чеснотами лиса. Слабкість емотивної сторони нашої демократичної доктрини, її безаксіомність призвела до того, що вона засвоїла лише

293 Громадянська відвага (франц.).

ту другу чесноту, рекомендовану великим флорентинцем. Не мужньо відперти інвазію чужої ідеї та опір заражених нею власних перекинчиків або сентиментальний голос гуманітаризму, не зломити обставини, лише обійти перешкоди, сховатися від удару, прийняти захисний колір оточення, розпластатися хрестом по землі, вдати, що нас нема, – прикмети лиса. «Практикований довший час, сей спосіб діяння справляє величезний вплив, – каже Парето, – на правлячу (в певній групі) верству, до якої допускаються лише лиси, тоді, як левів викидають»²⁹⁴. Зручні тактики, красномовні адвокати, хитрі крутії, не люди мудрі, сміливі, консеквентні, безстрашні і ретельні здобувають шану в нашій демократії, а непокірних просто відсувають набік: якийсь особливий «природний добір», перевернутий догори ногами. В «Культі некомпетенції» Еміль Фаре каже, що демократія, в якій знищено інстинкт войовників, не терпить у своїм середовищі «природних різниць, себто коли одна людина є інтелегентнішою, спритнішою і здібнішою від другої. Різниць тих знищити, очевидно, не можна, бо є вони природні, але можна відібрати від них усяку силу, відсуваючи від урядів і значення тих, що мають ті різниці». Так гангренизуюча демократія зачала вибирати своїх представників серед тих, що не мають індивідуальності. Так остракізм став зброєю не лише тиранії, а й демократії. Так дефетистичне наставлення нашої демократії, в якій культ сили втратив усяку вартість, а незалежна й відважна думка вважається в атмосфері компромісу за злочин, doprowadило до загальної нівеляції, до бідности на маркантні індивідуальності, до повної незгоди між голошеними кличачами, а їх практичним застосуванням, до того, що ні одної справи не ставиться просто, лише всі криво, ні одної перешкоди не усувається ланцетом (навіть серед власної суспільности), лише пігулками, які протягають хворобу *in infinitum*²⁹⁵, живиться латаниною. Аналізуючи кризу демократії в Німеччині, Berliner Tagesblatt писав: «У нас говорять, що часи індивідуальности минули, що індивідуальність може ще діяти хіба як експонат якоїсь сильної верстви... Але треба відрізнити між маріонеткою і експонатом партії. Нашій республіці грозить менша небезпека від надпродукції індивідуальностей, аніж від розпаношення партійництва. Ми рішуче маємо замало індивідуальностей, і багато непокоячих симптомів, пережитих німецькою республікою, мали якраз причиною те, що нам бракувало особистостей або що вони залегко і зачасто потурали вимогам партій»²⁹⁶. Ще більший брак особистостей виказує наша демократія. Сей дефект, разом з іншими, і був причиною, що відкидає її назад, наприклад, большевицька сила, серед якої ще мало лисів, яка думає, що в «устрою демократич- нім правити може лиш та еліта, яка не вагається вжити сили».

Наслідки розпаношення «лисячого» духу в проводі нашої демократії фатальні для впливу і значення української демократичної ідеї. Хитлива, заголерантна до чужих доктрин і до власних дезертирів, ся ідея перестає бути атракційним осередком для демосу, для маси. Суцільність національного організму внаслідок того розвільнюється, слабне. Він грозить прибрати той плинний стан, у якому його можна втиснути в яку хочете форму. «Брак провідницьких прикмет у панівній верстві, – пише Шпен- глер, – виявляється у опанованих у формі ослаблення по-

294 Pareto V. *Op.cit.*

295 В нескінченність, до нескінченности (лат.).

296 Berl. Tag. – 1930. – II. II. «Berliner Tageblatt» (нім.) – «Берлінський щоденний листок» (часопис). – Ред

чуття певности, забезпечености, і в критиці, яка через саме своє існування, розриває форми, в яких тримається нарід»²⁹⁷. Про брак провідницьких прикмет у нашій демократичній верхівці я вже говорив, «критика» ж ідеї, яка розсаджує її оформлення, се є наше москвофільство, регіоналізм, новошляхівство і т.ин., які, мов шашель, підточують українську ідею зсередини... Там, де еліта не довершить «каналізації політичного інстинкту» народу, він розтікається в найрізномірніших напрямках. «Є такий закон історії, що народи, установи або суспільні верстви лише тоді можуть бути без решти переможені, коли вони, чи ті, що їх заступають, зовсім зневірюються у власнім праві на існування»²⁹⁸. Наші внутрішні язви (регіоналізм, новошляхівство), брак відпорности на згубні впливи ззовні, гуманітаризм, інтернаціоналізм і т.ин. – все це небезпечні вияви якраз тої хвороби нашої психіки, яка є зневірою у власнім праві на життя.

Демократія наша є хвора, але лікувати сю недугу в теперішнім вирванім зі стану рівноваги світі не можна старими знахарськими заходами.

Що є демократія? Демократія – се форма політичної організації (держави, нації чи партії), основною прикметою якої є стремління якнайбільшому числу членів колективу забезпечити участь у формуванні загальної волі. Але ця форма не є панацеєю. Помилково є думати, що успішність демократії залежить не від характеру еліти, що її веде, а від формальної консультації з масою, яку провадять, себто в (на практиці) запобіганню її ласки і від з'єднання якнайбільшого числа прихильників або від удалого сформулювання мети, до якої ідеться, від її «рідности» чи популярности. А у нас якраз так і думають! Мовляв, вже сама демократична, «рідна» програма, саме згуртування якнайбільшого числа під один провід, сам «єдиний фронт» – забезпечать успішне функціонування демократії. Ні, для того потрібне ще щось! Треба, щоб за сею програмою і числом була воля з тими кличами стояти або впасти, воля, що імponує своїм і чужим відвагою в ставленні і вирішенні питань, та вірою у справу. Іншими словами, треба не «ідеї», а характерів. Треба не лише «мужви», а й штабу, без якого найліпша «мужва» стає збираниною. Для успішного функціонування монархії потрібно, щоб на троні сидів Фридрих Великий або Наполеон. Коли на нім сидять Людовік XVI або Микола II, монархія гине. Аристократія доти справно функціонує, доки видає з себе Піттів, Веллінгтонів і Черчилів. Коли ж вона бере собі до ради Распутіних, настає розклад. Так само і з демократією. Без Клемансо, Тардье, Штрездемака і Носке, без сильних індивідуальностей нічого не варта жодна демократія. Анемічна демократія, не окрилена духом зачіпности, «мужністю», наділена лише чеснотами лиса і політичними переконаннями травоїда, не вив'яжеться зі свого завдання. Тим менше та, яка має завше витягнені вуха на всякі «пощо» і «для чого», якими противна ідея підміновує аксіоми нашого колективу. Мало мати «рідну» програму, мало бути «національною», треба бути ще націоналістичною. Ніколи не утримається на поверхні народного життя еліта, яка сього не розуміє, хоч би ласкава доля знову повалила на землю її ворогів, хоч би знову здобула 100% голосів в установчих зборах; не охоронить вона національного агрегату від розщеплення ззовні ні від розтічі окремих

297 Spengler O. *Untergang. D. Abendlandes, XVI bis XXX Aufl. B. II, § 552.*

298 Michelis R. *Op.cit. – S. 304.*

частинок, від хитання і розбрату. Нашій демократичній еліті бракує не маси, не програми, не свідомости, не єдиного фронту, тільки морально-ного гарту імпонувати сій масі, ідейної знятості і передусім – імпозантної згідности між голошеними теоретичними гаслами та їхніми виявами в щоденнім житттю. Брак їй розуміння «великості», «надзвичайности» нашої доби, брак «гартованого слова», яке б «вабило і примушувало слухати», брак почуття непомильности та інстинкту борця, догматизму, розуміння, що рішальним чинником в історії є не знання, а характер, не програма, а особистість, не «що», а «як».

Коли мені скажуть, що се чесноти з фантастичної казки, що їх не знайти в повсякденнім житттю, то я відповім, що нічим іншим, як власне сими казковими чеснотами перемагали інші еліти. Розв'язка загадки демократії полягає не на тому, щоб замість демократичної віри перейти на монархічну (прочитайте мотто до сеї розвідки і побачите, що сперечання про форми правління – словесне сперечання); і не в тім, щоби замість 20-ти мала партія сто комітетів, а замість десятка – сотку послів. Лише в тому, щоб пасивне стало активним, щоб на місце кількості стала якість, щоб сильні одиниці спереду зробили поважне число з мільйонів нулів. У тому, щоб охляла еліта стала морально здоровою не механічним способом (зміна етикетки), а внутрішнім переродженням.

Яким? Хоч би таким, якого доконала Німеччина протягом двох лише десятків літ минулого віку. Се ж був нарід співаків і поетів, нарід Вертерів і Шубертів – і з нього нагло постав нарід Мольтке і Бісмарка, Клавзевица, Бернгарді і Ніцше, Штреземана і Макензена. «Се рідкий приклад в історії, коли нація – ціла нація, – цілковито змінила свою вдачу протягом одного покоління. Велика таємниця нашої епохи є в тім, що цивілізація наша будується не на розумі, лише на емоції. Вищою ознакою цивілізації є не відсутність емоцій, а контроль над ними». Вихованням нового покоління в душі нових емоцій можемо створити в його душах новий світ. Замість духу посібілізму і віри в механічний поступ, треба вложити в душу того покоління внутрішню візію ідеалу, його видиво. Хто стане одержимий тим видивом, той ніколи не знайде задоволення в світі таким, яким він є. Той зробить усе, щоб свій ідеал здійснити. «Ставка, за яку змагаються гравці нашого століття з завзяттям і посвятою, є в останнім розрахунку, – виграти для своєї партії право організувати на свій спосіб і в своїм інтересі видиво національного ідеалу, право заволодіти душею майбутнього покоління»²⁹⁹. Коли ми сеї душі молоді не здобудемо для нового ідеалу нації, не знищимо старого анемічного «солодкого» й «ніжного» нашого демократництва, не зробимо з нового покоління граніту, об який розіб'ється всякий чужий молот, – то розтлять чужі, а криза демократії стане кризою нації, готової до зустрічі нового володаря...

Італійський соціолог каже, що «відродженню войовничого Духу завдячує Європа цілою своєю цивілізацією і незалежністю. «Власне тому західні частини середньоморського басейну потрапили ліпше опертися азійським інвазіям, аніж східні частини, де мешканці мали солодшу і ніжнішу вдачу», – що захід зберіг свій «дикий і войовничий темперамент». «Нарід аскетів і ченців, такий, яким він повинен

²⁹⁹ Пор.: Kidd, Benj. *The Science of Power*. – London. – Кід, Бенжамен. *Наука про владу*. – Лондон. (англ.). – Ред.

би був стати, коли б узяв дослівно науку перших християн, не може бути народом войовників; і тяжко зрозуміти, яким способом люди, які «не противилися злу», здолали б ставити опір завойовникові, що вдерся до їхньої країни? На щастя для народів Окциденту, християнська наука зовсім не ослабила їхніх войовничих інстинктів... Панове моралісти мають звичку з жахом говорити про войовничих прелатів і закутих у сталь баронів Середньовіччя, але вони мають тямити, що коли б почування, мані-фестовані таким способом, щезли, то країни Західної Європи поділили б долю країн Малої Азії або європейської Туреччини. А наші філософи, замість вигідно розумувати в якійсь цивілізованій країні, мусили б служити тому чи іншому азійському завойовникові»³⁰⁰.

Історія повторюється. Подібно, як майже дві тисячі літ назад, нова наука гуманізму, фаталізму, еволюції, культурного поступу, пасивного культу мас, толеранції й безхарактерности, дефетистичного інтернаціоналізму міжнародного братерства, віри в числа, не в особистість, пошани перед фактами вдирається в наші і без того розніжені і перечулені серця, робить їх безхребетними морально, безопірними, прищеплюючи віру не в себе, а в інших, в гармонію, а не в суперечність, у крутість і спокій, у згоду між вовком і ягням...

Се ті отруйні гази, які пускає наперед противник, готовий до атаки, аби одурманити нас і взяти, мов гриба, голими руками. Але, як і дві тисячі літ назад Європі, перемогу дасть нам не кількість, а якість. Так, як войовничий дух окцидентального християнства забив у душах тогочасного покоління розніжену науку непротивлення злу, так мусить і зачпний дух націоналізму забити в наших душах науку перших демократів-драгоманівців. Мусимо віднайти в собі із тьми минулого старі інстинкти, які прищепили колись нашій солодкій полудневій вдачі північні вікінги. Лише тоді зробимо з нашої 40-мільйонової нації націю велику не лише числом голів, а й роллю, що її відіграє вона в історії. Лише тоді розв'яжемо і кризу демократії.

Коли нація хоче мати власний провід, то має тямити, що ніколи провід не уступає розхлябаній, неоформленій масі, а завше іншому проводові.

Продоводі, який зуміє доконати «революцію характеру» наступного покоління; який зробить з наших ідей аксіому, з переконань – догмати віри; щоб сиділи вони не в книжках і програмах, а в крові, щоб зачали ми дихати тою гарячою пульсуючою «емотивною атмосферою», без якої мертві найрідніші ідеї.

Коли такого проводу не видасть із себе демократія, на зміну їй прийде інша доктрина. Коли й ся не допише, ну, тоді нам знову доведеться викреслити з нашої історії одну або дві сотні літ.

НИНІ І ВЧОРА

Ідейний розгардіяш серед нашої інтелігенції – тема цієї статті. Розкол у гетьманським таборі, в католицьким, криза в ундівським, в соціалістичним, в українсько-комуністичним, почасти в націоналістичним.

Криза та не є чисто ідейного характеру. Вона є глибша. Не в тому клопіт, що ми не знаємо, ким стати: правими, лівими, «розважними» чи «нерозважними». А в чому, зрозуміємо, коли приглянемося до кризи, що її переходить інтелігенція інших народів. Приглянемося до большевиків, що тепер панують у Росії і над Україною; або до німецьких соціал-демократів, які грають таку велику роль у політиці свого краю. Що піднесло їх угору? Крутіж подій і їм грозив вибити дно під ногами, а не вибив. Чим же вони тримаються?

Ні геніяльність своєї програми, ні загалом розумовим багажем, лише зовсім чим другим. Тримаються вони надзвичайно живучим, зачіпним, таємничим інстинктом самозбереження, властивим кожній сильній креатурі; який є єдиною руйнівною силою людських вчинків, глузуючи з програм і теорій, міняючи їх, невірний догми, але вірний собі.

Сей інстинкт головно забезпечує певній інтелігентській групі перемогу над іншими в боротьбі за душу народу.

Ось большевизм на другий день по перевороті. Л. Троцький пише в «Споминах», як тяжко було йому і його партії на руїнах старої влади здвигнути нову, свою. Стояла дилема: або дотримати віри прекрасним гаслам революції і свободи і «спуститися на дно»; або стати на ноги, але потоптавши всі, голошені досі високі кличі... Інстинкт самозбереження перемиг логіку фрази, і большевики втрималися в сидді.

Другий уже раз (але, як то кажуть, in anderem Zu-sairmienhange³⁰¹) заступити уступ зі «Споминів» Ленінового приятеля: «Стара армія ще розбрелася по країні, а нам уже довелося будувати нові полки. Царських старшин виганяли зі старої армії, де-не-де безпардонно з ними поводитися. Між тим, нам доводилося запрошувати царських старшин як інструкторів нової армії. У старих полках поставали комітети, немов втілення самої революції. Але в нових полках комітетчину не можна було терпіти як чинник розкладу. Ще не відлунали прокляття на адресу старої дисципліни, а вже довелося запроваджувати нову. Від добровольщини довелося перейти до примусової військової служби». А далі виявилось, що «не можна будувати армії без репресій», не можна вести маси людей на смерть, не запровадивши наново кари смерті³⁰².

І большевики її запровадили так само, як і стару дисципліну й примусову рекрутацию. А з другого боку, знесли всі прекрасні засади, яким вчора поклонялися: засаду загального миру, вояцьких рад, солдатських віч, загального виборчого права, свободи преси, слова, зборів і т.д. Ідеї, колись добрі для розсадження ста-

³⁰¹ В иншому зв'язку (контексті) (нім.).

³⁰² Л. Троцький. *Моя жизнь*. – «Гранат», Берлін, 1930.

рої влади, як «буржуазні забобони» викинули на смітник. Ідеї, очорнювані вчора, взято спокійнісінько як свої власні – не від Маркса, а з ідейного арсеналу царату.

Властивий всякій креатурі алогічний інстинкт самозбереження переміг, практика закинула з гарних теорій. Трон, з якого скинуто старого кумира, не спалено разом з ним, лише приздоблено для нового. Проти Фінляндії готував Троцький башкирську кінноту, думаючи «налякати буржуїв фінських зморою азійської навали», на Україну послав китайців. Дарма, що подібні методи царату засуджували самі большевики як варварське потоптання прав нації на самовизначення. Не се право було тепер важливе, а «реальні факти». Неважливо було, чи се «право» гарне, чи ні, лише чи воно «корисне, чи шкідливе для розвитку соціальної революції» (читай – для большевизму і для Москви)³⁰³.

Теоріями і засадами крутили, мов шевською шкірою, а над усім домінувало питання: «Чи се нам корисно, чи шкідливо»? У споминах описує Троцький, як він, утікаючи з царської Росії, переходив покордонну річку «на спині хахла». Символічний образ пізнішої політики на Україні Троцького і тов., які дивилися на інші народи, як на нижчу расу, здатну лиш возити на своїй спині вибраний нарід. Бажання «осідлати» чужу стихію (вираз Затонського) – се був первісний інстинкт. Теорія, яка йому сприяла, була добра, яка йому противилася – зла.

Сей інстинкт самозбереження пануючої нації, незалежний від теорій, підсвідоме відчуття того, що є їй корисне, а що ні, почуття своєї вищости як раси, що має право і хоче їздити на чийсь спині, – ось що в критичні для Росії дні 1917 р. дало перемогу її правлячій верстві, її інтелігенції над іншими, рятуючи від розпаду імперію.

Того інстинкту навчилися большевики від своїх учителів, великих німецьких патріотів Енгельса, Маркса і Ласалю, патріотизму яких я колись не потрафив належно оцінити. Енгельс теж високо ставив гасло свободи народів. Але як тільки та свобода входила в суперечку з інтересами Німеччини, тевтонський патріот показував роги (так, як і російські патріоти-большевики). Енгельс уважав, що «визволенню західноєвропейського пролетаріату мусить усе підпорядкуватися... І хоч як нам цікаві балканські слов'яни, але коли їхня визвольна боротьба колідує з інтересами пролетаріату (читай – німецького пролетаріату), тоді мені на них наплювати». Той самий Енгельс думав, що нарікання галичан на їхню долю в минулім віці є фантазією, бо вони «щойно від Метерніха довідалися, що мають на щось нарікати... Революцію можна було врятувати лише через спілку німців і мадярів і через найрішучіший терор проти слов'янських народів». Бо вони – «контрреволюційний елемент».³⁰⁴ Як і в першому випадку, спершу голос подає бажання затримати одіичений стан посідання, zagrożений «контрреволюційними» народами, а потім для оправдання сього бажання вигадуються менш або більш дотепні теорії.

Приповідка каже: хто пса хоче забити, твердить, що пес сказився. Спершу говорить інстинктове, підсвідоме «хочу», потім для його оправдання видумуються засади й теорії, твердження. Коли теорія знайдена, сміло хапайте ломаку і гара-

303 *Революция и Национальный Вопрос. Документы и материалы по истории национального вопроса в России и СССР в XX в., Т. III, Книгоизд. Комун. Акад.* – М., 1930. – С. 23.

304 *Aus d. liter. Nachlass v. K. Marx, F. Engels u. Lassal, III, B. S. 77, 78, 236, 237- Der demokratische Panslawismus.* – S.13 (нім.) – «Демократичний панславизм». – С.13. – Пед

тайте направо й наліво – «світова справедливість» буде з вами, бо «скажений пес» мусить бути вбитий...

Чим тримається німецька соціал-демократія тепер? У Німеччині високо б'ють хвилі революції зліва й справа – комуністичної і гітлерівської. Пахне диктатурою. Чому ж її досі нема? Чому на райхсканцлерськй фотелі замість Лібкнехта чи Гітлера сидить д-р Брінінг з ласкавого дозволу соціал-демократії? Тому, що президент Райхстагу тов. Лебе сказав, що соціал-демократія є, вправді, проти диктатури, але коли вже до тої диктатури таки мусить прийти, то він, Лебе і товариші, зроблять так, що се буде не комуністична і не гітлерівська, а соціал-демократична диктатура. Іншими словами: ми чемні і виховані, волиємо воювати виборчою карткою, але коли ви, комуністи і гакенкройцлери, хочете бійки, ну, то не гадайте, що гарні теорії зв'яжуть нам руки! Ми відкинемо їх, як відкидається маринарка перед боксом, – і теж підемо навкулачки. Так, як зробив десять літ тому соціал-демократ Носке, що справив криваву лазню комуністам у Німеччині.³⁰⁵ На сім прикладі знову бачимо, як інстинкт самоутвердження групи тріюмфує над абстрактними фразами і програма-ми, єдиний рушій наших вчинків. Не поведінка підпорядковується гаслам, а гасла міняються, коли се наказує інстинкт самозбереження групи.

Гарним втіленням сього інстинкту був і знаний провідник німецького соціалізму Шайдеман. У своїх споминах малює він ту трагічну ніч, яка рішила, чи бути Німеччині німецькою республікою чи російсько-большевицькою сатрапією. Програна війна. Вир подій і чуток. Вулицями Берліна суне артилерія, озброєні вояки, юрби розлюченого народу, готового йти за кожним демагогом, у Райхстагу збентеження і непевність. За його мурами під'южує нарід Лібкнехт. До Шайдемана кидаються при-ятелі, благають промовити до пролетаріату, рятувати становище. Читаємо в «Спо-минах»: «Лібкнехт хоче проголосити совітську республіку. Тепер ясно бачу перед собою становище. Знаю, чоґо він домагається: «Вся влада совітам робітничих і солдатських делегатів». Отже, Німеччина стає російською провінцією, філією Совітів! Ні! Тисячу разів ні! Я бачив перед собою російське божевілля, заміну царської системи большевицькою. Ні! Ні! Тільки не се в Німеччині, яка і без того зазнала стільки нужди». І Шайдеман почав промовляти, а коли скінчив «у бурхливім захопленні всі підхопили крик «Хай живе німецька республіка!» Маси рушили і попрямували до замку. Большевицька хвиля, яка в той день грозила нашій вітчизні, була зламана. Німецька республіка стала живою в головах і в серцях народних мас».³⁰⁶ У ту ніч патріотичний інстинкт вождів німецького робітництва перемиг чужу фразу. Nein! Tansendmal Nein!³⁰⁷ Сим гнівним ветом відповів непомильний інстинкт німецького пролетаріату на підступну формулу «влада робітничим делегатам», з якою деінде жменька баламутів сідала на спини мільйонів.

Я говорив про те, якими методами збивали до купи імперію большевики. Подібними ж методами (хоч в ім'я шляхетнішої мети) послуговувалися під час війни англійці, коли робили повстання арабів проти турків. У своїй гарній книзі «Бунт

305 Ці слова не були лише погрозою. Запроваджений новий регулямін Райхстагу (проект Лебе) проти комуністів і гітлерівців свідчить про се найліпше.

306 N. W. Joernal, 9. XI. 30

307 Ні! Тисячу разів Ні! (нім.).

в Пустині» каже славнозвісний полковник Ловренс, як йому доводилося організувати визвольний арабський рух з банди забіяк, яких називали просто «розбійниками». Ловренс каже, що не раз, плачучи від злоти, мусив він потурати їхнім найдикішим забаганкам, неприпустимим на європейським театрі війни. І коли б англійці мали свого Липинського, вони б прозвали сей рух бандитизмом, «отаманщиною», а Ловренса – «погромником». Але національний інстинкт англійців не давав впливати на себе чужим фразам, як не давали сього робити ні большевики, ні німецькі соціалісти. І «розбійники», зруйнувавши Туреччину, створили кілька арабських держав під протекторатом Великої Британії.

Як усе, будівничим чинником був непомильний національний інстинкт, алогічне резумування, яке кпить із теорій, нехтує фразами, а кермується лише тим, що є для його колективу корисне, а що шкідливе.

Сей інстинкт є головним рушієм і в міжнародній політиці. Фельдмаршал Мольтке писав: «Під якими тільки фальшивими причіпками, в ім'я яких тільки суперечних засад приходили до нас французи, аби під маскою допомоги пограбувати нас. Старе Бургундське королівство забрали вони нам в ім'я Риму і єдиноспасенної Католицької церкви. Лотаринзькі єпископства і Ельзас забрали вони в ім'я Реформації як протектори лютеранства. На Страсбург і Голландію напали вони в ім'я засади абсолютної монархії, цілий же лівий берег Райну і Швейцарію приєднали вони до Франції або тісно з нею зсоюзилися в ім'я засад свободи і республіканської ідеї. Вони міняли засади і з кожною крали від нас кусень нашої землі».³⁰⁸ Цілком так, як, скажімо, Москва, що раз в ім'я переслідуваного православ'я, раз переслідуваного пролетаріату анексувала українські землі. Засади мінялися, крадіж залишалася. Лишався незмінний інстинкт панування й розросту сильного народу, а до нього вже добиралися теорії...

Нащо зробив я сей екскурс? На те, щоб показати в її діяння, в самім процесі акції – оту містерійну силу, яка називається інстинктом, волею і яка є єдиною силою, що охороняє громаду від залуви шкідливих чужих ідей, підтримує експансію її власних, стереже від ідейного, а потім і фізичного розпорошення і смерті. Той інстинкт, та сила дала перемогу большевицькій інтелігенції в критичні для Росії дні, соціалістичній і буржуазній у Німеччині, національній – в Англії. Нехибний інстинкт самоутвердження наказав большевикам позбутися засад свободи і толеранції, скинути Керенського, і зі свого російського погляду вони мали рацію, бо інакше була б розпалася імперія. Нехибний інстинкт наказав німцям позбавити політичного впливу Лібкнехта і Розу Люксембург, аби не стала Німеччина московською губернією, або – що виходить на одно – «союзною республікою». Непомильний інстинкт британців наказав їм рятувати імперію з допомогою «отамана» Лоуренса з його арабськими «гайдамаками», хоч як істеризувалися прихильники засад гуманітаризму.

У старі часи сей інстинкт виступав неприкрашено, в чистій культурі. Колись у славнім монастирі Клоні між католиками і жидами відбувся диспут. Один лицар запитався рабина, чи той вірить у Діву Марію і в те, що вона є Мати Божа. Жид

³⁰⁸ «Питання західних кордонів». 1841 (нім.).

відповів, що ні. Тоді лицар, видобувши меч, ударив рабина в тім'я, і всі втекли в переполосі. Ченці з Клоні картали лицаря за нечемне поведження, а король Людовік Святий похвалив його завзяття: «З противниками, сказав він, мають сперечатися лише дуже вчені ченці, але мирянин, коли чує, як ганьблять закон християнський, повинен боронити його тільки шаблею, яку він має запхати в живіт противника так глибоко, як вона може туди ввійти»...³⁰⁹ У наш культурний вік на подібний вчинок має бути моральне оправдання. Коли хто хоче комусь «запхати шаблю в живіт», му- сить насамперед зробити з нього «гуна» (як німців під час війни звали в Англії) або «контрреволюціонера» чи «бандита» (як звали нас Енгельс і большевики). Коротко, мусить переконати світ, – коли не чужий, то бодай свій – що пес сказився, а щойно тоді братися за ломаку. Бо світ став моральний і культурний.

Назовні дужаються з собою ідеї та переконання, а в суті речі – ворожі собі інстинкти панування, з яких кожний стремить повалити противника, як той лицар рабина. Ідеї ж добираються до сеї боротьби, як кийки. Не який гарніший, а яким легше збити з ніг. Коли сього не зробить ідея, якій вчора поклонялися, її відкидають набік, натомість шукають дужчої, як, напр., зробили большевики, які від демократії скакіцнули до диктатури, або французи, про яких говорив Мольтке. Оповідують анекдот про одного ірландця. Стояв на трибуні і досить баламутно, але з запалом чогось домагався. Коли знетерпеливлені слухачі гукнули йому, чого ж він, властиво, хоче, ірландець гримнув кулаком по столі і крикнув: «Я не знаю, чого я хочу, але те, чого я хочу, я мушу дістати». Не завше свідомо, але завше за голосом сього внутрішнього «хочу» іде політика партій і націй сильних і здорових. Головне – мали оте «хочу». Не журилися фразами під час нападу, а під час оборони не давали себе ними здурияти, як та Червона Шапочка, що у вовковій бабусю бачила, бо був в очіпку.

Большевики не питалися, чи се гуманно, чи ні, а послали китайців проти нас, а башкирів готували проти фінів. Ловренс не дивився, що «не гуманно» мобілізувати арабських башібузуків проти турків. Шайдеман не дивився, що, виступаючи проти московських комуністів, він виступав в очах одуреної юрби проти пролетаріяту, а Лебе не злякався недемократичності ідеї диктатури, коли противники скакали йому до горла. Вони не затуляли вух на голос крові, а очей – на інтереси свого колективу, і з'явища оцінювали не відповідно до їхніх словесних шат, до їхньої акцесуарної сторони, а істотної. Добре було те, що було корисне моїй групі, зле – їй шкідливе. Хоч би не знати під якою поганою маскою виступало корисне, а під якою прекрасною – шкідливе.

Так міркували ті, які хотіли жити. Сей голос інстинкту зводиться до кількох підставових правд. Перша – у представнику іншої породи треба завше відчутти виразника інтересів тої породи, а не своєї, хоч би побренькував найгарнішими кличами. Друге – треба вміти бачити ікла за бабусиним чепцем. Третє – треба вміти в рішучу хвилину сказати чужій ідеології рішуче «ні», не дати себе нею збаламутити, треба вміти відповідно відчувати, бачити і чинити.

309 V. Pareto. *Traite de Sociologie*, § 1127.

Інтелігенція з незвичненим інстинктом самозбереження, якій у самій крові сиділи ті підставові правди, виходила переможно з усякої халепи. Коли ж падала, то на мить, бо незламаним залишався в ній отой хребет, оті аксіоми, які, мов нитка Аріядни, виводили її з лабіринту теорій, програм, засад і фактів на певну стежку.

Коли ж такий розгардіяш панує серед нашої інтелігенції, то се тому, що настав в ній заник того інстинкту. Різні фікції від віків переможним наступом ідуть на нас. Одні, тлумачачи по-своєму зрозумілу ідею західної культури, другі інтернаціоналізму і т.д. Кожна робить із нас додаток, варіант чогось іншого, а не окрему величину. Кожна під маскою ховає справжнє своє обличчя і заміри. І перед кожною новою маскою наша інтелігенція стає спантелічена, готова до дискусії: з правницею чи з лівницею, з буржуазією чи з соціалізмом? Може, се справді приятель промовляє? Настане зміна системи: по правих ліві або навпаки – і вже втіха. Вже причина до «опти- мізму», бо ж «партії лівіці, заангажовані в боротьбі з суспільною реакцією», «силою речі» мусили б боротися і з «національним зоологізмом» правих; бо всяка людина, що вийшла з лівіці, повинна ж була «розуміти визвольні пориви» інших. Як же не «сподіватися», що відтепер зміниться система? Горі імієм серця!

Таке пишуть поважні політики в поважних часописах, виробляючи громадську думку, показуючи як мету фата моргану в пустині. На суть чужої ідеології наша інтелігенція не дивилася, лише на вивіску. Ви парламентаристи? Ми теж! У парламентаризмі *salus populi*, урни – то все! До урн, до комісій для направи шляхів і боротьби з гусеницями, за наші слухні права! І дуже дивувалися, коли не все те виходило з урн, чого так бажалося; коли на найбільш пророчисті промови слухачі затикали вуха або покидали залу; коли соціалісти і ліві, замість «боротися з реакцією», вкупі з нею переголосовували «оптимістів», коли спадали маски.

Зрештою, і се було непотрібно. Доктрина може з'явитися перед «оптимістами» в цілій наготі, представитися відтверто до цинізму, а «оптимісти» все ще хочуть у ній бачити ясну богиню справедливости. Є люди, які не знати за якими милими фразами спостерігають факти. Се «песимісти». Але є й «оптимісти», яким, коли навіть відчиняється дерев'яний кінь і сиплються ахейці, і тоді все є «неясне і незрозуміле».

Подібних «оптимістів» багато було, між иншим, у Києві. Мольтке не довіряв Франції ні наполеонівській, ні республіканській, бо знав її суть. Шайдеман не довіряв Росії ні царській, ні большевицькій, бо знав її суть. Наші «оптимісти» від кожної зміни маски впадають у захоплення (нові ворота і теля): «Ах, українізація!» «Ах, соборність!» «Ах, очіпок дорогої бабусі!» «Дурень, хто каже, що вона може нас з'єсти!» І їхали в ставку нової Золотої Орди, і пили кумис, і цілували ханську пантофлю... І аж тоді, коли, замість українізації, прийшли депортації і Соловки, замість рівности і «самовизначення», Троцький на спині «хохла», коли з-під бабусино- го очіпку клацнули вовчі зуби, з-під маски большевизму – старе хижачьке обличчя царату, щойно тоді схаменулися «оптимісти»... Та й то не дуже.

Усе питалися «песимістів», чому ви думаєте, що большевики – хижакі? Питалися, як той Деїфоб Касандри:

Хіба ти знаєш заміри чужинця, Що так його рівняєш до гієни?

Касандра відказала:

Не знаю я нічого, тільки бачу Кривий гієни погляд, тільки чую Проникливий хижацький голос.

І се їй вистачало, се вистачало й Мольтке, і Шайдеманові. Але наша інтелігенція не мала «чуття», вона хотіла «знати», прислухалася до «доказів», студіювала Леніна і чужу статистику. Вірила, що спільна доктрина – се база, на якій можна заприятитися хоч би й з чортом, бо не було такої програми, з якою ми не робили б пакту: слов'янофільство, демократія, соціалізм, інтернаціоналізм, парламентаризм. До всіх гукали: і ми теж, і ми з вами! Так немовби ті, справді, мали на думці витягати приємні для нас висліди зі своїх ідей! Мала наша інтелігенція щось у собі, що хоч би яку догму визнала вона за свою, та догма відразу ставала млавою. З тих самих доктрин, з яких інші виковують тверду крицю, виходить у нас щось, мов з клоччя батіг. Коли ми – демократи, то вже неодмінно «етичні» і «поступові». Коли соціялісти, то «широ людські», не якісь там загорілі «догматики». Коли націоналісти, то толерантні, з мріями про «вселюдське братерство нове».

Коли до чогось стремимо, то з «любов'ю і правдою», «працею й наукою». Кожна доктрина, активна в руках інших, є в нас позбавлена всякого чоловічого первня.

От ідея інтернаціоналізму. Здавалося б однакова для всіх визнавців. Але ні! Англійський соціяліст ось як висловлюється про інтернаціоналізм: «Дуже сприятиме справі миру розв'язання мовної проблеми. Я певний, що колись матимемо якусь загальну, спільну мову. Я рівно ж певний, що се буде англійська мова. І се буде один із найбільших поступів на шляху миру».³¹⁰ А в «Новій Добі» один із видних українських соціялістів присягався, що коли в інтересі інтернаціонального соціялізму треба буде нам закинути нашу мову, то ми готові і сю жертву дорогій справі принести... Одна доктрина, але дві інтерпретації! Одна ідея, але дві психіки: пана і раба; тих, що їздять на чужій спині, і тих, що свою спину підставляють. Другий приклад (зі статті Характерника в 2 ч. ЛНВ): «Тільки та мова, – казав діяч революції Барер, – яка дала свої звуки вільности і рівности, мова, що оповідає всій Європі про свою вартість своїми 14-ма арміями, французька мова може стати всесвітньою мовою». Так говорив французький інтернаціоналіст. Інакше інтернаціоналіст український: «Хто каже, що російську книгу на Україні поширювати не слід? Коли б хто таке подумав, се був би прояв найгіршого українського шовінізму. Радянська Україна завше буде споживати російську книжку, друковану мовою Леніна, мовою большевизму». А перед революцією поборювали українських «шовіністів» «мовою Пушкіна»... Знову: два інтернаціоналізми. Один зі свого зробити універсальне прагне, другий – у чужім універсальнім втопити своє.

Лицар короля Людовіка хотів передусім повалити противника (інстинкт). Коли одного доказу не вистачало, брався за другий, аж вхопився за меч. Німецький соціяліст готов був заступити демократію диктатурою так само, як Троцький, коли сього вимагав інстинкт самозбереження групи, до якої вони належали. Ми в таких випадках відкидали якраз ту ідею, якою могли поборювати противника, приймаючи ту, якою він поборював нас: перед війною відкинули «націоналізм» РУП, аби прийняти «загальноросійський» демократизм і соціялізм, по війні –

310 N. Fr. Presse. 22. II. 28.

відкинули демократію, аби прийняти «загальносоюзний» більшовизм. Не в тім лихо, що міняли ми програми, а в тім, що робили се на чужий наказ, щоб вигідніше їм на нашій спині сісти було.

Коли німці зараз по замиренню рішили, що Роза Люксембург і Лібкнехт готові обернути Німеччину у сатрапію Москви, обидва комуністичні діячі зникли з поверхні німецької землі. У нас інакше, наша Роза – Євгенія Бош, інспіраторка нечуваного терору на Україні, за свої «геройства» удостоїлася згадки в українській Енциклопедії.

Троцький грозив фінам башкирами, а Ловренс робив турецькі «погроми» з своїми арабськими башбузуками. Мало їх обходило, хто і як їх назве. Але коли за час революції на Великій Україні покарано кількасот активних комуністів жидівської національності і коли впало магічне слово «погромщик», умлівіч з'являлися услужні земляки, які над свіжим трупом свого приятеля в Парижу стягали з лави оскаржених чекіста, а садовили на ній український нарід і київський уряд як нарід «бандитів» і уряд «погромщиків».

У 1918 р. вмівив я в київській «Раді» статтю про актуальну тоді справу Криму, доводячи, що він мусить належати до України з огляду стратегічного і географічного. І зустрівся із здивованими запитам: Крим? Та ж там татари, як же із самовизначенням націй? Бо ми були готові дати право самовизначення кожному селу, хоч би через те наражували на небезпеку самовизначення цілої нації, до якої ключем, як до Єгипту Судан, був Крим.

Так було в 1918. А в 1905 було ще веселіше. На одних українсько-білоруських зборах в Петербурзі розмежовувалися території майбутніх держав. І сталося так, що Мінське Полісся опинилося поза всякими державними кордонами, бо шляхетні білоруси казали, що воно українське, і не хотіли його «анексувати», а шляхетні українці твердили, що воно – білоруське, і, не будучи «імперіялістами», теж хотіли його спекатися. А виграла в тім «спорі» ті, які думали не про теорії, лише про інстинкт раси та її потреби. Той інстинкт, який доти толерує якусь теорію, доки вона не колідує з його житевими вимогами. Так робили москалі, французи (гл. Мольтке), але не ми.

Скромна, незачіпна наша інтелігенція супроти чужих доктрин, скромна та незачіпна і супроти власного народу. Нерішучо боронить свою догму, не накидає там, не накидає тут. Хіба зупинилися більшовики на тім, чи демократично настроєна маса прийме їхню ідею диктатури? Але вони понесли її в маси. Чи прислухався Шайдеман до реву юрби за вікном, збитої з пантелику комуністичними баламутами? Ні, він слухав голосу свого розуму і серця, сміло вийшов перед ворожо налаштовані маси і «просто з мосту» виголосив їм своє «вірую»: тут німецька республіка, там – диктатура. Я, Шайдеман, комуністичної диктатури не хочу. Не можете її хотіти й ви. Просто, не вижидуючи, що скажуть інші, з своєю думкою, аби накинути її масі.

І у нас в цілій своїй жахливості стояло се питання, й досі стоїть. Які ж відповіді «накидали» ми масі? Ми були за європейську демократію, оскільки вона признає і т. д., і тому пересправляли з французькими генералами. Але ми були й не проти комунізму, оскільки він признає і т. д., і тому переговорювали з Білою Куном. Маси питалися, якої ви віри і якої нам триматися кажете? Провід відповідав: мусимо розглянутися, поговорити, подумати, а тоді вже, напевно, підемо як не за

диктатурою, то за демократією. А маса йшла за тими, хто давав конкретні відповіді на конкретні запити. Недавно один земляк (поважний віком і становищем) висловлював мені свій подив перед Бенешом: що то за мудра голова, що так геніяльно передбачала, який кінь виграє, на якого стави- ти! Я стримався від дискусії: хіба можна було йому довести, що люди покрою Бенеша і Кезмента є люди одної думки, які ніколи не ставлять на ворожого коня, бо навіть від його виграшу нічого собі не сподіваються; люди, які нічого не вгадували, а просто не-сли масі свою думку і свій заклик, як той Шайдемани, навіть непевні виграшу.

Читачі ЛНВ можуть собі пригадати спомини Колларда: як здалека підходила РУП до міського жидівства, до сього окремого й чужого світу, якому боялося накинати свою програму. Але до нього не боялися зі своєю програмою прийти російські соціалісти, як до білорусинів «Визволене» і навіть ППС.

Недавно в Хемніці говорив Бринінг: «Хто в Німеччині править, мусить мати відвагу сказати народові правду. Навіть коли його закричать», навіть під загрозою стати непопулярним... У нас, коли б, припустимо, якійсь групі впало на думку змінити «напрявні парламентарної тактики» і розпочати еру «праці органічної», ся група ніколи не виступить відверто, лиш пустить пробний балон. Коли ж його не прийме громадська думка, миттю трублять на відворот: «Ах, та ж нас не зрозуміли! Та ж се була лише теорія! А зрештою, за «балон» відповідає, хто його пустив, а не ми. Ми навіть не спостеріглися, як той пустун його випустив. Одного з нас не було у Львові, другий не знав, третій спізнився, четвертий помилився. А втім, як ви кажете, що се не добре, ну, то ми се анулюємо. Великий клопіт. Треба було гармидер зчиняти!». І щоб уже зовсім добре було, три місяці по тім виступить якийсь Катон і зачне «жакно-зувати», ніби гоголівський ревізор: «А подать сюда Тяпкина-Ляпкина! Під суд!» Але се тоді, коли вже вияснилося, куди повернула «громадська думка». Перед тим – лише «з журналістського обов'язку» реферувалося: пустили, мовляв, балончика, та й годі – без коментарів, без зайняття становища.

Так було з отим балоном, так було і з «новошляхівським». Деінде є Бринінги і Шайдемани, навіть Дортени. У нас у таких випадках повзе гад, закаптурений і боягузливий. Інтригує, лянсує, звивається і баламутить. А коли хочеш наступити йому на голову, наступаєш лише на хвіст, гад уже зник. Коли ж хочете когось потягнути до суспільної відповідальности, нема кого, винних нема. Винні, виявляється, лиш ті, які сміють наступати гадам на хвіст... Я ніколи не був прихильником покійного д-ра В. Бачинського. Але на тлі повного браку громадянської відваги його епігонів та постать видається майже героїчною. Так само, як передвоєнні москвофіли в порівнянні з їхніми закаптуреними сельробівськими й новошляхівськими епігонами. Така є наша агресія супроти власної маси. Наші доктрини – се переважно чужі, до яких ми пристосовуємося. Наше «Так» – це «Так» і «Ні». Наше «Ні» – з малим «н», але з великим «Але», наше вірую – це «вірую», оскільки се не «шовінізм», оскільки се не проти «демократії» або «громадської думки». Наше світовідчування – се світовідчування людини з заниклим інстинктом чоловічости.

Ся проблема висунулася не тільки у нас, а навіть в Англії. На думку одного англійського місячника, сучасний ідеал чоловічності – се ідеал жокея або атлета, фізичної лише відваги і добрих манер. Але не в сім лише є чоловічність, а й у харак- тері, волі, точності і смілості думки, якими треба визначатися в родиннім життю, громадським і політичним.³¹¹

Ще більше терпимо під браком тої мужеськості ми. Мужеськість має характер, аби в рішучі хвилини сказати Так або Ні (Tausendmal Nein!) Мужеськість має волю прийняти світ, який він є в дійсности, не як ідилію. Мужеськість має ясний погляд, аби бачити світ без оман, які схлібляють утасному бажанню вигоди. По-мужеськи бачити, по-мужеськи відчувати, по-мужеськи ділати – ось три прикмети, яких хоч не брак нашому народові, але великій частині інтелігенції.

Обсервуючи її сучасний стан, хочеться порівняти його з ментальністю наших минулих віків. У нас багато говорять про шанування традицій. Але традиції не є вишивані сорочки, ні навіть Шевченкові концерти (на яких домінує настрої «сиди і нічогісінко не жди!»). Відсвіження традицій – се й не писання драм чи повістей, де в постаті стародавніх героїв вкладається перечулена душа сучасного «шенгай-ста». Відсвіжити традиції – значить сопричаститися з духом старих часів, коли люди дивилися на світ не як на ідилію, а на життя як на непевний герць. «Коли ти переможеш, візьмеш моє майно, і мою жінку, і мої діти та мою землю; а коли я переможу – візьму все твоє!» – так у «Літописі» говорить Редедя, і Мстислав відповідає йому: «Хай буде так!»

Той самий світогляд у пам'ятниках київської доби, коли князь міг сидіти або на «сідлі золотім» або на «сідлі невільницькім», бо третього не знала та епоха. Нашу сучасну літературу дуже займає проблема змагання «чоловіцтва зі звірством». Але автор «Слова о полку Ігоря», наприклад, сеї дилеми не знає. Його герої самі, «аки сірії волци», полями скакали, «ишучи собі чти, а князеві слави», шукаючи місця, де б пролляти дорогоцінне вино на пирі половецькому...

Сучасна мудрість голосить терпимість до різнодумців. Але люди сивої давнини людей іншої віри инакше не звали, як «поганці» або «бісові діти»... Ми всі м.[енше]-б.[ільше] поклоняємося догмі інтернаціональної гармонії, СССР і Паневропи, наприклад, Йосип Тукальський митрополит Київський (XVII в.) писав в однім листі – «врагу своєму віри нікогда не даждь». А з ним думав і загал його краю.

Думки сього загалу відбиваються у Величка. Його «нарид мужественний і лицар- ський», що «за древнії вольності свої завше (а ще і з своїм власним повреж- дением)» обстає. Остільки в нім любов до абстрактних вартостей переважала любов до дочасних вигід... Амагорів вигоди називало тодішнє покоління (устами П. Дорошенка) – «утилими вепрами», що «своїм власним тільки пораються про- мислом». І поняття про дисципліну було тоді инше: на виправах морських кожного п'яного просто викидали за борт...

Подібне ж суворе було ставлення до власних ефіялтів. Тепер не сміє бути «при- мусової національності»: хто українець – українець, а хто москвофіл – москвофіл. Свобода совісті! Але в нашім «темнім середньовіччі» було инакше... Вертав ота-

311 *The need of masculine renaissance // English Rewiev (англ.) – Потреба чоловічого відродження // "Англійський огляд". – 1923, Aug. – Ред.*

ман Сірко з кримського походу із здобиччю і бранцями, серед яких були й «туми», потатарчені полоняники українські. В певнім місці запропонував їм Сірко: хто хоче, хай з козаками на Україну мандрує, хто ні – до Криму вертає. Частина тумів завершила, але наздогнав їх Сірко і вирубав упень, промовляючи:

«Простіть нас, брати, а самі спіть тут до страшно суду Господнього, замість того, щоб плодитися вам у Криму поміж бісурманами на наші християнські, козацькі голови і на свою вічну без хрещення загибель»³¹². Не поручаю в нашій віці метод Сірка, але скільки є довкола нас сих тумів, яких не фізично, але бодай політично і товарисько давно пора покласти спати. Але, на жаль, віки «темного Середньовіччя» минули для нас...

Останньою (перед упадком царату) луною спалахнув той старий світогляд на Україні XVIII в., коли зі злобою писав до цариці в 1760 р. її намісник на Україні гр. П. Рум'янцеv про наших предків: «Ето небаљшая частіца людей інако не атзиваетса, что ані із всево света атлічние люди, і что нет іх сільнее, нет іх храбрее, нет іх умнее, і нігде нет нічево харошева, нічево палезнава, нічево прямиа свабоднава, чтоб їм гадітса магло, і всео что у ніх есть, – то лучче всево».³¹³

Катехизм шовініста? Ні, народу, гордого на свої установи, їх шануючого, який не шукав у сусіди (як се робили наші соціалісти в XIX в. у Росії) взірців для свого життя культурного, соціального, політичного і церковного; який щільно замикав входові брами своєї культури проти інвазії чужих доктрин, довіряючи лише своему інстинктові, а не чужій прекрасній і облудній фразі... Поки ми сей інстинкт мали, поти були нацією.

Як далека була душа генерацій, у яких постав той світогляд, від душі сучасної інтелігенції. Якою твердою була тоді життєва школа, що вчила тої твердої мудрости!

Ніби без складу і ладу висмикані ті приклади? Але вглибіться в ту філософію і порівняйте її з сучасною. Сірко не зважає на теорії (просить його «простити» за негуманність), лиш дивиться на факти: що лихо несе «на наші голови козацькі», те шкідливе, а решта його нічого не обходить... Автор «Слова» не знає дилеми – грати чи від столу вставати, лише – виграти або програти... Великі абстракції мусиш кохати, хоч би і «з власним повреждением», проповідує Величко, і звучить се як памфлет проти модерної філософії дріб'язкового розрахунку зисків і страт... Був се світ безжурний, свавільний, непосидючий і гордий. З твердими поглядами на життєвий обов'язок, на честь, на себе і на невірних. А коли застановитесь на тій філософії, то побачите в ній багато подібного до філософії Мольтке, Шайдемана, Лебе...

До тих далеких часів і до їхнього суворого «вірую» треба повернути думкою, бо чи ж наш вік хоч у чомусь нагадує близький, а так далекий вигідний XIX вік? Чом не засвоїти нам особливо одної з тих старих чеснот – почуття гумору? Ціла філософія життя міститься в тім почуттю, яка дозволяє поконати життя або його перетравити. У нас се почуття щезло. Любимо ми плавитися в журбі, апотеозувати терпіння, є ми поважні, мов на похоронній процесії: в політиці, на забавах, у «веселих» фельетонах. Емерсон каже, що добрий гумор і веселість є прикметою героїзму. Героїчні душі «так низько цінять опінію, успіх і життя, що не хочуть ті-

³¹² Літопис С. Величка.

³¹³ М. Грушевський. Очерк історії укр. народу, изд. 2, Сиб. 1906, с. 397.

шити нікого благанням або об'явами болю», а «велика воля не знижується до того, щоб робити щось поважно, все мусить бути веселе, мов спів канарка».

Великі народи мають сей гумор. Японець є завше усміхнений. У сім усміху велика самодисципліна, яка не дозволяє кричати навіть у терпінню. Або чи можете уявити сльози на каміннім обличчю англійця? З гідністю зносить він великі нещастя, але і сміятися вміє, як ніхто. Чи ви бачили на образку адмірала Джеліко, команданта британського флоту в битві під Скагераком, як він усміхнений і веселий гицькає на імпровізованій дошці-гойдалці з двома шкрабами на другім кінці? Се є той гумор, який робить народи молодими, сильними і витривалими *usque ad mortem*³¹⁴.

Я пережив часи першої революції в Росії і на Україні. Коли «столипінська краватка» міцно зашморгнулася на шії народу. Я знав петербурзькі і київські тюрми, я бачив вулиці Петербурга в січні 1905 р. по знанім Гапонівським поході під Зимовий палац, що скінчився масакрою; коли на вулицях, коло багать, бівакували військові стежі, а по шпиталях і цвинтарях шукали близьких. І ніде не було почуття жалоби! І ніколи не виходило стільки сатиричних журналів, як тоді, які кпили з уряду і – з революції...

Оте почуття гумору мали наші предки, що завше сміялися з власного лиха. Героїчна раса, яка, – писав Стороженко, – коли мала горе, то «з ним ховалася від людей, як скупий із грішми», а коли віддавала сльозу, то перлами з'їдливого гумору блищала вона. Був се сміх Байди на гаку, сміх з догід життя і з самого життя. Був се героїчний сміх Емерсона, який з'їла наша теперішня розчуленість і фараонська поважність, наше нечоловіче ставлення до життя.

І на російську, і на німецьку інтелігенцію бухнула хмара отруйних доктрин, та не захитала їх вродженою мудрістю. Вірний компас тримали вони в руках, без якого все є хаос і розгардіяш. Бо що pomoже гонити за фразами і програмами? Не в тій чи тій догмі рятунок, а в новім типі людини. «Не правда, – каже Шпенглер, – не добро, не величне, лише римлянин, пуританин, прусак є історичним фактом. Почуття чести, обов'язку, дисципліни, рішучости не можна навчитися з книжок. Вони прокидаються в бурхливім потоці життя завдяки живому прикладові... Не християнська проповідь, а християнські мученики завоювали світ».³¹⁵ Се значить, що історія вимагає не засад, а людей, не дискусій і теорій, а типів і характерів, які кермуються не програмами, а інстинктом раси. Особливо коли нормальне стає фантастичним, непевне – нормальним. Найбільш пристосованим до життя є той, хто є в гармонії з оточенням – таким, яким воно є.

Що дає силу і витривалість інтелігенції інших народів?

Інстинкт, що не вірить нічому, опріч власних очей, голос крови, що не дає себе збаламутити фразі. Та й ми не є вже такі бідні. Перегорніть старі книги старих традицій, а віднайдете в них тверду душу забутих предків, що в воді не тонули і в вогні сміялися, – що не знали духової розчавлености, ні маразму, ні кри

314 *Аж до смерти (лат.)*.

315 *Untergang d. Abendlandes., B. II. S. 554.*

САНСАРА

Треба увільнитися від того, що індійці звать «сансара», від тої метушні життя, яка найбільше заважає людям збагнути мету їхнього існування.

Лев Толстой. Недгланіє (Le non agir).

*Le Bouddhisme, c'est: ne pas desirer, ne pas agir.
Or, si l'Occident n'agit pas, il meurt.*

*Paul Morand. Bouddha vivant**

В одній присвяченій «Націоналізмові» статті писав недавно совітський критик: «Своїми міфами дає Донцов українському суспільству смертельну отруту», але «його поклик до культивування волі не позбавлений значення і для нас», «його заклик до волі не повинен пролунати безслідно й мимо нас».¹

Цінне твердження! Воно свідчить, що на Великій Україні починає блимати свідомість недуги, спільної всім нашим займанщинам. Не сперечатимуся тут про немилі нашим «большевикам» способи лікування. Можливо, що ці способи є й справді отрута. Але чи не вважав Ранке (у розвідці про Мак'явеллі), що отрута в розпачливих обставинах може бути єдиною курацією для народу?

А втім, не про се тут мова, лише про сам діагноз, про саму недугу. Особливо яскраво впадає вона у вічі, коли порівняємо себе зі здоровими народами.

Погляньмо довкола себе! Майже жодна з націй, що вели війну, не лишилася на тім самім місці, де була в 1917 р. Всі вони рвуться геть з вузьких рамок на простір, до повного виявлення себе і своїх сил. Італія простягає руки через Адрію до Албанії, через Македонію до Солуні та Егейського моря. Франція зазіхає на еспанське Мароко. Німеччина ставить справу Гданська і коридору. Англія забирає Малу Азію, загноздується в Абіссинії. Америка сідає в Мексиці й Нікарагуа. Польща ставить справу Литви і Східної Пруссії, і навіть Росія, хоч і безуспішно, пробує розширюватися, де лише може. Ворушиться Єгипет, Китай, Мароко, Куба... А всередині йде імпазантний економічний розвій Німеччини, Сполучених Держав, кільчаться нові течії (большевизм, фашизм, санація), йде уперта праця м'язів і думки – великий розмах, далекі овиди, невдержна сила експансії.

Експансія! Ось ми й знайшли те слово, яким найкраще означити ту волю до життя, волю вийти геть поза дроти, що така хирлява в нас... Експансія, бажання розросту – ось той таємний життєвий еліксир, з яким стають великими народи, а без якого спускаються до значення народів-провінцій. І. Фереро називає сей еліксир *le feu*, священний вогонь, що зіграє й утримує при життю. Його ототожнює

* Буддизм, се не прагнути, не діяти. Але коли Окцидент не діє, він вмирає. (Моран Поль. Живий Будда).

¹ «Більшовик України», 1926. – Ч. 23. – С. 81.

він з працею. Йому ж приписує, м. и., факт несподіваного воскресіння німецького народу по війні. Мимо страйків і революції, мимо монархічних і комуністичних бунтів, мимо вибухів партикуляризму, в Німеччині курили фабричні димарі, палали фабричні печі, гонили точні, мов хронометр, поїзди. Ціла країна жила горячковим, напруженим життям завзятої й невсипущої праці... Ціла Німеччина, – пише Фереро, – перетворилася на одну велитенську продукуючу машину. І доки вона працює, світ може спати безжурно, не западаючись у безлад.

Хочете знати, чому німці побідно відбиваються від злучених сил цілого світу? Тому, що коли в 1874 р. ще першою промисловою країною була Англія, а другою Франція, то перед війною на другім місці йшла вже Німеччина, лишаючи позаду Америку і Францію. Тому, що коли ще в 1880 р. на 10000 німців 48 вимандрувало, то в 1913 р. їх вимандрувало лише 3 на 10000. Тому, що за сей час споживання жита збільшилося в Німеччині на 24% (на голову людности), а цукру – на 188%. Німці, отже, голодували й емігрували, як було їх 41 мільйон у державі, і зажили добре, як стало їх 70 мільйонів!

Жадоба добробуту, культу праці, експансія привели їх до того стану.

Підводячи підсумки світовій політиці, писав А. Свентоховський: «Німеччина, незважаючи на всі свої злочини, є народом сильним, а значить, шанованим і милуваним. В її генії, працьовитості, витворчості, ладі, енергії, в її культурі, розтоплюються її великі гріхи. Світ бачить у ній поваленого і зв'язаного велетня, який, порвавши пута, знову встане потужний і грізний. Ось чому погромці Німеччини танцюють коло неї.²

Ось вам перекладений на мову фактів і цифр таємничий еліксир Фереро, та високонапнута творчість, що вдряпується на чимраз вищі щаблі, побиває чимраз тяжчі рекорди, – експансія!

Точнісінько так розуміє експансію й Еміль Золя. Прому до французької молоді (1893) сей матеріяліст і натураліст закінчив так: «Я пропоную вам теж віру, я благаю вас знайти в собі віру в працю... Я знаю, якою банальною здається вам ся рада... Але я прошу вас зупинитися над сим... Праця, панове, се єдиний закон світу, се регулятор, що тягне органічну матерію до її мети... Раджу вам зайняти своє життя якоюсь величезною працею, якої кінця ви не бачили б. Праця – се зерно, кинуте розумові на те, щоб він мовов його і робив з нього щоденний хліб з задоволеною свідомістю сповненого обов'язку... Я переконаний, що одинока віра, яка може врятувати нас, є віра в довершене зусилля».

У романі «Fécondité» співає Золя славень сій праці, яка є правдивою душею світу, яка все наново творить майбутнє... Розширюйте ваші серця, розширюйте ваші родини, розширюйте обсяг вашої діяльності – ось його проповідь, проповідь здоров'я, сили й експансії.

Сей «вогонь» (Ферреро), «працю» і «розширення» (Золя) називає інший француз, Ром'є, «духом підприємливости». «Душа промисловця, – пише він, – має в собі щось, що не є тільки лакомством зиску, що наказує йому наражатися не раз на великий ризик. Се щось гідне всякої пошани, се і є той l'esprit de l'entreprise, ін-

² «Myśl Narodowa». – 1925. – Ч. 6.

стинкт творчості, се «божественний шал будівничого, винахідника, продуцента». Люди, опановані сим шалом, накидають загалові дух служіння колективу, надають форму тому «інстинктові експансії», який куняє в кожній одиниці, творить культурні цінності, цілу нашу цивілізацію³.

Валуа називає те «щось», про яке говорить Ром'є, законом праці, якому сильні змушують коритися слабких і який хоронить народи від занепаду і розкладу⁴.

Дуже своєрідну форму має сей творчий шал в англійця. Тут ся експансія є чисто абстрактна, спортова насолода зусиллям і перемогою. Андре Моруа, що добре вистудіював британців, так характеризує їх: «Щоб зацікавити француза матчем з боксу, треба йому сказати, що тут заангажована його національна честь, але, щоб зацікавити англійця у якійсь війні, вистачить лише піддати йому думку, що се є свого роду партія боксу. Скажіть нам, каже майор Паркер, що німець-варвар і гун, ми з чемности притакнемо вам, але скажіть нам, що він лихий спортсмен, і ви зірвете на ноги цілу британську імперію»⁵.

Життя як спорт, експансія для експансії. Інстинкт, як щось безінтересовне, не-меркантильне, як ціль у собі – протиставляється тут споживанню і спокою.

Ще яскравіше се протиставлення в американця. Коли ідеалом француза, – каже один дослідувач, – є «посідати без здобування» (*posséder sans acquérir*), то ідеалом американця є радше – «здобувати, хоч би й без посідання» (*acquérir sans posséder*). Відважним герольдом сеї філософії є Генрі Форд. Він ненавидить працю людини, яка чатує на день, коли зможе покинути фронт життєвої боротьби і «жити з доходів». Для нього – се жодний ідеал, ідеал – се «розріст». Життя не є постоем, лише подорожжю. Навіть людина, яка чується осілою, не є нею, вона западається в свій ґрунт. Отже, не спокій, а праця. До яких меж? Без жодних меж. Форд не визнає неможливости. «Ще я не знайшов, – каже він, – нікого на сій землі, хто б міг мені сказати, що є, а що не є можливе». Філантропію він ненавидить, і тому не під-тримує калік, сліпих і глухих, лише знаходить їм заняття на своїх фабриках, і то за нормальне винагородження. «Встань і борись, милостиня – для нездар!» – оце його клич.⁶

Найгарнішу симфонію сеї сили експансії знаходимо у Джека Лондона. Ось які міркування про білу людину, про представника сеї сили розросту вкладає він в уста червоношкірого індіанця: «Що, одначе, найдивніше – білі люди йдуть неначе віддих смерті; всі їхні шляхи провадять до смерті, мають її повні ніздрі, а одначе не вмирають! Їх є віскі й тютюн, і пси з шкарубкою шерстю, і кашель, і кров, що спливає з уст, шкіра їхня біла й чула на мороз... А одначе серед усіх нещастя, які несуть із собою, живуть і обростають товщем, ростуть і множаться, і кладуть свою тяжку руку на цілий світ, і топчуть ногами всі народи! Жінки їхні тендитні і кволі, неначе малі діти; можна б легко зломити їх, а все ж ніколи не ломляться і видають на світ мужчин. З миршавости, з слабкості, з недуг постає сила, влада і потуга. Раса людей, закута в сталь, раса проводирів, творців життя для всіх наро-

³ *Explications de Notre Temps.*

⁴ *Valois G. L'homme qui vient. – Paris, 1923.*

⁵ *Maurois A. Les silences du colonel Bramble. – Paris, 1918.*

⁶ *Ford H. Moje życie i dzieło. – Warszawa, 1925.*

дів стала раптом йому перед очима, мов велетенська з'ява. Ось мандрує обережно крізь бори, веслує морями бурливими, ось спинається на гірські шпилі. І скрізь, і завше крок у крок обік неї, сеї людини, ступає право (що організує життя) непоборне й потужне».⁷

А ті, що не мали в жилах сього вогню експансії, червоношкірі, відступали перед народом-велетнем і корилися його правам. І, ставлячи понад усе свій мирний побут і життя, тратили його. А ті, білі, яких гонила наперед, назустріч небезпеці пристрасть, сильніша від любови до життя, жили і розросталися... Такі були сі «висланці віку криці, що прибули до червоношкірих, сі люди ясношкірі, блакитнооки й непохитні – правдиве втілення вічного, неспокою їхньої раси».

Ось вам новий вираз на те поняття, яке Ферреро означив словом «вогонь»: «вічний неспокій», всежеручий, як вогонь, і, як він, експансивний; неспокій, що не дбає про спочинок, ні про вигоду, що завше гонить у незнане, підбиваючи собі людей і світ...

Сей дух експансії гонив давних американців-фермерів, він же надихав і модерних мешканців хмаросягів. Спершу сей дух завоював прерії, потім галасливе місто. Сим останнім завойовником у літературі був першим Вітмен. Спершу шукав він «натури зухвальства», «первісної енергії», «вибуху спутаного вогню» лише «серед вод і повітря». Але скоро перестав, бо побачив нову силу, що зросла в американськiм місті, на власні очі побачив він блиск електричних міст, у яких «вибухла нова людина»... І відтоді не втишує вже він свого прагнення в самітній глушині і в тихих водах провінції... З ним молода Америка зірвала греблю, що відділяла убогу країну фермерів від пишного міста і залляла його силою своєї невичерпаної експансії, щоб за кількадесят років дати світові Ліндберга, сей правдивий вияв американської сили нервів, упертої витривалости, карколомної відваги і того абстрактно-безінтересовного духу підприємливости, без якого нема великих людей, ні народів.

Сей дух розросту західних рас діяв як у царині матеріальної, так і духової культури. Тим «вічним неспокоєм», тим «інстинктом експансії» пересякнута й філософія тих народів. Тройчке, Бернгарді, Ніцше, Фіхте – у німців, Берк, Сілли і Дарвін – в англійців, Мак'явеллі і Парето – в італійців. Лише той, хто вглибитися в лабіринт духової творчости сих ідеалістів – зачпної, тверезої й заразом зухвало-безінтересовної, – той зрозуміє Кавура, Бісмарка й Черчилля... Сей же експансивний дух (усе більше, все дальше!) віє і в західній Церкві – в Католицькій і в тій, що з неї вийшла, – у Протестантській. Усі оті Young men christian associations з їхніми незчисленими філіями по всіх закутках Європи, різні протестантські секти зі своїми науковими і філантропійними закладами по всіх континентах: нашим, жовтім і чорнім, – свідчать про велику силу розросту сеї Церкви. Може, ще більшу діяльність під тим оглядом розвиває католицизм. Хоч наднаціональний у засаді, але ре-алістичний на практиці, зачинає він черпати свою силу з націоналістичних рухів, як у Бельгії, у Франції, в Польщі, нарешті, в Німеччині. «Націоналізується» в Китаю і загалом в Азії. Приклад кардинала Мерсьє у всіх ще перед очима, але

⁷ Лондон Д. Союз старих.

й у Ні- меччині не рідкі проповіді слуг Церкви, що християнин має підтримувати «die Auswirkung der von Gott in die Völker gelegten Expansionstriebe» (розвинення Богом закладених у народи експансійних стремлінь), що обов'язком християнина є дбати, щоб його нарід затримав «своє місце під сонцем, коли його не має, щоб його здобув, а коли втратив – щоб повернув...»⁸.

Тим самим духом «розширення» і підбою перейнята й література сих народів. Не говоритиму про стару літературу. Але ось перед нами нове явище, яке Сейсер не вагається охрестити «літературним імперіялізмом». Життєва меланхолія і нерішучість, пише він, колишня недуга віку, уступають тепер місце іншим почуванням – безоглядній амбіції і жадобі панування (*passion de dominer*). Атмосфера нашої доби пересякнута ферментами енергії, а демаркаційна лінія між минулими і новітніми часами переходить через Ніцше. З ним перемагає нова концепція життя аристократична, авторитарна й сувора. З'являється сила літературних творів, надхнутих подивом до сили, екзальтацією енергії, оправданням насильства, погордою до слабкості й милосердя, релігією успіху (Барес, Поль Адам, Крем'є, А. де Монтерлан).⁹

Сила «експансії», «дух підприємливості», «імперіялізм» – ось ступенювання того «щось» Фереро! Ятриться він і тут, і там, і в літературі, і в економіці, і в Церкві, і в політиці – той самий, хоч у різних посталях.

І, хоч як се дивно, безінтересовний, повний самовідречення і абстрактної, чисто спортової розкоші чину, зусилля сей дух експансії, творчого завзяття рівночасно збільшує матеріальний добробут, політичну й культурну міць народу!

Англія тому політично тримає Гібралтар, Мальту і Каїр, що 70% торгівлі в Середземнім морі в її руках... Не для чого іншого, як власне через зріст господарської експансії, сміє Німеччина ставити на порядок денний справу перегляду Версальського договору. А коли ми усвідомимо собі, що дохід американського народу за п'ять останніх років з 62 мільйонів амер. доларів зріс до 90, себто на 43%; що участь Сполучених Штатів у світовій торгівлі від 1919 до 1925 р. зросла від 19,9% до 26,6%, а така сама частка Європи змаліла від 64% до 50%, то ясиим стане, чому американський *tailor* побиває поволі французького *tailleur*'а, чому тип *american girl* стає ідеалом краси, чому американський *jazz band* лящить по всіх каварнях і мюзик-голлах від Сан-Франциско до Бомбея й від Парижа до Львова і Києва; чому американське *savoir vivre* поволі спихає на другий план французчину.

Дух імперіялізму, вічного неспокою, праці, підприємливості є міцний, як саме життя, і непоборний, як смерть. Він лише робить націю сильною економічно, здоровою духово і шанованою політично. Він лише може вирвати нарід з провінційної трясовини на широкий шлях історії...

І біда тій нації, в якій завмирає сей дух! Коли в ній вигасав сей вічний вогонь, коли місце його заступає стремління до насолоди, до замикання в тіснім колі, до уживання, до щастя, до вигоди. «Примара насолоди, – каже Валуа, – віддаляється від тих, хто її шукає, що ближче вони до неї присуваються. Біда тому, хто, присунувшись за близько, зупиняється коло того, що вважав метою своїх стремлінь і простягає руки, щоб її схопити. Під своїми блискучими й звабливими барвами обличчя насолоди

⁸ Schlund E. *Katholizismus und Vaterland*. – München, 1923; Heft 2. – 1925.

⁹ «*Les Nouvelles littéraires*».

ховає кістяк. Те, що нам видається щастям, є ферментом розкладу для громади, до якої належимо. Всі еліти, що забували про всезагальне значення вічного зусилля, стремлючи лиш до вигоди, щастя і вічного спочинку, вмирали, мов громом уражені. Життя – се нерозгадана таємниця, і треба коритися її законам, законам вічної праці. Та ж сила, яка зупиняється на хвилину, щоб пізнати себе, губить себе»...¹⁰

Через те здорові нації пильно стежать за тим, щоб жадова вигоди не згасила в них того вічного вогню неспокою, прагнення невсипущої праці. Ще перед війною писав один вдумливий англієць: «Наша слабкість – се наш питомий погляд на працю. Американець береться з однаковим запалом до праці й до забави. Німець знаходить більшу приємність у роботі, ніж у забаві. І тоді, коли він живе, щоб працювати, ми працюємо, щоб жити»¹¹. У сім англієць добачає велику небезпеку для своєї нації в її конкурентній боротьбі з іншими. Бо тепер в особистім завзятті й працюватості сі інші можуть випередити англійця і в продукції, в торгівлі, в мореплаванні і в морській могутності. А все оце є той *potential de guerre*, який у критичні моменти рішає про перемогу чи поразку... Англієць має, отже, працювати не для вигоди, лише для самої праці, він не сміє стати морально отяжлілим.

Як не сміють стати фізично отяжлілими кінові зірки з Голлівуду: коли їхня вага на 25% перевищує приписову, їхня платня автоматично зменшується.

Велику небезпеку для свого народу від закорінення філософії вигоди бачить і француз Поль Бюро. Його огортає просто панічний страх перед опануванням збірної психіки французів виображенням вигоди. Нарід, який покохав вигоду! Вигода в літах пошлюбних бавитися якнайдовше; вигода в літах пізніших – якнайскорше мати безжурну старість, як найскорше зачати з'їдати заощаджене; вигода для дітей – можливо охоронити їх від боротьби за існування, ідеал французького рантє. І Бюро з тривогою каже: коли ми не заб'ємо в собі сього ідеалу рентє, коли не лишимося народом великим числом, великим експансією, великим мораллю, Франція зійде до ролі потульної худобини у сусідів.¹²

Стан, так чудово знаний нам!

До такої ролі, м. и., опускається поволи Еспанія. Ось що пише про неї один обсерватор: «Еспанець загалом є лівиний. Його ліси винищуються, його ріки висихають. Але приневолити еспанця до насадження лісів неможливо. Доведено, що заліснення по 25 роках дасть п'ятикратний зиск від укладеного капіталу, але перспектива зиску, мабуть, не зваблює еспанця».¹³ Для нього спокій і вигода були важливіші. Дух здобування, піднесення, експансії став йому чужий. А вмер сей дух в економіці, вмер і в політиці, вмер і в культурі. Еспанія стала третьорядною нацією.

Се вже подув Сходу! (Недарма кажуть, що Еспанія не кінець Європи, а початок Африки). Світогляд Сходу, якому не знаний «вогонь» Фереро, ні «вічний неспокій» Лондона, ні гін у майбутне, ні примат ідеї над тілесним, ні форми над матерією.

Така, м. и., філософія й непорушного Китаю. «Китаєць», каже американський обсерватор, тим різниться від західної людини, що не прив'язує ваги до активно-

¹⁰ Valois G. *L'homme qui vient.* – Paris, 1923.

¹¹ Will England last the century? By Calchas // «Forthightly Review». – 1901, (Jan.).

¹² Цум. з «Myšli Narod.».

¹³ Matthias L. Bericht über das andere Spanien // «Neue Rundschau». – 1927. – VIII.

сти як такої. Кейф, відпочинок для нього важливіший. Для західної людини активність є – все, байдуже, яка, головню, щоб він почував, що росте... Але китаєць відрухово все питається: «Нащо? Чи справа варта зусилля?»¹⁴

Цілковито, зрештою, так, як москаль. Нав'язуючи вже до цитованої промови Золя до молоді, обурюючись Лев Толстой сею філософією чину для чину. Науці Заходу протиставляв він китайського філософа Лао Цзи, за яким, пізнання правди і дійсної чесноти можливе лише через неделаніє, «le non agir», через забиття в собі неспокійної жаги експансії. «Золя, – пише Толстой, – каже, що праця робить людину доброю, я ж завше спостерігав протилежне: усвідомлена праця робить людину жорстокою. Найбільші лиходії людськості завжди були особливо зайняті працею. Праця не лише не є чеснотою, каже Толстой, але в нашій фальшиво організованій суспільності є морально анестезуючим засобом, як куріння або вино, для сховання від себе неправильності і порочності свого життя. Щоб люди, які з галасом і грю-котом коліс несуться в провалля, почули те, що їм гукають ті, які хочуть їх врятувати, – їм треба насамперед зупинитися». Все було б гаразд і щастя зійшло б на землю, якби люди зупинилися, схаменулися і перестали: один купувати землю, другий – женитися, третій – пробувати биків, четвертий – будувати залізницю, фабрику, виголошувати проповіді, проводити «гом рул», складати іспит, писати наукову розправу, поему чи роман. Треба увільнитися від того, що індійці зуть «сансара», від тої метушні життя, яка найбільше заважає людям зрозуміти мету їх існування – і тоді настане рай і люди любитимуть одно одне...¹⁵ Так думає Толстой, і від сеї філософії його походить ціла життєва філософія москаля з його вічними дебатами над «сміслом життя» за чаркою горілки або за самоваром, з його проєктами ошчасливлення людськості – серед бруду і нужди оточення, яке активно направити не дала московському індусові його відразу до праці.

«Нас навіть дуже хвилюють найшляхетніші ідеали, – пише Достоевський, – але лише під тою умовою, щоб вони осягалися самі собою, спадали б нам на стіл з неба, а головню, щоб задарма, щоб за них нічого не платити». Тому-то, каже Достоевський, у москаля і сполучаються «бездна висших ідеалоф і бездна самава ніскава і злавоннава паденія»: ідеаліст Толстой і той безносий і брудний мужик (його ідеал!), якому велить він христосуватися з Катюшею у «Воскресенні». Праця, експансія? Їх ненавидить автор «Бесів». Він каже, що ліпше «кочуватиме ціле життя в киргизькім шатрі», ніж поклониться сьому ідеалові праці, який «обурює мою татарську породу».¹⁶

Коли хочете поглянути на практичні наслідки сеї філософії, що скидає з підвалин культ праці й експансії, погляньте на Китай, погляньте на Індію, народи-фелахи, погляньте на Росію, проваджену до економічної, культурної і моральної руїни під голосний рев заялжених фраз про ошчасливлення світу.

Один совітський журнал питався недавно, нащо нам потрібна Європа, і відповідав: «На те, щоб ми мали хоч ось як: 1) у галузі друку – тисячі газет... щонайвище 0,02% неписьменних, як се було перед війною в Німеччині, 2) в галузі економіки

¹⁴ *Chinas revolt // «Current History»*. – 1927. – VI. – P. 483.

¹⁵ Толстой Л. Недільаніє.

¹⁶ Достоевський Ф. «Братья Карамазовы» та «Иерокъ».

– мережку залізниць, фабрик, шляхів, і такий стан сільського господарства, як се є в Німеччині, Бельгії, Чехії... 3) в галузі загальної культури – таку саму кількість телефонів, радіо, електрики в селах і такий самий процент – не повірите чого! – а просто вживання звичайнісінького мила!»¹⁷

Коли додамо до цього від себе, що участь Росії в збіжжівім експорті світу впала з 27,8% (1909–1913 рр.) до 8,3%, а поверхня управної землі в Канаді, Аргентини і Австралії зросла за той час на 53 проценти, – то маркантно стане нам перед очима різниця в практичних наслідках двох світоглядів – світогляду експансії і світогляду «неделанія», все одно обломовського чи революційного.

Не допомагають тут навіть періодичні «чорні переділи», толстовсько-ленінські «зупинення», щоб видумати новий «смысл жизни». Невсипуща праця Заходу забезпечує їй ліпший розподіл. Економічна експансія Німеччини врятувала мільйони німців від еміграції і дала їм працю в краю. Новий культ праці знизив число безробітних в Італії з 512260 (1921 р.) до 112053 (1925). Божевільний темп промислової Америки зробив те, що остання помивачка живе там ліпше від кваліфікованого російського робітника. З духом експансії зростав добробут, життєва стопа населення і – «військовий потенціал». На сході – енергія народу, приспана деспотизмом і «толстовством» або спазматично вибухаюча під час соціальних бунтів, аби знищити доробок кількох поколінь, приводила до заламання і матеріальної катастрофи. Росія лишилася країною великих гасел, але... без мила.

Ось чому вона, як казав Белінський, хоч і займає шосту частину твердої землі, має, як колись Туреччина, чисто «зовнішнє історичне значення», діючи лише голою «силою тяжіння», її роль паде, паде і її «військовий потенціал». «Психологічна таємниця глибокої відмінности цього народу від інших, – писав Джозеф Конрад, – є в тім, що він ненавидить життя (експансію), тоді як людина Заходу кохає його».

На жаль, ся мертва релігія Сходу і нас вкрила своєю понурою тінню.

Я назвав Толстого. Але чи не вражас, що єдиний український філософ як не всесвітньої, то всеслов'янської слави, Григорій Сковорода був якраз проповідником цього самого «неделанія»? Сковорода брідиться «суетою», що її так високо підносить Золя і Ром'є, Форд і Моруа. В листі до одного приятеля писав він (1779): «Правда, що коли нема діла, то се важче гір кавказьких. Так хіба ж тільки всього і є діла для людини, що продавати, купувати, одружуватися, посягати, воювати, сваритися, будувати, полювати?» Се ж і є злиднів наших причина, що ми, віддавши все наше серце на здобування світу та в море тілесних потреб, не маємо часу поглянути на себе, очистити душу нашу»¹⁸. Треба, отже, схаменутися, зупинити коня перед перешкодою. Не здобувати світ, лише «очищати душу» з торбою за плечима, з костуром в руці.

І Сковорода не був самотній. Від уродження всі ми носимо в крові прокляті бацили толстовства. Навіть Куліш – людина зовсім іншої, не хуторянської «скороости» – хворіє на толстовство. Його нудить мандрівка за кордоном. «Ми вже втомилися, як Вічний Жид (пише він) і воліли б зупинитися, хоч на тиждень; але ніде (в Європі) не пахне спокоєм, забуттям порожньої суєтливости, усамітненням

¹⁷ «Життя і Революція».

¹⁸ Ак. Багалій Д. Г. С. Сковорода, український мандрований філософ. – Харків, 1926.

від міського галасу. Подорож по Європі – се безкрая вулиця, з вуличним гамором, грюком, натовпом і всім, що стомлює людину». Словом, – каже він, – «мало глузду в європейській цивілізації, треба б містам роздрібнитися на мизи і села, не розживаючись у величезних столковиськах». Ліпше хутір, ліпше «чмихнім у темну но-ру», де б ми могли «гуляти... і любоватися фонтанами, а потім втомившись від ход-ні, гарненько наїстися, дещо прочитати і так далі» – в «благословеній Малоросії, лучче якої для хохла не можна й вигадати», і де б можна було «віддатись націо-нальній лінії».¹⁹ От як співається в зукраїнізованім танго:

Під вільним небом України,
 Де сало, кавуни та дині,
 Де Гриць зітхає по Горпині,
 Танцюють всі гопаки.

Ось наш ідеал! Ось наша «експансія»!

Відвертається й Франко від сеї «суєти», де
 Тисячі людей і міліони,
 Мов пил вітрами звіяний, кружаться

.....
 Всі рвуться, топчуться, падають, встають
 І шарпаються вгору, щоб захопить
 Хоч плід один, хоч кисличку
 одну Із дерева життя...

У сій вічній метушні нема принади, вона – «дикий вир», а

Те, що в нас плаче,
 Горить і терпить,
 Що творить...
 Що рветься й летить²⁰, –

Той творчий шал, що п'яна ним ціла історія Заходу, є для Франка – лиш «пристрастей вир», від якого прагне він скочити

..... Як стій
 Із тиску Сансари
 В Нірвани спокій.

Крізь бомбастичні революційні фрази ся туга за нірваною прозирає і в творах Винниченка. Комунисті з «Соняшної машини» не люблять «нетерплячки» й «горячки» новітнього життя і мріють про «кучеряві хмаринки», про «затишну хатинку», де б можна було відпочити від «скаженого гону і вічної думки». Жорстокі «буржуї» – про «щастя» «кинути се вічне напруження», сю «божевільну роботу», сю «каторгу влади» й схватитися «у лісі», «в пустині» чи «в печері», як Куліш у своїй «норі». Його ідеал – утопія, се щоб люди якнайменше працювали, щоб могли «годуватися самою рослиною, травою... сіном і соломою»²¹, соціалізм вегетеріянця. При зустрічі з людською «суєтою» переляк його огортає, як червоношкірого

¹⁹ Петров В. Хуторянство і Європа // «Життя і Революція». – 1926. – VII.

²⁰ «Зів'яле листя».

²¹ «Соняшина машина».

Д. Лондона при зустрічі з білим здобичником. Боротьба за існування, війна зроджує в нього «тугу за... мирним селянським життям»²².

Дарма думати, що нове покоління пожертвувало ідеалом травоїда ідеалові експансії. Так не є! Се нам лише здається, – пише совітський критик, що наша література зробила великий скок від «Садок вишневий» до «Каблепоєми», від «Гайдамаків» до «Електричного віку» або до «Космічної оркестри». Бо в дійсності – що вона нам дала? «Чи виходить українська література з хutorянсько-провінційних дореволюційних форм на арену міжнародної літератури? Чи автори пореволюційної доби знайшли в собі ключ, який став би синтезом сеї доби? Чи хоч один з наших поетів знайшов хоч би тільки таке слово, що стало б на десятки літ гаслом дальшої визвольної боротьби, як «Кайдани порвіте», або «Лупайте сю скалу» або хоч – «А хто ж були ті вояки одважні!»²³ Таких гасел нова література не дала. Їх поезія – се не експансія, се капітуляція і втікання від гамірливого життя.

Найяскравіше сей занепадний настрій виявляється в антиурбанізмі модерної української лірики. Волт Вітмен вирвався з села, вдерся до міста і покорив його, надхнув своїм невгамовним ритмом, з чужого й незнамого зробив рідним. Наші Вітмени відгороджуються від міста, як той Хома Брут від чортів. Їхня поезія – се переляк перед містом. Як Куліша в «темну нору», кортить їх чмихнути з гемонського міста «під рідну стріху». «Стомлену людину» М. Рильського тягне в «затишний куток», до «милого спокою»²⁴. Д. Фальківському, змудженому громадянською війною

... так хочеться додому,
Де колихаються жита,
.....
Де соловей виводить скерцо,
.....
Де все таке близьке до серця),

– і ось: «за волошками тужить чекіст!»

Нове життя стає суворішим, «велике, нове, м'язисте, – пише Савченко, – настає на поета, а він панічно закликає його волошками, гаями, житом і золотою печаллю»²⁵.

У Сосюри – «шалений регіт індустрії» витискає сльози на очі. Найважливіше для нього – «соловій» і «любов під крилом вітряка»²⁶.

У Косяченка – «солодкі зітхання музик» у його серці «убили людину» чину. Тому й «не відчуть йому гамору бруку», не схопить владно за барки міську потору,

...де камінь і мури,
Де життя розіллалося вином²⁷.

22 «Відродження нації». – I. – 23.

23 Гадзінський В. Фрагменти стихії.

24 Рильський М. Тринадцята весна.

25 Савченко Я. Занепадництво в українській поезії // «Життя і Революція». – 1927. – II.

26 Сосюра. Золоті шулики.

27 Косяченко. Віхоли.

За міцний трунок для солодких трубадурів – терпке вино гамірливих столиць. «Щоб тобі не сп'яніть, – радить поет, – воду розводь у вині»²⁸.

Рідко в нашій літературі можна здібати накази: «Іти здобувати ті страчені землі і панувати над тими машинами гаркітливими, що заглушили своїм гаркотом... батьків».²⁹ Звичайно ж, щоб полонити сі машини, підкорити своїй волі і владі, бра-кує розгону:

На чорта нам здалася власть? Нам дайте хліба їсти!³⁰, –

– се рефрен Тичини, вічна пісенька всіх, чий м'язи не зносять тягару борні за владу, всіх, що полишають панування в місті людям з міцнішими нервами, всіх, хто прагне лише – «їсти»!

І чи сей рефрен не нагадає ідеалу Куліша: «гарненько наїстися» здалека від «величезного столковиська», де панують чужі; де глухнуть наші ніжні вуха від пекельного вереску безугавної праці?

У згаданім романі Морана буддійський князь Жалі, що потрапив до Лондону, питається: «Працювати – се ще уйде, але ж нащо сей надмір праці?». І тільки, повернувши через Америку додому, він приходить до себе: «Нарешті здалека від галасу й гуку – сього прокляття Окциденту».

Чи не так чує себе й Куліш по повероті з Європи або по втечі з міста «модерні поети» з їхньою «обивательською філософією про суєту суєт»?³¹

І даремно дехто намагається пояснити сю нашу «будійську» психіку вродженою відразою «селохів» до «міщухів». Сі протиставлення ні до чого! Тут інші протиставлення – Окциденту і Орієнту, світовця, «імперіяліста», що, мов соняшник пнеться вгору, і провінціяла, людини-кертиси, для якої ідеалом є Винниченківська «затишна хатинка», Кулішева «нора», «затишний куток» Рильського або «кудлаті тополі» й «милий спокій» Фальківського. Не економіка тут, а психологія! Американські хуторяни (фермери) і Рокфеллери надхнені одним духом, духом розросту, так само, як одним духом надхнені наші «буржуї» і «комуністи» – духом самообмеження.

Що сей дух панує в нас, незважаючи на комуністичні встрікування, поволі додумуються до сього і совітські критики. Не місто як місто лякає поетів, лише невгамовний темп його життя. Толстой казав, що «праця робить людей жорстокими». Отся «жорстокість», яка особливо дається взнаки у місті, й лякає хуторян! Місто, як і ціле модерне життя, їх лякає, бо є «ненажерливе й жахливе»³², бо є «камінносердне й жорстокістю бадьоре»³³. Бо воно не дає звинутися «бубличком коло печі», лише як «камінна труна», «висмоктує кров, витягує жили» (Б. Тенета). Бо в нім, як зауважує совітський критик, життя «більше, суворіше і тривожніше»³⁴, а «нові форми боротьби за існування жорстокіші, ніж на селі»³⁵. Сеї «жорстоки», сих небезпек не лякаються народи, про які я говорив вгорі, надхнуті духом

28 Ярошенко, Савченко. *Op. cit.*

29 Драган. *Шутка // ЛНВ. – 1928. – II.*

30 Тичина. *Псалом залізу.*

31 Савченко. *Op. cit.*

32 Фальківський Д. *Обрії. – К., 1927.*

33 Плузник. *Канів, 1926.*

34 Савченко Я. *Занепадництво в укр. поезії // «Життя і Революція». – 1927. – II.*

35 *Наш літер. урбанізм // «Культура і побут». – 11.VI.1927.*

підприємливості і підбою. Вони знаходять тут навіть свого роду поезію життя, в русі – «трагічну красу». Моран каже, що «скрізь, де є бажання, є небезпека» (partout ou il y a désir, il y a danger), встановлюючи в той спосіб лучність між «жорстокістю» і небезпекою та духом експансії. На Україні не хочуть «тривожного», бо вмерло «бажання», не хочуть ніяких форм інтенсивного життя (місто – лиш один із випадків); замість «дикого виру» життя – «нірвани спокій».

Нашій вдачі «бракує мужности», як каже про одного з модерних поетів (В. Поліщука) совітський критик, є «звичка до повільного робочого темпу», є «патріярхальність примітивних виробничих відносин», незнищенне «прив'язання до знайомих примітивних рис родинного дрібновласницького побуту», до «дидилії». Є втома, є гукання – «Борня борнею, дайте мені дихнути!» Є ментальність «чужа своєю гнучкістю та м'яккістю революції» і загалом божевільному темпові доби. Часом є поезія боротьби, але як спазматичний вибух, не задля неї самої, лише «задля власної теплої хатки»³⁶. В безнастаннім руху люди Окциденту шукали цілого сенсу життя, наші – тікали від нього, як від чуми. Нам перешкоджала «жіночість темпераменту», «м'якість почуття», ліризм, що «не відповідав героїзмові сучасної доби». Дух нашої поезії був далекий імперіялістичному духові Заходу, він був (В. Поліщук):

...м'який, як весняний вітер,
ніжний, як квітка блавату,
лагідний, як ласка Мадонни,
покірний, як пух під рукою,
він не криця, о ні!

Не той матеріял се, з якого ліплять кулі.

З сього матеріялу зроблені інші, і тому міста на Україні не українські. І тому промисел на Україні не український. І тому торгівля на Україні не українська. Українськими є на Україні тільки «гаї, волошки та жита» та ще наше непередаване право на лінощі.

Тут ми досягаємо межі між поезією і політикою. Яскравою рисою нашого провінціалізму завше був його антиурбанізм. Був він у старих, вів молодих, попри їхню офіційного комунарства.

Вогнем на міський світ дихає Липинський. Місто в нього – символ «брудної лапи облесливої, розкладової західної демократії», що не дає хліборобові спати. Він ідеалізує село й хлібороба і гадає, що коли до влади на Україні і в Росії прийдуть гречкосії, зникнуть відразу війна і свари, і аж тоді можна буде потонути в нірвані вічного братерства і провінціалізму «східної Європи», відгородившись кільчастим дротом від «згнилого Заходу».

Про щасливу хліборобську Малоросію марить і проф. Ст. Рудницький³⁷. Для нього абсурдом є всяка експансія українського елемента з села до міста. Абсурдом є прагнути зробити коли-небудь з України промислову країну на лад Німеччини (С. 53). Він радить мало їсти м'яса, а пити більше молока (як Винниченко з його ідеалом травояда і зненавистю до «гордої постави» «трупожерів»). Те, що наш

³⁶ Доленго Н., Поліщук В. // «Гарт». – Ч. 2/3.

³⁷ «До основ українського націоналізму».

простолюдін «не любить міського життя», вважає професор за «дуже добре» (С. 65). Горда раса міст – се для нього «міська погань», а про міста як про «центр культури» говорить він не інакше, як в наведенню (С. 66). Повертаючи духом до села, він не посідається з утіхи, як той Данилко (Стороженка), що, вертаючи з Києва, «аж заплакав з радости, як побачив наші Савинці». Сей Данилко, для якого всяка праця, опріч коло гною, була «чиста морока», який тільки й «віддихав трохи», як ішов «коні почистити», який не міг зрозуміти, як то людям не обридло робити брук, «камінням дрібно-дрібно, неначе горохом висланий», сей Данилко загалом може бути прототипом усіх наших антиурбаністів: учених і простих, «буржуїв», хліборобів чи «комуністів»...

У світі панує «суета», і міцна людська рука угинає своїй волі живу й мертву природу, але хуторянського професора се нічого не обходить. Він навіть дивується, як то «в нас ніхто не додумався до сього, що економічний розвиток цілого світу... тепер знов навертати мусить (sic!) до природного господарства» (С. 120), до «спинення походу індустріялізації» (С. 121), одним словом, до сохи і до ручних прялок. У Сосюри «шалений регіт індустрії» викликає плач. С. Рудницький тікає від нього в країну утопії. Він просто каже, що «є на світі (лиш) один нарід», від якого ми маємо дечого навчитися:

Сей нарід – є китайці (С. 122–123). Бо китайці, мовляв, теж щасливі хлібороби, і, «хоч закостеніла під чужинецькою кормигою їх висока культура», все ж перетривали вони всі інвазії та й ще (у фантазії професора) «загрожують жовтою небезпекою цілому білому світові» (С. 124). Отже, й нам личило б «вернуть до простонародної культури» (С. 161) з волами й трембітою, і «перетривати» якось переможний хід по наших головах інших народів – з локомотивом замість волів і з рушницею замість трембіти.

«Закостеніле» хліборобське існування «під чужинецькою кормигою» á la chinois, ідеал «комуністичних» ліриків та «східно-європейських» хліборобів, як бачимо, має своїх прихильників і в Галичині. І то не одного! «Бідний любить більше хліб, ніж свободу», – казав Руссо (я б сказав: не «бідний», а «плебей»). У сім, власне, джерело нашої китайщини і нашого «травоїдства», хліборобства і хлібоїдства, хоч і «під чужою кормигою». Разом із проф С. Рудницьким у святочнім числі «Діла» боронить свого ідеалу найзавзятіший – після Шульгіна і Савенка – противник української державности, досить знаний український москвофіл; з заздрістю споглядає він на «з'їдачів м'яса» з «густою кров'ю» (як Винниченко на «трупоїдів»), на великі народи, повні експансивної енергії, що підбивають собі інші. Коли вони йдуть на нас – се є «географічна, геополітична, харчова і зоологічна потреба і конечність», але нам брати з них приклад не радить. Закон експансії, мовляв, добрий для інших, для нас же є «потреба чергування політичних ідеалів», є «етапи цілей» (не все нараз!). «Тільки божевільний віддаватиме останні свої засоби на блакитну палату, коли брат його в голоді і холоді». Отже, залишмо «божевільні» мрії про власну пищу палату іншим і рятуймося під чужий дах, пам'ятаючи, що «національна політика – передовсім шматок хліба і м'яса», «служби і посад»³⁸, не якісь там імперіялізми чи власновладство! Коротко, старий рефрен Тичини:

38 Панейко В. *Lasciate ogni speranza!* // «Діло». – 14.1.1928. 39 *Як то було при народинах «Діла»* // «Діло». – 14.1.1928.

На чорта нам здалася власть?
Нам дайте хліба їсти!

І тому його ідеал є не се дурне власновладство, «не експансія, лише «пузаті баби, веселі діти з глечиком молока й м'яса, з шматком сала й ковбаси». За сей ідеал українського танга, «за шмат гнилої ковбаси» – можна (і треба) пожертвувати «блакитною палатою» у мріях, тим, що Шевченко звав «воздушними замками» і що вважав найдорожчою річчю на світі. Для правдивого демократа горобець у жмені вартніший від синиці на даху.

Сей наш гастрономічний, чужий усякій експансії, ідеал не міняється навіть тоді, коли оздоблює себе революційною маскою. Навіть тоді йому йдеться не про «владу», лише про «їсти», про ідилію. Джерелом бунту в нас є не неспокійний дух, не прометеїзм, не потяг до чину і не до «свободи», лише до «хліба». Добрий обід «умилительні пахощі вепрової печені і примашеної капусти» і досада на тих, хто собі таке може дозволити, – ось джерело нашого прометеїзму! Один компетентний представник нашого демократизму аж по 20 роках згадує такий обід, який він, хоч не їв, та бачив і який збудив у нього антибуржуазні, прометеївські настрої, і каже, що, мабуть, «апостол соціалізму перед написанням одної пролетарської статті поперед усього добре зголодніли і дивилися, як буржуї їдять такий обідець»³⁹. Запросили б їх хоч до Katzentisch-у – і прометеїзм відразу б знітився. Ось чому в нас завше зачиналося самостійністю і соціалізмом, а кінчилося, «з'єдиненими державами східної Європи», ССРСР, хліборобщиною або хлібоїдщиною, одне слово – «примашеною капустою» за ціну свободи. Бо, повторюю, слушно казав Русо, що плебей вище цінує хліб, як свободу. Бо ідеалом міщанина ніколи не є чин для чину, лише, як каже Антоненко-Давиденко, туга «за шклянкою чаю з малиною», хто б йому ту шклянку не подав.

Не говорю на вітер. Досить кинути оком не лише на теорію, а й на практику комуністів. Українська національна справа, кажуть вони, є складніша (ніж собі уявляють націоналісти). Се є «голод землі, се голод рідної для селянських мас грамоти, то голод праці»⁴⁰. Дуже гарно! А голод влади? Правда, вони прагнуть вирвати сю владу з рук «буржуазії», але лиш на те, щоб її віддати... Розам Люксембург. Роза Люксембург – се тип, се символ. Се та сама, яка твердила (в «Przeglądzie Socjal. Dem.»), що «jedyną narodowością, reprezentującą kulturalnie warunki niezbędne do opanowania funkcji autonomji krajowej na terenie Litwy i Rusi, jest istotnie ludność polska»⁴¹. Се та, яка казала (в 1918 році!), що українська справа – «блазеньська вигадка кількох тузинів дрібноміщанських інтелігентів, без найменших основ у господарських, політичних або духових умовах країни, без усякої історичної традиції, бо Україна ж ніколи не творила нації або держави і не має ніякої національної культури»⁴².

Про яку експансію, про яку повноту життя можна говорити у сих «заступників пролетаріяту», які сим Розам віддають владу над краєм, що вони вважають по-

39 Як то було при народинах «Діла» // «Діло». – 14.1.1928.

40 «Воля Народа». – 15.V.1927.

41 «Червоний Шлях». – 1927. – Ч. 7/8. – С. 181.

42 «Червоний Шлях». – 1927. – Ч. 7/8. – С. 181.

гноєм для інших; які називають на їх честь вулиці в Харкові і дозволяють будувати «самостійну» Україну?! Не прометеївський бунт проти Зевса розпирає груди їм, «борцям» за «селянсько-робітничу Україну», лише туга за мискою сочевиці, за яку (а властиво, за саму обіцянку) продадуть і право власновладства, і себе самих.

І тому як власний промисел, торгівля, так і українська державність є на Україні ще в царстві «божевільних» (як казав Панейко) мрій. Ховаємося перед чужим містом «під тихими вербами», перед повнотою політичного життя – в провінційній хutorянській «норі», перед широкою економічною експансією – в «селянській мирній країні», в рідній китайщині. Безкрай імперіалізм Заходу (і Сходу) не виворив у нашій психіці жодної протиотрути, ми не любимо «безкраїх вулиць»: ні наш антиурбанізм (поети, С. Рудницький), ні соціалізм (Шаповал), ні утопізм (Винниченко), ні революціонізм, ні антибуржуазність, ні більшовизм (прихильники Розі Люксембург), ні «державництво» (Липинський), ні література (Рильський, Поліщук) – ніщо не має в собі гострого присмаку бунту, *passion de dominer*; скорше – внутрішнє епікурейство, втому, не ушляхетнення акції, лише її обезвартнення, культ «неделанія». Спотворений світогляд колоністів, що хоч не раз і бунту-ються, але все ж воліють сидіти на узбіччі, полишаючи великі шляхи з їх «жорсто-кістю» і небезпекою метрополії.

Так колись середньовічні міщани замикалися у своїх мурах, полишаючи великі дороги, що перетинали країну, лучили її в одно і в'язали з широким світом, мандруючим лицарям, яким віддавали панування над собою за спокійне споживання, за право звинутися «бубличком коло печі». Їхній патріотизм не переступав за мури їхнього містечка.

Така сама, як теорія і практика щоденного життя.

У шкільництві виконується розпорядження, заки їх видано. У церковнім житті – ні тіні розмаху католицизму або протестантства, ні заміру стати речником усіх потреб пастви...

Аби не зашироко!

В організації громадської думки ні до одної справи не підходиться з власного погляду. За великого напруження думки і волі треба, щоб міряти кожне з'явище власною міркою, зрештою, заботою громадянської відваги на те, щоб накинути загалові свою ідею, щоб самому уроблювати громадську думку. Воліють прислухатися до тої какофонії з «переконань», забобонів і фантазій, що хвилюють безкритичну масу, і бути їх відгомоном у пресі.

Своєї громадської думки брак, а в порожнечу вливається брудна вода не нашої ідеології, яка затоплює нам мозок, як її герольди – наші міста і столиці, «загамірливі» для нас. *Natura horret vacuum!*

Колись у нас не боялися ставити і розв'язувати великі проблеми, пускатися в незнану путь, пробувати нового. Колись на всі докори, що йти нема куди, що майбутнє є темне, що не знаємо, куди заведе нас шлях, відповідали ми (Леся Українка):

Як би ми знали се, нащо б і плисти?
В таких мандрівках тільки невідоме
Нам може стати за мету.

Але тепер невідомого бояться. Тому не добре, якби впали тепер большевики, бо «хтозна, що прийде натомість». Невідомого бояться, тому хай живе виборчий блок, хай живе Роза Люксембург. Тому не дай, Боже, самостійної партії українського націоналізму. «Молоді» б і хотіли... Але ліпше під опікунчим крилом «старих»: ми, мовляв, їх переробимо. А наслідок – «старі» так і лишилися старими, а «молодих» – хоч нині посилай до Воронова... Аби найлегше, аби найскромніше! Що таке наша експансія? Ось пара цифр і фактів:

Є нас тут 25% людности держави, а наша книжкова продукція виносить заледве 3%.

Се є наша експансія!

Кажуть, що кожний наполеонівський вояк носив у своїм торністрі маршальський жезл, мріяв стати маршалом. Бідний той юнак, що не носить з подібними намірами. Але в нас... У нас я бачив, наприклад, волинських семінаристів, а серед них жодного, який марив би про митрополичу мітру, лише як би швидше вернути з Варшави над рідну Турію, дістати парафію і вбудувати 30 вуликів.

Тут я бачив юнаків, які коли роблять політику, то ніколи, щоб «чистить стайню авгійову», лише щоб пристати до компактної більшости (яку в чотири очі лають), пам'ятаючи, що національна політика (казав др. Панейко) – се передусім «питання хліба і м'яса», «служби і посад».

Є і такі, що виявляють експансію, але суто українську: зачне оповідати направо і наліво, що се ніхто інший, лише він зробив той а той страшний злочин і дістає кілька місяців в'язниці та ореол «національного героя». Або засновує часопис, містить свій (ідеалізований) портрет і підпис: «Се я – Прометей». І щасливий. Або винайде в календарі Готи цікавий титул і пишається ним, видаючи від часу до часу до народу маніфести й бюлетені про стан свого шлунку, та думає, що спасає або репрезентує Україну. Або відкріє сам громадянству, що се він повалив царат, настановив Центральну Раду, зробив Берестейський мир, а потім гетьмана – і є вже «наш знаний дипломат»!

Се наша експансія – не être, лише paraître, не кимсь бути, лише кимсь здаватися або до чогось «примазатися»: світити позиченим блиском, «експансія» гохштаплера, пройдисвіта – з тим самим підкладом: якнайлегше, якнайдешевшим коштом. Не змінити оточення, а пристосуватися до нього!

Фатально се відбивається на цілім нашім громадськім життю, допроваджуючи його до анархії. Люди, що носять в собі релігію праці, ставлять ідею, характер і мету, над людьми. У нас люди і їхня вигода ставляться над ідею і над характері. Велика справа вимагає суворої карности загалу над одиницями. Вигода й анархія нищать карність, а з нею всяку справу. Звідси приймається у нас до високих установ здемакованих провокаторів. Звідси люди, що порушили дисципліну в якійсь установі, дістають у ній ліпшу посаду. Звідси людина, що спроневірила фонди якогось кооперативу, має право гриміти на вічу проти «згнилої буржуазії». Звідси люди, що роками перебували на українській державній службі (очевидно, не безінтересовно), мають право в скрутну для державної ідеї хвилину, мов Пилат, умивати руки (як Марголін і Винниченко на паризькім процесі) – і все ж уважатися за «чесних і порядних людей»...

Підміновані сими «чесними» людьми, принципи та установи розкладалися. Розкладалися партії, підмивалися догми, хиталася і западалася земля під ногами, легіон – ставало ім'я дезертирів громадського обов'язку, не засуджених боягузливою громадською думкою, – і змінюхівців усіх мастей.

Якнайлегше, якнайвигідніше! Аби нікому не наразитися, аби не порвати з жодною силою чи клікою, не кинути на терези свою думку, не вийти з резерви (з «печери», з «нори») – в політиці, у пресі, у громадським життю, в літературі – що ж се є, як не той сам брак духу експансії, брак волі виявлення себе, згнітити ворожий світ в ім'я власної ідеї, як се ми бачили в Куліша, і в Винниченка, і в С. Рудницького, і в Сквороди?

Ми переходимо добу страшної внутрішньої реакції в самій суспільності, коли головною журбою є не вилізити, крий Боже, поза ґрати, нікого не дражнити, нічого не ламати (навіть у думках) і всіх задовольнити, коли мрії про ліпше плямуються або як «божевілля» (по сім боці), або як «контрреволюція» (по тім); коли розпащується та «угрюмая премудрость низких и простых», як казав Скворода, та плебейськість, яка в нас навіть не вважається за огидливу недугу, лише за чесноту: «Драгоманов писав про українців як про natione plebea. Те, що у Драгоманова було гордістю, у Донцова стає насмішкою», – розпочає український большевик⁴³. А розпочати дійсно є над чим, бо нема чисто «плебейських» народів, без патрициїв: ті, які не мають власних, мають їх чужих...

Деінде спостерігаємо буйний економічний розрив, у літературі – новий світогляд енергії, в політиці – нові течії. Ми в життю економічним, церковнім, політичним і духовим стаємо народом, що покохав вигоду, свою клітку і свого приборкувача. Парламентарне гдирання – в політиці, страх перед містом – в економіці, страх перед кесарем – у Церкві, страх перед гострим словом критики – у громадським життю, песимізм – у літературі. А над усім – байдужність, байдужність і байдужність. «Божественний шал будівничого, винахідника, продуцента», passion de dominer, широкий розмах народів, що розривають свої рамки, відлетів від нас.

Натомість прийшла певність та лінива,
що хапається одного й лежить на нім,
неначе пес на сіні.

Час нам пригадати, що той кінь, на якого ми все ставимо, – саме число («нас сорок мільйонів!»), сама цифрова більшість не вивезе. Навіть коли б повторився новий 1917 рік. Не допоможе воно без того духу агресії, експансії, того життєвого імперіялізму, який є джерелом життя.

Хоч буде нас тут не сім, а три рази сім, а коли, мов кертиця, зариватимемося в землю або тікатимемо за океан, замість іти в міста, не зрушимо з місця.

Хоч стане нас тут не 25%, а 50% цілої людности, та коли наша книжкова продукція не перевищить 3% не зрушимо з місця.

Коли матимемо в соймі не 20, а хоч би 120 послів, але таких, як досі, коли кожної нової сесії кожний посол вступав до нової партії, не зрушимо з місця. Коли різ-ні хами, яким найпотрібнішою річчю є мило і табличка множення, з ученим

⁴³ «Більшовик України». – 1926. – Ч. 2–3. – С. 77.

виглядом розправлятимуть про Чемберлена і «гнилу Європу», до якої їх багатом на виучку треба загнати, не зрушимо з місця!

Коли вчені професори вчитимуть нас китайських ідеалів, скоріше коси собі відростимо, ніж зрушимо з місця.

Коли ворожому місту, замість зробити його своїм, протиставлятимемо лише «свої ридання та пісні», не зрушимо з місця.

Не зрушимо з місця, коли політику свою обмежимо на лояльності «презренних малоросов» – там, а тут на равах, хліборобських виставах, на гризні за два зайві мандати, на блоках з жидами (на виборах до сойму) і з нежидами (на виборах до рад громадських), на дрібнім політичнім капарстві, на «смаженій капусті», проклинаючи вар'ятами всіх, що мислять про «блакитні палати». Нічого нам тоді наше число не pomoже.

Порадимо собі лише, коли не в неделанії, не в самообмеженні, а в гаморі світу, що марширує наперед, шукатимемо ратунку; не у вигоді, лише в зусиллю, не в «якнайлегше», а в «якнайтяжче», не в близькім, а в далекім, не в темнім льоху, а в далеких шляхах. Коли навчимося дивитися на світ як на поле для розросту, по-пису, змагання і перемоги. Не в нірвані – в усіх її формах, а в сансарі, в «суєті» вічного руху спасіння.

Коли гамір життя лякає нас, маємо ми піднести голос так, щоб і глухі почули. Надати ліктям вправности, щоб розштовхувати інших, щоб першими видряпатися на найвищий щабель – першими в царині культурній, економічній і політичній.

Якщо віднайдемо в собі той «вогонь», що зробив великими німців чи англосаксів, якщо підемо в життєві перегони надхнені духом експансії, волею нарешті сказати світові своє *sic volo*, лише тоді перестануть нас топтати сильніші, лиш тоді матимемо певність, що й для нас є завтрашній день.

* * *

У нас сміються з проповіді абстрактної активності. У нас воліють безпосередньо влучити в мікроби, що їдять організм – самостійницьку, федеративну, контрреволюційну чи большевицьку (залежно від смаку) бацилу, але не дбають про загартування самого організму, його волі до життя. Навпаки, поборюють «озвірілий шовінізм», «антисемітизм», «ксенофобію» й ин. і, очевидно, нічого не осягають. Бо що з того, напр., що в наших «большевиків» нібито знищили антикомуністичний мікроб, коли вони й досі, мов той Данилко, тікають із міста (за «диктатури пролетаріяту»!), коли їх організм лишається «покірний, як пух під рукою»? Що з того, що в наших «есефів» нібито знищили федеративну бацилу, коли їхній організм лишився «чужий своєю м'якістю героїзмові сучасної доби», що спалахнув яскравим полум'ям в антибольшевицьких повстаннях на Україні; коли вони лишилися з «безвольною й розмагніченою психікою»? Таке «лікування» до нічого не допровадить.

Я ж думаю, що і тут, як і в медицині, треба повернутися до гіпократової терапії, яка стремить передусім викликати природну реакцію самого організму, послуговується індивідуальним динамізмом, загартовує відпорну силу недужого,

засадничу ворожість всяким чужим впливам, роблячи його з «м'якого» – «твердим». Коли сю силу збільшимо в собі, не страшні нам жодні мікроби, коли ні – не оборонимося від них. Сим «індивідуальним динамізмом» у тілі народу і є абстрактна воля життя й експансії, національний егоїзм, «шарпання угору», не «ставкі» і не «соловії».

Наприкінці питання: де, в яких елементах шукати в нас сього нового духу?

В офіційній жовто-блакитщині? Ледве. Як ідеологія вона вмерла. Батьківщина для неї – се не є вже щось яскраве, потужне й сильне, се – старосефівська туга «за спокоєм і за гармонією в нашій серці»⁴⁴, се – імпотенція. У комунізмі? Комунізм у життю (і, що найважливіше, в думках нового покоління на Україні) – ліквідується, линяє, розводнюється, рудіє, простачіє й відверто показує з-під червоної маски обличчя давнього російського імперіялізму. Отже, де?

У тих елементах як серед комуністів, так і серед «фашистів», які рвуть з «гармонією і зі спокоєм» – чи жовто-блакитним чи червоним, для яких експансія є всім. Один совітський москвофіл писав недавно: «Коли вузьколюбим українським емігрантам-націоналістам від злоти в голові все перевертається догори ногами, то... пани Донцови раді об'єднатися і з «комуністами», тільки такими, що... нарешті дійшли до того, що «є в дійсності колоніальна залежність» (України) від Москви»⁴⁵. Так, так! І в тім нема нічого дивного, хоч, може, й дещо неприємне для москвофілів. Бо Юм ще сказав: «в багатьох випадках споріднення між двома пристрастями є тісніше, аніж між якоюсь пристрастю і байдужістю». Коли мова філософа видається надто відірваною, ось її літературний коментар: Горобенко, герой одної забзбучанської повісті, кпить із «вишиваних» українців, яких персоніфікує в постаті Батюка: «... єдине, що вони (батюки) можуть – це тільки скаржитись», се люди, що «не годні на жодну акцію, хіба що тільки на попихача», що «в крові своїй... носять... анемію і зраду, і се вони ще гадали створити державу... От бандит. То інша річ. Він озвірілий, запеклий ворог. Але він активний. З ним треба нещадно боротись, але його ще можна зрозуміти... Це може бути парадоксально, але це правда: дика активність, темперамент, лють – мабуть, усе ж таки ближчі за цей індіферентний холодець. Цих батюків навіть із суто національних інтересів треба б перестріляти, бо молода нація не може бути сентиментальною, гнилою, прищуватою. Вона мусить бути залізна!»

Ось вам те саме, що каже Юм і що кажу я. Єдиний фронт? Так, єдиний фронт проти комуністичного і буржуазного філістерства, проти проповідників вудки і нірвани, проти «бубличком коло печі», проти адораторів «смаженої капусти» і федерації, «чергувань політичних ідеалів» і «пузатих баб», проти батюків, проти байдужности і байдужих, проти ворогів «воздушних замків», проти дурисвітства, боягузтва і беззубої маніловщини, проти «анемії і зради» – за вільне виявлення національної енергії.

На якій платформі? Очевидно, не на платформі староавстрійських парламентаристів під новою етикеткою, не на платформі Затонських й інших вершників, що «осіддали» українську стихію, і не на Батюках, і не на нащадках Кисілів, лише

⁴⁴ «Тризуб». – 1928. – Ч. 1–2. – С. 5.

⁴⁵ Хвиля А. Ясною дорогою. – Харків, 1927. – С. 223.

Дмитро Донцов

на платформі сеї самої стихії. На сій платформі колись об'єднаються всі, хоч би де вони тепер були, які прагнуть не «прищуватою», лише здоровою й «залізною» бачити свою країну.

Та до сеї, складнішої, як здається, теми, я ще верну.

ДО МІСТ!

Паралітиком назвав наш нарід Франко, а є в тих словах не лиш поетичний висказ, але й ствердження величезної ваги факту нашої суспільної будови: ми паралітики, бо спаралізовані є деякі члени нашого тіла; бо нема в нас органу, що виконує одну з найважливіших функцій національного життя – нема в нас свого міста.

Страшно пімстився той дефект на нас під час останніх наших визвольних змагань, коли зайшла потреба наглої мобілізації національної стихії, а коли осередки сеї стихії – міста – були в руках чужинців.

Пригадаймо собі з історії, коли ще наші міста були наші, за Хмельницького або Мазепи, – як то нелегко було чужинцеві посуватися в наш край; як то доводилося брати одне містечко за одним, як то в Батурині або і в інших городах, ставило населення опір цілим арміям, затримуючи їх просунення в наші території; як то, немов сіткою тою, вкривали наші міста нашу землю, а передертися крізь неї не так то легко було.

І як же ж инакше було тепер, в останні роки! Правда, і тепер займали ми столиці наші, але опанували їх не автохтонні міські українські елементи, лише доколичні селяни, що в австрійським чи російським однострою випадково опинились тоді в них чи біля них. А вже опанування Києва в 1918, у грудні, і в 1919 – це був просто «марш на Київ» селян, що входили у ворожий і чужий їм осередок. Се було щось подібне до пізніших «маршу на Рим» фашистів або «маршу на Букарешт» цараністів. Лише що, знову-таки, через ворожість нам нашого міста ті в своїх столицях утрималися, ми ж їх покинули. Тамті билися з ворожими партіями своєї нації, ми – з чужинцями.

А хоч би і в «мирні» часи! Коли міста наші мали український вигляд? Тільки під час мирної інвазії доколичного сільського елементу, як це буває, наприклад, під час сокільських або просвітянських з'їздів. Міста лишалися чужинецькими острівцями серед нашого моря, але острівцями, що над тим морем панували.

І то, власне, цікаво, що перешкодою організації національної стихії були чужі міста не лише в час народного зриву, не лиш під час наглої мобілізації. І під час повільної, ступеневої організації народу – економічної, політичної чи культурної – місто відігравало першорядну роль: коли своє – цю організацію надзвичайно полегшувало, коли чуже – її утруднювало або зовсім гальмувало. І то однаково: чи тоді, коли відбувається ся організація нації (як є тепер) у рамках держави чужої, чи коли маємо власну державу (як було 1917 або під час Гетьманщини 1918, коли, не кажучи вже про жидів, усі оті «Протофіси» і «Суозіфи» в наших містах страшенно шкодили організуванню української стихії в одне свідоме ціле).

Звідки ця сила міста?

Звідти, що всі великі культури завше були культурами міста. Світова історія творилася містами. Село завше було безвольним об'єктом, яким кермувала міська культура, міська економіка, міська політика. Це лихо ще не таке страшне, коли місто і село однонаціональні; бо хоч і накидає тоді місто селу свою вищу культуру,

але культуру не чужу національно селові; бо хоч підкоряє його своєму проводові економічному і політичному, то все ж діє в сім випадку місто (pars pro toto) як репрезентант інтересів цілої території, цілої нації, дбає (бо мусить дбати) про її інтереси. Бо навіть за панщини мусив пан трохи вважати на своїх кріпаків, з яких жив; бо навіть полководець не так плондрує власну територію, як чужинецьку.

Цілком инакше, коли місто є чужонаціональне: тоді його зверхність стає зверхністю чужої метрополії; тоді панування над селом стає пануванням над цілою чужою нацією, тоді культурна зверхність служить денационалізації, а політичний і економічний провід – вироджується в економічний і політичний колоніальний визиск.

Візьмімо політику! Село може хоч яку революцію зробити, землю поділити, велику власність собі забрати, що то йому допоможе, коли не його буде місто, яке видає закони і регулює ціле політичне і економічне життя; коли чуже місто накладає податки на ту землю; присвоює (як у Савітах) цілу працю рук селянських і цілий його урожай; коли своїми законами може забити галузь промислу, з якого живе село, або тою чи тою системою залізниць чи тариф, привести село до зубожіння, або регуляцією цін – до голоду чи еміграції; коли чужому містові не залежить на тім, чи розвиватиметься чужинецьке село, чи виголодніє і вилюдніє, уступаючи місце колоністам з метрополії...

У містах відбувалися політичні перевороти, на місце монархій приходили республіки, одну еліту змінювала інша, – але село жило своїм життям, ледве на се реагуючи. Правда, і в державах однонаціональних дуже часто нова міська еліта не питалася села про те, як має ним правити. Але все ж таки старалася у власних інтересах – про добробут селянської більшості дбати, як, наприклад, дбали про нього яacobинці, хоч небогато було серед них представників села. А коли не дбали, приходила на зміну старої нова еліта, яка й задовольняла потреби більшості народу, в тім і села. Натомість не мусила того робити панівна еліта в країнах, де вона була передусім експонентом метрополії, як се було в Росії, де царське місто так само визискувало українське село, як і місто большевицьке.

У державах, де місто й село тої самої нації, кожний уряд є остаточно зданий на ласку більшості, отже, і свого села (дарма, що є воно лише предметом його правління). Але в державах, де місто й село належать до різних народів, уряд, хоч би й красивий, спирається не на більшість у чужім краю, лише на метрополію, якої слухас; отже, може зовсім нехтувати потребами чужонаціонального села.

У новітні часи політичні організації мас виявляються в формі партій. Осередком партії, де сидить її штаб, – знову є місто. Тут друкуються партійні часописи, тут мають заняття партійні шефи – люди вільного звання (адвокати, лікарі, інженери, журналісти). Має нація своє місто, то має відразу й цілі кадри своєї політичної еліти, яка лучить політично маси (ідейно і організаційно) – чи в партійнім життю, чи то при виборах, чи де там. Є, натомість, місто в чужих руках – політична організація мас завмирає або, ще гірше, dokonується чужим штабом під чужим прапором. Так організувало колись наших селян чуже російське місто під своїм (не нашим) російським соціалістичним прапором. А коли в Галичині, ще й досі деякі села є під ідейним та організаційним впливом москвофільства, то лише завдяки культурним та економічно-політичним москвофільським установам в містах, передусім у Львові.

Візьмімо економіку. Село виробляє продукти і сировину для міста, місто ті продукти сільської праці споживає і переробляє на своїх фабриках, на своїх машинах.

А в тім царстві машин головною працею є праця організатора й адміністратора – не виробника. Не ручна сила, лише мозок організатора тримає цілу ту машинерію вкупі. Він укладає план праці, ціни рук, сирівця і ин. Він панує над сільським виробником. І знову таки, коли таке трапляється в однонаціональній державі, се прибирає форму звичайної конкуренції різних верств тої самої суспільности. Коли ж місто і село різнонаціональні, справа міняється: тоді цілу націю спихає чужа буржуазія до ролі одного (нижчого) соціального класу, тоді калічиться національний організм, тоді на тім організмі виростає експонент иншого народу, який всі богатства, зібрані з села, обертає на потреби чужої суспільности: на чужі Церкви, на чужу колонізацію, на Палестину, чужі освітні товариства, чужі політичні партії, чуже панування, що має селянську націю за предмет колоніяльної експлуатації. Величезні богатства, які громадають у своїх руках Форди та инші міські доларові потентати в Америці, обертаються на університети, лічниці, дослідні інститути та наукові експедиції, призначені для добра американського народу. Але богатства, які громадають з нашого села грошові барони наших міст, ідуть на «Ерек-Ізраель», «Агро-Джойнт», на жидівську колонізацію на Україні, на «Школу людову», або на Червону армію, підпору метрополії на Україні.

Те саме, що я сказав про місто як осередок торговельно-промислового капіталу, дасться у ще більшій ступені сказати про місто як осередок капіталу фінансового, який є опорою сучасного партійництва і газетярства, промислу і банковости, який зрїбає і використовує у своїх (чужих національно) цілях усі заощадження села.

Так само, як місто є осередком організаційної централі політичного і господарського життя, є воно осідком організаційної централі цілого духового життя народу певної території. В місті постають нові наукові теорії, нові релігії, нові політичні ідеї, нові мистецькі течії. Місто є законодавцем мод в убранню, в літературі, в політиці. Місто виробляє громадську думку за допомогою своєї преси. Ся преса приписує селові і провінції, що вони мають хотіти, думати і як мають чинити. Місто організує політичну думку країни, з якої родиться політичний чин. У місті розкидані тисячі шкіл, університети, куди йде молодь із села, де їй у голову вбивають певну ідеологію: свою, коли місто своє, чужу – коли воно чуже. Своїми лапками-рейками лучить місто найдальші закутки провінції з собою і розриває зв'язки між найближчими собі містечками, не даючи їм зговоритися і злучитися. Хто має місто, тому легко злучити довкола себе і своєї ідеї цілу країну. Натомість країні, позбавленій такого міського осередку (або в якій він чужий), незвичайно тяжко виробити одну думку і волю, зорганізуватися ідейно під одним прапором. Людність такої провінції стає моральним номадом, що вандрує з одної думки до другої, залежно до якого міського центру його прив'яжуть.

Навіть у чисто автономних (не самостійницьких) рухах деяких провінцій (наприклад, «регіоналізм» Франції, який не треба плутати з нашим антинаціональним регіоналізмом) ці рухи розвиваються тільки там, де вони зосередковуються довкола якогось міста: регіональні протилежності майже все є протилежностями міст. У провінціях натомість зі слабким муніципальним життям, де місто заслабке, щоб

бути осередком життя провінції, або в сій провінції чуже, там автономізм має характер руху чисто академічного, ретроспективного, як, напр., наш провансальський автономізм перед першою революцією на Великій Україні, який лучив своїх прихильників не так в активних стремліннях сучасности, як у споминах і в сумі за минулим. З тої самої причини і через те, що його духовим осередком є Львів, зміг зробити великі поступи український національний рух у Галичині. З тої ж причини, з браку своєї міської столиці, не міг, мимо помочі Росії, сконденсуватися український рух Холмщини в активний сепаратистичний рух. І знову, стремління розбити українську націю на племена – гуцулів, лемків, поліщуків й ин., складові частини чужого народу, могло зродитися тільки там, де ослабе було українське місто, щоб пресою, школою, політикою безсумнівно зв'язати собою в одне ціле оті «племена» під українським прапором; коли шукати за прикладом деінде, то не від речі буде завважити, що своєрідний московський регіоналізм (як фрonda Петербургові) міг постати лише тому, що мав готовий міський осередок у старій столиці Москві. Без сього осередку немислимі ні протипетрівська опозиція, ні рух слов'янофілів, ні, нарешті, той поворот до Азії, що як вершок сього московського регіоналізму dokonався за большевиків. Большевики знали, що робили, переносячи столицю Союзу до Москви. Свідомі були своїх цілей і тоді, коли перенесли столицю України до Харкова. Деградуєчи старий Київ, тисячею ниток і споминів зв'язаний із цілим краєм, вони обезголовлювали український сепаратизм, позбавляли його організуючого осередка, яким може бути лише своє місто і яким не є Харків.

Гальмуюча роль чужого міста дається взнаки завше: чи коли нарід під чужою державою, чи коли навіть мав свою, як це відчули ми 1917 і 1918 р., а відчувають поляки тепер; де їх міське (жидівське в більшості) населення спиняє сформування одної державницької ідеології, перекреслюєчи не одну внутрішню чи зовнішньополітичну орієнтацію, утруднюєчи процес самоорганізації (державної вже) нації в дійсно однолітний духово організм. Навпаки, приклад тої самої Холмщини, полонізація якої пішла широким тором саме по поділі Польщі, свідчить про велику національно організуючу роль міста навіть там, де цій ролі протидіє (чужа) держава.

Нарешті, як уже згадано, сильно дається взнаки ця роль міста під час напрасної організації національного елемента; в хвилину, коли йому доводиться битися за перевагу з иншим. Так було, як я вже згадав, з нами в 1917–20 рр., так було, коли стримали російський похід на Захід не українське селянське море, лише польські міські острівці в Галичині. Брак тих острівців на Правобережжі стримав польський похід на схід. А коли, наприклад, російське питання, мимо ліквідації російської державности на Волині, все ж там ще існує, то лише тому, що росіяни встигли перед тим міцно отаборитися у тих міських острівцях, у яких тепер фронтують і супроти українського селянського моря і супроти польської держави.

Думати, що саме факт виборення власної держави покінчить із сим лихом (з чужонаціональними містами), не можна. Певно, держава має в руках величезні націоналізаторські засоби, але самих їх замало. Бо тут грають роль особливі закони асиміляції, а саме вищі класи асимілюються лише серед соціально рівної собі більшости; тільки там, де вони знаходять у середині чужої нації соціально їм подібну панівну верству. Так, напр., польські міста аж до XIV віку були німецькі націо-

нально, поки польський шляхтич і хлоп жили натуральною господаркою. Лиш коли утворилося польське міщанство, засимілювалися німці з соціально рівною собі польською більшістю в містах. Це є причина, м. и., засимілювання жидівської буржуазії в країнах типової міської культури Заходу і жидівського сепаратизму на Сході, де все бракувало третього стану і де жиди були в більшості в своїм стані. Отже, сама держава ще не приверне місту національного характеру. Треба, щоб та народна сила, яка виборє собі державу, діяла в усіх напрямках, підбивала собі не лише правлячий апарат, але і торгівлю, промисел, фінанси, вільні професії – місто! Треба досі нам не званої сили розросту.

Місто грає величезну роль у процесі творення нації, в процесі організації менше або більше аморфної народної маси на свідому націю. Воно організує сю масу економічно, політично і духово в одну цілість, одушевлену спільною волею і спільними ідеалами. Воно, своє місто, не дозволяє загніздитися в живім тілі народу чужорідним занозам, які нищать усякі спроби зорганізування народу селяків на повночленний нарід з усіма органами і функціями.

Чи то в довші періоди організування нації під чужою державою, чи то в своїй власній, чи то в коротші моменти змагання за власну державність, скрізь і завше рішальну роль відіграє місто. Без нього перериваються лучники, що єднають різні комірки народу в єдність, затримується нормальний обіг крові і думок, дозрілі до формулювання гасла – никнуть і завмирають, заступлені накинутими чужинцями; заощаджені багатства розпорозуються або громадаються чужими, марно пропадають найгероїчніші змагання політичної організації. Нарід, з погляду економічного і політичного, став народом-парієм, з погляду духового – народом-номадом без сталих ідейних прив'язань, стремлінь і уподобань, вічно хитливою зграєю плебеїв. З суб'єкта стає об'єктом історії, коли всі зусилля економічного, політичного і духового піднесення народу гинуть дармо з браку організуючого осередку, яким може бути тільки місто. Такий незорганізований своїм містом нарід стає в мирні часи народом «селян», а в момент бунту – народом «бандитів».

Нарід без свого міста стає народом-провінціалом, без зрозуміння великих проблем світового життя, ні його рушійних сил, ні своєї в нім ролі, легковірний, довірливий до ворога, готовий за блага сьгоднішнього дня, за миску сочевиці продати право свого первородства, глупо-хитрий, туподумний, із вузьким овидом своєї рідної дзвіниці, нездатний на тривалі жертви, ні на впертість до кінця.

Лише у місті, в бурливім потоці його життя, куються нові ідеї і програми. Лише у місті працює думка зі швидкістю його машин, з відвагою його політичних і економічних володарів, лише в місті гартується дух у вічнім бажанню підкорити собі провінцію і цілий світ. Лише у місті є можливість економічної і культурної лучности народу в націю, що може стати фактом життя.

Тому, коли наука історії хоч чогось здатна навчити нас, покладімо собі за завдання і за клич: «До міст!».

Аби перестав бути спаралізованим національний організм.

Аби не були ми розпорозеними номадами, якими поганяють інші.

Аби не віддавали ми доробку наших рук до чужого розпорядження.

Аби не дозволяли чужому місту диктувати собі, що ми маємо хотіти і робити, та як думати!

Аби не були зняряддям для метрополії, а самим для себе творити власний центр.

Аби ніщо не стало нам на перешкоді, коли прийде час повної організації нашого національного життя, час, коли ми з селюків перетворимося в націю.

До міст! – ось той клич, який ми маємо додати до всіх дотеперішніх наших кличів, який повинен розлягатися по всій – як довга й широка – Україні.

І не як гарна мрія, лише як практичне завдання дня.

ДУХ АМЕРИКАНІЗМУ

У творі про «Демократію в Америці» Токвіль каже: «С нині на землі два великі народи, які, хоч вийшли з різних сторін, здається, змагають до одної мети. Се Росія і англо-американці.

Обидва виростили в укриттю, і тоді, як людське око зверталось де-інде, вони раптом зайняли місце в першій ряді народів.

Всі інші народи, здається, вже досягли межі, накресленої природою, але сі все ще ростуть; інші зупинилися або посуваються наперед з тяжким зусиллям; і лише сі марширують скорим і легким кроком шляхом, якому людське око не бачить кін- ця-краю.

Американець бореться з перешкодами, ставленими природою; росіянин є в боротьбі з людьми. Один поборює пустиню і варварство; другий – цивілізацію. Завоювання американця dokonуються лемішем працівника, росіянин робить свої вояцьким мечем.

Один має за головний засіб акції свободу, другий – рабство.

Їх вихідні точки різні, різні й їх шляхи; тим не менше, кожний з них, здається, по-кликаний таємним наказом Провидіння тримати в своїх руках долю половини світа».

З того часу, як се писав французький історик, багато дечого змінилось. Змаліла розгонова сила Росії і зросла така ж сила англо-американського світу. Але боротьба між ними виходить на гострий щабель, і нам, що не можемо лишитися байдужими в сій боротьбі, варто пізнати не лише Росію, якою нас годують донесхочу, але й велику заатлантийську расу, від якої багато чого можемо й повинні перейняти ми.

Прихильники й вороги американської цивілізації головну її рису однозгідно бачать у динамізмі тої цивілізації.

«Перше, що вражає, коли ви висідаєте на американський берег (пише Ток-віль), – се рух і активність людности. Ніщо там не стоїть на місці. Ви відразу чуєтеся в середині столковиська. Довкола невиразний гамір, тисячі голосів вриваються у ваші вуха одночасно, все довкола вас рухається; тут – зібралася людність дільниці, аби залагодити питання, чи треба будувати їй церкву, там – людність вибирає свого заступника; фермери дискутують про закладення школи. Ось зібрання громадян для висловлення догани урядові, а ось інше, яке ухвалює урядові вотум довір'я, там – навертають на нову віру, тут – протестують проти алкоголізму. Скрізь бачите людність освічену, активну, підприємливу, всю у праці. Скрізь перед вами встає образ сили, може, трохи дикої, але повної життя і невсипущого руху».

Так писав пів віку тому Токвіль, але те самісіньке бачить і сучасний спостерігач: «Чужинця, що сходить на берег Сполучених Держав Америки (пише Жан Катель), відразу вражає динамічність сеї нової цивілізації. Люди поспішаються на вулицях. Поспішаються жити: так мало днів дано на життя, а так багато великих речей треба зробити! Можна дивуватися, коли подумаєш, скільки зроблено за одно лише століття на сій багатій землі! Міста розкинулися там, де недавно простягалися прерії».

Залізничні лінії розбігаються на всі боки. Імпульс, наданий першими колоністами, живе і досі серед цього народу. Він пустив у рух уяву, а воля йому завше слухняна».

Хто хоче зрозуміти американця, має збагнути непереможну принаду величезних просторів. Тут колоніст був далекий від старого світу, де душу виробляють традиція та рутини. Тут живуть серед вільного повітря. Міста будуються і заселяються дуже швидко. Виростають фабрики і скоро чорніють від диму. На заході ще донедавна жили індіани. Там починалося невідоме, таємниче. Але воно не лякає: перейшлося ж цілий океан, щоб дістатися сюди! І се невідоме вабить: від нездільної червоної раси без проливу крові відбирають землю, якої вона не була гідна. Колоністи перших років кидають береги Атлантики і вирушають до центру й на захід. Сі люди покинули свою першу вітчизну, шукаючи кращого; покинули й другу, шукаючи ще ліпшого. Бажання добробуту стало в них пристрастю, шалом, але таким, який через заспокоєння тільки ще збільшувався. Вони порвали зв'язки, що лучили їх з рідною землею, але не нав'язали нових. Найбільш осілі власники-хлібороби піддаються цьому авантюриницькому потягові в далину. Се створює атмосферу, важко зрозумілу для нас, так прив'язаних до своїх хат, церков, поля та річок. Для них мігрування стало потребою, стало певного роду азартною грою, в якій вони люблять – не знати, що більше, – зворушення чи виграш.

«Тяжко (пише Токвіль) описати ту жадоху, з якою кидається американець на свою здобич, на свій безкрайний континент, що йому послала доля. Щоб його здобути, ставить він відважно чоло під стріли індіанця, хвороби пустині, під палючу спеку і безмежні снігові простори Аляски; мовчазний ліс не дивує його, не зворушують хижакі: одна велика, як його земля, пристрасть, сильніша від любови до життя, жене його все вперед, все далі... І він все боїться прийти запізно!

Се, що жене їх уперед, – се є ідея нового, все сполучена разом із ідеєю ліпшого.

Неможливого янки не знає. Неможливе – се лиш те, чого досі не пробувалося.

І він, дійсно, пробує. Все! Серед американців не тяжко знайти таких, що спершу були хліборобами, потім адвокатами, комерсантами, нарешті лікарями. Під возом і на возі, охоплені все одною ідеєю, що палить серце і в нервовім напруженні тримає мозок.

Дивно глядіти, з яким горячковим запалом гонять американці за добробутом, і як їх безперестанно турбує невизначний ляк, що ану ж шлях, вибраний ними до досягнення їх цілі, – не є найкоротший.

Американець прив'язаний до дібр цього світу так, ніби був переконаний, що ніколи не вмере. А гонить за ними так, наче б боявся, що вмере, заки встигне ними натішитися. Він схоплює їх, але не затримує довго, лиш випускає з рук зараз, щоб бігти за новими радощами.

Американець Сполучених Держав старанно вибудовує собі хату, щоб провести в ній старечий вік, але звівши дах, він продає її; він розводиться сад, а коли надходить час збирати овочі, він його уступає іншому; він управляє полем, але полишає іншим журбу збирати жниво. Він вибирає якийсь фах і кидає його. Осідає в якійсь місцевості, щоб незабаром покинути її для іншої. Як тільки його приватні справи дозволять йому на який-такій відпочинок, він зараз кидається в бурхливі хвилі політичного життя. А коли наприкінці повного праці року йому залишається трохи

вільного часу, він пускається в подорож, гонений своєю ніколи не насиченою цікавістю. І лише смерть спиняє сю гонитву за щастям, що все від нього тікає!»

Сей нерв життя не покидає янкі в жодній царині його різнорідної активності.

В економічному житті він дає йому перевагу, з якою тяжко конкурувати іншим націям. Європейський моряк, – каже один обсерватор, – обережно пускається на широке море. Переважно лиш, коли погода сприяє; найменший випадок або небезпека, і він вертає до порту, в якому часто сидить довше, ніж треба. Американець натомість нехтує перешкодами і гордиться небезпекою. Покидає порт, хоч буря ще лютує, випливає чи вночі, чи вдень, бо того вимагає його натура і його інтерес. Я не можу ліпше висловити свою думку про се, пише дослідник, як сказавши, що американець вкладає в свою манеру робити комерцію – певного роду героїзм. Часом вилазить се йому боком, і його корабель розбивається, але зате ніхто не перебігає так швидко моря, як він. Тому на поладження своїх торговельних справ не потребує він стільки часу, як європеєць. Європеєць часто зупиняється в дорозі. Американець гонить з Бостону до Кантону по чай, бере ладунок, зараз вертає назад – і продає фунт чаю значно дешевше від свого конкурента. Калькуляція? Так, але ще в більшому ступені натура, вдача, якої інші не знають.

Той американський неспокій і жадоба перевищити всіх і вся, який кітлував у перших емігрантах, у борцях за незалежність, є й у сучасних їхніх нащадках – ніби-то таких різних, а в суті речі таких подібних до своїх предків.

Тому-то, на перший погляд, усе економічне життя Америки має такий не тільки горячковий, але й жорстокий характер. Се тому, що кожний занадто зайнятий своєю справою і собою, щоб звертати увагу на інших. Кожний занадто зайнятий думкою перемогти, щоб милосердитися над переможеними; занадто спішиться наперед, щоб зупинитися коло тих, хто лишається позаду.

Утопісти реакції і соціалізму, обидва заперечують закон приватної ініціативи, обидва кладуть греблі вільному людському Я. Тому проголошує їм Америка безмилосердну війну. В економічному житті має вагу якнайбільший розмах і фантазія, має вагу творчість, продукція – донька праці, мати добробуту і моральності. Все, що сю працю й фантазію гальмує, є зле, все, що їй сприяє, – добре!

І коли ми порівняємо економічну теорію американізму з країною економічної стагнації Іспанією або, краще, коли порівняємо «фантазію» Форда з «фантазією» Леніна, якого девізом було менше працювати, а більше заробляти, а по змозі давати себе утримувати; коли порівнаємо дві суперечні засади «більше продукції» і «більше консумції»; більше праці і менше праці; творчість наперед і розподіл наперед, то побачимо цілу бездонну різницю між сими двома світами.

З одного боку, Америка – економічна і фінансова диктаторка світу, де життєвий стандарт робітника є недосяжним ідеалом для соціалістичного пролетаря; з другого – Росія – нужда, безпритульні діти, безробіття і за найменшої кризи – рука, витягнена на жebри до погороджуваного капіталізму.

У Росії соціальна проблема зводилася до питання «справедливого» розподілу. В Америці головну вагу клалося на інтенсифікацію виробництва. Російська система призвела до знищення дисципліни праці, до здеморалізування і до крайнього зубожіння робітництва. Система американізму допроваджує до збагачення цілої

нації, а в тім числі і робітництва, до піднесення його матеріяльного і морального рівня. Є підприємства в Америці, де до 20% акцій належать робітникам, з яких уділ кожного становить вартість понад 1000 доларів. У трьох найбільших товариствах Standard Oil 44000 робітників-акціонерів поділили в 1926 р. 90 мільйонів доларів.⁴⁶

Правдивий поступ – і замаскована гарними фразами реакція. Росія не раз хотіла би здивувати світ шаленим темпом свого розвою (гоголівська «тройка»!). Але ця одчайдушність москаля не має нічого спільного з авантюризмом американця.

Вілсон з погордою говорить про фанатиків, які вважають, що бути великим полягає на фанатичнім робленню чого-небудь; які посідають «енергію sukcesування», але яким бракує «енергії концентрації». Бо життя не є тільки безнастанна гонитва на пожежу. «...Мета руху так само важлива, як і розгін. Всякий поступ залежить від того, як хутко ви йдете і куди ви йдете».⁴⁷ Америка завше йшла хутко, і тому зайшла далеко. Росія або спала зимовою сплячкою, або летіла як на пожежу, навмання, на безвість, світ за очі. І тому вертала з розбитою головою і зі зруйнованою господаркою.

Америка завше знала, куди вона йде. Якнайбільше продукції, якнайбільший добробут, і тому досягла його. Росія безнастанно зупинялася і шукала дороги: на Захід із Петром чи на Схід із Леніним? Чи і туди, і сюди з євразійцями? Комуна чи приватна власність? З царства рабства просто в царство свободи? Від «общини» до соціалізму без пересадки чи спершу via капіталізм? Сі питання так заплутали голову москаля, що він і сам уже тепер не знає, чи йде від капіталізму до соціалізму, чи від соціалізму до капіталізму? Іноді ся непевність щодо «куди» була ще трагічніша: питалося, чи загалом треба куди-небудь іти? Тоді з'являвся якийсь яснополянський Далай Лама і з тупим фанатизмом розбивав усі шановані людськістю скрижалі: «долой» працю, «долой» націю, «долой» родину, «долой» життя, хай живе «неделаніє»!

Чи не заводить до безладу сей упертий індивідуалізм, що відрізняє американця? Не заводить, бо сей індивідуалізм не має й тіні анархічності, се суспільницький індивідуалізм, індивідуалізм добровільної самодисципліни. Виявляється він лише у групі і поза гуртом не може знайти свого виразу. Шукачі золота на Паціфіку в середині минулого віку – що се була за збиранина авантюриків! Але помилився б той, хто думав, що серед них панувала довго анархія. Коли серед громади з'являлися осібняки, що загрожували її безпеці, зараз же вживалися найсуворіші заходи, щоб їх раз на все знешкідливити. Outlaws були, дійсно, поза законом, і за ними ганяли, мов за звіриною! Так звані вігілянтес, організації громадян, що творилися за відсутности влади, з успіхом брали на себе завдання охорони громади. Каліфорнія – рай бандитів – незадовго стала державою з найліпшою поліцією в цілій Унії...⁴⁸

«Індивідуалістів», які порушують закони гурту, переслідують без милосердя в Америці. Досить, аби в такій громаді сталося убивство, щоб зав'язався комітет для винайдення злочинця і видання його судові. В Росії (а почасти і в Європі) злочи-

46 Flandin Pierre-Étienne. *La Problèmes social* // «Revue de Paris», 1928. – № 3–ЕА.

47 Wilson W. *The new Freedom*. – New York & Gargen City, 1913.

48 Chinard G. *La Doctrine de L'Américanisme Des Puritains Au Président Wilson*. – Paris, 1919.

нець – се «нешасенький», якому симпатизують у його боротьбі з владою. В Америці – злочинець є ворог людського роду, він має проти себе всіх і буває виданий трибуналові або лінчований.

Бажання належати як свідомий вільний член до якоїсь групи неймовірно розвинене в Америці. Се є клуб, синдикат, церква, локальна УМКА, університетське земляцтво, бойскаути. Скрізь одиниця вчиться підлягати груповій дисципліні. Добровільна самоорганізація – ось спосіб соціальної оборони в Америці. Се заважається вже у школі. Подібний дух стрічається в усіх актах соціального життя. В галузі економічній, політичній, у релігійнім життю або культурнім постають принагідні союзи. Нема нічого такого, чого б не важилася осягнути людська воля вільною акцією злучених у міцну громаду одиниць.

Сим духом пересякнута й американська демократія, й американське політичне життя. Політичне життя тут так само не має ледачих, як і економічне, а пересічний янку одушевлений такою самою пристрасстю до добробуту, як і до свободи. Деінде нарид тішитися, коли чиясь сильна рука забере від нього журбу про громадські справи. Американець у такім разі чується нещасливим, – каже Токвіль; коли його загнати в коло лише його приватних інтересів, у нього пропадає смак до життя.

Американська демократія – се визнання загального інтересу над собою, але не сліпий послух йому. Одиниця тут дійсно бере участь у кожному акті громадського життя і сама не тільки вибирає владу, якій кориться, але має право і її відкликати. Ціллю сеї демократії є піднести малих до щабля великих, а не великих стягнути вділ. Свободу американець цінує понад усе. Свободу впасти, але й встати, свободу змінити професію, місто, стан, перекинути довільно одну сторінку життя і зачати нову. Американець добре пам'ятає, що завдяки сій свободі йому відчинені всі шляхи, всі кар'єри. Він добре пам'ятає, що Лінкольн зачав у нужді своє дитинство, що Едісон продавав змалку газети, що богато мільярдерів – від Карнегі до Шваба – провели молодість у марних відносинах, а свій успіх завдячували не фортуні батьків, ні їхнім зв'язкам, лише власній сназі. Нема в американця огидного нарікання на невдачу, ані соціальної заздрости. Він уміє сприймати мужньо удари долі і мужньо робити за них відповідальним передусім себе самого.

Найкраще своє втілення знайшов дух американізму в політичній конституції Сполучених Держав. Особливо в устрою комун. Деінде фінанси місцеві, поліція, церковні справи нічого не обходять громадянина – про се має дбати уряд. Американець дбає про се сам. Незалежності громад завдячує Америка факт, що в ній немає підданих, є лише громадяни.

Подібну незалежність супроти центру мають і поодинокі держави. Але се не значить, що в Америці паношиться галаслива охлократія, несвідома своїх обов'язків супроти загалу, що там усе залежить від кожночасної химерної більшости, яка дбає про свої загумінкові або приватні інтереси. Навпаки, ніде уряд не є такий сильний і сталий, як в Америці. Ніде біг громадських справ не є так хоронений від забаганок юрби, хоч би й зібраної в парламенті. А досягається се двома способами: перше – великою компетенцією судів, друге – великими прерогативами президента Унії.

Як тільки перед суддею покликаються на якийсь закон, що його суддя вважає суперечним з конституцією, він може відмовити його застосування. З того моменту сей закон тратить усяку моральну силу. Се є дуже ефективний спосіб боротьби зі сваволею легіслатури. Без сих управнень трибуналів була б мертва американська конституція. Сими управненнями змушує Унія коритися собі ворохобні держави, ними ж хороняться сі останні проти пересадних забаганок Унії. В сім урядженню судівництва відблискує консервативний дух, що бореться з демократичною несталістю й хиткістю. Нема там огидного, як деінде, скупчення у легіслативній владі всіх інших влад, нема й того сервілізму послів перед своїми виборцями. Колись Дізраелі пустив крилате слово про потребу консервативної демократії. Така демократія втілена на практиці в Америці.

Другим засобом уміцнити сю консервативну демократію є становище і права президента. Під час вироблення американської конституції славнозвісний Олександр Гамільтон опублікував свої замітки з приводу неї. В них, м. и., стояло:

«Звичайно нарід хоче загального добра, се правда, але часто, шукаючи за ним, він помиляється... Коли правдиві інтереси народу суперечать його бажанням, обов'язком тих, кого він поставив на сторожі сих інтересів, є поборювати помилку, якої нарід є в даний момент жертвою, щоб дати йому час розглянутися і з зимною кров'ю роздумати над справою. І не раз бувало, що нарід, урятований тим способом від згубних наслідків власних помилок, споруджував пам'ятники людям, які мали великодушну відвагу наразитися – в службі йому – на його неласку».

Сі мужні слова – просто не можна помислити, щоб їх хтось вимовив у нас, – не залишилися словами. Засобом змусити поспішну демократію ліпше подумати над своїми рішеннями є вето президента, загалом його широкі – ширші, як в англійського короля, – прерогативи. Президентові прислуговує від ухвал Конгресу зупиняльне вето. Щоб зламати його, та сама ухвала має зібрати вдруге дві третини голосів. І ні одного не бачили Сполучені Держави президента, що втратив ласку парламентарної більшости, але не був через те змушений скласти свої повноваження. Змушена скоритися остаточній волі більшости, влада президента має досить сили боротися, коли не з волею сеї більшости, то з її капризами.

Ось у яких політичних установах втілюється дух американізму. Координація індивідуальних зусиль і колективної волі. Повна політична воля одиниці і не наражена на жодні хитання воля колективу. Ані парламентарна анархія, ані деспотизм загалу, що обертає вільних громадян на безвольних підданих.

Є свобода, але є і регламентація, і дисципліна; немає анархії. А свобода, якою користує одиниця, зовсім не означає толеранції, коли одиниця виломлюється з-під права. Кожного разу, коли ідеал нації або її життєві інтереси входять у гру, право зараз укаже розбриканій одиниці її місце. Ті, хто в сій своєрідній демократії не приймають загальної віри, трактуються не завше дуже лагідно.

Тут я підхожу до цікавої риси американізму – до моральної тиранії більшости. Більшість установлює неперехідне коло довкруг людської думки, який небезпечно переступити. Певно, що зухвальця не чекає авто-да-фе, але політична кар'єра його в такому разі скінчена. Люди від нього відвертаються. Серед живих він стає мертвий, гірше – він стає чужинцем серед своїх співгромадян. Чи се значить, що

американець є безкритичний? Далеко від того, лише він уважає, що громадське життя повинно мати свої політичні і моральні догми й аксіоми.

Прекрасним типом американця, який непохитно вірує в догми, яких його навчив його край, був знаний політик Браян, що виступив як свідок проти вчителя Скопа у відомім «мавп'ячій процесі». Браян обурювався на саму думку про походження людини від мавпи і присягав на кожне слово Біблії – через те, що се було слово Біблії. Коли адвокат протилежної сторони запитався його, чи він справді вірить, що пророк Йона пробув у череві кита три дні і три ночі, Браян сказав, що так. А коли його запитано: якби стояло у Біблії, що не Йона пробув у череві кита три доби, лише кит у череві Йони, чи він би й тоді повірив сьому? Браян без жодного намислу відповів, що і в сім разі повірив би він букві св. Письма.

Ми можемо сміятися з Браяна, але коли з сею непохитно віруючою в свою правду людиною доводилося мати діло його противникам, усмішка скоро щезала з їхнього обличчя... А коли я згадую деяких краян, які є дуже поступові і, очевидно, прихильники теорії Дарвіна, але для яких не існує жодних догм, які вільно переходять – не карані громадською думкою – від українства до москвофільства і до комунізму, які, як деякі на процесі Шварцбарга, служили чужинцям проти свого народу, – то я шкодую, чому в нас немає догм, у які заборонено було б сумніватися, чому в нас немає тиранії більшості, яка є в Америці. Я починаю думати, що ліпше вірити в перестарілу Біблію, в Йону, в кита і – в свою націю, ніж бути поступовцем, визнавати мавп'ячу теорію, а на практиці скакати по-мавп'ячому від одної віри до другої.

Той самий соціальний індивідуалізм, що полягає в самодіяльності одиниці і на добровільнім її підпорядкуванню засадам групи, видно, м. и., і на становищі жінки в Америці. Ніде жінка не оточена таким респектом, як в Америці. Вона є цілком вільна, хоч звичайно ся свобода не розуміється так однобічно, як, напр., у Росії. Американська жінка може збуджувати обурення бабусь, але нема в ній ні вульгарности, ні нудної солодкавости деяких європейок, ні низькосортного «демонізму» росіянок. Ні гетера, ні гаремна вродливиця; або (термінологія А. Каменського) – ні змія, ні королева, лише людина з дуже розвиненим почуттям дійсности й активности. Токвіль каже:

«До сеї активности виховують її свідомо. Її вчать не шукати опіки, лише здобуватися на самооборону. Ще дитиною її поволі привчають виходити з-під материнської опіки і чинити самостійно. Ніхто не думає застилати серпанком перед нею світ. Навпаки, його відслонюють. Її навчають дивитися на сей світ спокійним і тверезим оком. Пороки і небезпеки, якими повне товариське життя, теж не укриваються перед нею. Вона дивиться на них ясно й без оман, але й без страху, бо повна віри в свою силу. Американка не знає ні фальшивого сорому, ні фальшивої скромности. Коли вона й не віддається порокові, то все ж знає його. Вона радше має чисті звичаї, ніж соромливу душу. Не можучи перешкодити, щоб її добра слава не була наражена на небезпеку, в Америці вчать дівчину самій себе боронити. Там більше покладається на свою власну волю, ніж на різні штучні греблі. Наших дівчат перестерігають ходити коло води. Американку вчать плавати. Хто бачив американку хоч би тільки в кіні, той мусить визнати, що таке виховання не позбавляє її чару, ані грації, з якими тяжко конкурувати жінці іншої раси. Активність,

віра в себе і повага до закону та звичаїв групи – такі є засади Америки і в справі жіночій, і в приватнім життї так само, як в економіці і в політиці».

Тим самим духом натхнене і релігійне життя Америки. Сей дух буяє і в новій архітектурі великої заокеанської республіки, що народилася разом з добою сталі, єдиної в своїм роді повної перспективного шалу, повної чоловічої сили, того полету в височінь, що характеризувала архітектуру старого Єгипту і середньовічної Церкви, та масивности, властивої цісарському Римові.

Сей самий дух віє і від американської літератури, яку в нас так несправедливо легковажать. Спершу в раніших письменників, у Фроста і Мезерва, поезією яких є поезія перепон, що їх треба перемотати, так само у Емі Лавел, яка проповідує рух і авантюру, бо лише на сьому полі воля може розгорнутися широко і вільно. В Е. По, в характері якого лучаться американський bluff, фантастика і логічність математика. Так само і в нових: у Сандборга, який протестує проти жорстокої різанини війни, але й захоплюється тими юнаками, що сліпо йдуть на все, який вільний і безжурний, закоханий у життя, в дітей, у сміх, у веселе серце світу, але й у гордий і жорстокий Чикаго, в молоду енергію безконечної прерії, яку він оспівує словами, що гризуть і печуть брутальною мовою сталі й олова. Таким є й театр. Там є п'єси в темпі джаз-бенда, певно, і в кожній із них є, принаймні, одно убивство. Але все ж сї п'єси живуть, мають темп епохи і не є нудні.

Сей самий дух віє на нас від американського кіна. В нас його мало розуміють. Ах, Америка, се, мовляв, ковбої, перегони і коні! Але се не ковбої і не коні. Се форма, шкаралупа, суть є инша, така сама, як і в салонних «кавалках» фільмових, яких є, зрештою, далеко більше, ніж ковбойських. Завдання сих фільмів, може, заскорих для повільного розуміння східноєвропейських хліборобів, инше: внести в монотонне життя нове й несподіване, смак рапідних, хутких емоцій, смак руху для руху, коли, мов струна, напружується душа, коли живе повним життям. За сим усім хо- вається величезна сила, не завше окресана, часом півдика, але повна нечуваного богатства, щирости і безмежної фантазії, без якої, як і без гумору, немає для правдивого американця нічого великого, ані цікавого в життї. Гумор сей іноді брутальний і безоглядний, але здоровий, тріумфуючий над усіми перешкодами життї. У порівнанню з сим бризкаючим здоров'ям, помислами, енергією, гумором і силою фільмовим американським світом, з артистами, повними інтенсивного внутрішнього життї, театром ляльок видаються німецькі, французькі й російські фільми, розтягнуті, без акції, розляпані, з малоінтелігентними артистами, з масним сентименталізмом, з грубими ефектами, розрахованими на примітивну вразливість невибагливої публіки.

Не инакше виглядає і друга – поза літературою – галузь духової творчости Америки, її філософія. Головною прикметою її є індетермінізм, оптимізм. Людина є тут не раб природи, лише її пан. «Моя метафізика, каже Емерсон, має за мету – діяти. Инакше мудрість є безумством». Філософією американською є прагматизм (Джеймса). Цілу свою увагу переносить вона на інстинктову частину людського ества, скермовану на забезпечення життї, на частину практичну, прагматичну. Світ ідеалів є лиш продовження сеї частини людського духу. Для Емерсона се є філософія героїзму. Воля героя для нього є вища за все, він усе має рацію, бо

кориться таємним імпульсам свого я. Він виставляє примат спонтанного, інтуїтивного первня над логічним. Його філософія є філософією могутності, а «sens of power» (почуття могутності) є підставою життя.

Подібне наставлення характеризує, м. и., і практичну філософію американця, а особливо його філантропію. В Росії під філантропією розуміють роздавання милостині жебракам. В Америці гидуєть і жебраками, і милостинею. Жебрак рідко там дістане щось, але людина, яка потрапить обернути отриманого долара у три; яка потрапить з упадку підвестися, знову стати self-supporting – такою, що сама себе утримує, може бути певна суспільної підтримки. Деінде калік утримує держа- ва або кидають їм шаги на вулиці. В Америці, напр., на фабриках Форда, їм дають працю і рівний зі здоровими зарібок, підносячи одночасно їх почуття самопошани. Шурман, американський посол у Берліні, протестував проти звинувачення Америки в матеріялізмі. В погоні за долларом і в створенню людських (а не худоб'ячих) умов існування немає нічого поганого. Важливо, – як зауважив Аристотель, – на що здобуті долари вживаються. А вживаються вони в Америці з великою корис- тью для суспільности. Всі ті створені мільярдерами університети, слабниці, музеї, дослідчі інститути, фонди для боротьби з голодом, пожежами тощо свідчать про високе почуття соціального обов'язку в американській аристократії, про її ви- сокий ідеалізм.⁴⁹Філістерський ідеал заробітку для відпочинку, ідеал рантьє амери- канцеві незрозумілий.

Найгарніший, може, свій вияв знаходить американізм в американським націоналізмі. Поверховий глядач не бачить у сім націоналізмі нічого, опріч заборчого імперіялізму. Глибоко помилковий погляд. А найліпше показала се минула війна. Не входжу, на чиему боці було право, але американцям розходилося про інтереси своєї країни, і в обороні їх вони виявили небуденний ідеалізм! Той нарід, що протягом одної години рішав збудувати фабрику, здвигнути хмародряп, провести нову залізницю, три роки вагався, чи втручатися у світову війну. Але коли се було вирішено, то сі нібито скрайні індивідуалісти без озву, добровільно зреклися на користь федеративного уряду своїх місцевих або провінціальних прерогатив, аби підкоритися однаковим законам, виробленим під час війни, і дисципліні, яку їм накласти ніхто б не важився ще рік тому. Ловці долларів викинули мільярди на жертви війни і наклали на себе, без жодної надії матеріяльної рекомпенсати, найтяжчі тя- гарі, найбільш суперечні з їхніми традиціями, від обмеження виживлення і податку від доходів аж до примусової військової служби.⁵⁰

Деінде почуття патріотизму було туманним і неясним почуттям. Горожанин не міг його зв'язати ні з землею, яку йому видирали або обсаджували прихоськами, ні зі звичаями предків, з яких насміхалися, ні з релігією, яку в його очах принижували, ні з законами, які не він творив...

В Америці було не так. Американець сам творив собі свою вітчизну, беручи активну участь у її щоденнім життю і в будень, і в великі моменти національного піднесення. Маючи право вільного розвитку своєї енергії в своїй країні, він був

⁴⁹ Schurmann J. Eine Karikatur des Amerikanismus // «Deutsche Allgemeine Zeitung». – 23.11.1929.

⁵⁰ Chinard G. La Doctrine de L'Américanisme Des Puritains Au Prèsident Wilson.

гордий з почуття приналежності до неї, до країни з широкими овидами і з безмежними перспективами. Деінде сей свідомий патріотизм старалися замінити ззовні накинutoю дисципліною, але такі спроби механічного патріотизування підданих кінчалися нерідко катастрофою. Америка їх не знала. Деінде на місце патріотизму ставили вигоду і демагогію, змушуючи за охлапи економічних вигід коритися чужому володареві і визнавати чужий патріотизм за свій. В Америці сама думка про щось подібне викликає обурення. «Я не питаюся, – казав президент Вілсон, – чи є ласкавий до мене мій пан, чи ні. Я загалом не хочу жити під ніяким паном». І йому притакували всі сто мільйонів американців.

Для нього не сміє існувати кілька Америк, і всі чужинці, білі емігранти, червоні, жовті і чорні, мусять стати американцями. Лишити їх собі – значить, порушити інтегральність американської раси, її моральну й ідеологічну єдність, значить, ослабити націю, а на се не дозволить ні один янкі, хоч би які докази від гуманности наводили йому. Думку заступити ідею вітчизни ідеєю вселюдськості вважає Т. Рузвелт абсурдом. Єдиною реальною річчю є власне вогнище і власний рідний край.

Коли для рятунку сеї Америки потрібна війна, він благословляє її. Коли для її добробуту потрібна національна експансія, він благословляє і її! «Ми не можемо, – каже він, – хоч би й хотіли, піти за прикладом Китаю і жити в затишнім спокою в тісних межах нашого краю, не цікавлячись тим, що діється поза нами, загрузнувши в дрібнім крамарстві, без тямки для вищого життя, повного амбіцій, зусиль і небезпек, зажурені єдино щоденними потребами тіла. Бо в таким разі зробили би певного дня той самий досвід, що й Китай, що нарід, у спокійній ізоляції забуває про збройну силу, мусить стати здобиччю інших народів, які не втратили своїх чоловічих і мужніх прикмет. Коли справді хочемо стати великим народом, то мусимо сильно стреміти до того, щоб на світовій арені відігравати велику роль».

А тепер, коли ми схочемо обійняти одним словом різнорідні енергії американського життя, що тремтять і в божевільнім темпі буденности, і в колосальних проєктах бізнесменів, і на срібнім екрані, і в літературі, і в філософії янкі, і в його націоналізмі, і навіть імперіялізмі, – то кращого слова не доберемо, як так часто профановане слово ідеалізм!

Сей ідеалізм глядить на нас з творів Вілсона й Емерсона, з теоретичної філософії Джеймса, і з практичної філософії чиказького різника, з кіна, і з автомашин Форда. Та сама первісна віра у всемогутність людської енергії, яка свідчить про глибокий оптимізм і незвичайну силу волі. Американець гордий швидкістю своїх поїздів, височиною своїх будинків, його тішить (як героїню «Gentlemen prefer blondes»), що цілий лондонський Тауер міг би стати за димар для ньюйоркського хмародряпа, але сі досягнення американського генія не є для янкі символом матеріялізму, лише символом тріумфу людської волі над інертною матерією. Панівна тенденція американського еспрі є не холодна калькуляція, а уява і здатність творити собі ті великі видива, що рятують нас із пазурів дрібного матеріялізму.⁵¹ Коли ми читаємо того самого Рузвелта, який кпить з людей, що вважають гандель і маєток важливішими за честь та ідеальні стремління; який над усе ставить

невгаваючий пульс життя, який виводить нарід із вузького кола меркантильних інтересів і робить його великим; коли згадаємо про той вічний потяг американця до нового, сильніший за життя і за вигоду; коли згадаємо про ту жорстоку послідовність, з якою американський загал розправляється з своїми outflows-ами, що повстають проти нього; про сю неспокійну гонитву за щастям – не для щастя і доларів, лише для самого змагання, для перемоги, для рекорду; коли згадаємо шляхетну філософію американської літератури – то мимоволі схилимо голову перед сим тверезим, а таким високим ідеалізмом!

Тоді поза шорсткою поволокою відкриємо нову душу нової нації, повну необмежених можливостей розвою поза матеріялізмом – глибокий практичний ідеалізм; поза капіталізмом – пошанівок до праці і гуманітаризм, поза дочасністю – віяння великого, поза практичністю – вогонь ентузіазму, zobачимо душу сього народу – варварськи просту і варварськи сильну, наївну і щиру, дитинячу і горду, а передусім – здорову, сильну і гарну...

Але коли я все се згадаю, то рівночасно й зрозумію, чому в нас так мало знають і так мало люблять Америку.

Там під маскою матеріялізму ховається глибокий ідеалізм, ми ж любимо ідеалізм, який не ховається, який залізає з чобітьми в душу і кричить про себе на перехрестях.

Там під маскою гонитви за добробутом велика погорда до тілесного, до вигоди. А ми – під маскою фразерства – стремимо власне до вигоди і до задоволення тілесного.

Там культ енергії, в нас – культ неробства. Там понад усе ставлять виконання обов'язку, ми понад усе любимо, щоб нас звільняли від обов'язку. Там незнищенна віра в успішність власного зусилля, у нас фаталістична «віра», що головою муру не проб'єш. Безоглядний оптимізм – і східний фаталізм.

Там – рух є все, в нас – відпочинок. Там – стриманість і позірна зимність є ознакою джентльмена і взаємного пошанівку. В нас – кохаються в п'яних поцілунках і в вивертанню перед першим стрічним на другий бік цілої душі.

Там – суворі правила життя і суворі вимоги від людини, ставлені суворою культурою. Ми ненавидимо сю культуру, як ненавиділа німецьку росіянка Гончарова, а то через те, що нема в ній, мовляв, тої «мяхкасті, делікатності, снісхожденія, нічево такова, што делаєт жизнь такой пріятнай..., чем можна абайті какоє-нібудь правіло, нарушіть общій абицьяй, не падчїніцца уставу»; нам дорожча ся філософія недолуг, що як земля від неба, різниться від схованого під маскою матеріялізму американського ідеалізму. Ленін нарікав, що «соціалістичну» Росію губить та «обломовщина», яка так само є в російським робітникові, як була в дворянина. А ось що казав теперішній диктатор Росії на ВК Комінтерну: «В наші часи може утримати самостійність лише та нація, яка з 1 десятини землі збиратиме максимум збіжжя, яка працюватиме технічно найдосконалішими знаряддями. Коли нація того не має, вона підпадає під вплив, а часом і під панування поступовіших і богатших народів» («Правда». – 2.XII.1928).

Але ся «техніка» є ніщо без духу підприємливости, що її одушевлює. «Обломовщиною» – царською чи совітською – її не надхнути. Її може надхнути лише дух американського ідеалізму.

З сього ідеалізму маємо ми черпати повними жменями, ми, яких роз'їла східна гангрена.

Ми, що все оглядаємось на задні колеса, що боїмося вилізти зі своєї клуні (де сіно таке м'яке!), ми, яких лякають «промені міських вогнів», учімося від Америки її божевільного темпу життя, її галасливого гону вперед.

Ми, що так вироzumілі для власного галапасництва і неробства, вчімося американської суворости до себе, вимогливої для добрих і немилосердної для лихих! Ми, що впадаємо в паніку по кожнім ударі, вчімося від американців мужности в нещастю і завзятости в біді.

Ми, з нашою нудною церемоніяльністю і дріб'язковою образливістю, вчімося американської щирости і безпосередности.

Ми, що так легко (для святого спокою) потураємо громадським шкідникам, зрозуміймо, що се є терор американської громадської думки.

Відкинути наші освячені віками хитання справа наліво, щоб засвоїти собі американський догматизм. Засвоїти, замість нашої зневіри і панікерства, їхню віру в себе і любов до життя. Замінити нашу плебейську заздрість до всього, що над нами, на їхню демократію, щоб усе низьке стало високим. Навчитися, що вище від нашого запобігання ласки всіх і вся є національна гордість янки, що не переносить отруйного повітря інтернаціоналізму, а над собою – жодних вищих рас. Чи се не був би великий здобуток для нашої скаліченої душі?

Ex oriente lux? Певно, але з того, що лежить на схід від Росії, з того великого американського континенту, де розвивається нова культура – найгарніший, може, вицвіт окцидентальної культури загалом, де встає сонце нової блискучої цивілізації. До неї маємо пильно придивлятися. І від неї вчитися.

Є на землі два великі народи – се Росія й англоамериканці. Один має за головний засіб акції свободу, другий – рабство. Між сими культурами нам треба вибирати.

Коментарі

До нашого видання увійшли ідеологічні праці Дмитра Донцова 1920-х років, коли цей автор особливо сильно вплинув на українську національну самосвідомість. Усі ці твори друкувалися в нинішній Україні тільки один раз: Донцов Д. Вибрані твори у 10-ти т. / Упоряд. і ред. О.Баган – Дрогобич-Львів: ВФ «Відродження», 2011 - 2016. Усі тексти подаються за цим виданням, відповідно за томами II, III, V. Особливості мови Д.Донцова тоді були узгоджені з нормами сучасного українського правопису зі збереженням окремих ідіоетнічних та питомих рис української мови, а їхнє редагування виконав відомий мовознавець Ярослав Радевич-Винницький, як і переклади іншомовних слів у текстах Д.Донцова.

Підстави нашої політики.

Книга видавалася три рази. Перше видання: Донцов Д. Підстави нашої політики. – Відень: Видавництво Донцових. 1921. У ньому не було назв у розділах. Вони з'явилися у другому виданні: Донцов Д. Підстави нашої політики. – Нью-Йорк: Організація оборони чотирьох свобод України. 1957. Тут автор зробив низку редагувань тексту, надаючи йому виразності, синтаксичної гнучкості та наближаючи його до норм української мови в загальних вимірах. Також він скоротив деякі місця з політичних мотивів, оскільки у першому виданні від посилався на тих політиків міжвоєнної доби, які в повоєнний час трактувалися як «диктатори» та «тоталітаристи».

У 10-томнику «Вибраних творів» було взято за основу перше видання. Текст подаємо за цим виданням: Донцов Д. Вибрані твори у 10-ти т. Т.5: Політична аналітика (1921-1932 рр.). – Дрогобич-Львів: Видавнича фірма «Відродження». 2013. С.18-145.

Що таке інтернаціоналізм?

Вперше праця вийшла окремим виданням: Донцов Д. Що таке інтернаціоналізм? – Львів: Друкарня Ставропільського інституту.1927. Текст подається за виданням: Донцов Д. Вибрані твори у 10-ти т. Т.3: Ідеологічна есеїстика (1922-1932 рр.). – Дрогобич-Львів: Видавнича фірма «Відродження». 2012. С.13-28.

Політика принципіальна і опортуністична.

Вперше праця вийшла окремим виданням: Донцов Д. Політика принципіальна і опортуністична. – Львів: Друкарня А.Гольдмана.1928. Текст подається за виданням: Донцов Д. Вибрані твори у 10-ти т. Т.3: Ідеологічна есеїстика (1922-1932 рр.). – Дрогобич - Львів: Видавнича фірма «Відродження». 2012. С.29-53.

До старих богів!

Вперше есе було надруковане: Літературно-науковий вістник. 1922. Кн.3. Під назвою «До традиції!» воно було передруковане в книзі: Донцов Д. Дурман соціалізму: Серія «Квартальник Вістника». Львів. 1936. У повоєнний час воно кілька разів передруковувалося задля концептуальності і яскравості стилю в різній націоналістичній періодиці діаспори та в Україні. Текст подається за виданням: Донцов Д. Вибрані твори у 10-ти т. Т.3: Ідеологічна есеїстика (1922-1932 рр.). – Дрогобич - Львів: Видавнича фірма «Відродження». 2012. С.60-66.

Bellua sine capite.

Вперше есе було надруковане: Літературно-науковий вістник. 1923. Кн.1. Текст подається за виданням: Донцов Д. Вибрані твори у 10-ти т. Т.3: Ідеологічна есеїстика (1922-1932 рр.). – Дрогобич - Львів: Видавнича фірма «Відродження». 2012. С.76-88.

Симон Петлюра.

Вперше стаття була надрукована: Літературно-науковий вістник. 1926. Кн. 7-8. Текст подається за виданням: Донцов Д. Вибрані твори у 10-ти т. Т.3: Ідеологічна есеїстика (1922-1932 рр.). – Дрогобич - Львів: Видавнича фірма «Відродження». 2012. С.76-88. Д.Донцов знав особисто С.Петлюру ще із 1910-х рр.: він регулярно друкувався в ж. «Украинская жизнь» (Москва), який редагував С.Петлюра. Між ними тривало листування, частину з якого Д.Донцов опублікував у «Літературно-науковому вістнику»

«Патріотизм» і націоналізм.

Вперше стаття була надрукована: Літературно-науковий вістник. 1927. Кн.9. Текст подається за виданням: Донцов Д. Вибрані твори у 10-ти т. Т.3: Ідеологічна есеїстика (1922-1932 рр.). – Дрогобич - Львів: Видавнича фірма «Відродження». 2012. С.189-203.

Що таке націоналізм?

Вперше стаття була надрукована: Державна нація (Прага). 1927. №1. «Державна нація» – журнал Легії українських націоналістів (ЛУН), створеної у Чехословаччині підпільно-революційної організації на основі молодіжних організацій українських емігрантів (голова – М.Сціборський); У 1929 р. вона стала однією зі складових ОУН. Редактором журналу був П.Кожевников, його заступником – Є.Маланюк. Текст подається за виданням: Донцов Д. Вибрані твори у 10-ти т. Т.3: Ідеологічна есеїстика (1922-1932 рр.). – Дрогобич - Львів: Видавнича фірма «Відродження». 2012. С.204-208.

Keep smiles! (Усміхнись!).

Вперше есе було надруковане: Смолоскипи (Львів). 1927. №2. Вдруге передруковане в журналі «Дажбог» (Львів): 1935. №6.

«Смолоскипи» – молодіжний націоналістичний журнал; виходив у Львові протягом 1927-1929 рр., головний редактор О.Боднарівч.

«Дажбог» – літературний молодіжний журнал; виходив у Львові протягом 1932-1935 рр.; його почергово редагували Б.Кравців, Є.- Ю.Пеленський, Б.- І. Антонич, а в кінці – колегія.

Текст подається за виданням: Донцов Д. Вибрані твори у 10-ти т. Т.3: Ідеологічна есеїстика (1922-1932 рр.). – Дрогобич - Львів: Видавнича фірма «Відродження».2012. С.209-212.

Проблема поколінь.

Вперше стаття була надрукована: Літературно-науковий вістник. 1928. Кн.7-8. Текст подається за виданням: Донцов Д. Вибрані твори у 10-ти т. Т.3: Ідеологічна есеїстика (1922-1932 рр.). – Дрогобич - Львів: Видавнича фірма «Відродження».2012. С.217-224.

Єдине, що є на потребу.

Вперше есе було надруковане: Літературно-науковий вістник. 1928. Кн.7-8. Текст подається за виданням: Донцов Д. Вибрані твори у 10-ти т. Т.3: Ідеологічна есеїстика (1922-1932 рр.). – Дрогобич - Львів: Видавнича фірма «Відродження».2012. С.244-252.

Маса і провід.

Вперше есе було надруковане: Літературно-науковий вістник. 1930. Кн.3 і 4. У 1939 р. воно було перевидане окремою брошурою у серії «Квартальник Вістника»: Донцов Д. Маса і провід. Кількість чи якість? – Львів. Вид. О.Бачинська.1939. Згодом увійшло до книги: Донцов Д. Хрестом і мечем. –Торонто – Нью-Йорк – Лондон. 1967. 310 с. Текст подається за виданням: Донцов Д. Вибрані твори у 10-ти т. Т.3: Ідеологічна есеїстика (1922-1932 рр.). – Дрогобич - Львів: Видавнича фірма «Відродження». 2012. С.244-252.

Нині і вчора.

Вперше есе було надруковане: Літературно-науковий вістник. 1931. Кн.3. Текст подається за виданням: Донцов Д. Вибрані твори у 10-ти т. Т.3: Ідеологічна есеїстика (1922-1932 рр.). – Дрогобич - Львів: Видавнича фірма «Відродження».2012. С.290-300.

Сансара.

Вперше есе було надруковане: Літературно-науковий вістник. 1928. Кн.2-3. Текст подається за виданням: Донцов Д. Вибрані твори у 10-ти т. Т.2: Культурологічна та історіософська есеїстика (1911-1939 рр.). – Дрогобич - Львів: Видавнича фірма «Відродження». 2011. С.230-247.

До міст!

Вперше есе було надруковане: Червона калина: Історичний календар-альманах на 1930 рік. – Львів.1929. Текст подається за виданням: Донцов Д. Вибрані твори у 10-ти т. Т.2: Культурологічна та історіософська есеїстика (1911-1939 рр.). – Дрогобич - Львів: Видавнича фірма «Відродження».2011. С.270-274.

Дух американізму.

Вперше есе було надруковане: Літературно-науковий вістник. 1929. Кн.4. Текст подається за виданням: Донцов Д. Вибрані твори у 10-ти т. Т.2: Культурологічна та історіософська есеїстика (1911-1939 рр.). – Дрогобич - Львів: Видавнича фірма «Відродження». 2011. С.275-285.

Олег Баган

Наукове видання